

J. J. ROUSSEAU

R. Hi
1937

B

EMIL

SAU

DESPRE EDUCAȚIUNE

TRADUCERE DE

I

GHEORGHE ADAMESCU

PROFESOR

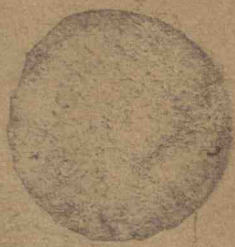
MEMBRU CORESPONDENT AL ACADEMIEI ROMÂNE

EDIȚIA a 5-a

VOLUMUL I

BUCUREȘTI
EDITURA CASEI ȘCOALELOR

1937

Inu.A.47.825

158-113
188

J. J. ROUSSEAU

65947

EMIL

SAU

DESPRE EDUCAȚIUNE

231801.

TRADUCERE DE

GHEORGHE ADAMESCU

PROFESOR

MEMBRU CORESPONDENT AL ACADEMIEI ROMÂNE

EDIȚIA a 5-a

BUCUREȘTI

EDITURA CASEI ȘCOALELOR

1937

2025

BIBLIOTECĂ
COTA 65 947

RC153

~~66~~
130

B.C.U. Bucuresti

C231801

108185

PRECVÂNTARE

Traducerea aceasta a apărut în 1913, făcând parte din «Biblioteca pedagogică» a Casei Școalelor. Până acum s'au tipărit 4 edițiuni. De sigur, nu am nevoie să arăt însemnătatea operei lui J. J. Rousseau, ca să se justifice hotărîrea administrațiunii actuale a acestei instituțiuni de a da la lumină a 5-a edițiune. Voesc numai să amintesc împrejurările în cari a apărut traducerea aceasta și să adaog câteva considerațiuni în legătură cu istoria literaturii noastre.

Se știe că în toate țările ajunse la un grad înalt de dezvoltare culturală, traducerea operelor din alte limbi a atras, din vreme atențiunea scriitorilor. De exemplu, Franța, Italia Germania, cari au o bogată literatură proprie în toate genurile de producțiune, au și o foarte bogată literatură de traduceri. A fost deci naturală preocuparea oamenilor noștri de cultură, în primele decenii ale secolului XIX să caute a îmbogăți mica noastră comoară literară cu traduceri din alte limbi. Pe la 1840, Heliade-Rădulescu, care începuse a face însuși traduceri în prietenească tovărășie cu Costache Negruzzi, s'a gândit că ar fi bine ca munca traducătorilor să se facă după un **plan** stabilit dinainte.

In acest scop a cercetat istoria literaturilor vechi și moderne și a întocmit liste pe specialități, indicând de ce

anume scrieri ar avea nevoie publicul nostru. In anii urmatori planul s'a și pus în aplicare; dar evenimentele politice cari au urmat au împiedecat îndeplinirea stăruitoare a unei admirabile întreprinderi. Nu e locul a cerceta aci chestiunea în toate amănunțimile, dar trebuie să constatăm că multe din capod'operele cugetării omenești, cari figurau pe listele lui Heliade, nu sunt nici până azi traduse în românește.

Desigur, vom recunoaște că alte câteva întreprinderi au dat limbii noastre multe traduceri, completate prin numeroase inițiative individuale; dar — pe la începutul secolului nostru — lipsurile în această direcțiune erau mai mari decât astăzi.

De aceea, în 1903, Spiru Haret, ca ministru al instrucțiunii, voind să înlesnească învățătorilor și o largă pregătire teoretică pe lângă studiile din școalele normale, a avut ideea de a înființa o **bibliotecă pedagogică**, în care să se publice — pe lângă eventuale lucrări de valoare produse de scriitori români — operele de căpetenie ale pedagogilor din toate țările. Eram atunci secretar general al Ministerului și ca inspector general al învățământului primar funcționa un profesor de pedagogie, d. Const. Meissner. D-sa, cu competența-i cunoscută, a întocmit un amănunțit raport în care figura și lista scrierilor ce urmau a fi traduse în cursul anilor.

S'au publicat în primii ani traduceri din **Comenius, Locke, Ufer, Martig și Pestalozzi. Emile** al lui Rousseau a apărut cu un an în urma împlinirii a 200 de ani de la nașterea lui, dar lucrarea am făcut-o chiar în cursul anului 1912, când în multe țări din Europa se sărbătorea aniversarea bicentenarului, când s'a întemeiat în Geneva institutul de cercetări pedagogice, care-i poartă numele.

Eram atunci profesor la «Școala normală a Societății pentru învățătura poporului român», fusesem câțiva ani ins-

pectorul învățământului primar și normal; astfel că cunoșteam în amănunte și trebuințele culturale ale slujitorilor învățământului primar și spiritul care domnea în școlile în cari se pregăteau ei. De aceea mi-am impus ca traducerea mea să servească mai ales acestora; mai apoi mi s'a spus că a fost de folos și studenților Facultății de litere. Vreau să înțeleg prin aceasta că am căutat să explic prin numeroase note atât unii termeni ai textului cât și aluziunile autorului la diferite scrieri vechi sau contemporane.

Socotesc și acum că nu am nimic de lăsat afară din tot aparatul de ajutorare a cititorului. Firește, dacă, pentru mulți, unele explicări ale mele vor fi fără trebuință, ele nu vor fi citite și rămâne textul, în privința căruia m'am gândit și la interesul literar al operei, nu numai la cel pedagogic. Sunt mulțumit că silințele mele, în această privință, au fost binevoitor apreciate de numeroși cercetători.

Gh. A.

1 Ianuarie 1937.

VIEAȚA LUI J. J. ROUSSEAU

Vieața lui J. J. Rousseau este astăzi cunoscută aproape în toate amănunțele ei. În primul rând, *Confesiunile* sale dau informații prețioase; apoi cercetări făcute de diferiți biografi au extras din operele lui toate însemnările ce-i puteau lămuri vieața; în fine societatea literară „J. J. Rousseau”, care s'a constituit în Geneva, a adunat și a publicat în anele sale tot felul de documente privitoare la acest mare scriitor.

O bibliografie de o bogăție extraordinară face pe de o parte foarte ușoară, pe de altă parte grea sarcina celui ce ar vrea să scrie acum vieața lui Jean Jacques Rousseau. Neapărat, prezentând publicului românesc prima traducere a acestei opere a lui Rousseau, se cere ca o notiță biografică să o preceadă. Această obligație mi-am propus să o îndeplinesc în paginile ce urmează, iar nu să dau un studiu original asupra vieții lui Rousseau. Va fi bine-înțeles că nu am consultat nici pe jumătate din ce s'a scris despre el. În afară de articolele respective din „Grande Encyclopédie” și din „Dictionnaire pédagogique” al lui Buisson, principala călăuză, după ce am recitit *Confesiunile*, mi-a fost scrierea academicianului francez *Emile Faquet* (Vie de Rousseau) publicată în acest an 1912, cu ocazia împlinirii a 200 de ani dela nașterea marelui scriitor; apoi studiul profesorului *Harald Höfding* dela universitatea din Copenhaga (trađ.

în fr. în 1912 „Bibliothèque de philosophie contemporaine).

*

* *

Jean Jacques Rousseau este francez de neam. Biografii cunosc pe un strămoș, care, în timpul războaielor religioase din Franța, a fugit în Elveția și s'a așezat în Geneva în 1549 ca negustor de vinuri. Fiul acestuia a fost tăbăcar, iar fiul tăbăcarului s'a făcut ceasornicar. Tot ceasornicar a fost și tatăl lui Rousseau al nostru.

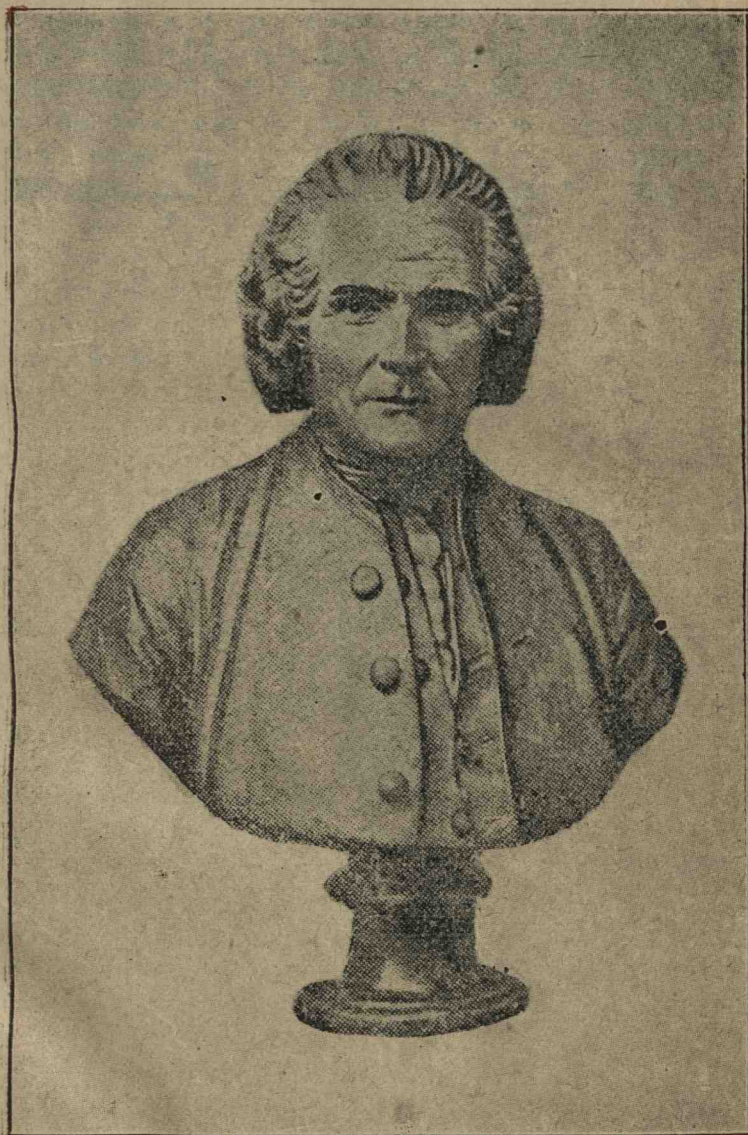
El se numia Isac și avea frați și surori mulți la număr, iar averea lor era puțină. Învățătură multă n'a dobândit, căci era iubitor de petreceri. A învățat și el ceasornicaria, dar a învățat și danțul și poate mai mult câștiga dând lecții de acest meșteșug decât reparând ceasornicele concetățenilor săi. În 1704 s'a căsătorit cu Suzana Bernard, fata unui cetățean¹⁾ din Geneva, cam ușurel și dânsul.

Cum or fi trăit ei, nu se prea știe; dar se știe un lucru ciudat: că peste un an și câteva luni, după ce dobândise un băiat, Isac într'o bună zi își părăsește casă, nevastă și copil și pleacă la Constantinopol. Biata femeie a dus-o cam greu singură; noroc că trăia încă mamă-sa; dar aceasta moare în 1710 și atunci se adresează cu noi stăruințe bărbatului său ca să se întoarcă. El se întoarce în 1711 și în anul următor 1712 se naște Jean Jacques și sărmana mamă moare de frigurile nașterii peste câteva zile. Iată acum pe ceasornicarul Isac cu doi băieți. Vai de ei!... Noroc că o soră a lui s'a așezat la dânsul acasă ca să-i crească. I-a crescut cum a dat Dumnezeu. Cel mare a ieșit un stricat, și, părăsit de tat-său, s'a dus în India și nu i s'a mai știut de urmă.

Celălalt a dobândit învățătură de mic, dar nu învă-

1) Termenul de «cetățean» în vremea aceea nu însemna numai locuitor cu drepturi politice, ci se da unei categorii de locuitori și era un fel de *nobile* a republicei.

Bust al lui J. J. Rousseau de Houdon
(Publicat în rev. «Les Annales»)

țătura ce se cuvenia vârstei. Indată ce a învățat să citească, citea orice carte îi ieșea înainte; citea adesea cu tat-său împreună și ne spune că uneori îi apuca pe amândoi ziua albă cu cartea în mână. Se pare că în vremea aceasta a citit și pe *Plutarch*, moralistul și biograful grec, care a făcut asupra-i mare impresie și i-a rămas toată viața autorul cel mai iubit.

Când era el de 10 ani, tată-său s'a certat cu un oarecare *Gautier* și s'au atacat cu săbiile în stradă. Lucrul era oprit și, ca să scape de închisoare, a fugit din oraș. Atunci copiii — și poate și tatăl — căzură pe capul unui *Bernard*, frate cu răposata mamă a copiilor.

Acesta a trimis pe Jean Jacques și pe fiul său la un pastor protestant, *Lambercier*, care locuia cu sora sa într'un sat *Bossey*. Aci a învățat el catehismul și limba latină. De aci a plecat din pricină că fusese odată pedepsi: pe nedrept — așa spune el — și, venind în Geneva, a fost așezat ca ucenic la un ceasornicar. Neputând să stea, a găsit un post de scriitor la primărie, dar curând a fost dat afară, socotit incapabil. Atunci, o nouă ucenicie la un gravor: om rău, care-l certa pentru toate copilăriile sale. Aceste copilării îl făceau să iasă afară din oraș și să se joace prin împrejurimi. Geneva fiind pe atunci cetate întărită, era obiceiul ca seara la un anumit ceas să se închidă porțile și cel ce întârzia avea oarecare greutate ca să intre. Asemenea întârzieri a pățit de câteva ori tânărul Jean Jacques și odată nu a mai îndrăsnit să ceară voie a intra, ci s'a hotărât să plece „în lume”.

Gândul acesta de a rătăci îi venea poate și prin moștenire dela tatăl său, care acum nu se mai ocupa de el, dar îi venea desigur din multele romane pe cari le citea fără socoteală și cari îi aprinseră închipuirea, făcându-l să se identifice cu diferiți eroi ai acestei literaturi primejdioase pentru tinerețe.

Era în 1728. De aci începe viața cu adevărat extra-

ordinară a acestui tânăr care avea să devină mai apoi „marele Rousseau”.

Plecând din Geneva mergea fără să știe unde, fără bani, fără cunoștința sigură a unei meserii, fără recomandării către cineva. Dormea și mânca unde găsea. Așa ajunge în *Savoia* la un preot catolic. Rousseau era protestant. Pe vremea aceea catolicii întreprinsese o întinsă activitate de propagandă în jurul centrelor protestante din Elveția. Cel care reușea să convertească un protestant credea că a făcut o faptă vrednică de răsplată din partea Bisericii romane. Așa și preotul care găzduise pe Rousseau, îl îndemnă să se catolicească și-i făgădui că-i va înlesni traiul până va ajunge să fie vrednic de a îmbrățișa religia sfintei Rome. În starea în care se afla nenorocitul tânăr, nu mai putea sta mult pe gânduri. Cu o scrisoare dela preot, se duse în orașul *Annecy* la o doamnă *de Warens*, care făcea parte dintr'un fel de agenție de convertire a protestanților. Aceasta îi dete bani de drum și-l trimise la Turin, unde era un institut special pentru convertire. Șederea sa aci l-a schimbat în catolic, dar în același timp i-a dat un mare desgust pentru catolicism în genere și pentru clerul catolic în deosebi. După șase luni a fost botezat cu mare pompă și s'au adunat bani cu talerul dela cei prezenți, cum se făcea de obicei. Suma ce se dete lui Rousseau fu douăzeci și câțiva franci.

Ce putea să facă cu ea? Iși închiriă un pat pentru noapte, iar ziua căuta de lucru prin atelierele gravurilor. Lucrul său se vede că nu era prea bine prețuit, căci d'abia se alegea cu o mâncare și atâta tot. La unul singur șezu mai mult, dar iar se văzu fără rost. N'avea la cine să se adreseze. Cunoscuse pe un preot foarte de treabă, abatele *Gaime*, care-i pătrunsese sufletul nu atât prin cuvântările sale morale, cât mai ales prin vieța sa vrednică, așa de deosebită de a altor preoți catolici. Abatele însă n'avea nici o putere ca să-l ajute. Ajutorul îi veni dela gazda sa, dar ce ajutor? îi găsi un loc de *servitor* la o doamnă bogată. Stăpâna sa muri curând și moștenitorii îi dete ră drumul, dându-i o mică

sumă ca pomană. Curând, prin acești moștenitori, găsi un alt loc de servitor într'o casă mai bogată, la contele de *Gouvon*. Purtarea sa lăsa de dorit, dar vioiciunea spiritului plăcea stăpânilor; de aceea în loc să-l dea afară, contele îl recomandă unei rude, care era preot. Acesta nu-l privea ca pe un servitor, ci ca pe un ucenic sufletesc, cum era obiceiul preoților și călugărilor. De geaba însă, căci Rousseau se înhăitase cu un pierdevară, care-l ducea la petreceri și, astfel, într'o bună zi, plecă și din casa preotului și din Turin.

Aducându-și aminte de d-na de Warens, se duse la *Annecy* și fu primit cu bucurie și îndemnat să se facă preot. După recomandația ei, dobândi o bursă dela episcopul locului și astfel se așază în seminariul din acel oraș. Ar fi devenit preot, dacă ar fi sfârșit cursurile; dar spunea singur că nici preoția nu e pentru el, nici el pentru preoție. Părăsind seminariul, a recurs iar la d-na de Warens. Ea l-a primit acum cu mai puțină bucurie. L-a ajutat și de astă dată, rugând pe șeful orchestrei dela biserica locală să-i dea lecțiuni de muzică. Aceasta folosi mult tânărului Rousseau. Era mare iubitor de muzică și se puse cu toată sârguința pe lucru, dar, din pricini cari nu se cunosc cu prea mare precizie, fu silit să fugă cu șeful la Lyon. Lăsându-l acolo însă, se întoarse în *Annecy*.

Aci îl aștepta o surprindere neplăcută: d-na de Warens nu mai era în oraș, plecase la Paris.

Situația lui Rousseau era foarte critică: vedem totuși că rămâne în oraș aproape un an. E oarecare mister în chipul cum a trăit atunci; el nu prea lămurește în Confesiunile sale și nici noi nu-l prea scormonim. Sigur este că a trăit în societatea servitoarei d-nei de Warens și a prietenelor ei și că în 1730 a plecat cu dânsa la *Fribourg*, unde era familia acesteia. Călătoria au făcut-o pe jos, cu pachete în spinare.

În drum a aflat și de tatăl său, stabilit acum în orașul *Nyon*. L-a vizitat chiar, dar nu a stat nicidecum în noua lui locuință.

Acum este al doilea moment când se vede fără mijloc de viață și părăsit de toți. Dela Fribourg, unde se pare că s'a despărțit cam cu supărare de tovarăsa de călătorie, care spera să se căsătorească cu el, pleacă fără să știe unde. Nemerește în *Lausanne* și dă peste un birtaș, care-l hrănește câtva timp, cu nădejdea că va fi plătit îndată ce Rousseau va începe să câștige cu lecțiile sale de muzică. N'a găsit însă lecții, fiindcă se făcuse cunoscut în rău în tot orașul printr'un concert nenorocit ce dăduse.

Silit de nevoie, a plecat la *Neuchatel*. Aci s'a luptat groaznic cu mizeria și s'a rugat zadarnic de tatăl său să-l ajute. Aștepta deci scăparea dela întâmplare și nu-i prea da mâna să aleagă. Întâmplarea să înfățișă sub chipul unui arhimandrit grec, cu culion, cu barbă lungă și cu antereu și mai lung. L-a cunoscut într'un han. Știind italianeste, a intrat în vorbă cu el și a aflat că arhimandritul era din Ierusalim și că umbla prin lume ca să adune bani pentru sfântul mormânt. Ideea de a ajuta „restabilirea sfântului mormânt” părea interesantă pentru bunii creștini din Elveția. Nu prea înțelegeau ei bine în ce constă această „restabilire”, dar chestia se părea vrednică de interes și chiar autoritățile publice cunoscuseră pe arhimandrit. Senatul din *Berna* îl primi în audiență solemnă și Rousseau rosti în numele lui un discurs care produse o profundă impresie. În orașul *Soleure*, unde se găsea un diplomat francez ce fusese câtva timp la Constantinopol, s'a înfundat bietului arhimandrit. A fost dat pe mâna poliției și nu știm ce s'a ales de el. Rousseau însă a făcut cunoștință cu acel diplomat și a dobândit dela el un ajutor ca să se ducă la Paris.

La *Paris!* Câte visuri, câte nădejdi!... Cu încredere în steaua sa, pleacă el pe jos, cu cei o sută de franci ce căpătase și cu scrisori de recomandație și merge cincisprezece zile. Ajunge! E primit bine de unii și de alții, dar nu poate rămânea în locul ce i se găsisese, de guvernor, într'o familie bogată. Peste puțin — nu știm exact cât — părăsește Parisul, iar pe jos, și se duce la *Chambéry*,

unde se află acum d-na de Warens, care-l iertase și-i dete chiar bani pentru drum.

De ajutorul acesteia se folosește și pentru a-și dobândi o ocupație: se face funcționar în serviciul cadastrului. În acest loc n'a stat decât doi ani și l-a părăsit pentru a se face profesor de muzică.

Aceasta nu i-a prea mers cum nu-i mersese nici în Neuchatel și a supărat pe protectoarea sa, căreia el îi zicea *mamă*, „fiindcă-l ajutase ca pe un copil”. A doua vară a mai cercat să dobândească ceva dela tatăl său, dar fără izbândă; în fine a rămas tot pe lângă d-na de Warens, și după ce aceasta și-a închiriat o casuță la țară în localitatea numită *Charmettes*. Așa s'au petrecut câțiva

Casa zisă «Les Charmettes»

ani până la 1740. În acest interval, trebuie să arătăm că s'a dus la *Montpellier*, unde era vestita facultate de medicină, cu gând să se arate la doctori, dar a rămas acolo mai mult timp și s'a apucat să studieze medicina. Conform obiceiului său, a părăsit studiul după puțină vreme.

În 1740 s'a despărțit de d-na de Warens, care l-a ajutat să-și găsească un loc de preceptor într'o familie mare, la d-nul de *Mably*, frate cu vestitul abate de Mably și frate cu marele filozof *Condillac*.

Sedea acum la *Lyon* în casa d-lui de Mably și avea doi elevi, fiii acestuia. Ar fi putut să stea aci liniștit multă vreme, dar a avut o purtare care a supărat mult pe părinții copiilor și astfel peste un an și câteva luni aceștia au fost bucuroși să-l lase să plece. Pleacă iar la *Chambéry*, dar văzând acum că d-na de Warens e aproape ruinată și nu-i putea fi de nici un ajutor, își îndreptează pașii în altă parte.

De aci se duce iar la *Paris* după o vizită la *Lyon* la familia d-lui de Mably.

De astădată *Parisul* nu-i mai e dușman. Face repede cunoștințe și găsește elevi pentru lecții de muzică, ba chiar, prin legăturile sale cu persoane sus puse, dobândește postul de secretar pe lângă ambasadorul Franței în *Veneția*. Trăește acolo mai bine de un an (1743—1744), dar neînțelegerile cu șeful său îl silesc să se întoarcă la *Paris*. Deși acum o ducea cam greu, din pricină că avea datorii neplătite la *Veneția*, totuși trăește liniștit, ocupându-se de muzică. Acum termină o operă „*Narcis*” și un balet „*Muzele galante*”. Baletul s'a jucat la Operă în 1747. Tot în vremea asta cunoaște pe *Tereza Le Vasseur*, o fată de condiție modestă și lipsită cu totul de învățătură și chiar de inteligență; împrejurări greu de explicat îl apropie de dânsa pentru tot restul vieții.

În această întâmplare văd unii din biografii lui *Rousseau* izvorul tuturor nenorocirilor lui.

*

Cunoscut ca muzicant, el ajunge să se apropie de

Voltaire, care avu la un moment nevoie de el ca să-i compună muzica pentru o lucrare a sa. Aceasta este epoca în care Rousseau începe a se ocupa de literatură. Deși scrisese câteva articole pentru *Enciclopedia* pe care o publica Diderot și tovarășii săi, dar nu tipărise încă nimic. În 1749 Academia din Dijon institue concurs pentru o lucrare cu subiectul următor: „*Dacă științele și artele au contribuit la curățirea sau la stricarea moravurilor*”. Rousseau face un memoriu în care susține că științele și artele sunt pricina corupțiunii moravurilor. Deși teza lui era foarte ciudată, argumentarea puțin temeinică și stilul adesea prea declamator, memoriul era scris cu multă căldură și dobândi premiul.

Cu lucrarea aceasta Rousseau devine deodată o persoană cunoscută în lumea literelor și în lumea politică, mai mult prin criticele ce i s'au adus, și prin polemicile ce a susținut, mai ales că între criticii lui fu și un rege: *Stanislau, fostul rege al Poloniei, duce al Lorenei*.

Succesul acesta îl încurajă să scrie și să publice. Făcù o operă pastorală „*Ghicitorul satului*”; un articol despre *economia politică* pentru *Enciclopedia*; o *prefață la opera sa Narcis* (1752) ș. a. Tot acum (1754) se prezintă din nou la concurs înaintea aceleiași Academii cu memoriul „*Originea inegalității între oameni*”. De astă dată nu luă premiu, dar scrierea sa fu foarte citită, de vreme ce era a aceluiași autor care făcuse atâta sgomot cu primul memoriu și trata chestiunea din același punct de vedere.

Dar, tot în această vreme în care începe celebritatea sa, se întâmplă și lucruri cari întinează bunul său renume: Tereza Le Vasseur naște copii și Rousseau, în loc de a-i crește, îi dă la ospiciul copiilor găsiți. Faptul de a-și fi *lepădat* copiii, care pentru femei se califică de *crimă*, a fost cea mai gravă acuzație ce s'a adus vieții lui, dar a fost și pricina remușcărilor celor mai grozave pe cari le-a simțit el. Intinderea ce urmează a se da acestei biografii nu-mi permite a trata aci chestiunea în toate amănuntele. Care să fie adevărata cauză a acestui act? De ce Rousseau n'a explicat în același fel în toate ocaziile

231801

lepădarea celor patru copii? De ce uneori s'a lăudat că a făcut așa, iar altă dată a tăgăduit chiar faptul? Iată întrebări cari sunt greu de deslegat și cari împart oarecum în taberi deosebite pe biografilui.

În momentele acestea, Rousseau socotește folositor să-și viziteze locul său de naștere și în 1754 se duce la Geneva, unde e primit cu mare cinste. Onorurile ce i s'au dat l-au impresionat așa de mult încât a voit să devină iarăși cetățean al republicei și pentru acest scop a părăsit catolicismul și a trecut din nou la calvinism.

Intorcându-se în Paris, el avu câțva timp un post bine plătit de casier într'o instituție financiară, dar îl părăsi socotind că nu se potrivește cu teoriile ce susținuse în scrierile sale, și trăi dând lecții de muzică ori copiind compuneri muzicale. Viața îi fu agitată și plină de neajunsuri. Avea amici, dar se certa lesne cu ei; avea protectori, dar se supăra ușor pe dânșii. Pe atunci era o modă în familiile bogate și nobile din Franța să aibă pe lângă sine câte un om de litere. Acesta avea o situație cam nedefinită în casă. De obicei era găzduit fie în palatul din oraș fie în vreun castel dela țară. După împrejurări, era socotit deopotrivă cu servitorii ori deopotrivă cu stăpânii. Și Rousseau a fost de categoria aceasta mai toată viața de când începuse a fi cunoscut și apreciat de public și a suferit adesea neplăceri, chiar umilințe.

Fiind odată protejat de d-na *d'Epina*y, aceasta îi arăta așa de mare afecțiune încât îi dădu pe seamă o casă la țară (zisă *l'Ermitage*) într'un sat aproape de Paris, lângă pădurile zise *Montmorency*. Aci șezu el din primăvara anului 1756 până la jumătatea lui Decembrie 1757 și plecă silit, gonit aproape de stăpâna casei, cu care se certase, fie din pricina lui, fie din pricina femeii cu care trăia și care se vede că era foarte gâlcevitoare.

În epoca aceasta se pare că începe a se schimba mult caracterul lui Rousseau. Totdeauna fusese iubitor de aventuri, fără putere de a se statornici într'un loc, schimbător în amor și supărăcios; acum însă iritabilitatea

lui se mărește și devine bănuitor față de toată lumea. Pe cei mai buni prieteni îi crede dușmani, i se pare că se fac comploturi în contra lui, iar discuțiile literare și filozofice ce se produceau, în mod firesc, în cercul lor de cercetători, în care era Diderot, Grimm, Holbach și alții, le transforma în chestii personale. Incercările făcute de amicii săi de a-l despărți de Tereza, pe care aceștia o socoteau o rușine pentru geniul lui, le lua drept lovituri date din răutate sau din invidie. Biografiile vorbesc pe larg de cearta lui cu Diderot și de scrisorile violente ce se schimbă între ei.

Tot cam în vremea aceasta a început cearta lui cu Voltaire. La cele dintâi publicații ale lui Rousseau, Voltaire era în toată strălucirea talentului și a gloriei sale. De aceea el a vorbit cu respect de dânsul și când filozoful i-a adresat observații asupra teoriilor sale, Rousseau i-a răspuns cu hotărîre, dar cu băgare de seamă. Astfel primind dela Rousseau cartea lui despre „Originea inegalității”, Voltaire îi scrie: „Am primit, d-le, lucrarea d-tale, *în contra neamului omenesc*”; atunci Rousseau îi răspunde că a scris-o „*ca să aperse neamul omenesc în contra lui însuși*”. Neînțelegerea între ei izbucni dintr’o pricină cu totul curioasă și pur filozofică. Voltaire locuia atunci într’un castel pe teritoriul Genevei și voia să dea reprezentații teatrale, lucru natural la autorul atâtor lucrări dramatice; dar guvernul republicii s’a împotrivit și, supărat de aceasta, Voltaire îndeamnă pe *d’Alembert* ca în articolul din enciclopedie despre Geneva, să vorbească despre lipsa de teatru în acest oraș. Faptul a impresionat pe Genevezi și atunci Rousseau, care locuia tot în Franța într’o altă casă de țară, se socoti dator să ia apărarea patriei sale și publică „*Scrisoare către d’Alembert despre spectacole*” (1758). Aci el susținea că bine fac compatrioții săi că n’au teatru, fiindcă acest gen literar n’are alt rezultat decât să corupă moravurile.

Scrierea avu succes mare, dar supără tare pe Voltaire, care își arată aceasta către prietenii săi, zicând că nu poate permite să vorbească contra teatrului un om

care și-a făcut începutul carierei sale literare tocmai prin opere de teatru, și să vorbească de moralitate un om a cărui viață a fost și este un șir de fapte imorale.

Dușmănia lor a rămas până la sfârșitul vieții; cu toate acestea câteodată făceau lucruri menite să arate publicului că sunt mărinimoși: Voltaire, într'un moment greu pentru Rousseau, oferă să-l găzduiască în castelul său, iar Rousseau subscrie o sumă de bani pentru statua ce se plănuia să se înalțe lui Voltaire înainte de a muri.

Nu voiu intra în cercetarea amănuntelor acestei dușmăanii, care se găsesc în diferite biografii ale acestor doi mari bărbați.

*

Ultima epocă a vieții lui Rousseau se poate socoti dela 1762.

În 1761 publicase *Noua Eloiză*; iar în 1762 apăru *Emil* și *Contractul social*. Acestea sunt operele de căpetenie ale lui, care i-au făcut numele cunoscut în toată lumea civilizată, dar ele i-au adus și multe neazuri.

În special *Emil* a fost pricina loviturilor ce a primit. Acum începe pentru el vremea rătăcirilor *silite*.

Ediția întâia, apăruse în Mai. La începutul lui Iunie află dela *d-na de Luxembourg*, o altă protectoare a sa, că Parlamentul a hotărît ca Rousseau să fie arestat, iar cartea să fie arsă. Ce să facă? Dacă s'ar fi gândit că, fiind cetățean al unui stat străin, n'ar fi putut să fie ținut arestat, ci ar fi fost expulsat, atunci nu s'ar fi temut de nimic; dar se vede că și el și protectorii săi au uitat acest amănunt și, după multe discuții, au hotărît că nu e decât un mijloc de scăpare: fuga. Unde să fugă? În Elveția, negreșit, patria sa și patria libertății. Și porni într'acolo. Se zice că trecând pe stradele Parisului s'a întâlnit cu oamenii poliției cari veneau să-l aresteze, dar fiindcă nu era încă ora la care se stabilise că va fi arestat, aceștia l-au salutat frumos și l-au lăsat să plece.

Când a trecut hotarul Franței, s'a dat jos din trăsură și a sărutat pământul libertății. Se înșelase însă.

Oprindu-se la *Yverdon* (care ținea de cantonul Bern) află că în Geneva se și arsese *Emil*, iar el era urmărit. Mai târziu des aprobarea cărții s'a făcut în Paris și de către *Sorbona* și de către arhiepiscopul Parisului, adică în numele științei și al religiei, pe când Parlamentul îl osândise în numele ordinii sociale. Aceeași atitudine luă și guvernul Olandei. De aceasta nu-i păsa acum; dar însuși consiliul din Berna îi puse în vedere că în timp de 15 zile trebuie să părăsească teritoriul aceluia stat. Se gândi atunci că *Neuchatel* este supus Prusiei. În Pru-

Rousseau luându-și rămas bun de la familia de Luxembourg după ce «Emile» fusese osândit.

(După tabloul lui Cl. Jacquand, reprodus în «Les Annales»)

sia domnea Frederic cel Mare, iscusitul general și omul iubitor de știință, amicul filozofilor și al poezilor. Ii scrie o scrisoare, care se vede că făcu efect, căci dobândi îndată permisiunea de a se stabili în această provincie. Iși alege o localitate mică *Motiers (Travers)*, unde își făcu îndată amici și ar fi stat liniștit, dacă nu ar fi pri-

mit două știri cari îl impresionară adânc: una despre moartea d-nei de Warens, protectoarea copilăriei și tineretei sale, alta despre moartea d-lui de Luxembourg, protectorul lui din urmă.

Il mai necăjea și gonirea sa din Geneva. Aci avea câțiva amici cari încercară să revoace decretul, dar nu reușiră, și Rousseau declară în mod public că renunță la cetățenia Genevei; apoi începu să se apere în privirea măsurilor cari îl loviseră și publică „*Scrisori dela munte*” (1763). Aci susține pe de o parte nelegalitatea decretului de arestare și de expulsare, pe de alta justifică punctul său de vedere din *Profesia de credință a vicarului din Savoia*, căci această parte din „Emil” fusese pricina goanelor ce se îndreptară în potrivă-i. Cartea nu numai că nu convinse pe aceia cărora se adresa, dar fu arsă și ea în Paris, în Haga, în Geneva.

În aceste „scrisori” a atacat și pe Voltaire pe care-l bănuia că a ațâțat pe cei din Geneva împotriva sa. Voltaire și-a răsbunat printr’o scrisoare anonimă în care zice despre Rousseau: „Ți-e milă de un nebun, dar când nebulul devine furios, trebuie să-l legi”.

Luptele acestea avură un ecou ciudat printre pastorii protestanți din Elveția. Unii începură a vorbi contra lui Rousseau chiar în biserică și astfel se formă în public o partidă contra lui. Il huiduiau pe stradă, îi spărgeau geamurile cu pietre. Astfel, e nevoit să fugă de aici și se duce într’o insulă de pe lacul *Bienne* (St. Pierre); aci însă era pe teritoriul Bernei și fu deci gonit în baza vechiului decret. Atunci fugi la *Strassburg* în 1765. Nu se stabili însă aci, ci se duse la Paris.

La Paris nu putea rămânea mult timp; deși avea amici cari îl apărau, avea însă și mulți dușmani. Interesant este de știut că acum renumele său era așa de mare încât tot felul de oameni îl consultau pentru chestii de conștiință ori pentru chestii de educație, că era chemat de regele Prusiei la Berlin și de locuitorii din Corsica pentru a le redacta o constituție. Numeroși oameni bogați

il chemau să locuiască în castelele lor. Se pare însă că în acest moment, care ar fi culmea gloriei sale, se manifestează și boala sa mintală de care vorbesc mai toți biografil. Mania persecuției îl păștea încet, încet; de aceea devenea din zi în zi mai bănuitor și ajunsese să creadă că un complot imens al universului voește să-l distrugă.

Dintre toate glasurile cari îl chemau, a ascultat pe

Rousseau în insula St. Pierre.

Mângâie copiii podgorenilor din partea locului.

al filozofului englez David Hume, un mare admirator al său. A plecat deci la 4 Ianuarie 1766 în *Anglia*; s'a instalat întâiu într'un sat aproape de Londra (*Chiswick*), dar n'a stat mult, căci a fost invitat de către Davenport, un englez bogat, amic cu Hume, să locuească în castelul său dela *Wootton*. Aci a avut multe supărări și starea sa nervoasă s'a înrăutățit. Pricina va fi fost poate izolarea, despre care credea atunci că-i va face bine; vor fi fost și neînțelegerile Terezei cu servitorii castelului, căci proprietarul castelului nu locuia acolo, ci venea câte-

odată, iar ei ședeau singuri. Dacă ne gândim la firea și educația tovarășei sale de exil, înțelegem bine lucrul.

Oricum să fie, sigur este că Rousseau și-a arătat în scris nu numai nemulțumirea, dar teama de a fi omorît. În starea în care se găsea, bănuia pe amicul său Hume că a organizat un complot și de aceea toate stăruințele acestuia de a-l ținea în castel le socotea drept probe ale intenției criminale a acestuia.

Iritația lui o sporea faptul că tot atunci Voltaire ducea o campanie strașnică în potrivă-i nu numai prin scrisori particulare, cari îi ajungeau la cunoștință, ci chiar prin publicațiuni și în același timp poftia pe Rousseau să vie să locuiască în castelul său.

Această stare de lucruri explică de ce tot ce a scris de acum înainte sunt numai apărări ale persoanei sale sau atacuri contra dușmanilor săi reali ori închipuiți. Ea explică până la un punct și plecarea neașteptată, pe jos, cu femeia sa, din castel. Era, adevărat, în luna lui Maiu; totuși drumul fu greu și obositor, mai ales că-l urmărea spaima de inimizii săi și nu cunoștea bine drumul.

Astfel, în 1767, se găsește iar în Franța. Aci — unde sosirea sa fusese anunțată chiar de Hume, găsește întâiu găzduire la un nobil *de Mirabeau*, tatăl vestitului orator din timpul revoluției franceze, și locuște câțva timp într'un castel al acestuia la *Fleury sous Meudon*, de unde se duse într'un castel (*Trye-le-Château*) al prințului de Conti care îl iubia și-l proteja de mai mult timp. Și aici locuia, ca în Anglia, într'o casă fără stăpân. Lucrurile se repetară deci, și nenorocitul Rousseau credea că viața îi e în primejdie și nu îndrăsnea să iasă din grădina castelului nici ziua, iar noaptea se temea de o bandă de asasini cari îl urmăreau. Prevenea chiar pe un amic, care voia să vie să-l vază, ca să-și ia măsurile de apărare. Sfârșitul fu ca și în Anglia: în Iunie 1768, fără să știe nimeni, fugi din castel singur, lăsând acolo pe Tereza.

Se duse întâiu la Lyon, unde fu primit de un vechiu

amic. Aci stete câtva timp, făcând călătorii dese, ducându-se și în Elveția, iar în luna August același an se așază la *Bourgoin* (Dauphiné). Aci chemă și pe Tereza, cu care se și cunună; dar într'un mod ciudat: fără ceremonie religioasă, fără ceremonie civilă, ci numai printr'un act făcut față de doi martori.

Câtăva vreme a trăit liniștit aici, scriindu-și *Confesiunile*, și ținând corespondență cu o sumă de persoane cari îi cereau tot felul de sfaturi; dar liniștea nu era partea lui pe lumea aceasta. În Ianuarie 1769 plecă din *Bourgoin*

Căsuța lui Rousseau în pădurea dela Ermenonville.

(Există și azi).

și după ce stete câtva în Lyon, îl aflăm la 30 Iunie 1770 la Paris.

Deși sta sub amenințarea unui decret de arestare, are îndrăsneala să se așeze chiar în mijlocul Parisului (strada aceea poartă azi numele lui), iese la preumblare, merge în cafenele. Mai face încă ceva: începe a citi în diferite întruniri pasagii din *Confesiuni*, ba dă și copii. Acolo se vorbea nu numai de el, ci și de o sumă de persoane cu cari fusese în contact. Iși închipue oricine sgomotul ce s'a produs în toate cercurile prin acest fapt.

De aceea poliția l-a oprit de a mai citi în adunări numeroase: o făcea numai între prieteni.

Deși lumea îl lăsa acum în pace, el n'avea liniște. Pricina era tot vechea sa frică de dușmani; dar mai era și un fel de remușcare pentru lepădarea copiilor.

Rousseau la Montmorency (1760).

Acum ar fi dorit să aibă cine să-l mângâie și se zice că se supăra dacă cineva rostea, în adunări, cuvinte despre copii, și-l privea cu oarecare atenție.

1778
702
66

Așa o duse șapte ani (1770—1778) și în acest timp se simțea slăbind și apăsător de boală. Dorind să-și afle loc mai tihnit, se duse la *Ermenonville* (în valea Montmorency) într'un castel al d-lui de Girardin.

Era acolo, când a aflat, în Mai 1778, că a murit

Rousseau în grădina Casei de la Ermenonville.

Desen după natură în 1778 de F. Meyer

(Publicat în rev. «Les Annales»)

Voltaire, marele și vechiul său dușman. „S'a apropiat și sfârșitul meu!” exclamă el.

În adevăr, la 2 Iulie acelaș an, la 11 ceasuri de dimineață, muri subit, după ce făcuse o preumblare prin grădină.

S'a discutat mult cauza morții sale. Unii au pus întrebarea dacă a fost naturală această moarte? și au răspuns că s'a sinucis. Alții au zis că a fost omorât cu o lovitură în cap de către soția sa, care devenise în timpul din urmă foarte depravată. Siguranță absolută nu

Casa în care a murit Rousseau în Ermenonville.

este în această privință, căci se poate că lovitura ce o avea în frunte să și-o fi făcut căzând.

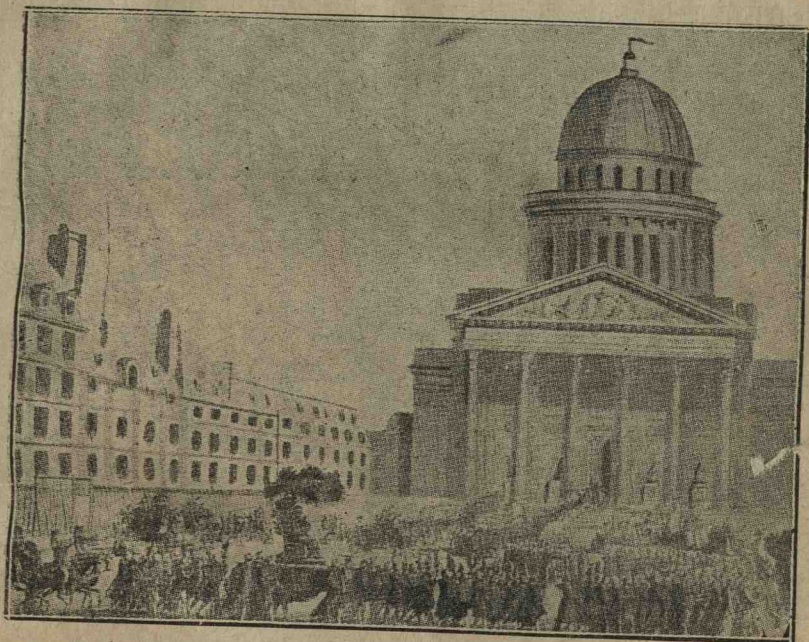
După dorința sa, Rousseau a fost îngropat într'o insulă din parcul castelului. Acolo s'a ridicat un monument. Oasele lui însă au fost ridicate de aici în 1794 și aduse

la Paris, unde au fost îngropate cu mare cinste în clădirea zisă Panthéon. Lucru vrednic de însemnat: rămășițele sale stau alături cu ale lui Voltaire.

*

* *

Aceasta este — pe scurt — viața marelui scriitor. Ci-

*Apoteoza lui Rousseau
Transportarea rămășițelor lui Rousseau la Panthéon în ziua de
11 Octombrie 1794.*

(După desenul lui Girardet publ. în revista «Les Annales» 30 Iunie 1912)

dată, plină de părți luminoase și de părți întunecate, complicată prin împrejurări străine de el cari i-au dictat unele faze, cum și prin propriile sale porniri cari îl îndemneau la lucruri greu de înțeles sau cu totul neînțelese, ea apare ca o povestire plină de interes, în care îți vine să crezi că au intervenit născocirile celei mai bogate fantazii.

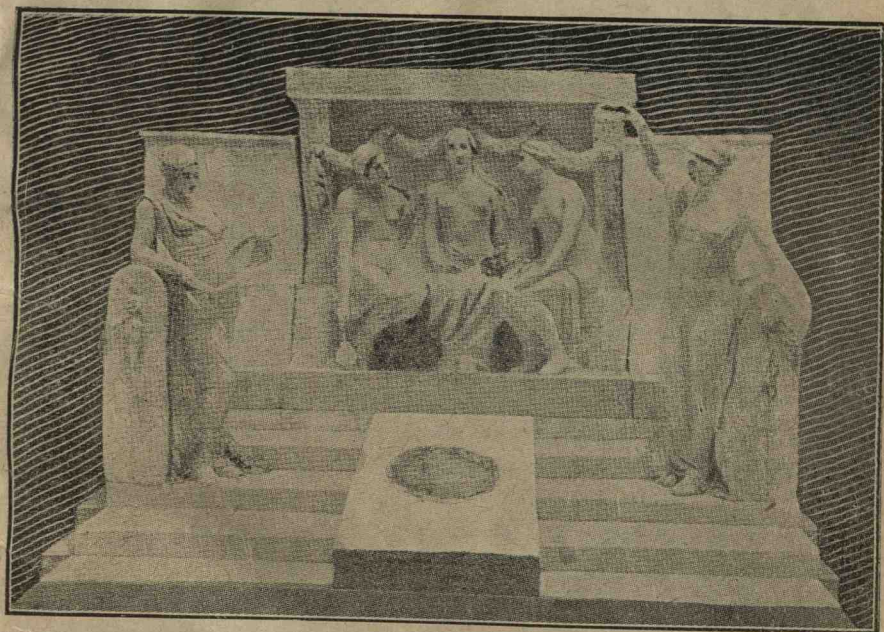
Explicații s'au dat multe și aprecieri felurite s'au făcut asupra scrierilor sale. Nu intră în limitele restrânse ale acestei notițe să le cercetăm.

Sigur este că a fost un geniu ale cărui opere au influențat adânc ideile contemporanilor și urmașilor săi. Se socotește că ideile lui au contribuit la mișcarea cea mare care a schimbat fața lumii și care se numește *revoluția franceză*.

Oricum să fie, dacă este firesc și necesar ca aceste idei să fie discutate în toate țările și în toate cercurile unde luminează o cultură filozofică, este și mai necesar ca scrierile sale să fie cunoscute. Un pas în această cale se face cu traducerea de față.

Gh. A.

Monumentul lui J. J. Rousseau la Panteonul din Paris.
făcut de sculptorul *Bartholomé* și inaugurat la 30 Iunie 1912.

INTRODUCERE

Ideile lui Rousseau asupra educației fac parte dintr'un întreg sistem de gândire, mai bine zis de *critică* asupra societății.

El începe cu monografia premiată de Academia din Dijon (1750): „Dacă științele și artele au contribuit a corupe ori a curăți moravurile”. Susținând negativă, el atrage atenția întregii lumi cititoare din Franța și din alte țări; se poate zice deci că aci este izvorul celebrității sale.

Civilizația și organizația socială au adus omenirea la nenorocirea în care se găsește. Inlăturând civilizația, care se vedește mai ales în viața orașelor, și așezând societatea pe alte temelii, omenirea ar putea să-și regăsească fericirea pierdută. Aceste idei se află în romanul „Noua Eloiză” și în „Contractul social”. Trecerea la noua stare de lucruri visată de dânsul ar trebui să se facă pregătind tineretul printr'un sistem nou de educație. Astfel ajunge el să scrie opera „Emil”.

„Emil” este, de sigur, una din operele cari au avut un succes universal. Prin ea, Rousseau a fost consacrat cel mai mare teoretician al *Pedagogiei* și mulți ani după publicarea ei, el era consultat de particulari și de instituțiuni asupra chestiunilor generale sau speciale de educație.

Intre aceste consultațiuni cea mai importantă este cea

acordată Polonezilor (Confederațiunea dela Bar) și publicată sub titlul: „Considerațiuni despre guvernământul Poloniei și despre reforma proiectată în 1772. Aci se găsește și o parte consacrată *educațiunii publice*.

„Emil” s’a tipărit pentru întâia dată în Haga de către Néaulme în 4 volume, terminându-se în 1762. Apoi s’a publicat împreună cu celelalte scrieri ale lui Rousseau, în colecțiile de opere complete: cea din Neuchâtel (fără dată), din Amsterdam (1769). În aceasta din urmă se găsesc și mai multe note ale lui, de cari i le-au sugerat criticile aduse. Alte note inedite s’au publicat în ediția apărută, după moartea lui, la Geneva (1782). Ca note de lămurire din partea editoților mai însemnate sunt cele din ediția lui Petitain (1820) alături de cele din traducerea germană a lui Sallwürk (1907)

Numeroase și variate studii s’au publicat despre această scriere a lui Rousseau. ~~În~~ ele găsim aprecierile cele mai deosebite, unele socotind-o drept o lucrare genială, drept o adevărată „evanghelie” a educației, altele numind-o himeră sau tratându-o drept o curată nebunie. Firește, aflăm și opinii mijlocii, cari găsesc că nici nu e totul de respins nici totul de primit. De aceea s’ar cere o muncă deosebită pentru a cunoaște tot ce s’a scris în această privință și e foarte greu a mai spune acum ceva original. Nu am pretențiunea nici pentru una ~~nici pentru alta~~; socotesc însă folositor, în vederea mai ales a celor cărora e destinată în primul rând traducerea aceasta, să dau aci un mic studiu menit a arăta în scurt efectele pe cari le-a avut opera lui Rousseau și a cerceta dacă, în starea actuală a științei pedagogice și a organizației școlare, se pot scoate din „Emil” învățăminte de natură practică.

Cuprinsul celor cinci cărți

Titlul și împărțirea lucrării de care vorbim sunt imitate după autorii antici, adică e un nume de persoană, însoțit de arătarea chestiunii de care se ocupă. Precum Cicerone, de exemplu, își intitulează operele sale: *Lelius sau despre Amiciție, Brutus sau despre oratorii vestiți*, tot așa Rousseau zice: *Emil sau despre educațiune*.

Apoi scrierea se împarte în cinci cărți, ca și cele lafănești, ca și multe din scrierile franțuzești din secolul anterior și din secolul lui.

În prefață ne spune că avea de gând să facă numai un scurt memoriu destinat unei mame de familie, dar subiectul l-a stăpânit într'atât încât s'a pomenit că a scris o carte întregă. Poate prin această împrejurare se explică lipsa de unitate în metoda de expunere, dese repetițiuni și reveniri asupra unor idei, precum și unele lungimi cari slăbesc interesul. Se poate însă ca diversitatea metodei de expunere să fie voită, pentru a face lucrarea mai plăcută la citire.

Autorul începe arătând câteva din principiile educației sale și vorbind de îngrijirile de dat copilului îndată după naștere precum și de chestiunea alăptării. În § 73 și urm. din Cartea I ne face cunoscut metoda de care se va servi în tot cursul lucrării: se presupune guvernorul al unui copil pe care îl numește *Emil* și aplică acestuia regulile educației sale. Totuși el nu ne înfățișează chiar

dela început povestea educațiunii acestui copil, ci păstrează tonul unui *tractat*, în toată desfășurarea primelor trei cărți, iar pe la sfârșitul cărții IV-a începe a înfățișa mai des pe Emil. În cartea V-a și mai ales de pe la jumătatea ei, tonul se schimbă cu totul și citim un adevărat *roman*.

Pentru a întrerupe monotonia unui *tractat* de pedagogie, el se servește și de alte proceduri de compoziție, cari fac scrierea atrăgătoare prin varietatea chiar a stilului ce dervia din această varietate în metoda de compunere. În această privință, autorul îți apare ca un artist cu adevărat genial: aci retor, aci poet, aci povestitor, aci filozof.

Astfel, având a tracta Chestiunea religiei și a expune ceea ce se poate numi „teologia lui Rousseau”, el părăsește deodată (§ 181 cartea IV) tonul dogmatic de până aci și ne dă câteva pagini admirabile de autobiografie, pe care o introduce în mod abil, căci începe a povesti viața unui „tânăr gonit din țara sa și redus la cea mai neagră mizerie” și trece pe nesimțite la povestirea în persoana I-a. Cu aceasta ajunge la faimoasa „profesiune de credință a preotului din Savoia” și pune pe acest preot să ne spună — și sub o formă care nu pretinde a se impune, dar e tocmai prin aceasta, foarte convingătoare — toată concepția sa religioasă.

Tot asemenea, voind să desvolte ideea că „bogăția nu este mijlocul cel mai prețios pentru fericirea omului, ci viața simplă și modestă”, el părăsește din nou forma de memoriu sau de *tractat* și vorbește despre sine. El presupune că ar deveni bogat și ne spune ce ar face cu avuția, cum și-ar petrece viața. Expunerea sa se deosebește cu totul de viața oamenilor bogați din timpul său, dar este foarte atrăgătoare și ar sguđui — cum va fi și sguđuit în vremea succesului operei sale — pe mulți bogătași cari ar citi aceste frumoase pagini cu atențiune.

Cu această varietate de proceduri literare e scrisă opera lui Rousseau.

→ pag 37.

Cartea I-a se ocupă de primii trei ani ai copilăriei și ajunge până la învățul vorbirii și tratează chestia educației fizice, expunând și principalele maxime ale teoriei sale pedagogice, de vreme ce educațiunea începe chiar dela naștere.

Cartea II-a urmărește dezvoltarea copilului dela 4 până la 12 ani. Aci se expune teoria educației negative și revine mult mai pe larg asupra educației fizice. Aci vom citi despre pedepse și recompense; despre mijloacele de perfecționarea simțurilor; despre greșelile obișnuitei educațiuni în această vârstă; despre puterea exemplelor. Tot aci vom găsi reproduse câteva pasagii dintr'o scriere a lui Plutarch, care susține regimul vegetarian și combate alimentarea cu carne.

Cartea se încheie cu un rezumat al metodelor sale pedagogice, adică se înfățișează doi copii de 12 ani, modele ale celor două tipuri: tipul copiilor crescuți cu cărți și cu profesori; tipul copiilor crescuți fără lecțiuni teoretice; în mijlocul naturii.

Cartea III-a se ocupă cu educația între 12 și 15 ani, pe care o socotește a fi vârsta instrucțiunii propriu zise. De aceea găsim aici discutată chestiunea programului studiilor și metoda de care trebuie să se serve învățătorul. Apoi, în detaliu, se vorbește de fiecare studiu în parte, dându-se ca exemple cazuri concrete, fie presupuse de el, fie petrecute chiar în realitate. Aci găsim și teoria generală a meșteșugurilor în raport cu sexele și o parte din ideile lui de psihologie și logică.

Ea se termină, ca și cele precedente, printr'un rezumat și prin caracterizarea tânărului Emil, crescut după ideile acestea.

Cartea IV-a este socotită de autorul ei drept cea

mai importantă și cea mai originală, fiindcă discută chestiunea sexuală, de care alți pedagogi n'au cutezat să se atingă.

Incepe printr'o tractare generală despre pasiuni, căci dela 15 ani înainte e vârsta când ele se nasc în mod firesc.

Apoi studiază în special pasiunea sexuală.

În legătură cu această parte teoretică, el înfățișează câteva maxime pentru educația sentimentală și metoda de urmat pentru a le pune în aplicare.

Astfel ajunge la chestiunea raportului între om și societate și, după o scurtă ochire asupra chestiei inegalității între oameni, trece la metoda de urmat pentru studiul societății și recomandă pentru aceasta studiul istoriei. O critică a marilor istorici antici și moderni lămurește și mai bine punctul său de vedere.

După ce Emil a cunoscut în adevăr pe oameni prin citirile din istorie, Rousseau îl pune în fața societății timpului său, pentru ca, din traiul în societate, să dobândească anume învățături.

Apoi autorul trece la studiul ideilor abstracte și astfel ajunge la formarea ideii de spirit în deosebire de corp și la ideea divinității. Aci se intercalează „Profesiunea de credință a preotului din Savoia”. Această expunere e alcătuită din două părți: prima discută chestia divinității în sine; a doua, chestia religiei și a organizării bisericești.

Sfârșitul cărții a IV-a este consacrat educațiunii în această vârstă a rațiunii și mai ales potolirii instinctului sexual. În acest scop el tractează chestiunea vânătorii din acest punct de vedere, și apoi chestiunea luxului în opoziție cu viața simplă și curată.

Dar autorul nu voește a înfrânge o pornire firească, ci numai să depărteze pe Emil de vișiu și de nenorocitele urmări trupești și sufletești; de aceea îl îndeamnă a se căsători.

Pornesc amândoi în căutarea soției visate și n'o găsesc în Paris, de aceea se hotărăsc s'o caute la țară.

Aceasta formează subiectul **cărții V.**

Aci se pot deosebi opt părți:

- a) o scurtă introducere,
- b) considerațiuni generale despre educațiunea femeii,
- c) caracterizarea Sofiei, soția pregătită pentru Emil,
- d) considerațiuni generale asupra căsătoriei,
- e) romanul lui Emil, decând părăsește Parisul, până în apropierea căsătoriei sale cu Sofia,
- f) câteva considerațiuni despre călătoriile cu scop instructiv,
- g) principiile organizării statelor sau bazelor contractului social,
- h) căsătoria lui Emil.

Desfășurarea planului de educațiune propus de Rousseau

Temelia pedagogiei lui Rousseau se coprinde în afirmațiunea că omul naturii (așa cum l-a creat natura) este bun, dar societatea l-a stricat. Nu poți însă țasa pe copil fără educație, numai sub acțiunea naturii, căci societatea nu i-ar îngădui aceasta, deci educațiunea este absolut necesară.

Scopul cărții este să ne arate cum trebuie crescut omul conform poruncilor naturii și menit a trăi în societate. Autorul socotește că sunt așa de bune regulele ce dă, încât, dacă ele s'ar generaliza, educațiunea ar schimba însăși societatea și ar face ca omul să devină bun *așa cum l-a creat natura*. Increderea în eficacitatea educației propuse de el se vede chiar în cuvintele din Seneca puse ca epigraf în fruntea cărții sale: „*Sanabilibus aegrotamus malis...*“: adică: Suferințele noastre se pot vindeca.

Vom arăta, acum, cum se desfășoară acest plan socotit de el așa de minunat.

I

Educația trebuie să înceapă chiar dela naștere.

Copilul să fie hrănit de însăși mama sa; iar, dacă această nu e cu putință, să fie încredințat unei doici sănătoase, la corp și la suflet, pe care s'o hrănim mo-

moderat (de preferință cu regim vegetarian) și care să asculte fără discuție de poruncile tatălui.

Tatăl să se ocupe de aproape de creșterea copilului, împreună cu mama. Aceasta să fie preocuparea cea mai însemnată a vieții sale. Dacă nu poate, să încredințeze sarcina aceasta unui guvernor, care să primească, pe lângă îndatoririle funcțiunii sale, și toate drepturile tatălui față de copil.

Admițând că părinții se vor ocupa ei înșiși de pregătirea copilului lor pentru viață, ei vor căuta ca, în tot ce fac, să se inspire din învățăturile pe cari natura le dă celui ce știe să observe și să chibzuiască.

Noul născut să fie lăsat liber în mișcările sale, fără feșe, fără scutece; să i se facă baie din prima zi și acest obicei să se păstreze necontenit. Baia va fi caldă și încet, încet, se va răci până când se va deprinde copilul să se scalde în apă rece, cât de rece. Să se scalde câteodată și în apă caldă, cât de caldă, pentru a i se întări temperamentul. Deprins cu astfel de tranzițiuni brusce, el nu va fi expus să prinză răceli și diferite boale de acest fel. Sănătatea trupească este condiția esențială a sănătății sufletești. Să nu se facă apel la medic decât foarte rar și în cazuri extreme. Mai bine să se prăpădească unui copil prea debili din fire, decât să se păstreze, cu mari îngrijiri, niște ființe slabe cari vor fi toată viața lor stăpânite de atâtea nevoi trupești încât nu-și vor putea îndeplini rostul de oameni.

Mama, când e aproape să nască, să se ducă la țară; acolo sunt condiții mai prielnice. Iar după aceea să crească copilul până la vârsta de opt sau zece ani tot la țară. Aci, preceptele pomenite mai sus, vor fi mai lesne puse în aplicare decât la oraș.

Părinții — sau, în lipsa lor, doica pusă sub ordinele guvernorului — trebuie să se ocupe de educația copilului din primele zile ale nașterii, căci el *învață* necontenit. Învață întâiu să-și exercite simțurile: să-l deprindem deci cu trecerea dela întunerec la lumină, cu schimbarea orelor de somn și de mâncare; să-l punem în

stare a sta singur și în timpul zilei și în timpul nopții fără să se sperie și să țipe.

Indată ce poate deosebi obiectele, să-l deprindem să vadă obiecte noi și de cele mai urâte fără a se speria; astfel el nu va fi niciodată fricos.

Ajutați dorința lui de a se apropia de obiecte și de a le observa: va deosebi astfel caldul de rece, va înțelege ce e tare și ce e moale, greu și ușor, etc.

Aveți grija să nu-l deprindeți cu plânsul. Copilul din fire, plânge numai când are o trebuință, căci aceasta e mijlocul prin care și-o face cunoscută. Băgați de seamă totdeauna și îndepliniți nevoia înainte de a plânge sau când constatați că în adevăr are o nevoie. Nu-i satisfaceți însă capriciile, lăsați-l să plângă mai bine cât va vrea de mult.

Cu alte vorbe: „să dăm copiilor mai multă libertate adevărată și mai puțină deprindere de a porunci, să-i lăsăm mai mult să-și facă singuri trebile decât să ceară ai i le face alții”.

Pentru a-i întărca, trebuie să așteptăm ieșirea dinților. Aceasta o putem ajuta dându-le să mestece rădăcini de plante dulci și moi, apoi pesmeți cari se înmoaie în gură.

Să nu-i silim să învețe a vorbi, căci orice copil sănătos învață vorbirea la vreme. Deaceea să i se spună numai cuvinte pe cari să le poată pricepe, iar nu să i se vorbească mult și fără rost de către cei dimprejur.

Curând, apoi, va învăța să umble. Nu vă temeți și nu-l grăbiți nici la aceasta, nu-l ajutați cu bete, cu cărucioare, cu coșuri cu roțițe. Lăsați-l să învețe singur: va cădea, se va lovi; dar, în acest fel, se va deprinde să suporte și durerile și va umbla când natura îl va pune în stare s'o facă.

II

Trebuie să deprindem pe copil a fi liber; dar „liber” e cu adevărat „omul care voește numai ceea ce poate”,

care n'are nevoie de ajutorul altuia. Cu cât poți face mai mult *singur*, cu atât ești mai liber. Autorul zice: „și mai fericit”; căci fericirea absolută e necunoscută omenirii, dar fericirea reală stă în echilibrul între voiață și putință, între dorințe și posibilitatea de a le realiza. Dacă vom educa pe copil astfel ca să dorească numai ceea ce poate îndeplini, îi vom pregăti fericirea pentru viață.

Trebue să ne ferim — în educație — și de prea multă severitate și de prea multă indulgență. Să ascultăm natura; ea poruncește ca copilul să fie iubit și ajutat; dar nu vrea ca el să fie un tiran și să poruncească celor dimprejur. Nici educatorul să nu-i poruncească niciodată. De aceea emulațiunea și pedeapsa nu există în metoda lui Rousseau. Copilul va face orice va voi și va suferi, dacă va face rău. Educatorul va priveghia numai să nu-și pună viața în pericol, încolo orice boală, orice rănire va fi lăsată să se producă, fiindcă cunoașterea durerii, a suferinței este ea însăși o învățătură de mare preț pentru viață. Pedeapsa va veni dela lucruri și va deprinde pe copil să se gândească bine întotdeauna când voește să facă ceva. Dacă cei dimprejur îl ocrotesc neconținut, el se deprinde a nu se mai păzi singur și își pregătește primejdii pentru mai târziu.

Cu un cuvânt original rezumează Rousseau educația până la 12 ani: zice că trebuie să fie negativă. Dacă ar putea educatorul să nu facă nimic și să nu lase nici pe alții a face ceva, ar realiza cea mai perfectă operă educativă.

Pentru acest scop autorul socotește că copilul ar trebui să trăiască la țară, departe de societatea stricată a orașelor, departe de servitorii ticăloși; acolo educatorul va alege toate obiectele pe cari trebue să le vadă copilul; iar viața sa va fi modelul pe care va avea să-l imite acesta. Nu faceți lecții de morală, nu porunciți buna purtare, nu vă mâniați. Nu vorbe, ci fapte să serve pentru a învăța orice. Prin fapte anume întocmite, să i se dea noțiunea de proprietate, pentru ca să înțeleagă

de ce trebuie să respecte avutul altuia. Nu mințiți, ca să nu se deprindă a minți și nu provocați minciuna lui prin procedări neîndemânatică față de diferitele lui greșeli copilărești.

Nu făgăduiți și nu amenințați niciodată. Nu faceți din dărnicie un simplu joc.

Singurul principiu de morală ce se poate da copilului este: să nu facă rău nimănui.

Instrucție propriu zisă nu dați copilului în vârsta aceasta, căci inteligența lui nu e primitoare de cunoștințe științifice. Dacă constatați câteodată că copilul învață bine și știe, e numai părere: el învață vorbe și le repetă ca papagalii. Nu-l puneți să învețe limbi streine, nici geografie, nici istorie. Creerul copilului are o mare mlădiere; dar nu pentru a reține cuvinte și numai cuvinte. Lăsați-l să învețe numai din ce vede și din ce aude. Să nu învețe nimic pe din afară, nici chiar fabule: ele ascund adevărul și pot fi bune pentru o vârstă mai înaintată; copiilor trebuie să le spuie adevărul curat.

Autorul crede că instrumentul de tortură al copilului este *cartea*; deci e bine să se întârzieze cât mai mult cu învățământul citirii. Prin aceasta el nu vrea să-l lase ignorant, căci trăind în mijlocul naturii și exercitându-și corpul, va dobândi noțiuni numeroase și mult mai sigure decât cele pe cari copiii crescuți în mod obișnuit le dobândesc din cărți.

În primul rând va dobândi o bună educație a simțurilor: va avea ochiul mai ager, nu se va teme de întunec și pipăitul i se va perfecționa; va ajunge să aprecieze distanțele din ochi. Tot așa și cu celelalte simțuri.

Având, în aparență, grijă numai de educația lui fizică, îi vom da, în realitate, o solidă educație morală. Dacă-l vom deprinde cu haine ușoare și simple, îl vom face să disprețuiască luxul și să nu judece pe om după îmbrăcăminte. Dacă-l vom deprinde să îndure frigul, să doarmă pe așternut tare, să-și întrerupă somnul după poruncă, vom ajunge să vindecăm lenea și să-l facem capabil de sforțări mari fără să se simtă nenorocit.

instrucție
proprie zisă
nu dați
copilului
în vârsta
aceasta

injust

Exercițiile acestea nu trebuie să fie alese în vederea strălucirii în societate, ci în vederea folosului real. De aceea autorul recomandă să nu i se dea lecții de călărie; dar să i se dea neapărat lecții de înotat; iar dintre exercițiile gimnastice să se prefere cele cu scop practic: alergări, sărituri, urcări în pomi, etc.

Rousseau merge cu recomandațiile acestea până la aceea de a învăța pe copil să umle cu picioarele goale.

Mai cere să nu deprindem pe copil cu mâncări alese. Cu cât vor fi mai simple cu atât vor fi mai bune, și, discutând diferitele regimuri, el dă o pledoarie foarte frumoasă pentru regimul vegetarian.

Ajungând, astfel, la vârsta de 12 ani, copilul atinge momentul cel mai favorabil, după Rousseau, pentru a începe să dobândească cunoștințe. Deprins să aibă cât mai puține dorințe, el se va trezi că are puteri mai multe, adică de prisos. Să utilizăm acest excedent de forțe pentru acumularea cunoștințelor și să ne grăbim, căci această epocă ține numai până la 15 ani, când copilul a ieșit din copilăria propriu zisă, dar n'a intrat încă în adolescență.

III

Aci se înfățișează chestiunea programului de învățămîn. Multe sunt cunoștințele pe cari le poate dobândi omul; dar este evident că nu poate să și le însușească pe toate și nici nu ar trebui, chiar dacă am presupune că poate. Rousseau așează în patru grupe toate cunoștințele omenești: unele sunt false, altele sunt nefolositoare, altele slujesc să hrănească mândria celui ce le posedă, altele sunt folositoare, căci contribuie la binele nostru.

Prezum, în primele două stadii ale copilăriei, educatorii trebuia să asculte de o singură lege: *necesitatea*; asemenea acum avem alta: *utilitatea*. Ca să îndemnăm pe copil a dobândi cunoștințe, ne vom servi de fireasca lui curiozitate, iar ca să stabilim de cari cunoștințe ne vom

ocupa, îl vom deprinde să se întrebe în tot momentul: la ce folosește aceasta? Metoda de urmat va fi intuițiunea: adică vom pune pe copil în fața realităților naturii și-l vom sili să găsească adevărurile, nu să le învețe dela noi sau din cărți: „copilul care citește nu dobândește cunoștințe, ci învață cuvinte”. Scopul învățaturii nu trebuie să fie a da cunoștințe, ci a forma spiritul elevului.

Astfel, va învăța el geografia, fizica, chimia. Firește că, în vremea aceasta, va fi învățat și să citească. Cu toată ura împotriva cărților, Rousseau trebuie să dea cărți copilului; îi va da însă una singură: „Robinson Crusoe”. Aceasta îl va interesa nespus de mult și va fi un prețios ajutor al educatorului, care va proceda acum la un nou învățământ: lucrul manual sub diferite forme. Va învăța, întâiu și în mod firesc, agricultura, de vreme ce va trăi la țară; apoi va învăța lucrul lemnului și, de ar fi posibil, și al fierului. Slujindu-te de curiozitatea lui firească, vei avea ocaziune să-i dai nenumărate cunoștințe științifice cerute de el, cu prilejul exercitării meseriei. Ocupația cu meșteșugurile alese de educator va face pe elev să înțeleagă, în mod practic, chestiunea diviziunii muncii, a schimbului, a monetei.

În același timp și după aceeași metodă, va fi adus elevul să înțeleagă luxul și să iubească viața simplă; va înțelege că toți oamenii sunt egali în fața datoriei de a munci, că munca e obligațiune socială. Va onora munca și va fi pregătit, dacă este bogat, să poată trăi în mod onorabil și în cazul când vre-o întâmplare neprevăzută l-ar face să-și piardă averea.

Tot acum este timpul în care trebuie să ne îngrijim de raționamentul copilului. Având ca punct de plecare observările și experiențele, vom trece de la senzațiuni la judecăți, la comparația judecăților, la raționamente.

Cu această metodă de educație, elevul a ajuns la vârsta de 15 ani, deprins cu răbdarea și cumpătarea, iubitor de muncă, curajos și hotărît în toate acțiunile sale. Va avea cunoștințe puține; dar acelea vor fi dobândite de el, vor fi ale lui; iar spiritul îi va fi deschis

la orice este folositor. El nu posedă știința, ci a învățat numai cum s'ar putea dobândi la nevoie.

IV.

Acum copilul devine adolescent; se apropie momentul critic în care se va deștepta impulsivitatea sexuală; e vârsta în care pasiunile încep a se naște, pe când la copiii crescuți rău se nasc înainte de vreme. Să ținem seama de acestea în educațiunea ce-i vom da de aci înainte.

După Rousseau, izvorul tuturor pasiunilor este *iubirea de sine*, din care se dezvoltă, prin o rea educație, *amorul propriu*. Din deosebirea între aceste două porniri sufletești face o chestiune mare: după cum se dezvoltă una sau alta, pasiunile omenești se îndreaptă spre bine sau spre rău. Tot de împrejurările sociale și de educație, socotește el că depinde dacă se ivește mai curând sau mai târziu instinctul sexual.

Copilul crescut după normele lui Rousseau „n'a avut până acum nici un sentiment”, el n'a știut ce înseamnă a iubi. Trebuie să înceapă a învăța acum. Faceți să aibă *milă* de oameni, să nu se socotească afară din stările obișnuite, ci dimpotrivă să se simtă egalul celui din urmă om și să creadă că s'ar putea și el să ajungă în situația aceluia; faceți să priceapă nu numai suferințele trupești, ci și pe cele sufletești. Acum se va deștepta în el afecțiunea pentru educatorul (sau părintele) său și sentimentul dulce al recunoștinței.

Ca studii, acum va învăța *istoria*, pentru a cunoaște pe oameni, fără a avea nevoie să trăiască cu ei; dar nu va citi orice carte de istorie, ci numai pe cele ce slujesc acestui scop. Mărginiți-vă la istoria antică: dați-i pe Herodot, pe Thucydide, mai ales pe Plutarch. Astfel va putea înțelege ce este ambiția, ce sunt diferitele pasiuni cari agită pe eroii din istorie. Acesta e momentul cel mai potrivit, căci mai înainte, oamenii i-ar fi fost streini și n'ar fi putut înțelege nimic, iar mai târziu

s'ar fi făcut asemenea cu ei și nu i-ar mai fi putut judeca.

Va citi fabule, căci acum le va putea pricepe.

Ca să-l facem să iubească virtutea, îl vom pune în pozițiune de a practica toate faptele virtuose câte stau în puterea lui: „numai făcând binele, devii bun”.

V.

Acum e capabilă inteligența lui să priceapă ideile abstracte. Ajungem deci — cam la vârsta de 18 ani — la învățământul *religiei*.

Ce religie va învăța tânărul? Aci se intercalează așa numita „teologie“ a lui Rousseau, care este *temeiul* sau *religiunea naturală*. El însă n'o recomandă pentru toți elevii, ci zice că e bine să lași pe fiecare să crească în religia părinților săi, dar să-l faci să înțeleagă și libertatea credinței, să nu-l faci un exclusivist, un intolerant. Intoleranța religioasă este, după el, una din marile nenorociri ale omenirii și vina stă în educație, deci și vindecarea tot în educație se va găsi.

Punându-se în situația unui om care dorește să cunoască adevărul, el declară dela început că toate teoriile filozofice pe cari le-a citit nu l-au lămurit nicidecum, din pricina insuficienței spiritului omenesc și din pricina mândriei. Văzând că nu poate să știe tot, s'a decis să se mângâiească a cerceta numai ce-i este necesar omului.

Ca punct de plecare s'a luat chiar pe sine și a pornit de la două afirmațiuni: siguranța despre existența sa și siguranța despre existența universului.

Sigur de existența sa, omul descoperă că nu e numai o ființă sensibilă și pasivă, ci și o ființă activă și inteligentă.

Sigur de existența universului, omul constată că materia este sau în repaus sau în mișcare; iar mișcarea este sau provocată (și atunci cauza e în afară de corpul care se mișcă) sau voluntară (și atunci cauza e într'insul).

Cu prea multa usura
 o-a prezentat acceasta
 opinie a autorului
 (melele
 ed)

Astfel stabilește autorul primul său articol de credință: *o voință mișcă universul și însuflește firea.*

Constatând că această acțiune nu e în lucruri, ci afară din lucruri și că mișcările corpurilor se produc după anumite legi, stabilește al doilea articol: *că există o voință și că există o inteligență.*

Această voință și această inteligență se sălășluște într'o ființă care și poate să execute ceea ce cugetă și voește: această ființă e *Dumnezeu.*

Ajungând astfel la concepția Dumnezeirii și a atributelor sale, el se coboară la om și stabilește al treilea articol de credință: *omul este însuflețit de o substanță imaterială și e liber pe faptele sale.*

Liber fiind, omul va fi răsplătit pentru faptele sale: iar aprecierea asupra faptelor i-o dă un principiu care există în orice suflet omenesc, *conștiința*, „acel judecător fără greșală al binelui și al răului, care face pe om a semăna lui Dumnezeu”.

Cine s'a deprins dela începutul vieții (și aci stă rostul educațiunii) să asculte de glasul acestui judecător (care se găsește în pornirile firești), acela va duce o viață virtuoaasă, va practica dreptatea; iar dacă nu va fi fericit în viața aceasta, va aștepta momentul în care va scăpa de legăturile corpului.

Până atunci, încrezător în Dumnezeu, îi va zice: „Izvor al dreptății și al adevărului, încrezându-mă în tine, cea mai mare dorință a inimii mele este să se facă voia ta”.

Astfel, prima parte a profesiunii de credință religioasă, tratând o chestiune metafizică, ajunge la o concluzie de educație morală: că scopul vieții omului este practica virtuții.

Autorul nu socotește îndestulător să se oprească aici, la stabilirea deismului sau religiunii naturale, ci se ocupă și de religiunea organizată sau de biserică.

Pe când partea primă era constructivă, aceasta este critică. N'am putea zice: destructivă; pentru că încheierea la care ajunge, după toate argumentările, nu cere

să se desființeze toate religiunile organizate și bisericile existente, ci să rămână toate, să nu se combată între ele. Cu alte vorbe, Rousseau cere cea mai largă toleranță religioasă. De aci urmează că nu admite nici propaganda, diferitelor religii, confesiuni și culte, nici prozelitismul religios, căci voește ca fiecare om să trăiască în religionea părinților săi.

În partea aceasta a doua vorbește despre revelațiune, despre dogme, despre minuni și susține că toate acestea sunt opere omenești, nu sunt dumnezeiești; căci ele se împotrivesc rațiunii și Dumnezeu n'a putut să dea omului inteligență și să-l oprească a se servi de ea.

Partizanii fiecărei religii și dogme susțin că adevărul e cu ei, și numai cu ei, că toți ceilalți sunt în eroare, iar în viața aceasta ei trebuiesc sau convinși și aduși la adevărata credință sau învinși prin arme ori prin torturi trupești ori sufletești. Dacă fiecare zice așa despre ceilalți, unde este adevărul? Poate omul care raționează să se alătore la vreuna din aceste religii ori dogme ca să se persecute pe închinătorii celorlalte?

Prin acestea Rousseau nu cere desființarea organizațiilor bisericesti, căci el însuși ne dă o admirabilă pagină despre misiunea preotului: „nu e nimic mai frumos de cât a fi preot”.

Iar concluziunea, și aci, este privitoare la viața morală și iarăși stabilește că scopul vieții e practicarea virtuții: „în orice țară și în orice sectă, legea supremă este să iubești pe Dumnezeu mai presus de tot și pe aproapele tău ca pe tine însuși; nici o religie nu te scutește de datorile morale; fără credință, nu există virtute adevărată”.

De aci urmează că educatorul va stăruii mai ales asupra părții morale din religie. Atunci elevul va iubi practicarea binelui ca poruncă a lui Dumnezeu, fără să pretuiască formele organizării bisericesti; adică va fi convins despre fondul religiei nu despre forma ei.

și curaj.

VI.

Acum tânărul devine *om*: el nu va mai fi *elevul* educatorului său, ci *amicul* lui. Această transformare are să se facă prin dibăcia și curajul educatorului, care va deveni confidentul lui, înlăturând prin aceasta pe confidenții obișnuiți ai tinerilor crescuți după vechile metode (prieteni stricați, servitori, etc.). Astfel tânărul va deschide inima sa față de educator (care ar fi de dorit să fie tatăl) și cu el, va vorbi despre chestiunile arzătoare vârstei: impulsivitatea sexuală.

Datoria educatorului va fi s'o potolească pe cât va putea mai mult. Acum citirea, viața sedentară și molesită din societatea orășenească sunt foarte primejdioase; lucrul manual, adică meseria pe care a învățat-o, n'o socotește îndestulătoare, de aceea crede că numai vânătoarea este exercițiul potrivit, căci poate da oboseala trupească pe care o dădeau altădată excursiile și exercițiile diverse, și poate absorbi toată atențiunea tânărului. În același timp îi va vorbi cu seriozitate despre primejdiile pornirilor sexuale și ale sentimentelor nesocotite; îi va vorbi despre amor ca de o simțire nobilă și firească. Această simțire trebuie să-și găsească un obiect.

Căutarea obiectului, adică a ființei pe care tânărul o va iubi are să se facă în unire cu educatorul (sau cu tatăl, cum cere Rousseau la începutul scrierii sale).

Cu acest gând în minte, cu inima curată, cu sufletul deschis tuturor virtuților, din cari a și practicat pe cele ce i-au stat la îndemână, tânărul va intra în societate.

Pregătit cum este, el va rezista la toate seducțiunile; va avea rușine de soțiile necinstite și groază de femeile pierdute; iar printre fete de măritat va căuta pe aceea care se va apropia mai bine de modelul ideal ce și-a format.

Vârsta aceasta va servi educatorului pentru discuții felurite, prin cari va afla elevul o sumă de noțiuni despre artă, va deosebi frumosul adevărat, își va forma gustul pe care-și va întemeia judecata sa estetică și chiar cea morală. Pentru acest scop educatorul îl va pune să stu-

dieze acum și literatura, mai ales elocvența și poezia; va merge cu el la teatru.

Tânărul, crescut după această metodă, va iubi simplitatea vieții, căci va iubi natura; va judeca pe oameni după fapte, nu după vorbe și după aparențe; nu va fi jucător de cărți, nu va fi batjocoritor, nu va fi stricat.

Desgustat de societatea orașelor, va pleca la țară spre a găsi acolo pe aceea pe care o doresc gândurile sale.

VII.

Cum trebuie să fie ea? Întrebarea aceasta îl duce pe autor la chestiunea educației fetelor și astfel ne arată cum trebuie să fie crescută fata potrivită pentru un asemenea băiat.

Femeia și bărbatul, în tot ce nu se raportă la sex sunt *deopotrivă*; în ceace se raportă la sex *nu se pot compara*; deci discuția despre egalitatea sexelor nu are nici un rost, căci *femeie perfectă* nu este aceea care ajunge să fie bărbat, precum nici *bărbat perfect* nu e acela care ajunge să devie femeie. Perfecțiunea fiecărui sex este în sine, căci fiecare *are menirea* lui deosebită dată de natură.

După ce studiază situația reciprocă a bărbatului și a femeii din punct de vedere al raporturilor sexuale, și, după ce compară aceasta cu raporturile sexuale ale animalelor, stabilește condițiile particulare ale oamenilor. Din aceste condiții, puse de natură, ies consecințe morale. Cea mai însemnată este *onestitatea* femeii. Femeia e datorare nu numai să fie onestă, dar să și fie *considerată* ca atare; aceasta nu din oare-cari urmări ale prejudecăților sociale, ci din scopurile pe cari natura le-a dat celor două sexe. De aci urmează că *ocupațiunile* femeii nu pot fi aceleași ca ale bărbatului, deci nici educația, adică pregătirea ei pentru viață, nu poate fi la fel.

Dacă fetele ar avea aceeași educație ca băieții, nu

și-ar cultiva însușirile speciale femeiești; iar dacă s'ar face încercări să le cultive și pe acestea, rezultatul ar fi că nu s'ar desăvârși nici unele nici altele.

Stabilind că educația sexelor trebuie să fie deosebită, Rousseau caută să arate care va fi acea educație specială a femeii.

Dela început observă că ceea ce formase punctul de căpetenie în educația lui Emil nu se poate păstra pentru Sofia. Pentru Emil voia să înlătore opinia publică; pentru Sofia trebuie s'o asculte. Intreaga educațiune a femeii trebuie să se facă în vederea bărbatului: ea trebuie să-l crească, să-l îngrijească, să-l sfătuiască, să-l mângâie.

În acest scop, educația fizică a fetei va fi cât se poate de bine îngrijită. Decât viața sedentară din casa părintească, cu hrană aleasă, dar fără libertate de mișcări, este mai bună viața în pension, cu toate neajunsurile lor. Imbrăcămintea să fie liberă, să nu li se dea corsete. Grația nu merge fără libertate în mișcări. Nu trebuie să fii bolnavă ca să fii simpatică.

Ca învățătură, se observă că fetele se joacă cu păpușile și le gătesc. Profitând de aceasta, le vom învăța lucrul de mână: cusutul, broderia, dantela. Prin aceasta ajungem la desen: să deseneze frunze, flori, draperii. Să nu învețe prea de timpuriu cititul și scrisul, ci numai când vor simți absolută nevoie, căci multe se slujesc în rău de aceste cunoștințe. Ar fi bine să învețe întâiu aritmetica.

Fetele să fie muncitoare și stăruitoare și să se deprindă cu supunerea, căci vor avea toată viața lor să se supună cerințelor sociale. În orice caz, să nu li se urască cu ocupațiile pe cari li le dai. Să le deprindem a fi statornice în gusturi, atât cu privire la obiecte cât și la jocuri și distracții.

Trebuie să se cultive spiritul fetei; să nu fie îndemnată a iubi găteala, ci din contră s'o prețuiască cât mai puțin și să se simtă mândră dacă place fără a fi gătită. Mai ales să fie deprinsă a nu se supune tiraniei modei.

Mai trebuie ca fetele să fie deprinse cu gospodăria. Să învețe cântul, dansul și artele plăcute.

Religia să nu fie un curs sistematic din care să învețe dogme și comentarii asupra lor, ci să se mărginească numai la partea morală, singura care poate fi înțeleasă și impusă nu numai fetelor, dar și băieților.

Rousseau nu crede că fata trebuie să rămâie ignorantă și să nu știe altceva decât să lucreze alături de servitoarele ei; vrea să fie instruită, să-și cultive spiritul și rațiunea, dar în vederea menirii deosebite a sexului ei.

Fata crescută după aceste principii a fost găsită de mult de către educator (de către tatăl tânărului), dar lucrurile vor fi potrivite așa ca să pară că tânărul a descoperit-o însuși din întâmplare.

VIII

Apropiindu-se, tinerii noștri se vor plăcea, se vor iubi. Cererea în căsătorie se va face după oarecare timp și va fi acceptată în principiu. Traiful împreună va fi folosit la completarea instrucției fetei de către tânăr: îi va vorbi de fizică, de matematică, de filozofie, de religie chiar. Căsătoria nu se va face însă deocamdată, căci logodnicii sunt prea tineri pentru a funda o familie; e nevoie de o întârziere. Aceasta se va dobândi prin plecarea logodnicului într-o călătorie de doi ani; iar fata va rămânea în sânul familiei, așteptându-l.

Rousseau pune mare preț pe această amănare și pe călătoria aceasta. Numai călătorind, și călătorind cu rost, poate cineva să cunoască societățile omenești, legislațiunile diferite și principiile fundamentale ale legislațiunilor. Aci intercalează Rousseau o prescurtare a lucrării sale „Contractul social“, chestiunea care iese afară din cadrul educației. Călătorind, poate să-și dea seama și de rostul diferitelor ocupațiuni și cariere. Dar călătoria pentru un tânăr, chiar virtuos ca Emil, ar fi primejdioasă, dacă inima nu i-ar fi plină de un amor puternic, care să-l păzească de contagiunea vișului și a relelor deprinderi

în mijlocul diferitelor orașe în cari va trăi. Chiar așa, va evita cât va putea mai mult orașele cele mari, mai ales capitalele, căci în centrele prea populate este o societate amestecată, cam cosmopolită, care te împiedică a cunoaște cu adevărat națiunea respectivă.

Un alt folos ce va ieși de aici va fi dovada că amorul celor doi tineri este solid, căci dacă nu ar fi astfel, ar fi toată vremea ca să se strice făgăduiala dată.

Intorcându-se din călătorie, tânărul se va cununa cu logodnica lui.

Până aici merge Rousseau cu tractatul său, ba chiar dă sfaturi pentru viața casnică (mai ales viața sentimentală) a soților, și supraveghează oarecum noua familie până în momentul în care aceasta va fi pe punctul de a se funda în adevăr, când, adică, tânărul va avea să devină părinte.

Firește că el își va crește copilul după principiile ce i-au dat lui atâta sumă de fericire în mijlocul societății care, din pricina educației greșite, este și stricată și nefericită.

50
56

Efectele operei lui Rousseau

Opera lui Rousseau, socotită în întregul ei, a avut o mare influență asupra contemporanilor și urmașilor; dar pedagogia lui nu în Franța nici în Elveția n'a avut răsunetul cel mai mare, ci în Germania.

S'a zis adesea că activitatea lui Rousseau a fost una din pricinile revoluției franceze. Sigur este că unii din conducătorii revoluției, au făcut dintr'însul un fel de erou special al mișcării și i-au onorat memoria, transportându-i oasele la Pantheon. Câteodată umbra sihas-trului dela Ermenonville a fost adusă în mijlocul certelor și luptelor dintre partide.

Mai ales partea teologică, așa zisa „Profesiune de credință”, a influențat pe capii revoluției. Ea a fost, oarecum, evanghelia noii religii: „*Cultul Ființei supreme*”. Ea a inspirat pe Robespierre în discursul său dela 7 Mai 1794¹⁾, când adunarea a votat acel faimos decret asupra religiei și asupra sărbătorilor, care începe cu acest articol: „Poporul francez recunoaște existența Ființei supreme și nemurirea sufletului”.

În privința preceptelor pedagogice propriu zise, vedem numai că, în anul al doilea al republicii, Conven-

---

1) Michelet zice că discursurile lui Robespierre erau făcute numai cu frânturi din „Emil” și din „Contractul social”.

Scrisoare

țiunea hotărăște a se publica o serie de îndrumări despre creșterea copiilor și — pentru acest scop — se face un extras din „Emil” (mai ales din Cartea I).

În genere, Franța, ca să ne servim de un cuvânt al scriitorului Louis Blanc, lumea a citit cu nesățiu și a lăudat cărțile lui, dar nu l-a urmat în ce spunea, afară de oarecari schimbări în obiceiurile casnice cu privire la creșterea copiilor mici și mai ales cu privire la alăptare.

În Germania însă, unde asemenea scrieri se studiau mai cu răbdare și cu spirit critic condus de tendințe practice, s'a format o întregă falangă de pedagogi, cari nu numai îi cercetară, îi comentară și-i răspândiră ideile, dar se hotărîră să-i și aplice principiile.

Acestei aplicațiuni practice a ideilor lui Rousseau se datorește pregătirea opiniei publice pentru marile reforme școlare din secolul XIX cu cari se mândresc Germania și Elveția.

Între pedagogii de cari vorbim, cel dintâiu este *Basedow* (1723—1790), care întemeiază la Dessau în 1774, adică pe când Rousseau se afla încă în viață, un institut numit „Philantropinum“, dându-i organizare în mare parte după teoriile lui Rousseau.

Scopul institutului era „să formeze europeni, cetățeni ai lumii și să-i pregătească pentru o existență folositoare și fericită”. Știm că Rousseau nu se ocupă în „Emil” de educația patriotică, ba chiar susține că tânărul, înainte de a se decide să devină *cetățean*, va face bine să călătorească spre a cunoaște așezămintele diferitelor țări și va avea dreptul a-și alege țara care i se va părea mai potrivită pentru a viețui.

Dar în afară de *scop*, altele din regulile educației din școala lui Basedow se înfățișează ca răsuneț direct al principiilor susținute de autorul lui „Emil”. Astfel sunt cele următoare:

să se facă studiul atrăgător, suprimându-se oboseala și plictiseala;

să se dea o serioasă educație fizică, prin exerciții și prin îngrijiri igienice;
 intuiția să fie temelia oricărui studiu;
 să se înlătore frica și pedeapsa din învățământ;
 să se predea lucrul manual;
 să se lase libertatea credinței și să se inspire religia naturală.

Firește că, în amănunte, vom găsi deosebiri între ce spune Rousseau și ce face Basedow, dar toți criticii recunosc că întreaga mișcare a școalei philanthropiniste se datorează influenței lui Comenius și mai ales influenței lui Rousseau.

Școala din Dessau a avut mare răsunset, a fost sprijinită de principii și filantropi, a fost încurajată de unii din cei mai mari cugetători sau scriitori ai Germaniei, ca Lessing, Kant, Euler, ș. a. Ea a ținut până în 1793, adunând în jurul ei sau în preajma ideilor pe cari se baza, pe unii din cei mai însemnați pedagogi ai timpului¹⁾.

Dar afară de această mișcare, opera lui Rousseau a avut răsunset în toată Europa și mult peste vremea lui, iar diferiți cugetători și scriitori cari s'au ocupat de chestiunile pedagogice au formulat aprecieri asupra ei.

1) Astfel au fost:

I. *Schweighäuser* (1753—1801), tovarăș din prima oră al lui Basedow; *Ioachim Campe* (1746—1818), continuatorul lui Basedow, autorul renumitei cărți de lectură pentru tinerime „Robinson cel tânăr”; cunoscutul *Cristian Salzmann* (1744—1811); *Em. Trapp* (1745—1818); elvețianul *L. Olivier* (1759—1815), care a dat la lumină o vestită metodă pentru învățarea limbilor; *Crist Wolke* (1741—1825), care a fost dintre ultimii directori ai Philantropinului.

Tot de ideile acestea s'au influențat: *C. Bahrdt* (1741—1792); *I. Gutsmuths* (1759—1839), întemeietorul gimnasticii raționale în Germania; *Zschokke* (1771—1848), pedagog saxon, care a trăit mai mult în Elveția; în fine blândul educator elvețian *Pestalozzi* (1746—1827). Ba și în școala lui *Froebel* (1782—1852), care a făcut fericirea copiilor mici din Germania și din toată lumea, găsim influența ideilor lui Rousseau.

Nu intră în cadrul cercelării noastre o asemenea
privire istorică; dar ne propunem a arăta că nu *numai*
acela care urmărește evoluția doctrinelor pedagogice
poate citi cu interes pe „Emil” al lui Rousseau, ci și
acela care ar dori să aibă învățăminte pentru stările de
astăzi, pentru nevoile educațiunii și ale organizării școlare.

Analiza critică a educațiunii propuse de Rousseau

Principii generale

Unii critici declară imposibilă de aplicat metoda lui Rousseau, chiar din pricina condițiilor pe cari le stabilește el la început.

Acestea sunt:

117
a) guvernorul să aibă în grija sa pe elev înainte de naștere și să-l conducă până la căsătorie, ba și după căsătorie; (*măna*).

b) elevul să fie orfan;

c) să fie bogat și de neam mare.

Să nu dăm însă acestor condițiuni mai multă greutate de cât se cuvine. El însuși ne spune că și-a închipuit un elev pe care să-l conducă, numai pentru a-și exprima mai bine ideile și a arăta *prin exemple* cum s'ar putea mai bine pune în practică. Această legătură între guvernor și elev este mai mult un procedeu literar, care îl ajută ca, în unele părți, să dea lucrării înfățișarea unui roman pedagogic. Apoi să nu uităm că Rousseau cere în *primul rând* ca părintele să fie guvernor și numai când acesta nu-și îndeplinește *datoria*, atunci să se adreseze altuia: „Cine să-mi crească copilul? *Tu singur*”.

Așa dar ideea aceasta a unei împreună-viețuiri a

164 in dicționar de pedagogie

elevului cu guvernorul nu e așa de absurdă cum s'ar părea la prima vedere și Rousseau, ca să facă situația mai explicabilă, presupune că Emil este *orfan*.

Celelalte două condiții, bogăția și noblețea, sunt de o importanță și mai mică. Dar cea mai însemnată cerință este ca elevul să n'aibă o *inteligență excepțională*. ? de ce

Având toate acestea în vedere, socotesc că au dreptate alți critici cari susțin că Rousseau a scris un *tractat general de educațiune*, adică a dat niște *principii generale*, lăsând ca aplicarea lor s'o facă alții, după împrejurările *speciale* în cari s'ar găsi. În sprijinul acestei păreri vin și declarațiunile din prefață: că țintește ca educația propusă de el să se potrivească cu *sufletul omenesc*, iar aplicațiunile particulare *nu intră în planul său*; pot alții să se ocupe de același subiect, *raportându-l la o anumită țară sau la o anumită stare*. +

Pentru a ne folosi de scrierea lui Rousseau, n'avem nevoie să ne pronunțăm asupra punctului său de plecare; ne mulțumim să constatăm că educațiunea e necesară și eficace, căci oamenii ~~se prefac prin cultură~~, fără a preciza dacă dela natură omul e bun ori rău sau chiar afirmând că dela natură omul *nu e nici bun nici rău, dar poate deveni așa sau altfel prin educație și prin influența mediului social*. Înălăturăm, firește, și chestiunea *eredității*, care are un mare rol în educația privită în general, dar nu ne împiedică de a utiliza ce este bun, după socotința noastră, în opera lui Rousseau.

Vom împărtăși iluzia cea mare ce-și face despre educație: ea ne dă tot ce ne lipsește la naștere și tot ce ne va trebui în viață, cu rezerva pe care el însuși o face: că e aproape peste putință să izbutească în totul silințele noastre, ci numai *într'o măsură oarecare* și trebuie să fii cu atât mai mulțumit cu cât te vei apropia de țintă mai mult decât altul, fără să ai pretenția de a o atinge.

Vom subscrie la definițiunea ce dă educației, zicând că ea nu e decât *obișnuința*, căci nici filozoful G. Le

Bon n'a găsit alta mai bună după o sută și mai bine de ani: educația este arta de a trece *conștientul în inconștient*.

Va trebui să subscriem — din nenorocire — și la multele critici ce adresează Rousseau școalelor din vremea lui și metodelor de învățământ, căci multe observațiuni sunt valabile și astăzi iar atacurile împotriva prejudecăților le am rosti și noi cu aceeași stăruință, firește nu cu același talent, dacă însuși jugul prejudecăților nu ne-ar împiedica dela aceasta.

În cercetarea ce-mi propun a face, voi adopta, pentru înlesnire, împărțirea obișnuită; voi deosebi: educația fizică, intelectuală și morală.

I. Educația fizică

În privința aceasta, Rousseau cere o atenție deosebită (exagerată, ar zice unii) pentru întărirea corpului, căci un corp slab slăbește sufletul și cu cât corpul e mai tare, cu atât e mai supus, adică cel cu corpul puternic e mai capabil de o mai mare dezvoltare intelectuală.

Bune sunt cerințele lui Rousseau? și le putem pune în practică?

Să le examinăm pe cele de căpetenie:

1. *Mamele să hrănească copiii, să înlăture pe doici și să dea tot timpul necesar pentru creșterea copiilor.*

Această cerință e bună.

Nu o vedem pusă în practică: a) în clasele înalte, din pricina prejudecăților și a vieții luxoase; b) în clasa lucrătorilor, din pricina mizeriei. Remediile sunt: a) o bună educație, care să convingă pe mame despre datoriile lor (firește, trebuie ca prejudecățile sociale să o îngăduie); b) măsuri de asistență și prevedere socială, pentru ca mama să stea acasă cât timp copilul are nevoie de îngrijirea ei. Asemenea măsuri s'au realizat în țările civilizate și se perfecționează din zi în zi.

*

*

*

n. 63-64 în revista

2. Să îndepărtăm medicina și pe medici; orice copil care nu are în sine destulă viabilitate să nu fie ajutat de medic, ci să fie lăsat să moară.

Formulată așa, cerința lui Rousseau trebuie respinsă.

Însă el însuși a declarat că dacă ar mai scrie odată acelaș pasagiu, ar tempeia spusese contra medicilor (I, 97 notă); el însuși a recunoscut importanța *igienei* și a îngăduit ca, atunci când viața copilului este în primejdie, să se cheme medicul; apoi medicina s'a schimbat mult până în zilele noastre și mai toți medicii cari se ocupă de chestiile școlare pun aceeași greutate pe întărirea corpului ca și Rousseau.

Pe de altă parte, e adevărat că în clasele bogate și chiar în cele mijlocii părinții, din prea multă dragoste, moleșesc mai mult corpul copilului, prin îngrijirile lor, și dacă-l scutesc de neplăceri în copilărie, îl fac slab pentru restul vieții și-i pregătesc chiar unele nenorociri ce s'ar fi înlăturat printr'o educație mai virilă. De aceea vom repeta vorba lui Rousseau: „*nu e destul să-ți păstrezi copilul, ci trebuie să-l înveți să se păstreze singur când va fi om*”.

În ce privește clasele sărace, copiii mor mai mult din lipsa condițiilor igienice. E adevărat că cei dintâi ani ai copilăriei sunt numai boală și primejdie; dar dacă s'ar îmbunătăți starea igienică a locuințelor și viața familiilor aceluia, mortalitatea s'ar reduce (cum s'a și întâmplat în unele țări cu puternice instituții de asistență) și n'ar muri din categoria aceasta decât tot atâția copii câți mor și din clasele înstărite.

Spre întărirea afirmațiunii noastre vin cele două cerințe ale lui Rousseau cu privire la creșterea copiilor mici: libertatea și curățenia. Cu stăruință mare luptă el contra înfășării și tot așa de stăruitor zice să se învețe copilul cu baia și să-l facă să-și păstreze acest obicei toată viața. Aceste postulate le-am văzut formulate de medici în vremea noastră în nenumărate scrieri; iar al doilea a dat naștere creațiunii băilor populare și școlare, cari au

devenit azi o obligație pentru toate administrațiile comunale ce se pretind civilizate.

*

* *

3. Când copilul a trecut de anii primei copilării, să fie crescut în libertate, să facă exerciții gimnastice, alegând pe acelea cari au utilitate practică, înlăturând pe cele de lux, cari desvöllă mai mult vanitatea decât vi-goarea fizică.

Idea aceasta este discutabilă. In unele țări este respinsă; în altele, admisă.

Ne pronunțăm pentru al doilea punct de vedere și aducem în sprijinul nostru toată argumentarea prin care scriitorul francez Gustave le Bon arăta în 1902 inferioritatea Francezilor față de alte națiuni, tocmai din pricină că copiii sunt crescuți cu prea multă grijă.

„In Franța — zice el — nu există părinți cărora „să li se trimită băiatul de la liceu singur acasă, fără „un servitor care să-i cumpere bilet, să-l urce în tren, „să-i spuie să-și pună pardesiul când va fi frig, să-l împiedice a cădea sub roatele trenului, să nu-l lase a fi „strivit de trecători pe drum ori a fi călcat de vre-o „trăsură... Dacă copiii ar fi lăsați, la școală, să se joace „liberi jocuri violente, la primul accident, părinții ar „țipa, ar publica articole în gazete în contra directorilor; „imediat s'ar găsi un deputat care să interpeleze pe ministrul instrucției...”

*

* *

4. Neastâmpărul copilului e firesc; împiedecarea lui ar fi vătămătoare.

E drept și nu e nevoie de argumente pentru a dovedi aceasta.

Se poate obiecta însă că disciplina școlară nu ar mai exista. Fără îndoială, n'ar exista disciplina așa cum se înțelege azi; însă ar fi alta, mai inteligentă, mai foloșitoare. Ea ar cere — natural — schimbarea regimului școlar de azi, în felul cum se face în multe școli din

Anglia, în unele școale din Germania și Elveția și în școalele întemeiate de Demolins în Franța. Lucrul se aplică, se poate aplica și deci obiecțiune serioasă de fond nu se poate face.

*

*   *

5. *Copiii să doarmă mult, pentrucă se mișcă mult.*

Măsura e bună și medicii cari se ocupă de igiena școlară se pronunță în același sens.

De aci urmează că, în funcționarea școalelor, trebuie să se ție seamă de această nevoie și să se ia măsuri ca elevii să nu fie obligați a veni la școală prea de dimineață și să nu li se dea prea mult de lucru acasă, silindu-i să întrebuinteze ore târzii de seară pentru pregătirea lecțiilor. În orice caz trebuie să se respecte cele 8 ceasuri de somn necesar copiilor.

*

*   *

6. *Copiii să trăiască în aer liber cât se va putea mai mult.*

Cerință indiscutabilă, ce se găsește în orice tratat de igienă școlară. De aci au ieșit: excursiunile școlare, coloniile de vacanță, lecțiunile în grădină, etc.

Mai greu este să se aplice această cerință școalelor secundare din orașe, cari sunt așezate uneori în strade centrale, foarte populate, și nu au grădini sau spații îndestulătoare pentru recreație. Dar e de mirare că asemenea localuri nu sunt destinate numai pentru elevi externi cari trebuie să urmeze la o școală mai apropiată de locuința lor; ci sunt și *interni*, adică elevi cari stau zi și noapte în local. Concluzia ce s'ar putea trage din principiul pus aci de Rousseau este: cel puțin internatele să fie așezate în comune rurale sau la marginea orașelor unde pot avea la dispoziție terenul necesar pentru a trăi cât mai mult în aer liber. De ce ar fi, de exemplu, în București, 4—5 internate în clădiri în cari urmează și elevi externi, în loc să se adune toți elevii interni într'un local construit după toate cerințele igienei școlare?

II. Educația intelectuală

Cu privire la educațiunea intelectuală, găsim opiniile cele mai originale, dar și cele mai contestate ale lui Rousseau.

1. *Copilul să dobândească instrucția în familie; să-l învețe tatăl (în lipsa lui, guvernorul), căci școalele publice sunt instituții vrednice de răs.*

În forma aceasta, cerința lui se pare și imposibilă de realizat, și rea, de s'ar putea pune în practică.

Criticii zic că învățământul în familie izolează pe copil de societate și, de s'ar urma conform recomandărilor lui Rousseau, omul n'ar mai fi o ființă sociabilă ci un sălbatic, trăind izolat.

Obiecțiunea e întemeiată numai în parte, căci Emil e în adevăr, crescut de părintele sau guvernorul său, dar el merge în lume, se întâlnește cu alți copii, mai târziu cu tineri de aceeași vârstă și tocmai din punerea față în față a tânărului crescut după principiile lui cu cei crescuți după cele obișnuite, scoate încheierea superiorității metodei ce propune.

Mai drept este că majoritatea părinților *nu pot* să dea instrucție copiilor lor, căci nu sunt pregătiți pentru aceasta; dar aceia cari sunt în stare s'o facă, nu vor greși dacă vor proceda așa.

Despre superioritatea educației în familie, nu se mai îndoesc mulți pedagogi moderni, căci toate îmbunătățirile ce se aduc școalelor publice se fac în direcția unei apropieri de educația familială.

Pe Rousseau îl întărea în ideea sa și starea *colegiilor* din timpul său. Curând după el, în vremea revoluției franceze, se vede aceeași părere împărtășită de mulți oameni de seamă. Astfel, într'o petiție adresată Convențiunii, se spune că colegiile păstrează încă *barbaria evului mediu*.

Și, din nenorocire, nu s'au schimbat mult lucrurile în Franța (și în alte țări), căci, în cursul anchetei asupra

învăţământului din 1902, s'au auzit glasuri cari s'au exprimat ca strămoşii lor din vremea Revoluţiei: „Toate metodele actuale sunt, întru câtva, numai prelungirea metodei de învăţământ din *evul mediu*”.

E regretabil că, în urma criticii, Rousseau nu ne-a dat în „Emil” şi o parte pozitivă, că nu a arătat cum s'ar putea organiza o *bună* şcoală publică. Am fi folosit, desigur; dar să nu uităm că creşterea aceasta în familie, elevul fiind în toată vremea cu guvernorul său, e mai mult o formă de expunere şi că el s'a ocupat de principiile generale ale educaţiei, iar aplicarea lor trebuie făcută după fiecare caz: „Fiecare spirit are forma sa *proprie* şi trebuie condus potrivit cu aceasta şi *nu altfel*”. — *partea cul. ind.*

Chestiunea aceasta însă o examinează el în altă operă: un memoriu scris în 1772 şi intitulat „*Consideraţiuni despre guvernământul Poloniei*”. El era făcut după *cererea Confederaţiunii dela Bar*¹⁾.

Aici citim următoarele:

„Educaţiunea trebuie să dea sufletelor forma naţională şi să îndrepte opiniile şi gusturile lor aşa încât oamenii să fie patrioţi prin înclinare, prin pasiune, prin necesitate. Copilul, deschizând ochii, trebuie să vadă patria şi până la moarte s'o vadă numai pe ea. Orice adolescent vărat republican a supt, odată cu laptele maternel, şi iubirea patriei, adică iubirea legilor şi a libertăţii. Această iubire îi stăpâneşte toată

1) După alegerea regelui Poloniei Stanislas Poniatovski, impus de Rusia, s'a format contra lui o puternică opoziţie care voia să organizeze o mişcare pentru a salva independenţa Poloniei (1770). Centrul ei era oraşul Bar. În vederea întocmirii viitoare se adresează lui Rousseau ca să le facă un proiect de constituţie.

Aci vorbeşte el în cap. IV despre educaţiune. L-am reprodus aproape în întregime spre a arăta ce idei a avut el despre *educaţia publică*.

Cum se ştie, proiectul lui Rousseau n'a fost niciodată aplicat, căci acţiunea Confederaţiunii a fost învinsă şi a urmat îndată prima împărţire a Poloniei.

„existența; vede numai patria, trăește numai
 „pentru ea. Indată ce e singur, e un nimic;
 „când nu mai are patrie, nu mai există; dacă
 „nu moare, e și mai rău.

„Educațiunea națională aparține numai oa-
 „menilor liberi; numai ei au o existență co-
 „mună și sunt în adevăr legați prin lege. Un
 „Francez, un Englez, un Spaniol, un Italian,
 „un Rus sunt toți cam la fel, ca un același om;
 „iese din colegiul pregătit pentru vieța desor-
 „donată, adică pentru sclavie. Polonezul la 20
 „de ani vrea să nu fie un alt om; trebuie să
 „fie un Polonez.

„Vreau ca el, învățând a citi, să citească lu-
 „crurile țării sale; la zece ani să-i cunoască
 „toate producțiunile, la doisprezece toate pro-
 „vinciile, toate drumurile, toate orașele; la
 „cincisprezece să-i știe toată istoria, la șaispre-
 „zece toate legile; să aibă în memorie și în
 „inimă toate faptele frumoase întâmplare ori
 „unde în Polonia și vieța tuturor oamenilor
 „ilustri și să-și dea îndată seama de ele. De
 „aci se înțelege că nu voesc să facă niște studii
 „obișnuite sub conducerea străinilor.

„Legea trebuie să reguleze materia, ordinea
 „și forma studiilor lor. Institutorii lor să fie
 „numai Poloni, căsătoriți dacă se poate, distinși
 „prin moravurile, prin probitatea, prin învâ-
 „țătura lor și toți destinați pentru funcțiuni
 „nu zic mai importante și mai onorabile, căci
 „aceasta nu se poate, ci mai puțin grele și stră-
 „lucitoare; iar acele funcțiuni să nu le ocupe
 „decât după ce vor fi îndeplinit câțiva ani pe
 „aceasta.

„Păziți-vă a face o profesiune din rolul de
 „pedagog...

„Nu-mi place deosebirea ce se face între aca-
 „demii și colegii, cari fac ca nobilimea bogată

„și cea săracă să fie crescute în mod deosebit.
 „Toți fiind egali prin constituția Statului, tre-
 „bue să fie crescuți împreună și în același fel;
 „iar, dacă nu se poate face un învățământ cu
 „totul gratuit, măcar să se pună un preț pe
 „care să-l poată plăti și cei săraci. Nu s'ar
 „putea stabili în fiecare colegiu un număr de
 „locuri cu totul gratuite, adică pe socoteala Sta-
 „tului, cari în Franța se numesc burse? Aceste
 „locuri s'ar da fiilor nobililor săraci și vrednici,
 „nu ca pomană, ci ca o mulțumire pentru sluj-
 „bele făcute de părinții lor. Alegerea aceasta ar
 „trebui să nu fie arbitrară, ci să se facă pe
 „temeiul unei judecăți... Cei cari ar ocupa aceste
 „locuri s'ar numi „copiii Statului” și ar fi oare-
 „cum mai aleși decât colegii lor de aceeași vârstă.

„In toate școalele să fie un loc de exerciții
 „fizice pentru copii. Acest articol este, după
 „mine, partea cea mai importantă a educațiunii
 „nu numai pentru a forma temperamentele ro-
 „buste și sănătoase, ci mai ales pentru scopul
 „moral care de obicei se neglijează sau se în-
 „deplinește prin precepte pedante și zadarnice,
 „cari sunt numai cuvinte pierdute. Adevărata
 „educațiune trebuie să fie negativă: oricât voi
 „repetă aceasta, nu va fi de prisos. Impiedecați
 „nașterea viciilor și veți face deajuns pentru
 „virtute. Lucrul e foarte ușor într'o bună edu-
 „cație publică. Țineți pe copii ocupați totdeauna,
 „dar nu prin studii plicticoase pe cari nu le
 „înțeleg și pe cari le vor urî din pricină că au
 „fost ținuți ținuiți pe loc, ci prin exerciții plă-
 „cute, potrivite cu trebuințele corpului în creș-
 „tere, care are nevoie de mișcare neconținută...

„Să nu li se îngăduie să se joace singuri după
 „cum vor, ci toți împreună și în public, ca să
 „aibă toți un scop comun, care să excite concu-
 „rența și emulațiunea. Părinții cari vor crește

„pe copii în familie vor fi obligați să-i pună și
 „la aceste exerciții. Instrucția lor poate să fie
 „particulară, dar jocurile lor să fie comune, căci
 „aci nu e vorba numai de a-i ocupa, de a le
 „da o constituție robustă, ci de a-i deprinde de
 „timpuriu cu regula, cu egalitatea, cu fraterni-
 „tatea, cu concurența, de a-i deprinde să tră-
 „iască sub ochii concetățenilor lor și să dorească
 „aprobarea publică. De aceea nu trebuie ca pre-
 „miile și recompensele să fie distribuite oricum
 „de profesorii lor, nici de directorii colegiilor,
 „ci prin aclamațiunea și prin judecata privito-
 „rilor. Se poate socoti că aceste aprecieri vor fi
 „totdeauna drepte, dacă vom face aceste jocuri
 „atrăgătoare și spectaculoase; atunci e de pre-
 „supus că toți oamenii de treabă și toți bunții
 „patrioți își vor face o datorie și o plăcere să
 „asiste.

„La Berna e un exercițiu foarte ciudat pen-
 „tru tinerii nobili cari ies din colegii. E o co-
 „pie în mic a tot ce formează guvernul repu-
 „blicii... Aceste instituții, autorizate și protejate
 „de Stat, sunt pepiniera oamenilor cari vor con-
 „duce într'o bună zi afacerile publice.

„Un colegiu de magistrați superiori va avea
 „administrația educației publice. Aceștia vor
 „numi, schimba și revoca atât pe institutori cât
 „și pe directorii colegiilor”.

Vedem în aceste pasagii că el cere ca educația să
 dea sufletelor *forma națională* și să pregătească astfel
 pe tineri încât să fie patrioți prin înclinarea lor, prin
 pasiune, prin necesitate.

Invățătura ce li se cuvine trebuie să se raporte mai
 ales la țara lor. Pentru acest scop îi pune să învețe
 mai de timpuriu citirea, și până la 10 ani să cunoască
 geografia economică a țării lor, iar până la 16 ani să-i
 cunoască istoria și legile.

Vieța școlară trebuie organizată astfel încât să pregătească pe tineri pentru datoriile lor cetățenești.

El recunoaște că statul are dreptul a stabili și materiile și ordinea lor în diferitele școli.

Partea ciudată a dezvoltării acesteia este că nu vrea să facă din profesorat o carieră, ci cere să fie o funcțiune publică trecătoare, pe care s'o exercite toți cetățenii cu o anume instrucție.

Ca și în „Emil”, Rousseau dă un loc de frunte exercițiilor fizice; însă, în deosebire de ce spune în această scriere, el cere ca exercițiile și jocurile să se facă în comun: „pentru ca să excite concurența și emulațiunea”.

Vom nota, în fine, că el pune în mod lămurit chestiunea gratuității învățământului și cere ca toți copiii să dobândească aceeași învățătură: „să fie educați împreună și în același mod”.

Iată că nici Rousseau nu e *adversarul* învățământului în comun, că principiile sale educative se pot potrivi și la acest învățământ. Să ne mulțumim deci a folosi observațiile lui Rousseau și vom aduce servicii școlii. Lucrul acesta l-au făcut, de altfel, mulți pedagogi în diferite țări și multe din ideile ce păreau, poate, ciudate contemporanilor lui au ajuns azi regule obștește primite.

*

* *

* 2. *Instrucțiunea în genere și în special învățământul citirii trebuie întârziate cât mai mult.*

→ Această idee a fost foarte combătută. Socotesc însă că vina ce i se poate face în realitate este numai că nevoile vieții nu ne îngăduie s'o urmăm, dar nu că ar fi absurdă în sine.

Rousseau nu pretinde să nu învețe copilul citirea, dar zice să facă aceasta atunci *când va simți nevoie* și de aceea găsește nefolositoare toate mijloacele ce s'au propus pentru a învăța mai lesne cititul.

Incheierea practică va fi deci să dai — pe alte căi — cunoștințe copilului până când însuși va cere cu insistență a fi pus să învețe a citi. În categoriile sociale în

cari lucrul ar putea să nu se întâmple niciodată, nu se poate aplica recomandajia aceasta, ci se va preda citirea la o anumită vârstă. Apoi tot din aceleași nevoi și din pricina că copiii oamenilor săraci trebuie să fie în stare a-și câștiga existența cât mai de vreme, se va grăbi și învățământul în genere.

Cu alte vorbe: se va face *cum se va putea mai bine*, potrivit împrejurărilor, nu *cum e mai bine*.

Totuși învățământul primar, care se dă între 7 și 14 ani claselor sărace, se îmbunătățește din zi în zi și țările civilizate se glorifică cu reformele îndeplinite și cu rezultatele dobândite.

*

* *

3. *Până la 12 ani, cea mai bună educațiune este cea negativă.*

Acest principiu a fost mult combătut — și cu dreptate, dacă s'ar cere să-l urmărim vorbă cu vorbă. După unele pasagii, se pare că așa înțelege Rousseau, căci zice într'un loc că dorința lui ar fi să ajungă copilul la 12 ani fără a ști să deosebească stânga de dreapta (II, 67). După altele, se pare că el se ridică împotriva metodelor ridicole ale timpului, când memoria copiilor se încărca cu numeroase cunoștințe pe cari nu le puteau pătrunde și cu cari își chinuiau numai memoria.

Astfel fiind, avem dreptul să interpretăm principiul acestei educațiuni negative în modul următor: nici ignoranță desăvârșită, nici învățătură prea multă; să nu faci din copil un sălbatic, dar nici un mic savant să nu faci.

*

* *

Prin această parte ajungem la cele două chestiuni practice ale pedagogiei: *ce să înveți pe copil?* și *cum să-l înveți?*

4. *Programul de studii propus de Rousseau are ca criteriu pentru alegerea cunoștințelor: utilitatea.*

Unii combat acest criteriu, zicând că el înlătură idealul și sentimentul din educație.

de ce nu
de ce de
ai inteles

Nu se poate afirma că Rousseau nu vorbește nicăieri în tratatul său despre aceste lucruri; dar e adevărat că aflăm oarecare lipsă de precizie și multe contradicțiuni în amănunte.

Ceeace îndreptățește în mare parte pe criticii săi este despărțirea prea hotărîtă între vârste: până la 12 ani să se preocupe educatorul numai de corpul copilului; dela 12 la 15, numai de inteligență; dela 15 la 18, de sentiment; la 18 ani, de religione.

Răspund însă susținătorii lui că nu trebuiesc luate vorbă cu vorbă asemenea afirmațiuni, că distincțiunile acestea sunt mai mult procedări literare menite a-i concretiza mai bine gândul și că, chiar în educațiunea primei copilării, să vadă rădăcinele sentimentelor ce vor avea să se desvolte în altă vârstă, că, cu prilejul unora din studii, el profită pentru a da și învățăminte morale, fără să o spună; iar, în privința religiei, face concesiunea ca fiecare copil să fie crescut în religia părinților săi.

Nu voesc a intra în discuție amănunțită a acestor chestiuni, căci altul este punctul de vedere al acestui mic studiu.

Pot afirma însă că a fixa *utilitatea* ca criteriu pentru alegerea materiilor de învățământ nu este o greșeală. N'ar fi oare absurd să afirme cineva că introduce cutare obiect în programul unei școale, *deși nu are nici o utilitate?*

S'ar putea, firește (căci sunt peste 150 de ani decând a apărut „Emil”) ca noi cei de azi să nu mai avem aceleași argumente pentru a găsi util cutare obiect ori pentru a înlătura pe altul; socotesc însă că e cuminte să ne punem aceeași întrebare ca și el: *la ce folosește aceasta?*

Rousseau crede folositor să învețe copilul numai limba sa maternă și nu o limbă streină.

Noi cei de azi nu mai putem răspunde tot așa. Nevoile vieții moderne cer ca încă din copilărie să se învețe mai multe limbi. Argumentul lui de căpetenie este faptul că nu se poate să pătrundă cineva spiritul a două sau mai multe limbi și că acela care vorbește franțu-

zește, latinește și englezește, de exemplu, vorbește în realitate numai o limbă (franceza, dacă-i e limba de naștere) cu vorbe franțuzești, latinești sau englezești. În mare parte e adevărat; dar, dacă luăm criteriul lui însuși, vom putea să-i respingem argumentul. Desigur numai puțini oameni devin stăpâni pe finețele unei limbi streine; dar nu în asemenea scop se învață mai multe limbi astăzi, ci în scop *practic*; pentru a înțelege o carte de specialitate, pentru a călători, pentru a întreține relațiuni de afaceri, etc.

Aproape toate materiile ce figurează în programele noastre se găsesc pomenite în cartea sa: istoria și geografia, geometria, algebra și aritmetica, desenul, astronomia, fizica și chimia, științele naturale, cântul, apoi legislația și economia politică. Pe lângă acestea, lucrul manual.

Lucrul manual era o inovație contra căreia se ridicau cu putere prejudecățile timpului. Rousseau se întemeiază pe două argumente: *a*) valoarea educativă a lucrului manual; *b*) pregătirea omului pentru orice nenorocire a soartei, care l-ar lipsi de averea și de pozițiunea sa.

Argumentarea lui e valabilă și astăzi și — de altfel — în multe țări, lucrul manual s'a introdus nu numai în școlile normale de învățători, dar și în licee și gimnazii.

La noi se practică destul de bine în școlile normale. S'a încercat introducerea și în licee, dar fără succes.

Materiile acestea nu sunt așezate în grupe corespunzătoare cu ramurile de învățământ din zilele noastre (primar și secundar), ci risipite, așa cum se potrivește cu procedările sale educative.

Despre învățământul superior sau cel profesional ori special nu poate fi vorba, fiindcă el nu se gândește la specializare, ci voiește să facă un *om*, indiferent dacă va fi mai apoi militar, om politic, sau altceva.

Acțiune este, fără îndoială, partea vulnerabilă a sistemului său, dacă se gândește cineva s'o urmeze vorbă cu vorbă; căci nevoile sociale ale timpurilor noastre nu mai îngăduie să ajungă tânărul la 22 de ani fără să aibă o ca-

rieră sau să fie pe cale de a și-o dobândi. Asemenea lucru ar fi cu puțință numai pentru prinți ori pentru copiii bogați și nobili.

Cu toate acestea, considerațiunile lui Rousseau despre diferitele materii de învățământ se pot folosi, luate în parte.

Metoda

*
* *

5. *Metoda pentru predarea diferitelor materii propuse de Rousseau se bazează pe următoarele principii: deșteptarea atențiunii; ațâțarea curiozității; înlăturarea memorizării; punerea copilului în fața obiectelor spre a dobândi cunoștințe prin observațiune directă și personală, înlesnindu-i toate experiențele necesare pentru a controla, a compara și a-și întări aceste cunoștințe.*

Dacă obiecțiuni multe și serioase se pot face în privința alegerii materiilor de studiat, nu mai poate fi discuție în privința metodei propuse. Aci este și partea cea mai folositoare din punct de vedere practic și pentru vremurile noastre.

Mai tot ce știința modernă a stabilit ca adevăruri incontestabile, mai toate dezideratele noastre cu privire la îmbunătățirea învățământului se găsesc în „Emil”. Toată critica făcută învățământului secundar francez cu ocazia anchetei din 1902 arată că, în organizarea școalelor franceze, nu s'a ținut seamă de acele principii cari au fost ghicite sau bine văzute și înainte de Rousseau, cari au fost după el formulate de diferiți pedagogi în diferite țări, pe baza unor cercetări serioase și unor experimente mai științific conduse decât putea să facă autorul lui „Emil”.

De memorizare-i e frică mai ales lui Rousseau, fiindcă socotește că e nu numai nefolositoare, dar chiar stricătoare. De aceea zice că în vremea când copilul mic învață a vorbi să nu i se spună cuvinte neînțelese, căci, deprinzându-se de mic a repeta vorbe fără a le cunoaște valoarea, va rămânea, cu acest defect toată vieța și cu greu

se va mai deprinde a face apel la judecata sa proprie. Dacă un asemenea pericol există numai din pricina unei greșeli în învățatul vorbirei, ce se va întâmpla cu copilul care va fi instruit după metoda memorizării în tot cursul anilor de studiu?

Ca să-și concretizeze ideea sa, Rousseau cere să nu învețe copilul *nimic* pe din afară.

Și aci, el exagerează, căci nu ne putem închipui un învățământ care să nu facă niciodată apel la memorie. Memoria și judecata nu sunt facultăți intelectuale protivnice. Nu se poate forma un om cult care să aibă dezvoltată numai una din ele. A memoriza și a reproduce fără să judeci ar fi să te asemeni unui papagal; a judeca fără să reții nimic, ar fi să lipsești judecata de elemente necesare pentru comparațiune, care este însăși esența acestei judecăți.

„Copiii cari învață bine pe din afară — zice H. Marion — nu sunt totdeauna cei mai inteligenți. Poate să învețe cineva repede și să rețină exact fără să înțeleagă bine; poate să fie cineva om învățat fără ca să aibă judecata justă... Erudițiunea nu dă nici fineță spiritului, nici putere de creațiune, nici originalitate... Sunt oameni cari cunosc tot ce se spune ori se scrie despre toate chestiunile, dar nu sunt capabili să-și formeze o idee personală despre nici una”.

Același autor însă observă că „fără memorie n'ar fi cu putință nu numai nici un raționament complicat, dar nici cea mai simplă comparație”.

Exagerațiunea lui Rousseau era necesară, din pricină că pe vremea lui metoda obișnuită în învățământ era memorizarea. Din nenorocire, și după el, lucrurile nu s'au schimbat mult în unele țări. Așa s'a întâmplat în Franța, și în același mod și cu aceeași exagerare — necesară — am avut ocazia să vedem criticată întocmirea învățământului francez cu ocazia anchetei din 1902 asupra învățământului secundar, despre care am mai pomenit.

„Temelia învățământului nostru — zice Gustave Le Bon — este credința că *numai prin memorie* intră cuno-

științele în inteligență și se fixează. Deci educația și instrucția copilului se fac numai adresându-se memoriei lui. De aci importanța programelor bune, din cari se nasc manualele bune. Invățământul nostru constă din a învăța pe din afară o serie de lecțiuni din manuale.

„Această concepțiune este cea mai primejdioasă din greșelile școalelor noastre. *Din perpetuarea acestei greșeli la popoarele latine rezultă netăgăduita inferioritate a instrucțiunii și educațiunii lor*”.

Firește, situația nu s'a schimbat simțitor până în vremea când s'a serbat bicentenarul nașterii lui Rousseau (1912) și de aceea paginile în cari el vestejește metoda „învechită” a învățării pe de rost se pot citi — din nenorocire — și astăzi ca niște pagini de actualitate și în țara noastră ca și în Franța.

Cititorul român al acestei cărți va găsi în ele teme serioase pentru a sprijini timidele începuturi ale unei mișcări pedagogice menite a schimba în bine învățământul nostru primar și secundar.

III. Educația morală.

Pentru Rousseau, educația morală sau educația propriu zisă (în deosebire de *instrucție*) este mai importantă decât cea intelectuală și de aceea îi dă o dezvoltare și mai mare în cursul celor 5 cărți. Mai mult: el subordonează oarecum acesteia pe celelalte două, căci și întărirea corpului și cultura spiritului le consideră ca niște factori cari au să producă o cât mai înaltă educațiune morală. De acea înlătură și din una și din cealaltă tot ce nu poate servi la cultura morală.

Obiecțiunea ce s'ar putea aduce punctului de vedere al lui Rousseau este că *distruge echilibrul* între cele trei ramuri ale educației. Socotesc însă că acest desechilibru însuși este cel mai mic din toate neajunsurile sistemului lui educativ. În adevăr, dezvoltarea însușirilor cari constituiesc caracterul moral al unui om este o mai mare ga-

ranție de izbândă în viață de cât întinderea cunoștințelor; iar pentru colectivitatea din care face parte individul e incontestabil de mai mare preț să aibă cât mai mulți membri cu o cultură morală superioară celei intelectuale. Oamenii învățați dar lipsiți de moralitate sunt desigur cei mai primejdioși agenți pentru corupțiunea unei societăți și pentru decadența unui stat. Oamenii învățați dar lipsiți de energie sunt niște jucării în mâna celor ce știu să vorbească și să execute cu hotărîre voința lor.

Va fi deci spre binele și al individului și al societății, dacă am adopta punctul de vedere al lui Rousseau, adică dacă am stabili o *ierarhie* între cele trei ramuri ale educației: întâiu educația *morală*, apoi cea *fizică*, în urmă cea *intelectuală*. Și s'au găsit destui pedagogi contemporani cari să susțină aceasta.

Cu educația morală propusă, Rousseau urmărește să facă pe om *fericit*.

Firește, fericirea absolută nu există, în viață, dar o fericire relativă poate dobândi omul, după părerea lui, dacă reușește a-și egaliza în mod perfect *voința cu putința*.

Ca să realizeze aceasta, el socotește că omul trebuie să rămâie cât mai aproape de condițiunea sa naturală, căci cu atât diferența dintre facultățile și dorințele sale este mai mică și deci omul e mai puțin departe de fericire. Observațiile acestea sunt *drepte și ar fi cu puțință* de realizat, dacă părinții s'ar hotărî să-și crească copiii conform unor principii solide de morală. Intr'o societate însă în care fiecare vrea să pară mai mult decât este, în care aleargă toți după viață luxoasă, în care bunele moravuri și onestitatea, ca și principiile morale creștine, sunt socotite ca lucruri vrednice de disprețuit, acolo va avea fiecare dorinți mai multe și mai mari de cât putința de a le satisface și astfel va fi nenorocit.

Rousseau a dat un remediu sigur și ușor de aplicat; n'avem de cât să-i ascultăm sfaturile.

Pentru urmărirea acestui scop, să vedem cari sunt

însușirile cu cari ar vrea să înzestreze pe om și cari sunt recomandațiile pe cari le dă educatorului.

*

* *

Însușirile unui om cu o bună educație morală sunt:

1. Să-și desvolte de timpuriu sentimentul iubirii pentru părinți și în special pentru mamă. *dece în special?*
2. Să aibă milă de semenii săi și să-i ajute, nu prin aruncare de bani, ci prin însăși persoana sa, pe care s'o pună la dispoziția celor ce sufer.
3. Să nu se lase niciodată târît de pasiunea urită a invidiei și de un amor propriu exagerat.
4. Să socotească pe toți oamenii deopotrivă față de natură, toți având o chemare comună: a fi oameni.
5. Să considere munca drept o datorie socială a tuturor.
6. Să fie liber, și pentru aceasta să fie deprins a se servi totdeauna singur, a nu avea niciodată nevoie să aștepte brațele altuia la brațele sale.
7. Să aibă curajul opiniunilor și faptelor sale și să fie gata a răspunde totdeauna de ele.
8. Să nu se supună niciodată sclaviei opiniei publice.
9. Să nu considere că moartea este răul cel mai mare, ci să fie totdeauna convins că sunt bunuri mai prețioase decât viața și cari trebuie puse înaintea ei.

Aceste însușiri, dacă nu sunt însăși desăvârșirea, dar se apropie mult de ea. Progresele pe cari studiile de etică le-au făcut de la Rousseau încoace au completat desigur cele spuse de dânsul, au adus argumentări și demonstrațiuni mai temeinice pentru unele puncte, dar n'au infirmat nici unul din ele.

Studierea lor și meditațiunea asupra paginilor respective din „Emil” vor fi pentru educatorii de azi izvoare de energie și-i vor inspira în nenumăratele cazuri ce se ivesc în practica zilnică.

Pentru ca să realizeze o asemenea educație, Rousseau recomandă educatorului următoarele norme:

1. Să se ferească și de excesul de severitate și de excesul de indulgență.

2. Să lase copilului toată libertatea cu puțință, însă să supravegheze urmările ei: în această supravegheze să facă pe copil a avea iluzia că el se conduce, dar în realitate să fie condus după voința educatorului.

3. Cea mai de frunte, calitate a educatorului este hotărîrea și cel mai rău defect nehotărîrea. Refuză rar pe copil; dar când ai refuzat, să nu te îndupleci cu nici un preț.

4. Educatorul nu trebuie să dea pedepse nici recompense: pedepsele să vină, din pricina faptelor copilului, dela lucruri; iar recompense nu are de ce să dea, fiindcă copilul face numai ceea ce vrea și ceea ce-i folosește.

5. Emulațiunea între copii trebuie exclusă din educație, fiindcă ea dă naștere invidiei, mândriei și altor vicii.

6. Exemplul educatorului este temeiul educației; „Dascălilor, fiți virtuoși și buni, exemplele voastre să se întipărească în memoria elevilor până când vor putea să le pătrundă în inimă”.

7. Singura lecțiune de morală potrivită pentru copil și cea mai importantă pentru vârstă este: să nu faci rău nimănui. ~~eprează și prea puțin să faci binele~~

Din aceste norme, supuse discuției pot fi numai cele dela punctul 5 și 7.

Sunt pedagogi cari socotesc emulațiunea drept un element important pentru educațiune; căci întrecerea între elevi face pe fiecare să dea maximul puterilor sale și deci se obțin rezultate mult mai însemnate și în ce privește silința la învățătură și în ce privește buna purtare.

Sunt alții cari se unesc cu Rousseau și admit critica lui: că lupta între elevi pentru note, premii sau distincțiuni are ca rezultat hrănirea amorului propriu și a vanității. Ei mai observă că emulațiunea face să se cinstească succesul nu meritul adevărat, că adesea se produc inimizități și uri între copii, uneori descurajare.

Obiecțiunile acestea privesc unele emulațiunea în sine, altele aplicarea ei.

Cele din urmă stau în puterea educatorului (profesor, învățător) și le poate face să dispară printr'o bună procedare, sădind în elevi convingerea că el este cu de-săvârșire imparțial, și intervenind cu blândețe și cu dragoste în toate cazurile când nemulțumiri de orice fel ar fi pe punctul de a se produce.

Cea dintâi nu se poate înlătura: e sigur că copiii crescuți așa vor fi înclinați spre mândrie, spre vanitate. Se zice că aceasta îi va deprinde cu lupta, îi va face să știe că orice izbândă se dobândește prin muncă și prin stăruință. E adevărat: se poate chiar să dobân-dești elemente mai pregătite pentru deprinderile din so-cietatea noastră; dar Rousseau își propunea tocmai să re-formeze societatea printr'o bună educație și de aceea nu putea recomanda emulațiunea ca mijloc educativ.

Dacă nu vrea să ceară elevului a se lua la între-cere cu alții, îl pune însă a se lua la întrecere *cu sine* De *însuși*. Prin aceasta se asigură progresul fiecărui elev și clasa în care s'ar proceda astfel ar avea mai puțini elevi străluciți, dar mai mulți elevi buni; s'ar scoate din *fiecare* individ tot (sau cât mai mult din) ce poate da.

În privința punctului 7, sunt mulți pedagogi cari socotesc că se cade să dai copilului regule pozitive, nu negative. Cere-i deci *să facă bine*. Rousseau susține că e mai cuprinzătoare formula negativă: căci *facând bine* cuiva, poți face rău altuia; dar dacă te ferești a nu face rău nimănui, prin aceasta chiar vei face mai mult bine. (Confuz) Deși s'ar ~~parea~~ că e mai mult o cearță de cuvinte, ar-gumentarea lui are un fond de adevăr.

Celelalte regule pe cari Rousseau le pune în vedere educatorului sunt, fără discuție, de cel mai mare folos. Poate câțiva oameni de școală pe cari îi leagă aminti-rile trecutului să mai aibă ceva de zis în privința pe-depselor și recompenselor, închipuindu-și că serbările dela „împărțirea premiilor”, sunt un mijloc educativ, și că frica de pedeapsă este „începutul înțelepciunii”. Profe-

sorul care nu poate stăpâni pe elevii săi decât prin aplicări de pedepse severe nu e de sigur un model, ci trebuie să caute în scăderile sau vinile sale pricina lipsei de autoritate.

Pentru cazurile când o rea purtare cere în adevăr pedeapsă, recomandația care se impune este să nu pară niciodată elevului că e vorba de o răsbunare a profesorului, ci de o necesitate a școlii și a societății. Mai ales pentru copii și pentru tineri, pedepsele trebuie să fie cu adevărat moralizatoare.

*

* *

O parte care formează o caracteristică particulară a educației propuse de Rousseau este: *educația sexuală*.

Punctul de vedere al acestui studiu nu cere să discutăm toate considerațiunile pe cari le aduce autorul cu privire la amorul sexual; dar e în interesul obștesc să se pună în aplicare — în măsura posibilității — recomandațiile lui. E vorba, în primul rând, a se întârzia pe cât e cu putință primele satisfacțiuni ale acestui instinct și pentru acest scop educatorul trebuie să înlăture din educație tot ce poate să-l provoace. Va feri pe elevul său de adunări, de spectacole, de lecturi ațățătoare. Această normă trebuie să fie luată în seamă și de părinți față de copiii lor, și de profesori față de elevi, și de autorități față de tineret în genere.

Glasuri multe s'au ridicat în timpul din urmă spre a cere măsuri de tot felul în direcțiunea aceasta. La un congres de educație ținut în 1910 în Bruxelles s'au formulat niște deziderate cu ușoară aplicațiune practică. Scepticii, ca și cei cu purtări desfrânate, au râs de simlintele lor; dar oamenii cu minte, părinții de familie cu adevărată dragoste de odraslele lor, oamenii politici serioși, toți vor fi de partea moralistilor. Fie-le spre sprijin înflăcăratele și mișcătoarele cuvinte ale lui Rousseau asupra acestui capitol!

*

* *

Înainte de a încheia această scurtă privire critică, rămâne a vorbi despre *educația femeii*, pe care o tratează în cartea V.

Este Rousseau *feminist* sau *antifeminist*? Putem zice că nu e nici una nici alta, pentru că teoria lui îl pune în situație de a nu răspunde. Susținând că femeia are altă *menire*, decât bărbatul, e în dreptul său să susțină că alta trebuie să fie educația ei.

Menirea aceasta este prezentată cu niște argumente așa de subtile și raționamentele lui sunt încărcate de detalii și exemple așa de numeroase încât cu greu le urmăriți. Luate în parte, unele observațiuni par juste; dar ai impresia că toată chestia „cochetăriei” femeiești, întemeiată pe chemarea naturii, este exagerată.

În cursul prezentului studiu n'am făcut comparațiuni între ideile lui Rousseau și alte altor pedagogi. Totuși, asupra acestui punct, voiu aminti că filozoful englez, H. Spencer, autorul cunoscutei cărți despre educația morală, intelectuală și fizică (1861), prezintă un punct de vedere asemănător. El zice că fetele trebuie să aibă *mai puțină instrucțiune* decât băieții, căci menirea lor în societate poruncește aceasta. Menirea lor fiind să devină soții, „bărbații nu caută erudițiunea, ci frumusețea, caracterul bun și un simț drept”.

În prima linie impresionează pe bărbați darurile fizice exterioare, în a doua însușirile morale și numai în al treilea rând superioritatea intelectuală. Și adaugă: „Dacă cineva ar socoti că acest lucru este degradator pentru un om, vom răspunde că nu se poate tăgădui ceea ce se arată a fi stabilit de însăși natura... Când ne aducem aminte că unul din scopurile naturii este asigurarea posterității, că pentru aceasta o inteligență cultivată însoțită de o rea constituție fizică e de o puțină valoare și, din contră, un fizic frumos și sănătos merită mai mult a fi conservat, vom înțelege ce însemnătate are această direcțiune dată instinctelor omului”.

Firește, sunt numeroși scriitori cari susțin contrariul: egalitatea absolută în educație pentru cele două sexe.

Chestiunea e una din cele mai spinoase, care dă naștere la multe discuții și e legată cu o sumă de altele, sociale și politice, cari ne-ar duce mai departe decât scopul urmărit de noi. De aceea nu voi formula nici o părere.

*

* *

Am arătat, în acest scurt studiu, cari sunt ideile ce alcătuiesc fondul pedagogiei lui Rousseau și am notat că multe din ele, cu anume rezerve, pot servi de minune ca îndrumări pentru educatorii și oamenii de școală din zilele noastre.

Aceste considerațiuni măresc interesul pe care-l înfățișează „Emil” și trebuie să fie un îndemn mai mult pentru a-l citi cu atențiune și a medita asupra-i.

Gh. A.

Frontispiciul ediției din 1835

PREFAȚA AUTORULUI

1. Am început culegerea aceasta de reflexiuni și de observațiuni, care se înfățișează fără ordine și cam fără legătură, cu gândul de a face plăcere unei bune și serioase mame de familie¹⁾. Dintru 'ntâiu aveam de gând să fac un memoriu de câteva pagini; când m'am apucat însă de lucru, subiectul m'a prins fără voia mea și memoriul plănuit a ajuns pe nesimțite un fel de carte, prea mare de sigur pentru cât se cuprinde în ea, dar prea mică pentru materia pe care o tratează. Am stat multă vreme la îndoială dacă trebuie s'o public, căci am simțit adesea, în

---

1) E vorba de d-na de Chenonceaux. Asupra acestui fapt Sallwürk dă lămuririle următoare:

Rousseau era cam de 30 de ani când îl introduse prietenul său Francueil în casa sa părintească. Tatăl acestuia, fermierul general Dupin, se căsătorise a doua oară cu d-șoara Louiza de Fontaine. Din această căsătorie se născu Jacob Dupin de Chenonceaux, numit așa după un renumit castel pe care-l locuise odată vestita Diana de Poitiers. Acest tânăr era bine dotat, dar foarte ușuratic. La 14 ani (1742) trecu examenul de bacalaureat; atunci mama sa îl încredință lui Rousseau. (Despre aceasta vorbește în cartea II 171 și urm.). La 23 de ani tânărul se căsătorii cu fiica conțelui Rochefort de Pontville. Din această căsătorie se născu un fiu Claude Dupin de Rochefort. În vederea creșterii acestuia scriser Rousseau o serie de indicații cari fură dezvoltate în cartea de față. Se poate zice că Rousseau s'a ocupat cu chestiile pedagogice cu vre-o 20 de ani înainte de a scrie această operă.

vremea când lucram, că nu e destul să fi scris câteva broșuri pentru ca să știi alcătui o carte. După ce m'am silit zadarnic multă vreme s'o îmbunătățesc, am socotit că e mai bine s'o dau așa, căci am gândit că e necesar să chemăm băgarea de seamă a publicului asupra lucrurilor acestora; iar, dacă ideile mele se vor găsi rele, aș fi bucuros ca ele să îndemne pe alții a afla altele mai bune. Măcar cu atât de m'aș alege, aș zice că n'am pierdut vremea de geaba. Când un om care trăește retras¹⁾ dă cititorilor scrisul său fără să aibă susținători, fără măcar să știe ce crede lumea și ce zice despre el, nu e primejdie că ideile lui — dacă ar fi greșite — vor fi primite de public fără o cercetare serioasă.

2. Nu voi vorbi despre însemnătatea unei creșteri bune, nu voi căuta să dovedesc că creșterea ce să dă azi e rea; asemenea lucruri le-au spus alții înaintea mea și nu-mi place să-mi umplu cartea cu cele știute de toată lumea. Voi face numai o singură observație; că din vremuri foarte depărtate toată lumea strigă împotriva obiceiului vechiu, dar nimeni nu pune înainte altul mai bun. Literatură și știința din veacul nostru caută mai mult să dărâme decât să clădească. E lesne să vorbești ca un om învățat când ții de rău pe alții, dar altfel vine când ai să arăți ce e de făcut, și aceasta nu le place filozofilor celor adânci. S'au scris multe cărți cari au de scop — așa se zice, cel puțin — folosul obștesc, dar toți uită folosul cel mai de căpetenie: meșteșugul de a pregăti oameni.

Subiectul cu care mă îndeletnicesc eu era tot nou după cartea lui Locke²⁾ și tare mi-e teamă că o să fie nou și după cartea mea.

1) Zice așa, pentru că, în adevăr, în vremea când a scris pe „Emil” începuse să caute vieața singularică.

2) E vorba de scrierea „Cugetări asupra educației copiilor” 1721. Din aceasta Rousseau a împrumutat multe idei în opera de față. În notele dela diferite paragrafe se vor face apropiierile necesare. Citatele de cari mă voi servi vor fi unele după traducerea franceză a lui Coste (Paris 1821), altele după traducerea româ-

3. Nu cunoaştem de loc copilăria; din ce în ce ne rătăcim mai tare urmând ideile greşite răspândite în public. Cei mai înţelepţi se preocupă de ce le pasă vârstnicilor să ştie, fără să ţie socoteală de ce sunt în stare să înveţe copiii. Ei caută în copil pe om şi nu se gândesc la ce este el înainte de a fi om. Eu tocmai cu această întrebare m'am străduit, având în vedere să pot aduce un folos cu observaţiile mele, chiar dacă metoda mea ar fi himerică şi falsă. Poate să fie rău ce propun eu să se facă, dar cred că am nimerit bine subiectul ce trebuie studiat. Incepeţi dar să vă studiaţi mai bine şcolarii, căci de sigur nu-i cunoaşteţi de loc. Dacă citiţi cartea aceasta în vederea acestui scop, cred că aveţi să folosiţi ceva.

4. De sigur că cititorul se va simţi încurcat mai ales de partea care s'ar putea numi sistematică şi care nu este alta decât mersul naturii. Fără îndoială că asupra acestei părţi voi fi şi atacat.. şi poate cu dreptate. Iţi va veni să crezi mai mult că citeşti vedeniile unui visător, decât un tratat de educaţie¹⁾. Ce să fac? Nu spun ideile altora, ci pe ale mele. Nu văd lucrurile ca oamenii ceilalţi; mi s'a făcut de mult învinuirea aceasta. Dar pot eu să-mi pun alţi ochi şi să am alte idei? Nu. Pot numai un lucru: să nu prea stăruiesc asupra felului meu de judecată, să nu mă socotesc singur învăţat în lume... şi aceasta o fac. E adevărat că iau câteodată tonul afirmativ, dar nu pentru ca să impun cititorului, ci numai pentru ca să-i vorbesc după cum cuget. De ce aş da formă de îndoială? Spun întocmai ce se petrece în gândul meu.

5. Arătând cu toată libertatea socotinţa mea, nu cer să fie numaidecât crezută şi de aceea totdeauna spun motivele mele pentru ca să poată oricine cântări şi judeca. De altă parte însă, dacă nu mă încapătânez în a-

---

nească a lui G. Coşbuc, apărută în aceeaşi bibliotecă a Casei şcolilor ca şi lucrarea de faţă.

1) Sallwürk notează că Pestalozzi a zis în adevăr că „Emil” este o *carte de vise*.

părarea ideilor, mele, mă socotesc dator să le fac cunoscut, pentru că maximele acestea asupra cărora nu am aceeași părere ca alții, nu sunt lucruri indiferente: este necesar să vedem dacă sunt adevărate sau mincinoase, pentru că ele pot face fericirea sau nenorocirea omenirii.

6. Imi spuneți mereu: propune lucruri cari se pot realiza. E tot una ca și cum mi-ați spune: propune să se facă ceea ce se face; sau: propune un mic bine care să poată trăi cu răul care există.

Un asemenea proiect, în anume puncte, îl socotesc mai himeric decât proiectele mele, căci amestecul acesta ar strica binele și n'ar tămădui răul. Atunci, mai bine aș face pe de-a întregul cum se obișnuște, în loc să iau obiceiul numai pe jumătate; socotesc că atunci ar fi în om mai puțină contradicțiune, căci el nu poate să urmărească în același timp două scopuri opuse. Să știe tații și mamele că ceea ce *vor* să facă se poate realiza. Pot fi eu răspunzător de voința lor?¹⁾

7. Când vi se înfățișează un proiect de orice fel, trebuie deosebite două lucruri: întâiu, dacă proiectul în sine este bun; al doilea, dacă se poate ușor îndeplini.

8. În privința primului punct, e de ajuns ca proiectul judecat în sine să se găsească bun de primit și de pus în practică și să fie potrivit cu natura lucrului. În cazul nostru, de exemplu, educațiunea propusă să se poartivească cu sufletul omenesc.

9. Punctul al doilea se ține de diferite împrejurări ale situațiilor. Aceste împrejurări nu se țin de lucruri, nu sunt necesare; ele pot să se schimbe la nesfârșit.

---

1) Sallwürk notează că acest paragraf amintește pe Fénelon, Educațiunea fetelor — XIII § 1. Iată câteva rânduri din cartea lui Fénelon: „Vă rog să observați cu băgare de seamă că, dacă întreprinzi o lucrare asupra celei mai bune educații de dat copiilor, nu poți să dai reguli imperfecte. Să nu-mi faceți vină dacă eu îndemn spre ceea ce socotesc perfect. Liber este fiecare să meargă, în practică, atât de departe cât va voi”.

Astfel, cutare fel de educațiune se poate îndeplini în Elveția, dar nu se poate în Franța; alta se poate în clasele de mijloc și nu se poate la cei mari.

Ușurința mai mare sau mai mică a punerii în lucrare ține de mii de împrejurări cari se pot hotărî numai când se aplică metoda în cutare sau cutare țară, în cutare sau cutare împrejurare.

Aceste aplicațiuni particulare, nefiind lucruri esențiale pentru subiectul meu, nu intră în planul ce mi-am făcut. Pot alții, dacă vor, să se ocupe cu același subiect raportându-l la o anumită țară sau la o anumită stare.

Este destul să se poată face ceea ce propun eu oriunde se nasc oameni; pregătindu-i așa cum propun eu, s'ar face mai bine și pentru ei și pentru ceilalți.

Dacă nu voiu putea să mă țin de vorbă, de sigur că voiu fi vinovat; dar dacă mă voiu ținea, atunci vinovați vor fi aceia cari cer dela mine mai mult, fiindcă eu am făgăduit numai atât

---

CARTEA I-a

CUPRINSUL

Omul și natura (1—2). Necesitatea educației (3—5). Trei feluri de educație; raportul între ele (6—10). Fixarea scopului educației (11—26). Omul naturii (27—34). Infășurarea copiilor (35—39; 42—43). Alăptarea copiilor; mama și doica (40—41). Datoria mamelor și rolul mamelor în societate (44—52). Prejudecățile societății în această privință (53—54). Răsfățul copiilor (55—61). Rolul tatălui în educație (62—64). Guvernorul; rolul lui; calitățile ce se cer; drepturile și datoriile lui (65—93). Insemnătatea sănătății trupesti în educație (94—96). Medicina, medicii și educația (97—103). Igiena (104—105). Lucrul manual și exercițiile fizice (106). Inceputul educației; doica (107—121). Ingrijirea noilor născuți (122—127). Educațiunea primei copilării; senzațiile copiilor; frica; sgomotul; noțiunea depărtării (128—144). Tipătul; plânsul; iritabilitatea copiilor (145—154). Ideea de bine și de rău (155—160). Maximele fundamentale ale educației (161—165). Libertatea mișcărilor și vindecarea plânsului (166—171). Înțarcarea și hrana după înțarcare (172—175). Vorbirea; învățul vorbirii (176—192). Caracterizarea primei copilării până la trei ani (193).

---

1. Tot ce iese din mâna Ziditorului este bun, totul se strică în mâna omului. Omul silește un pământ să hrănească roadele altuia, un pom să poarte fructele altuia; amestecă și confundă climatele, elementele, anotimpurile. Iși schilodește câinele, calul, sclavul. Intoarce totul pe dos, strică tot: îi plac diformitățile și monștrii. Nu e mulțumit cu lucrurile cum le-a făcut natura, nici chiar cu omul, ci vrea să-l deprindă și pe el, cum se învață un cal la coardă; vrea să-l potrivească după gustul său, cum potrivești un pom în grădină.

2. Fără această siluire, ar fi și mai rău: omenirea nu poate să fie cioplită numai pe jumătate. În starea în care sunt lucrurile astăzi, un om lăsat, de la naștere, numai în puterea sa în mijlocul celorlalți, ar fi cel mai schimonosit din toți. Prejudecățile, autoritatea, nevoia, exemplul, toate instituțiile sociale în atmosfera cărora trăim, ar înăbuși într'însul natura și n'ar pune nimic în loc. Ar fi ce se întâmplă cu un pomișor crescut din întâmplare în mijlocul unui drum și care pierde, lovit și aplecat în toate părțile de către trecători.

3. Mă îndrept către tine mamă prevăzătoare și iubitoare¹⁾, care ai știut să părăsești drumul obișnuit și să

---

1) Prima educație este, desigur cea mai importantă și această primă educație este, fără îndoială, în mâna femeilor. Dacă creatorul ar fi voit să fie în mâna bărbaților, desigur că le-ar fi dat lor lapte ca să hrănească copiii. De aceea, să vorbiți mai cu seamă femeilor în tratatele voastre de educație, pe deoparte pentru că ele

păzești pomișorul frăged de izbiturile opiniunilor oamenilor. Ingrijește, udă planta cea tânără până să nu moară: vei fi foarte mulțumită într'o zi de roadele ei. Caută să ridici de timpuriu o apărare, un zid împrejurul sufletului copilului tău; poate altul să însemneze locul, dar tu singură trebuie să închizi hotarul²⁾.

4. Plantele se prefac prin cultură; oamenii prin educație. Dacă omul s'ar naște mare și puternic, trupul și puterea lui nu i-ar fi de niciun folos până când nu s'ar învăța să se slujească de ele. Ba acestea i-ar fi chiar

pot să se ocupe de aceasta și să influențeze mai mult decât bărbații, pe de alta pentru că izbânda le interesează mult mai mult, căci cele mai multe din văduve sunt silite să trăiască de pe urma copiilor și atunci simt, în bine sau în rău, efectele educațiunii ce le-au dat. Legile, cari țin socoteală mai mult de averi decât de persoane, fiindcă au de țintă pacea, iar nu virtutea, nu dau destulă autoritate mamelor. Și cu toate acestea, starea lor e mai sigură decât a taților, îndatoririle lor sunt mai grele, îngrijirile lor sunt mai de preț pentru buna rânduială a familiei și, în deobște, iubesc mai mult pe copii. Sunt cazuri când poți să ierți pe un fiu care nu se poartă cuviincios cu tatăl său; dar dacă vreodată, cu ori ce prilej, s'ar purta astfel cu mamă-sa, care l-a purtat în pânțece, l-a hrănit cu laptele ei și ani de zile și-a uitat de sine pentru ca să vază de el, atunci un asemenea mizerabil ar trebui ucis pe loc fiind nevrednic de a mai vedea lumina zilei. Se zice că mamele răsfață pe copii. În aceasta fac rău, fără îndoială; dar fac mai puțin rău decât voi cari îi stricați. Mama vrea să fie fericit copilul ei și cât mai curând. În acestea, are dreptate; dar se înșală în privința mijloacelor și trebuie s'o luminezi. Ambițiunea, prevederea greșită a taților, neglijența ori nesimțirea lor, acestea sunt de o sută de ori mai răufăcătoare pentru copii decât iubirea oarbă a mamelor. Trebuie însă să fim bine înțeleși asupra cuvântului de *mamă*, lucru care se va vedea în cele ce urmează. (Nota Autorului) Asupra acestui cuvânt Sallwürk trimite la § 20 din această carte.

2) Scrierea de față a avut mai multe edițiuni chiar în timpul vieții autorului. El n'a schimbat mult textul dela ana la alta; dar a adăogat note sau a modificat notele anterioare. În acestea a dat lămuriri pe cari le-a socotit însuși necesare sau a răspuns unor observări critice. Astfel pune el aici nota următoare.

„Mi s'a spus că d. Formey a crezut că eu vreau să vorbesc aici de mama mea și că ar fi scris lucrul într'o carte. Socotesc

stricătoare, pentru că ceilalți nu s'ar gândi să-i dea ajutor³⁾ și, lăsat în puterea lui, ar muri de mizerie, înainte de a-și fi putut înțelege trebuințele. Ne plângem adesea că omul e multă vreme copil, dar uităm că neamul omenesc ar fi pierit, dacă omul n'ar fi început prin copilărie.

5. Ne naștem slabi, avem nevoie de putere; ne naștem lipsiți de toate, avem nevoie de ajutor; ne naștem proști, avem nevoie de judecată. Educația ne dă tot ce ne lipsește la naștere și ceace ne va trebui făcându-ne mari.

6. Educația se face sau prin natură, sau prin oameni, sau prin lucruri. Desvoltarea tăuntrică a facultăților și organelor noastre este educațiunea prin natură; priceperea de a întrebuița această desvoltare este educațiunea prin oameni; cunoștințele dobândite prin propria noastră experiență cu obiectele de cari ne apropiem, este educațiunea prin lucruri.

7. Avem așa dar trei feluri de dascăli. Școlarul în care se contrazic diferitele lor lecții este crescut rău și niciodată nu se va înțelege bine cu sine însuși; numai acela în care lecțiile merg în același sens și urmăresc

---

că prin aceasta vrea să răză cineva ori de d-nul Formey ori de mine”.

Se știe, în adevăr, că mama lui Rousseau a murit din facere și că dânsul a fost lipsit de mamă chiar din primele zile ale vieții.

Acest Formey, despre care vorbește în notă, a fost un scriitor german, de neam francez, dintr'acele familii franceze protestante emigrate în Germania după revocarea edictului de Nantes. Născut în 1711, a murit în 1797. A fost pastor și profesor. A scris mult, dar nu a fost un scriitor de talent. Intre alte opere este și o critică adresată scrierii lui Rousseau și intitulată „*Anti-Emil*” (Berlin 1763). Tot acest Formey, după cererea librarului Néaulme din Haga, a făcut o ediție „curățită de toate pasagiile scandaloase” a scrierii lui Rousseau, intitulată „*Emil Creștin*”. Cartea n'a avut succes de librărie și a rămas cu totul necunoscută. Rousseau însă a fost supărat și în unele note îl acuză pe Formey că a vrut să se facă stăpân pe munca sa.

3) Rousseau pune aci nota următoare: Semănând cu ei la exterior și lipsit de cuvânt precum și de ideile ce se pot exprima prin cuvânt, nu va fi în stare să-i facă a înțelege trebuința ce are de ajutorul lor, nici a o manifesta într'un chip oarecare.

același scop, ajunge la țintă și trăește cum trebuie⁴⁾ numai acela este crescut bine⁵⁾.

8. Din aceste trei feluri de educațiuni deosebite, educația dată de natură nu stă în puterea noastră; educația dată de lucruri stă numai întru câtva în puterea noastră; stăpâni suntem numai pe educația dată de oameni... Adică ne închipuim că suntem, căci cine poate nădăjdui că va putea să fie stăpân pe vorbele și faptele tuturor cari înconjoară pe un copil?

9. Educația fiind o artă, este aproape peste putința să reușească, deoarece nimeni nu e în stare să-i dea sprijinul necesar întru aceasta: silințele noastre vor putea să ne apropie mai mult sau mai puțin de țel, dar trebuie să ai adevărat noroc ca să poți să-l ajungi⁶⁾.

10. Care este țelul? El e indicat de natură, precum am arătat. Dar cele trei educațiuni având nevoie să se sprijine una pe alta pentru a se perfecționa, trebuie ca silințele celor două să fie îndreptate spre aceea asupra căreia nu avem putere. Poate însă că vorba noastră are un înțeles cam vag: să căutăm a-l hotărî⁷⁾.

11. S'a zis că natura este obișnuința⁸⁾. Ce însemnează

4) Adică; cu consecvență.

5) Sallwürk amintește că o asemenea împărțire se găsește în *Plutarch* (Despre educația copiilor, cap. 4); apoi pune în față o altă împărțire a lui Helvetius, pe care o socotește mai exactă: *educația casei*; — *școala*; — *lumea*.

6) Despre posibilitatea educației de sine, vorbește Rousseau în Cartea II-a § 81.

7) Sallwürk amintește observația pedagogului Stoy: „Natura ca atare nu este niciodată legislatoare îndreptățită pentru scopurile educațiunii; este însă pentru mijloace. Este vorba de a transforma pe omul naturii și prin urmare de a ataca natura cu armele ei proprii, fiindcă aceasta se poate face numai după legile naturii”. (Enciclopedia, 39).

În această greșită înțelegere el vede izvorul greșelilor ce se găsesc în pedagogia lui Rousseau.

8) Aci pune Rousseau nota următoare: D. Formey ne asigură că nu se zice tocmai așa. Mi se pare însă că e spus foarte precis în versul următor, la care îmi propuneam să răspund: „Natura, credemă, e numai obișnuința”. D. Formey, care nu vrea să facă pe oameni

aceasta? Dar nu sunt și obișnuințe cari se capătă prin silă și cari nu înăbușesc natura? Ca exemplu, spunem că unele plante sunt silite să nu crească în direcțiune verticală și când mijlocul de silă s'a înlăturat, ele își păstrează înclinarea dobândită prin silă; dar seva nu și-a schimbat drumul și, dacă planta mai trăiește, ea se face iar verticală.

Așa e și cu înclinările oamenilor. Câtă vreme rămâi în aceeași stare, păstrezi pe acelea pe cari ți le-a dat obișnuința și cari nu sunt de loc naturale; dar când starea de lucruri se schimbă, obișnuința încetează și firea se întoarce.

Educația este de sigur obișnuință. Nu sunt oameni cari uită și pierd educația și alți cari o păstrează? De ce deosebirea aceasta? Dacă prin natură s'ar înțelege numai obișnuințele conform cu natura, am avea un galimatias⁹⁾, de care ne-am putea lipsi.

12. Ne naștem cu simțire și, chiar dela naștere, obiectele din jurul nostru ne impresionează în diferite chipuri. Când am ajuns să avem conștiința senzațiunilor noastre, atunci începem a căuta sau înlătura obiectele cari le produc: întâi, după cum senzațiunile sunt plăcute sau neplăcute; apoi, după potrivirea sau nepotrivirea între noi și acele obiecte; în fine, după judecata pe care ne-o facem despre ideea de fericire sau de perfecțiune.

Aceste înclinări se înmulțesc și se întăresc pe măsură ce ne facem mai sensibili și mai luminați, dar ele se strică mai mult sau mai puțin, silite de obișnuințe. Înainte de a se fi stricat, ele sunt ceea ce numesc eu: *natura din noi*.

13. Ar trebui să punem totul în legătură cu aceste înclinări primitive. Lucrul ar fi cu puțință dacă cele trei educațiuni ar fi numai *deosebite* între ele; dar ce faci când ele sunt *opuse*? când, în loc de a crește pe om pentru el însuși, îl crești pentru alții? Atunci îm-

---

prea mândri, ne dă, cu modestie, măsura inteligenței sale drept măsura inteligenței omenești. — (Versul citat e din piesa *Mahomet* a lui Voltaire actul IV scena 1).

9) Galimatias: frază lipsită de înțeles.

păcare nu se poate; ești silit sau să te lupți împotriva naturii, sau să te lupți împotriva instituțiilor sociale; trebuie să-ți alegi: ori să faci un om ori să faci un cetățean, căci amândouă nu se pot deodată.

14. Orice societate mică și strâns unită, se depărtează de societatea cea mare. Patriotul urăște pe străini: aceia, fiind numai oameni, nu prețuesc nimic în ochii lui¹⁰).

Fără acest neajuns nu se poate; dar el e puțin lucru: esențialul este să fii bun cu aceia cu cari trăiești. Spartanii erau ambițioși, lacomi de bani, nedrepti cu lumea din afară, dar înlăuntrul cetățitorilor domnea desinteresarea, dreptatea, unirea. Feriți-vă de cosmopoliții ce recomandă în cărți datorii luate de cine știe unde și pe cari nu se înjosesc să le împlinească față de cei din jurul lor. Cutare filozof are dragoste pentru Tătari, ca să nu fie silit să-și iubească vecinii

15. Omul cum l-a lăsat natura este un *tot*: o unitate numerică, care are raporturi numai cu sine însuși și cu semenul său. Omul cum l-a făcut societatea este o *fracțiune* care depinde totdeauna de numitor și valoarea lui stă numai în raport cu întregul, care este corpul social. Cele mai bune instituțiuni sociale vor fi deci acelea cari vor ști mai bine să denatureze pe om, să-i desființeze existența sa absolută pentru ca să-i dea una relativă și să-i transporte *eul* în unitatea comună, astfel ca fiecare individ să se socotească nu o *unitate* ci o *parte a unității* și să simtă numai *ca parte din tot*.

Un cetățean al Romei nu era nici Cajus nici Lucius: era un Roman; de aceea iubea patria numai pentru sine. Regulus se socotea Cartaginean, de oarece devenise proprietatea stăpânilor săi. Fiind străin, el nu vrea să facă parte din senatul Romei și a trebuit ca un Cartaginean să-i poruncească aceasta. Era indignat că voiau să-i cruțe

10) Rousseau pune nota următoare: De aceea războaiele republicilor sunt mai crude decât ale monarhiilor; dar dacă războiul regelui este moderat, pacea lui e groaznică; aș vrea să-i fiu mai bine dușman decât supus.

vieața. Invinse și se întoarse triumfător, să moară în chinuri. Mi se pare că lucrurile acestea nu prea se potrivește cu oamenii pe cari îi cunoaștem.

16. Lacedemonianul Pedarete și-a pus candidatura la consiliul celor 300 și a căzut; a fost foarte vesel, penrucă s'a găsit în Sparta 300 de oameni mai vrednici decât el¹¹⁾. Presupun că această apreciere era sinceră — și sunt cuvinte ca să socolim așa: iată cetățeanul.

17. O femeie din Sparta avea cinci fii soldați și aștepta noutăți în timpul unei lupte. Un sclav vine; ea îl întrebă, tremurând, ce este: — „Câte-și-cinci au căzut! — Sclav nemernic, te-am întrebat eu de asta? — Izbânda e a noastră”. Mama se duse în templu și mulțumi zeilor. Iată cetățeană¹²⁾.

18. Acela care, în societate, vrea să dea întâietate sentimentelor naturii, nu știe ce vrea. Totdeauna în contradicere cu sine însuși, totdeauna purtat de valuri între înclinările și datorile sale, nu va fi nici om nici cetățean, nu va fi bun nici pentru el nici pentru ceilalți. Va fi un om din zilele noastre, un Francez, un Englez, un burghez... un nimic.

19. Pentru ca să fii ceva, pentru ca să fii tu și totdeauna *unu*, trebuie să te porți cum ți-e vorba, trebuie să te hotărăști a lucra într'un fel și hotărîrea ta s'o spuie pe față și s'o urmezi totdeauna.

Tare aș vrea să văd pe acel om minunat, care să știe dacă e om sau cetățean, sau să-mi spună cum face pentru a fi în același timp și una și alta.

20. În vederea acestor scopuri cu desăvârșire protivnice se nasc două forme contrarii de instituțiuni: unele publice și comune, altele particulare și casnice.

21. Vreți să înțelegeți ce este educațiunea publică? Citiți „Republica” lui Platon. Aceasta nu e o scriere poli-

11) Sallwürk notează că faptul e povestit de *Plutarch* în biografia lui *Lycurg*. În traducerea franceză a lui *Dacier* 1724 Amsterdam p. 213 vol. I § 60.

12) Și anecdota aceasta e povestită de *Plutarch*.

lică, cum ar socoti aceia cari judecă o carte după titlu; este cel mai desăvârșit tratat de educațiune din câte s'au făcut¹³⁾.

22. Când vrei să dai exemplu de o țară închipuită, vorbești de instituțiunea lui Platon; dar dacă Lycurg s'ar fi mărginit să-și scrie instituția sa, laș fi socotit-o și mai închipuită. Platon a curățat sufletul omului; Lycurg l-a denaturat.

23. Nu mai există educațiune¹⁴⁾ publică și nu poate să mai existe, pentrucă, dacă nu mai e patrie, nu mai pot fi cetățeni. Aceste cuvinte „patrie” și „cetățean” trebuie șterse din limbile moderne. Cunosc bine motivul; dar nu vreau să-l spun, fiindcă nu are legătură cu subiectul meu¹⁵⁾.

24. Nu privesc ca așezăminte de educație publică, acele instituții vrednice de răs numite „colegii”¹⁶⁾. Nu pot

13) Trimiterea aceasta la Opera lui Platon arată că Rousseau a cunoscut-o de aproape și că a împrumutat ici colo unele idei, fie pentru a le susține, fie pentru a le combate. Astfel ideea că educatorul trebuie să se intereseze de copil înainte de nașterea lui chiar, se găsește la Platon.

Platon deosibește următoarele trepte în educație: până la 3 ani, — dela 3 la 6 ani, — dela 6 la 10 ani, — dela 10 la 13, dela 13 la 16 ani, — dela 16 la 20 ani. Citirea o începe la 10 ani, cum recomandă și Rousseau.

Iată, după L. Liard, caracteristica sistemului de educație al lui Platon: „Individul e subordonat Statului. Copilul, adolescentul, omul format nu sunt ținuți în socoteală pentru ei înșiși, ci numai în raport cu societatea. Individul beneficiază de o cultură care nu i se dă în interesul lui; doctrina aceasta însă se depărtează prea mult de realitate pentru ca programul de educație susținut de ea să fie altceva decât un *ideal al unui spirit nobil și himeric*”.

14) Traduc prin acest cuvânt vechiul francez *institution*, german *Erziehung*.

15) Sallwürk crede că în „Contractul social” (IV 8) se găsește lămurire mult mai dezvoltată a acestei idei. E explicabil, fiindcă această scriere a fost făcută cam în același timp cu „Emil”.

16) În câteva școale, mai ales în Universitatea din Paris, se găsesc profesori pe cari îi iubesc, îi stimez și îi cred în stare să instruiască bine tineretul, dar sunt siliți să urmeze obiceiul. Rog pe unul dintre ei să publice planul de reformă ce a conceput. Poate

să socotesc nici educațiunea din societate, pentrucă această educațiune, urmărind două țeluri contrarii, nu nimerește nici pe unul; ea poate să facă numai oameni cu două fețe, cari par că rapoartă totul la ceilalți, pe când în realitate rapoartă totul numai la ei singuri. Asemenea demonstrațiuni fiind cunoscute de toată lumea, nu mai pot înșela pe nimeni și sunt numai pierdere de vreme.

25. Din aceste contradicțiuni se naște contradicțiunea pe care o simțim totdeauna în noi. Târâți de o parte de natură, de alta de oameni spre două căi deosebite, siliți să răspundem acestor îndemnuri protivnice, ne pomenim că pornim pe a treia cale, care nu ne duce nici la un capăt nici la celălalt. Așa, purtați când într'o parte, când în alta, în toată vieța, ajungem la sfârșitul ei fără să ne fi putut împăca cu noi, fără să fi fost de vreun folos, nici pentru noi, nici pentru ceilalți.

26. Rămâne educațiunea domestică¹⁷⁾ sau educațiunea

că se va încerca a se tămădui răul când se va vedea că nu e fără vindecare. (*Nota autorului*).

Sallwürk adaogă că în scrisoarea către D'Alembert „Despre spectacole” (1758) vorbește Rousseau cu mare stimă despre teologii și filozofii din Geneva.

În prima ediție (1762) această notă începe cu cuvintele: „În Academia din Geneva și Universitatea din Paris”.

În vremea în care scrie Rousseau, colegiile erau (după dicționarul lui Buisson) școli fondate mai ales de jesuiți pentru cultura care ar corespunde azi în parte cu învățământul secundar. În 1762 jesuiții fură expulsați din Franța; totuși organizația lor s'a menținut încă, astfel că în 1791 Lavoisier scria: „Educația publică din mai toată Europa are de scop nu să formeze cetățeni, ci preoți, călugări, teologi”. Iar petiția prezentată Convențiunii naționale în 1793 zicea: „Colegiile din Paris păstrează încă barbaria evului mediu”.

17) Sallwürk reproduce în notă o observație a lui Campe despre acest punct:

„Sub educația domestică Rousseau nu înțelege nici educația în familie, ci, după cum adaogă însuși, aceea care are în vedere numai pe individ, iar nu Statul”. „Mai bine ar fi făcut să stabilească întâiu înțelesul acestor cuvinte, ca să alegem pentru fiecare noțiune subordonată o expresie deosebită”. (*Campe, pedagog german 1746—1818*).

naturii. Dar ce va fi pentru ceilalți un om care a crescut numai pentru sine? Dacă scopurile acestor două educațiuni s'ar putea uni într'unul singur, prin înlăturarea contradicțiunilor, s'ar înlătura o mare piedică pentru formarea omului. Ca să se poată forma o judecată în privința aceasta trebuie să vezi pe om format, trebuie să-i fi observat înclinările, să-i fi văzut progresele, să-i fi urmărit mersul, într'o vorbă să cunoști *omul naturii*.

Cred că cititorii cărții de față vor dobândi câteva cunoștințe din acest domeniu.

27. Ce este de făcut pentru a forma pe acest om rar?

Mult, fără îndoială: *să căutăm să nu se facă nimic*¹⁸⁾.

Când vrei să mergi împotriva vântului, mergi pieziș; dar, dacă marea e agitată și vrei să stai pe loc, trebuie să arunci ancora. Bagă de seamă, tinere pilot, să nu se desfacă frânghia sau să se desprindă ancora și să nu-ți plece vasul, înainte de a fi prins de veste.

28. Intr'o societate rânduită, în care toate locurile sunt fixate, fiecare trebuie să fie crescut pentru locul său. Dacă cineva e pregătit pentru un loc și nu-l ocupă, nu mai e bun de nimic. Educațiunea e folositoare câtă vreme averea se potrivește cu vocațiunea părinților; altfel, ea e primejdioasă pentru elev, cel puțin prin prejudecățile ce-i dă.

În Egipt, unde fiul trebuia să urmeze îndeletnicirea tatălui, educația avea un scop temeinic; dar la noi, unde stările rămân pe când oamenii se schimbă neconținut,

18) „Să căutăm să nu se facă nimic” sau „să împiedicăm a se face ceva”. Pasagiul acesta nu e destul de precis și aceasta o observă și Sallwürk. Din pricina aceasta diferiții comentatori au dat explicații deosebite. El citează câteva. Campe crede că trebuie să adauge la cuvintele lui Rousseau: „adică nimic pripit, nimic nefiresc, nimic stricător”. Raumer asemenea: „să se împiedice de a se face ceva ce stă în calea dezvoltării firești”. J. Paul (în „Levana” XXIII) înțelege că e vorba de o educație curat negativă.

Rousseau lămurește mai bine gândul său în scrierea de față, cartea II § 67—68 și 77.

nimenia nu poate ști, când crește copilul în vederea unei anumite chemări, dacă nu lucrează împotriva copilului.

29. Față de natură, oamenii sunt toți deopotrivă, toți au o chemare comună: a fi oameni. Cine este crescut bine în vederea acestei chemări va ști să îndeplinească și alte chemări cari sunt în legătură cu aceasta. Nu mă îngrijesc să știu dacă elevul meu se va face soldat ori preot ori om de legi. Înainte de a-l trimite părinții la o ocupațiune, natura îl chiamă la vieța omenească. Meseria pe care vreau să-l învăț este: să trăiască. Când va pleca de la mine, admit că nu va fi nici om de legi, nici soldat, nici preot, dar va fi întâiu om: va ști să fie un om și, dacă soarta i-ar schimba locul, el va fi totdeauna la locul lui. *Occupavi te, fortuna, atque cepi; omnesque additus tuos interclusi ut ad me aspirare non posses*¹⁹⁾.

30. Adevărata învățătură pe care trebuie s'o avem este cunoștința condițiunii omului. Acela dintre noi care știe să treacă mai lesne prin binele și prin răul vieții, acela este, după părerea mea, cel mai bine educat; de aci urmează că adevărata educațiune nu stă atât în regulă cât în exerciții. Incepem a învăța chiar când începem a trăi; educațiunea dar începe odată cu existența noastră: primul educator este doica. Acest cuvânt „educație” avea la cei vechi alt înțeles decât cel de azi: însemna „hrană”²⁰⁾ *Educit obstetrix, zice Varro; educat nutrix; instituit pedagogus; docet magister*²¹⁾.

19) Cuvinte ale unui filozof grec, Metrodorus, citate de Cicerone (*Tusculane*, Cartea V. Cap. 9): „Sânt stăpân pe tine, soartă, și loviturile tale nu mă ating; am închis toate înrările pe unde ai putea să vii la mine”.

20) E vorba de cuvântul francez *éducation* care s'a născut din latinescul *educatio*. Acest din urmă înseamnă „domesticire, prăsilă; educațiune”. *Educare*, în contrast cu *educere*, este „a educa”: „educere” înseamnă „a scoate afară, a duce afară”.

21) Cuvinte atribuite lui *Terentius Varro* și citate de scriitorul latin *Nonius Marcellus*. Înseamnă: „moașa scoate afară pe copil; doica îl hrănește; supraveghetorul îl conduce, îl crește; învățătorul îl instruește”. La Romani *pedagogul* era un sclav.

Astfel creșterea, educațiunea, instrucțiunea se deosebesc între ele tot așa precum se deosebesc dădaca, preceptorul, profesorul²²⁾. Aceste deosebiri sunt însă rău înțelese și acel copil va fi bine condus care va avea un singur conducător.

31. Trebuie dar să privim lucrurile dintr'un punct de vedere general, să considerăm pe elevul nostru ca pe om în de obște, expus tuturor întâmplărilor vieții omenești. Dacă oamenii născuți într'un anume ținut, ar rămânea legați de pământul lor, dacă acolo ar fi un singur anotimp, dacă fiecare ar rămânea ținut în starea și în situațiunea sa și nu s'ar schimba niciodată, atunci practica stabilită ar fi bună la ceva: copilul, rămânând totdeauna în situațiunea pentru care a fost pregătit, nu ar fi expus la neajunsurile altei situațiuni. Dar, dacă ții socoteală de schimbările lucrurilor omenești, de spiritul îngrijorat și fără de astâmpăr al acestui veac, care la fiecare generație răstoarnă totul, atunci se poate închipui metodă mai neînțeleasă decât aceea de a crește pe un copil ca și cum n'ar avea să iasă niciodată din odaia lui și ar rămânea totdeauna cu aceiași oameni împrejur? Să facă nenorocitul un singur pas afară, să se scoboare cu o singură treaptă, și va fi pierdut. Cu acest chip el este învățat a simți durerea în loc să fie învățat a o îndura.

32. Fiecare se gândește să-și păstreze copilul. Nu e destul atât; trebuie să-l învețe să se păstreze singur când va fi om, să suporte loviturile soartei, să reziste la îndestulare și la lipsă, să trăiască, dacă va fi nevoie, între ghețurile Islandei sau pe stâncile fierbinți ale Maltei. De geaba vei îngriji să nu moară; va trebui totuși

22) Rousseau se influențează de cuvintele latine: *educat, instituit, docet* și dă sensul lor prin: *éducation, institution, instruction*. În traduceri germane pe care le-am consultat am aflat: *Aufziehen, Unterrichten, Unterrichten* (Sallwürk) sau: *Aufziehen, Erziehen, Unterrichten* (H. Gebirg). Am socotit deci că nu pot mai bine da pe românește decât prin: *creștere* (adică îngrijirea materială pentru creșterea copilului), *educațiune* (adică conducerea morală a copilului) și *instrucțiune* (învățătura propriu zisă, dobândire de cunoștințe).

să moară și chiar dacă moartea lui n'ar fi pricinuită din îngrijirile tale, tot ar fi rău înțelese aceste îngrijiri. Nu este atâta vorba de a-l împiedica să moară; e vorba să-l faci să trăiască.

A trăi nu este a respira, ci a se mișca, a lucra, a întrebuința organele, simțurile, facultățile, într'o vorbă toate părțile ființei noastre cari ne încredințează că existăm. Nu acela care numără mai mulți ani a trăit mai mult, ci acela care a simțit mai mult viața. Cutare a fost îngropat la o sută de ani, dar a murit de la naștere. Mai bine s'ar fi înmormântat tânăr, dacă măcar până atunci ar fi trăit în adevăr.

33. Înțelepciunea noastră stă în prejudecăți²³); deprinderile noastre sunt toate numai supunere, silă și constrângere. Omul societății²⁴) se naște, trăiește și moare în robie; când se naște, este cusut în scutece; când moare, este ținut într'un cosciug; câtă vreme păstrează înfățișarea omenească, e legat de lanțurile instituțiilor noastre.

34. Se zice că unele moașe obișnuesc să îndrepteze cu mâna capul noului născut pentru ca să-i dea o formă mai potrivită, și noi îngăduim aceasta! adică capetele noastre sunt rău făcute de către A-tot-Ziditorul și trebuie să le potrivească pe dinafară moașele, iar pe dinăuntru filozofii²⁵). Caraibii sunt măcar pe jumătate mai fericiți decât noi²⁶).

35 „Cum a ieșit copilul din pânțelele mamei, în-

23) Prejudecăți (prejudiții, prejudețe): idei de mai nainte formate asupra unor chestiuni sau asupra unor stări de lucruri; idei cari circulă și se adoptă fără a fi verificate și fără a reflecta asupra lor.

24) Adică: omul civilizat, care trăiește într'o societate organizată.

25) Sellwürk citează o observație răutăcioasă a lui Formey asupra acestui pasagiu: „Ar trebui să presupun că moașa care l-a adus pe Rousseau la întrarea sa în lume i-a strâns capul într'un mod de tot ciudat”.

26) *Caraibii*: popor sălbatec din insulele Antile și de pe coastele vecine ale Americii.

dată ce vrea să se bucure de libertatea de a-și mișca și întinde membrele, este din nou legat. Il înfașă, îl culcă cu capul țeapăn și cu picioarele întinse, cu brațele dealungul corpului; îl înfașoară cu cârpe și cu feșe de tot felul, cari nu-l lasă să se miște. Să fie mulțumit dacă nu-l strânge până să-i împiedice răsuflarea și dacă îl culcă barem pe o parte ca să se poată scurge singură apa ce-iese din gură, căci nu i-ar fi cu putință să întoarcă capul pentru a înlesni această scurgere”²⁷⁾.

36. Noul născut are nevoie să întinză și să miște membrele ca să le desmorțască, după ce au stat vreme îndelungată strânse ca într'un ghem de ață. Adevărat, e obiceiul să i se întindă membrele, dar nu-l lasă să se miște, ba și pe cap îi pun scufiță; par'că le-ar fi frică să nu se înfățișeze bietul copil ca o ființă vie.

37. Astfel se pune o piedică de neînălăturat pornirii spre creștere a părților lăuntrice ale unui corp. Si-lințele pe cari zadarnic și le dă copilul îi istovesc puterile sau le întârziează progresul. Era mai puțin la strâmtoare, mai puțin tescuit când se afla în pânțelele mamei decât când se află în fașă; nu văz să aibă vreun folos că s'a născut.

39. Dacă ținem membrele copilului în nemișcare și în strânsoare, împiedicăm circulațiunea sângelui și a lichidelor din corp, nu lăsăm pe copil să se întărească, să crească și-i vătămăm constituția. Acolo unde nu se obișnuiesc asemenea îngrijiri ciudate, toți oamenii sunt înalți, puternici, bine proporționați²⁸⁾. Țările în cari copiii sunt înfașați, sunt pline de cocoșați, de șchiopi, de oameni cu picioare strâmbe²⁹⁾, de rahitici, de schilozi de toate felurile. Frica de a nu se strâmba corpul prin mișcări libere, face pe om să-l strâmbeze, punându-l la

27) Acest alineat e un citat din: *Buffon*, Istoria Naturală tom. IV, 190.

28) Vezi nota dela § 125.

29) Propriu zis: cu picioarele depărtate prea mult unul de altul dela genuchi (cagneux).

teasc. I-ar ținea bucuros în nemișcare ca să-i împiedice de a-și face vre-un râu.

39. Cum voiți ca o asemenea constrângere haină să nu influențeze firea și temperamentul lor? Cea dintâiu simțire a copilului e o simțire de durere și de silă: cum vrea să se miște, întâlnește piedici. Mai nenorocit decât ocnașul pus în fiare, se silește zadarnic, se supără, țipă. Ziceți că glasul copilului se arată întâi prin plâns. Firește; de vreme ce dela naștere îl necăjiți. Cel dintâiu dar ce-i faceți sunt lanțuri; cele dintâiu îngrijiri sunt chinuri. Și atunci, dacă numai glasul îi este liber, cum vreți să nu-l întrebuițeze ca să plângă? Se plânge că-i faceți rău. Sânt sigur că dacă v'ar lega cineva așa, ați țipa mai rău decât copilul.

40. De unde vine această deprindere nesocotită? Dintr'un obicei în contra naturii. Când mamele, disprețuind prima lor îndatorire, n'au voit să-și mai alăpteze copiii³⁰⁾ a trebuit să-i încredințeze unor femei plătite, iar acestea, când s'au văzut mame ale unor copii streini, pentru cari nu aveau nicio pornire naturală, au căutat să-și împuțineze munca. Dacă ar fi lăsat copilul liber, ar fi trebuit să fie neîncetat cu băgare de seamă; pe când dacă l-au împachetat, îl pun într'un colț fără să le pese de țipetele lui. Toată treaba era să nu se găsească nicio dovadă despre neglijența doicei, să nu-și rupă copilul un braț sau un picior și apoi nu se mai gândeau dacă el ar putea să moară sau să rămâie infirm pentru toată vieța. Se păstrează membrele întregi în paguba corpului și, dacă se întâmplă ceva, doica nu poate să aibă nicio vină.

41. Știu oare aceste bune mame, după ce s'au scăpat de copil și pot să petreacă vesele în oraș, cum o duce copilul pe care l-au dat în sat să-l crească în fașă? La cea mai mică nevoie, îl atârnă într'un cuiu ca pe o boccea cu vechituri și stă sărmănelul răstignit așa, pe

30) Sallwürk notează că Rousseau, pe când ședea la Motiers (Elveția) obișnuia să facă daruri fetelor pe cari le cunoștea, când se măritau, cu condiția ca ele singure să-și alăpteze copiii.

când doica își vede de treburile ei fără să se grăbească. Când s'a găsit vreunul în asemenea stare, avea fața vântată: de vreme ce pieptul era strâns puternic și nu lăsa să circule sângele, acesta se aduna la cap și credeai că este, bietul, foarte liniștit, fiindcă nu avea putere să țipe. Nu știi câte ceasuri poate să stea astfel un copil fără să moară, dar gândesc că nu poate ținea mult. Iată, socotesc, unul din cele mai mari foloase ale înfășării.

42. Se zice că, dacă am lăsa pe copiii liberi, ei ar putea să stea rău și să facă mișcări cari ar strica buna conformație a membrilor. Aceasta e una din acele afirmări ale unei false înțelepciuni pe care nicio experiență n'a întărit-o. Din mulțimea de copii ai altor popoare mai cu bun simț decât noi, cari cresc având toată libertatea membrilor, nu s'au văzut niciunul rănit sau schilodit: ei nu pot să se miște cu atâta forță ca să-și facă rău și dacă ar lua o poziție rea, durerea i-ar sili îndată s'o schimbe.

43. Până acum nu ne-am încercat să înfășăm pe cățeluși și pe pisoi. Au ei vreun neajuns din pricina aceasta? ³¹⁾. Copiii sunt mai grei... e adevărat; dar sunt și mai slabi. D'abia pot să se miște; cum s'ar putea schilodi? Dacă i-am așeza pe spate, ar muri, ca broasca țestoasă, fără să se poată întoarce.

44. Femeile nu s'au mulțumit însă că nu și-au mai alăptat copiii, au voit să nu mai facă copii: e o urmare foarte naturală. A fi mamă este lucru greu; s'a găsit mijlocul de a scăpa cu totul de aceasta: s'a urmărit a se face un lucru fără folos, pentru ca să se poată repeta mereu și astfel farmecul ce s'a lăsat de natură pentru înmulțirea speciei s'a întors împotriva speciei. Acest obicei, pe lângă alte cauze ale depopulării, ne anunță soarta

31) Am notat că Formey a dat, în „Anti-Emil”, o serie de observații critice asupra scrierii lui Rousseau. Despre acest pasagiu zice: „O pisică sau o cățea nu este în stare să înfeșe: de aceea puii lor nu au nevoie de fașă”. Obiecția lui este așa de naivă încât pare a justifica epitetul ce i-a dat Rousseau că e un spirit limitat.

apropiată a Europei³²⁾ Științele, artele, filozofia și morala ei în curând o vor prefăce într'un pustiu. Va fi populată de fiare; adică nu-și va schimba prea mult locuitorii.

45. Am observat câte odată șiretenia unor femei tinere cari se prefac că vor să-și alăpteze copiii. Ele știu să aducă așa lucrurile, ca alții să le silească a nu face aceasta: pun cu dibăcie pe bărbații lor, pe medici și mai ales pe mame să se împotrivescă. Un soț care ar cuteza să lase pe nevastă-sa a-și alăpta copilul, ar fi un om pierdut; ar fi socotit ca un asasin care vrea să scape de nevastă. De aceea soții prudenți trebuie să sacrifice dragostea de tată pentru pacea căsniciei. Noroc că la țară se găsesc femei cari aleargă mai puțin după plăceri. Fericiți bărbații ale căror neveste nu înfrebuințează pentru alții timpul câștigat în modul acesta!

46. Nimeni nu se îndoiește de îndatorirea femeilor; dar se mai discută dacă, după disprețul ce arată ele pentru aceasta, dacă nu e tot una să fie hrăniți copiii cu laptele altei femei. Eu socotesc că această chestiune, asupra căreia medicii pot să hotărască, este hotărâtă după dorința femeilor; cred și eu că este mai bine să sugă copilul laptele unei doici sănătoase decât al unei mame bolnave, dacă ar fi cu puțință să iasă vreă boală nouă din același sânge din care este plămădit copilul.

47. Dar oare să fie vorba aci numai de punctul de vedere fizic? N'are copilul trebuință de îngrijirile mamei tot atât cât are trebuință de sânul ei? Laptele pe care nu-l poate da mama poate să-l dea altă femeie, poate să-l dea chiar un animal; dar îngrijirea mamei nu se poate înlocui. Acea care nutrește un copil strein în locul

---

32) Sallwürk crede că în acest pasagiu se poate vedea un fel de prorocire a lui Rousseau despre revoluție, cel puțin în Franța. Se poate pune alături un pasagiu din *Confesiuni* (II. 11, 1761). Traducătorul german observă că acesta era un sentiment general al oamenilor cúlți pe acea vreme și citează o frază dintr'o scrisoare a Lordului Chesterfield din 1752—53: „Toate câte se pot considera ea premergătoare ale marilor revoluțiuni există acum și se înmulțesc zilnic în Franța”.

copilului ei este mamă rea. Cum ar putea să fie doică bună? S'ar putea, dar cu încetul; trebuie ca obișnuința să schimbe natura: un copil rău îngrijit va putea să moară de o sută de ori până când doica să ajungă a avea pentru el dragoste de mamă.

48. Dar tocmai pentru că lucrul se poate întâmpla, se naște un fapt care singur ar fi de ajuns să împiedice pe orice femeie simțitoare a-și da copilul să-l hrănească alta: dreptul mamei se va împărți sau poate se va înstrăina. Mama va vedea că copilul ei iubește pe altă femeie tot ca și pe dânsa ori poate mai mult; va simți că dragostea ce-i acordă ei copilul este un hatâr, iar dragostea ce o dă doicei este o datorie; căci e natural să aibă iubire de fiu pentru aceea dela care are îngrijire de mamă.

49. S'a socotit că acest neajuns se poate înlătura inspirând copiilor dispreț pentru doici, socotindu-le ca adevărate servitoare. Când și-au isprăvit slujba, le iei copilul, ori dai drumul doicii; apoi, fiind primită rău, ajunge să nu mai vie să-și vază copilul pe care l-a crescut. După câțiva ani, copilul n'o mai vede, n'o mai cunoaște. Se înșeală mama care crede că a înlocuit astfel pe doică, înlocuind lipsa ei de grijă prin cruzime. În loc să facă pe copil un fiu iubitor, îl deprinde cu nerecunoștința, îl învață să disprețuiască într'o zi pe aceea care i-a dat viața precum a disprețuit pe aceea care i-a dat laptele.

50. Aș insista mai mult asupra acestui punct, dacă n'ar fi lucru așa de descurajator să stăruiești zadarnic asupra unor subiecte folositoare. Cu această chestiune sunt legate lucruri mai multe decât își închipuește cineva. Dacă vrei să siliți pe toți să-și facă datoria, începeți cu mamele; vă veți mira de schimbările ce se vor produce. Din această primă stricăciune vin pe rând toate celelalte: ordinea morală se schimbă; naturalul se stinge în suflete; interiorul caselor are o înfățișare mai puțin vioaie; soții nu se mai simt atrași de înfățișarea atingătoare a unei familii care începe și nici streinii nu-i mai poartă respect; femeia ai cărei copii nu se văd este mai puțin

considerată; familia nu mai e statornică; obișnuința nu mai întărește legăturile de sânge; nu mai sunt nici tați, nici mame, nici copii, nici frați, nici surori; d'abia se cunosc unii pe alții. Cum să se iubească? Fiecare se gândeste numai la sine și când casa ajunge o singurătată tristă, e natural să te duci să te înveselești aiurea.

51. Indată ce mamele vor binevoi să-și hrănească copiii, moravurile se vor schimba singure; sentimentele naturale se vor redeștepta în suflete; țara se va repopula; acest punct dintâiu, acest singur punct va reuni totul. Atracțiunea vieții casnice este cel mai bun antidot pentru obiceiurile desmățate. Grija pentru copii, care se socotește supărătoare, devine plăcută; ea face ca tatăl și mama să fie mai necesari unul pentru altul, să fie mai scumpi unul pentru altul; ea strânge mai tare între ei legăturile căsătoriei. Când familia este vie și animată, grijile casnice sunt ocupațiunea cea mai scumpă a femeii și cea mai plăcută petrecere a bărbatului. Astfel, îndreptându-se acest singur abuz, va rezulta îndată o reformă generală; îndată natura își va lua iar toate drepturile. Să se hotărască odată femeile a redeveni mame și îndată bărbații vor redeveni părinți și soți.

52. Vorbe zadarnice! Chiar când plăcerile lumesti plictisesc pe cineva, el nu se întoarce la cele casnice. Femeile au încetat de a fi mame; ele nu vor mai fi, căci nu vor să mai fie. Și chiar dacă ar voi, cu greu ar putea s'o facă; astăzi când obiceiul a hotărât altfel, aceea care s'ar încerca să i se împotrivescă ar avea de luptat cu toate celelalte din jurul ei, strâns unite contra unui exemplu pe care unele nu l-au dat și pe care altele nu vor să-l urmeze.

53. Se găsesc totuși câteodată femei tinere cu o fire bună, cari îndrăsnesc să se opună poruncilor modei și strigătului sexului lor și cari îndeplinesc cu o stăruință virtuoaasă această dulce îndatorire pe care natura le-o impune. De-ar da Domnul să se mărească numărul lor, prin mulțumirile ce au acele cari fac astfel! Intemeiat pe încheierile celui mai simplu raționament și pe observa-

țiuni pe cari nu le-am văzut desmințite, îndrăsnesc a încredința pe aceste vrednice mame că vor avea dragoste puternică și statornică din partea soților lor, o iubire cu adevărat fiească din partea copiilor, vor avea stima și respectul publicului, vor avea faceri fericite fără accidente și fără urmări, vor fi sănătoase și voinice, în fine vor avea mulțumirea dă fiicele lor le vor imita într'o zi și că vor fi date ca exemplu fetelor altora.

54. Dacă nu e mamă, nu e copil. Intre ei sunt îndatoriri reciproce; dacă o parte nu le îndeplinește, și cealaltă le va da uitării. Copilul trebuie să-și iubească mama înainte de a ști că e obligat la aceasta. Dacă glasul sângelui nu se întărește prin obișnuință și prin îngrijiri, pierе în cei dintâi ani ai vieții și inima moare, ca să zic astfel, înainte de a se naște. Iată-ne, dela cei dintâi pași, afară din natură.

55. Se mai poate ajunge la același trist rezultat și printr'o procedare contrarie: când femeia nu-și uită îndatoririle de mamă, ci face mai mult decât se cuvine. Dacă ea iubește pe copil mai mult decât trebuie, dacă îi mărește și întreține slăbiciunea ca să-l împiedice de a o simți și dacă îl sustrage dela legile naturii depărtând de el o sumă de întâmplări neplăcute, ea, fără să se gândească, în locul neplăcerilor de care îl ferește deocamdată, îi pregătește pentru viitor întâmplări rele și primejdii: ea nu știe că este o precauțiune barbară să prelungești slăbiciunea copilăriei până la oboseala omului format. Thetis — ne spune fabula — a înmuiat pe fiul său în apa Styxului pentru ca să-l facă invulnerabil³³). Această alegorie este frumoasă și lămurită. Mamele cele rele de cari vorbesc fac altfel: ținând pe copiii lor în moliciune, îi pregătesc pentru suferință; le deschid porii

33) Legendele despre copilăria lui Achile sunt foarte numeroase în mitologia greacă. Una din ele spune că muma-sa Thetis, pentru a-l face să fie *invulnerabil*, l-a luat de călcâiu și l-a înmuiat într'un fluviu din Infern. Astfel tot corpul i s'a udat de acea apă afară de călcâiu și, din pricina asta, numai când Paris îl rănește la călcâiu, atunci moare.

la relele de tot felul cari îi vor chinui când se vor face mari³⁴).

56. Observați natura și urmați drumul pe care îl arată ea. Ea exercitează neconținut pe copii; le întărește temperamentul prin încercări de tot soiul; îi învață de vreme ce este suferința și durerea. Când le ies dinții, au friguri; durerile de pânțece îi fac să aibă spasme; tusea îi înecă; limbricii îi chinuesc; pletora³⁵) le strică sângele, o sumă de drojdii se amestecă într'însul și le dau erupțiuni primejdioase.

Cei dintâi ani ai copilăriei sunt mai mult boală și primejdie; jumătate din copiii cari se nasc pier, înainte de opt ani. Acela însă care a trecut prin aceste încercări

34) În ediția din 1835 (Paris, Furne) aflăm sub acest paragraf nota următoare: Cu un an înainte de a apărea *Emil*, un medic însemnat (Desessarts) a publicat un *Tratat asupra educației fizice a copiilor mici* (Paris 1760), în care a arătat primejdiile înfășării și a criticat mulțimea precauțiilor pe cari le iau părinții pentru a-i scuti de oarecari mici dureri; în genere a arătat urmările rele ale unei creșteri moleșite și sedentare. Faptele și observațiile pe cari se întemeiază el sunt aproape aceleași ca și în *Emil*. Și Buffon scrisese, ceva mai înainte, asupra alăptării de către mamă și asupra înfășării tot aceleași idei. În fine se poate zice că era un sistem de educație bine stabilit; ba s'a scris și o poezie latinească în 1698 (Pedotrophia). Dar Buffon a zis: „Toate aceste lucruri le-am spus noi; dar numai d. Rousseau poate să poruncească și să fie ascultat”.

Se pare că în epoca în care scria Rousseau pe *Emil* toate spîrtele distinse erau preocupate de chestiunea educației primei copilării. Societatea de științe din Harlem (Olanda) propusese pentru această chestiune un premiu, pe care l-a luat un genevez numit Ballexerd. Cartea lui s'a tipărit la Paris sub titlul „*Disertație asupra educației fizice a copiilor*” în același an în care a apărut *Emil*. Potrivirea de vederi și de principii a făcut pe Rousseau să creadă că i s'a furat ceva din opera sa și spune chiar acest lucru în *Confesiunile sale* (XI tom. I, pag. 304). Faptul nu l-am verificat, dar potrivirea de idei nu e nevoie să se explice numai decît printr'un plagiat, căci și alte cărți de mai înainte cuprind aceleași lucruri. (G. Petitain).

35) Pletora: „Supra-abundanță a lichidelor, mai ales a sîngelui, în organism”.

a căpătat multă putere și și-a asigurat în adevăr principiul vieții.

57. Iată regula naturii. De ce voți să lucrați împotriva ei? Nu vedeți că, în loc s'o îndreptați, cum credeți, îi distrugeți opera și împiedicați rezultatul îngrijirilor ei? Voi socotiți că, făcând în afară ceea ce face ea înăuntru, ați mări primejdia pentru viața și sănătatea copilului; dimpotrivă, ați depărta-o, ați micșora-o. Experiența arată că mor mai mulți copii crescuți delicat decât de ceilalți. Dacă nu siliți puterile lor peste măsură, atunci e mai bine să le întrebuințați decât să le economisiți. Deprindeți-i cu greutatea pe cari vor avea să le întâmpine într'o zi. Întăriți-le corpul ca să poată îndura de-sebirile anotimpurilor, ale climelor, ale elementelor naturii, foamea, setea, oboseala: înmuiați-i în apa Styxului. Până când trupul nu dobândește anumite deprinderi, poți să-l înveți cum vrei, fără primejdie; dar când deprinderile s'au statornicit, orice modificare este periculoasă. Un copil primește schimbări pe cari un om nu le poate suferi; fibrele celui dintâiu, moi și flexibile, se pot îndoi după voie, pe când ale omului, mai întărite, schimbă numai cu sila îndoitura ce-au primit. Prin urmare poți să faci voinic pe un copil fără să-i expui viața și sănătatea și, chiar dacă ar fi cu puțină vreo primejdie, nu trebuie să stai la îndoială. Nu se poate închipui viață omenească fără primejdii; de aceea e foarte nimerit să le înfrunți într'o epocă a vieții în care sunt mai puțin stricătoare.

58. Copilul se face mai prețios pe măsură ce crește. Pe lângă valoarea persoanei lui se adaugă îngrijirile ce i s'au dat; dacă e să-și piardă viața, se adaugă pentru el priceperea, simțirea că moare. Să ne gândim deci la viitor când îngrijim a-l păstra sănătos, să-l înarmăm în contra relelor tinereții înainte de a ajunge în această vârstă; căci dacă prețul vieții crește până în vârsta când ea este de un folos, nu este oare nebunie să ferim pe copil de câteva rele pentru ca să înmulțim pe ale omului vârstnic? Să fie această o învățătură înțeleaptă?

59. Soarta omului este să sufere în toate vremurile. Chiar grija de a se conserva este însoțită de suferință. Am fi fericiți să cunoaștem în copilărie numai neajunsuri trupești, cari sunt mai puțin crude, mai puțin dureroase decât celelalte și cari mult mai rar decât ele ne fac să renunțăm la viață. Cine se omoară pentru durerile gutei? Numai durerile sufletești adică disperarea. Obişnuim să plângem soarta copiilor; ar trebui s'o plângem pe-a noastră. Relele cele mai mari ni le facem noi singuri.

60. Copilul când se naște, țipă; primii ani și-i petrece plângând. Câte odată îl legănăm ori îl mângâiem ca să-l potolim; altă dată îl batem ca să tacă. Sau facem ce vrea el sau îl silim să facă ce vrem noi; sau ne supunem noi la caprițiile lui sau îl supunem pe el la caprițiile noastre; nu se vede cale de mijloc: ori dă porunci ori primește porunci. Astfel, cele dintâi idei ale copilului sunt cele de stăpânire și cele de robie. Înainte de a ști să vorbească, el comandă; înainte de a putea să facă ceva, se supune și câte odată e pedepsit înainte de a-și putea cunoaște greșelile sau de a le putea săvârși. Astfel, de timpuriu se strecoară în tânărul lui suflet apucăturile pentru cari mai târziu găsim vinovată natura; astfel, după ce ne-am dat osteneala să-l facem rău, ne plângem că e rău.

61. Copilul trece șase sau șapte ani în acest chip condus de femei, victimă a caprițului său și al lor. După ce l-au învățat una și alta, adică după ce i-au încărcat memoria cu vorbe pe cari nu le poate înțelege sau cu lucruri care nu-i slujesc la nimic, după ce au înăbușit în el vocea naturii prin pasiunile ce au făcut să se nască într'insul, dau această ființă, artificial pregătită, pe mâna preceptorului, care desăvârșește dezvoltarea acelor germeți artificiali și învață pe copil toate, dar nu-l învață să se cunoască pe sine, să se folosească de persoana sa, când acest copil, rob și tiran în același timp, plin de știință și lipsit de simț practic, slab și la corp și la suflet, este aruncat în lume, atunci își arată nepriceperea, mândria și toate viciile; văzându-l, noi de-

Deveniți obedienți

plângem mizeria și perversitatea omenească. Și n'avem dreptate; acesta este omul fantaziei noastre, omul naturii este altfel.

62. Dacă voiți ca el să rămână cu forma sa originală, păstrați-i-o de când vine pe lume. Cum s'a născut, purtați grijă de el și nu-l părăsiți până nu ajunge om: fără aceasta nu veți izbuli. Precum adevărata doică este mama, adevăratul preceptor este tatăl. Să caute amândoi să-și potrivească și rândul și sistemul sarcinelor lor; din mâinile unuia să treacă copilul în mâinile celuilalt. Un părinte cu bun simț, fie și mărginit, îl va crește mai bine decât cel mai priceput învățător din lume, căci mai lesne devotamentul va înlocui talentul decât ar putea talentul să înlocuiască devotamentul.

63. Dar afacerile, slujba, diferitele obligațiuni?... A! Obligațiunile! Fără îndoială, *cea din urmă* este obligațiunea de a fi părinte³⁶). Să nu ne mirăm că bărbatul nu vrea să-și crească copilul, când nevastă-sa nu voește

36) Când citim în *Plutarch* despre Cato Censorius, cel care a guvernat Roma cu atâta glorie, că și-a îngrijit pe fiul său când era în leagăn și cu grije așa de mare încât lăsa toate de oparte ca să fie de față când doica — adică mama — îl spăla; când citim în *Suetoniu* că August stăpânitorul lumii, supusă și condusă de el, învăța pe nepoți săi să scrie, să înoate, le da elementele științelor și că-i avea totdeauna lângă el, ne vine să râdem de bieții oameni de afunc, cari se ocupau cu asemenea fleacuri și erau foarte mărginiți încât nu puteau să vadă de treburi importante ca oamenii mari din ziua de azi. (*Nota autorului*). Pasagiile la cari face aluzie Rousseau sunt luate din: *Plutarch*, *Viața lui M. Cato* § 41 și din: *Suetoniu*, *Viața lui August* cap. 64.

Ideia se găsește la Loke (Observări. Ediția franceză § 71). El zice că e bine să te ferești de a pune în contact pe copii cu servitorii; de aceea: „copiii să stea cât se poate în societatea părinților și a celor ce se ocupă de educația lor. Faceți așa ca ei să găsească plăcere în asemenea societate”.

Sallwürk notează că *Basedow*, în cartea sa de metodică, aprobă ideea lui Rousseau, dar observă că nu vom răspunde unei astfel de chemări, „până nu vom înlătura prejudecățile despre necesitatea învățaturii înainte de timp și despre multă știință și până când vom mai vedea autori vechi și dicționare întrebuițate ca primele unelte ale învățământului”.

să-l hrănească. Nu se poate închipui tablou mai fermecător decât tabloul familiei; dacă lipsește o singură trăsătură toate celelalte se strică. Când mama nu e destul de sănătoasă ca să fie doică, tatăl este prea ocupat pentru ca să fie preceptor.

Copiii depărtați, risipiți prin pensionate, prin mânăstiri, prin gimnazii, vor duce aiurea dragostea din casa părintească sau, mai bine zis, vor aduce acasă obiceiul de a nu iubi nimic. Frații și surorile d'abia se vor cunoaște. Când se vor aduna cu toții la zile mari, vor putea să fie foarte cuviincioși unul cu altul, dar se vor privi ca străini. Indată ce nu există intimitate între părinți, indată ce traiul în sânul familiei nu mai constituie plăcerea vieții, e natural ca relele deprinderi să ia locul acestora. Ce om este atât de stupid ca să nu vadă cum se leagă lucrurile unele cu altele?

64. Omul care dă naștere la copii și-i crește, și-a făcut numai o *treime* din îndatorirea de părinte. El trebuie să dea omenirii *oameni*, societății, *oameni sociabili*, statului, *cetățeni*. Vinovat este acela care poate plăti și nu plătește această întreită datorie; mai vinovat, dacă o plătește numai pe jumătate. Cine nu-și poate îndeplini îndatoririle de părinte, n'are drept să fie părinte. Nici sărăcia, nici ocupația, nici îndatoririle sociale nu pot scuti pe cineva de a-și hrăni și de a-și crește copiii. Să mă crezi, cititorule! Acela care are suflet și părăsește asemenea sfinte îndatoriri, va plânge îndelung greșeala făcută și lacrimile-i amare nu-l vor mângâia niciodată³⁷⁾.

65. Dar ce face omul bogat, părintele de familie încărcat de treburi și silit — după cum spune — să

37) Sallwürk observă că la acest pasagiu face Rousseau aluzie în „Confesiunile” sale când zice: „Pe când proiectam disertația mea asupra educațiunii, simțeam că uitasem îndatoriri de care nu mă putea nimic desface. Remușcarea pentru aceasta mă apăsa așa de greu încât îmi atrase aproape mărturisirea publică a greșelii mele la începutul lui *Emil*”. (Confesiuni Partea II-a, Cartea 12). Cu această mărturisire credea Rousseau că s'a scăpat pentru totdeauna de învinovățire și față de lume.

nu se ocupe de copii? Plătește pe altul ca să îndeplinească această sarcină a lui. Om de nimic! Socotești că poți da, plătind, alt tată copilului său? Să nu crezi: nu-i vei da nici măcar un stăpân, ci o slugă. Și aceasta va pregăti, curând, o altă slugă³⁸).

66. Se discută mult despre calitățile unui bun guvernor. Eu aș cere întâi — și aceasta presupune că există multe altele — să nu fie om care să lucreze pentru bani. Sunt îndeletniciri așa de nobile încât nu le poți face pentru bani, fără a deveni prin aceasta nevrednic de a le face; așa este ocupațiunea de soldat, așa este cea de învățător. — Dar cine să-mi crească copilul? — Ți-am spus! tu singur. — Nu pot. — Nu poți? Găsește-ți un prieten; alt mijloc nu văd³⁹).

67. Un guvernor? Ce suflet mare! În adevăr, ca să formezi un om, trebuie să fii sau un părinte, sau mai mult decât un om. Iată ce însărcinare încredințezi cu inimă ușoară unor persoane plătite.

68. Cu cât te gândești mai mult, cu atât vezi mai multe greșeli. Ar trebui ca guvernorul să fi fost crescut pentru elev, ca slugile de asemenea să fi fost crescute pentru stăpân, ca toți aceia cari se apropie de copil să aibă în ei impresiile pe cari să le transmită acestuia; ar trebui, din educație în educație, să ajungi cine știe unde. Cum se poate ca un copil să fie crescut bine de o persoană care n'a fost crescută bine?

69. Oare să fie peste puțină a se găsi un asemenea om rar? Nu știu. În aceste vremuri de înjosire, nu se poate ști la ce grad de virtute poate ajunge un suflet

38) Sallwürck pune în legătură acest pasaj cu o anecdotă cunoscută din vechime (Plutarch *Asupra educației copiilor*, cap. 7): „Pe când îl întreba (pe Aristippos) cineva, ce onorar pretinde el pentru creșterea fiului său, zise: o mie de drahme. Acesta zise: Pe Heracles! Ce pretenție exagerată! Cu aceasta pot să-mi cumpăr un sclav. — Fie, și vei avea doi, răspunse el: pe fiul tău și pe sclavul pe care l-ai cumpărat”.

39) Sallwürck citează observația lui Campe care a comentat acest pasagi, adăogând: „sau fă-ți-l prieten”.

omenesc. Dar să admitem că această minune se găsește. Cercetând ce are să facă, vom înțelege ce trebuie să fie. Imi vine însă să zic dela început că dacă un părinte ar înțelege cât prețuește un bun guvernor, s'ar hotărî să se lipsească de el, căci s'ar chinui mai mult ca să-l caute decât ca să devină el însuși educator. Dacă vrea să-și pregătească un prieten, să-și crească fiul în acest scop; va fi scutit de a-l mai căuta aiurea și natura a și făcut jumătate din lucrare.

70. Cineva, căruia îi cunosc numai rangul, mi-a propus să mă ocup de creșterea fiului său. Negreșit am fost foarte onorat de aceasta; dar socotesc că, în loc să se plângă de refuzul meu, ar trebui să-i pară bine. Dacă aș fi primit propunerea și n'aș fi reușit, ar fi fost o educație stricăță, dacă aș fi reușit, ar fi fost și mai rău: fiul său ar fi renunțat la titlu, n'ar mai fi voit să fie prinț.

71. Sunt așa de mult pătruns de greutatea sarcinii unui educator, și mă simt așa de nedestoinic, încât n'aș primi niciodată asemenea chemare ori de unde mi s'ar adresa; prietenia chiar ar fi un cuvânt mai mult ca să refuz. Socotesc că, după ce vor citi această carte, puțini vor mai încerca să-mi facă propuneri și mă rog de aceia cari totuși ar avea asemenea gând, să nu mai cerce de geaba. Odinioară am încercat deajuns acest meșteșug și m'am încredințat că nu sunt făcut pentru el și situația mea de astăzi m'ar împiedica, chiar dacă m'aș simți în stare. M'am socotit dator să fac această declarație publică pentru cei cari îmi acordă așa de puțină stimă, încât nu cred în sinceritatea și temeinicia hotărîrii mele⁴⁰⁾.

40) *Sallwürk* observă: Nu se poate presupune că lui Rousseau i s'ar fi făcut în acest timp multe propuneri de felul acesta. Hotărîrile pe cari voește aci să le justifice stau cu adevărat în legătură mai mult cu viața sa retrasă. În principiu voește Rousseau a zice că puțini oameni vor fi capabili de hotărîrea de a ținde la o virtute superioară pe care o pretinde el și în care voește să crească generația viitoare. Însă *Auguis*, editorul operelor lui Rousseau în 1824, zice că i se făcuse propunerea de către d. de Mably și refuzase; de aceea Rousseau nu e în contradicție cu sine însuși.

72. Nefiind în stare să îndeplinesc lucrarea mai grea, voiu îndrăsni să încerc măcar pe cea mai ușoară; ea și alți mulți, nu mă voiu apuca însumi de treabă, ci voiu lua condeiul și voiu spune cum se face treaba.

73. Știu că, în asemenea încercări, autorul este slobod să construiască ce sistem vrea, nefiind silit să-l aplice; că dă lesne sfaturi frumoase pe cari nimeni nu le poate urma; că chiar ceeace s'ar putea realiza rămâne fără întrebuințare, pentrucă nu arată prin exemple cum s'ar putea îndeplini.

74. De aceea m'am hotărît să-mi închipuesc un elev, să presupun că am și vârsta și sănătatea și cunoștințele și toate talentele trebuincioase ca să lucrez la educațiunea lui⁴¹⁾ și pe acest elev să-l conduc din momentul nașterii până în momentul în care, devenit om, nu va mai avea nevoie de nimeni ca să-l conducă. Metoda aceasta mi se pare folositoare, căci ea împiedecă pe un autor, care are oarecari îndoieli, să se rătăcească în viziuni; căci îndată ce se depărtează de practica obișnuită, poate să-și încerce propunerea asupra elevului său și va simți îndată — sau cititorul va simți în locul lui — dacă urmează progresul copilăriei și calea naturală a sufletului omenesc.

75. Iată ce am încercat să fac cu toate greutatele cari mi s'au înfățișat. Ca să nu măresc fără folos cartea, m'am mulțumit să arăt principiile al căror temeiu trebuie să-l simtă oricine. În privința regulilor cari au nevoie de dovezi, le-am aplicat pe toate la Emil al meu sau la alte exemple și am căutat în cele mai mici amănunte cum se poate pune în practică ceeace stabilisem; adică, acesta este planul ce mi-am propus să urmez. Cititorul va judeca dacă am izbutit.

41) Sallwürk aduce aci observația lui Stoy: „Rousseau pune această ipoteză ca principiu, pentru a indica cum trebuie să procedeze o educație absolută adică una nelimitată prin nici o barieră a unor anumite împrejurări”. Stoy, pedagog german (1815—1885) care a întemeiat un vestit seminarium pedagogic la Iena, a vorbit despre Rousseau și într'o broșură specială și în vestita sa „Enciclopedie a pedagogiei”.

76. De aci a urmat că la început am vorbit puțin despre Emil, pentru că primele maxime despre educație, deși împotriva celor stabilite, sunt așa de evidente încât orice om cu judecată trebuie să le admită. Dar pe măsură ce merg mai departe, elevul meu, care e crescut altfel decât ai voștri, nu este un copil obișnuit; de aceea trebuie un regim anume pentru el. Atunci începe a apărea mai des pe scenă și până la sfârșit nu-l pierd nici un moment din vedere până când ajunge să nu mai aibă nicidecum trebuință de mine.

77. Nu vorbesc de calitățile unui bun guvernor; presupunem că le are guvernorul și mă socotesc și pe mine înzestrat cu toate aceste calități. Cine va citi cartea aceasta va vedea cât de darnic sunt cu mine.

78. Voiu observa numai, în contra părerii comune, ca guvernorul unui copil trebuie să fie tânăr, cât de tânăr poate fi un om cu minte. Dacă ar fi cu puțință, aș vrea să fie și el copil, să fie tovarășul elevului său și să-i dobândească încrederea, având aceleași plăceri ca el. Intre omul matur și copil nu sunt destule lucruri comune pentru ca să se poată întemeia, la o asemenea depărtare, o legătură destul de solidă. Copiii linguesc câteodată pe bătrâni, dar nu-i iubesc niciodată⁴¹⁾.

79. Unii cer ca guvernorul să mai fi educat un copil. E prea mult; un om nu poate face decât o singură educație; dacă ar fi nevoie de două ca să izbutească, cu ce drept ar îndeplini-o pe cea dintâiu?⁴²⁾.

41) Petitain observă că Abatele Claude Fleury (în cartea sa „despre alegerea și metodele studiilor” 1686) era de aceeași părere. Rousseau exprimă în modul său cam exagerat o idee a lui Montaigne, care impune ca educatorul să se puie pe aceeași treaptă cu elevul.

Auguis reproduce pasajul din Fleury (Choix des études 15): „Puțina grijă ce-și dă învățătorul de a se pune la nivel cu slăbiciunea elevului, explică de ce mulți elevi au oroare de ceea ce au învățat cu profesori prea bătrâni, ursuzi sau supărăcioși”.

42) Sallwürk amintește opinia lui Basedow, care zice că Rousseau cu aceasta se rătăcește „în afară de limitele posibilității demne de speranță”.

80. E adevărat că, având mai multă experiență, poți face lucrurile mai bine; dar nu e cu putință să te ocupi de educația unui al doilea copil. Cine a reușit odată să treacă peste toate greutățile și să le fi simțit, nu se mai apucă a doua oară; cine a săvârșit rău prima sa îndatorire nu merită să-i se încredințeze a doua.

81. Înțeleg că e mare deosebire între a te ocupa de un tânăr în timp de 4 ani și între a te ocupa de el vreme de 25 de ani. Obișnuieți să căutați un guvernor pentru fiul vostru când este format; eu zic să-i căutați înainte chiar de a se naște. Omul d-tale din cinci în cinci ani poate să aibă alt elev; al meu va avea unul singur. Deosebești pe *preceptor* de *guvernor*: altă nebulie! Distingi oare pe *școlar* de *elev*?⁴⁴). Copiilor o singură știință se poate preda; datoriile omului. Această știință este una și, orice a zis Xenophon despre educația Perșilor, ea nu se poate împărți⁴⁵). De altfel, eu dau numele de *guvernor* mai bine decât *preceptor* celui ce învață această știință, căci e mai puțin vorba de a instrui pe copil și mai mult de a-l conduce. El nu trebuie să dea reguli, ci să facă pe copil să le găsească.

82. Dacă trebuie să iei atâtea garanții când e vorba să alegi un guvernor, dă-i și lui voie să-și aleagă elevul, mai ales când e vorba de un model. Alegerea

44) Sallwürk aduce observația lui Formey că a cere ca *învățătorul* să fie în același timp și *educator* este o pretenție himerică.

45) Aluzie la pasajul următor din Montaigne (*Incercări* cartea I, cap. 24): „În frumoasa educațiune pe care Xenophon o atribuie Perșilor (în *Cyropedia*) găsim că ei învățau pe copiii lor virtuțile cum alte popoare îi învățau științele. Plato zice că fiul cel mai mare care avea succesiunea regală era astfel crescut: după nașterea sa îl dădea nu femeilor, ci eunucilor cari se bucurau pe lângă rege de cea mai înaltă reputație, din cauza virtuții lor. Aceștia aveau sarcina să le facă corpul frumos și sănătos, și după 7 ani, îl puneau la călărie și vânătoare. La 14 ani îl treceau în grija a patru oameni: celui mai înțelept, celui mai drept, celui mai moderat, celui mai viteaz din țară. Primul îl învăța religia, al doilea îl învăța să fie totdeauna drept, al treilea, să-și stăpânească dorințele, al patrulea, să nu se teamă de nimic”.

nu se poate face nici după geniul nici după caracterul copilului; aceasta este ceva care se cunoaște numai la finele lucrării și eu fac alegerea înainte de naștere. Dacă ar fi să aleg, aş alege un spirit comun, așa cum presupun că e elevul meu. Nevoie de educație au numai oamenii *ordinari* și numai educația lor poate sluji de pildă pentru a semenilor lor. Oamenii *extraordinari* se ridică cu orice educație ar avea.

83. Pentru cultură, nu este indiferent în ce țară trăiesc oamenii; ei sunt ceea ce pot să fie numai în climatele temperate. Este vădit că în climatele extreme sunt multe neajunsuri. Omul nu este ca un arbore, sădit într'un loc ca să rămâie totdeauna acolo, și este evident că acela care pleacă dintr'o extremitate că să ajungă la extremitatea opusă trebuie să facă de două ori mai mult drum decât acela care pleacă dela mijlocul drumului ca să ajungă la capăt ⁴⁶⁾.

84. Dacă un locuitor dintr'o țară temperată ar avea să treacă pe rând la amândouă extremitățile, încă ar fi în câștig, căci, deși va trebui ca el să se schimbe ca și acela care merge dela o extremitate la alta, totuși el se depărtează numai pe jumătate dela constituția sa naturală. Un Francez poate să trăiască în Guinea ⁴⁷⁾ și în Laponia ⁴⁸⁾; dar un Negru nu va putea tot așa s'o ducă la Tornea ⁴⁹⁾ nici un Samoied ⁵⁰⁾ la Benin*). Se pare apoi că organizația creerului este mai puțin desăvârșită la

46) Sallwürk aduce observația lui Raumer (pedagog german 1783—1865) care zice că Emil n'ar fi un om *natural absolut*, ci determinat prin *climă, patrie și avere*. Cele dintâi, e adevărat, sunt determinațiuni naturale; cea din urmă însă e o ficțiune metodică prin care Rousseau își ușurează lucrarea.

47) Climă caldă.

48) Climă rece.

49) Fluv'ul în nordul Rusiei.

50) Samoiezii, popor necivilizat ce locuiește în partea de nord a Rusiei și mai ales a celei asiatice.

*) Golful de Benin: nume dat unei părți din Golful Guineei (Apusul Africei).

cele două extremități. Nici Negrii nici Laponii n'au simțul Europeanilor. Deci, dacă voesc ca elevul meu să fie un locuitor de pe pământ, îl voi alege dintr'o climă temperată; de exemplu, din Franța mai bine decât de aiurea.

85. La Nord oamenii consumă mult pe un pământ nerodnic; la Sud, consumă puțin pe un pământ roditor. De aci se naște o nouă deosebire, care-i face pe unii muncitori, pe alții visători. Societatea ne înfățișează într'un același loc aceste două fețe, prin deosebirea între săraci și bogați. Cei dintâi trăesc pe un pământ sterp, ceilalți pe un pământ rodnic.

86. Săracul n'are nevoie de educație: starea sa îi impune o anumă educație hotărâtă de forța împrejurărilor și n'ar putea să aibă alta⁵¹⁾. Din potrivă, bogatul primește din pricina condiției lui sociale, o educație care nu e bună nici pentru el nici pentru societate. De altfel, educația naturală trebuie să pregătească pe om pentru a fi în stare să trăiască în orice condițiune omenească; e mai puțin rațional să crești pe sărac pentru a fi bogat decât să crești pe bogat pentru a fi sărac, căci dacă comparăm cele două stări, sunt mai mulți oameni cari se ruinează și mai puțini cari se îmbogățesc. Să alegem deci un copil bogat; vom fi siguri cel puțin că am făcut un om mai mult, căci săracul se face om prin el însuși.

87. Pentru același cuvânt, nu m'aș supăra dacă Emil ar fi și de *neam mare*. Aș avea o victimă smulsă din ghiara prejudecăților.

88. Emil este orfan⁵²⁾. N'are nici o importanță, să-i trăiască tatăl și muma. Fiind însărcinat cu îndatoririle lor, le iau și toate drepturile. Trebuie să-și cinstească

51) Sallwürk crede că Rousseau ia ideile acestea din Cyropedia lui Xenophon II 3. 13.

52) Sallwürk observă că prin această presupunere depărtează Rousseau pe elevul său din societatea stricată a timpului. Această idee o susține Fichte, care în cuvântările către națiunea germană zice:

„Dacă avem o scânteie de dragoste pentru copii, atunci trebuie să-i depărtăm din cercul nostru pestilențial și să creăm pentru dânșii un loc de viețuire mai curat”.

părinții, dar să asculte numai de mine. Este prima, sau, mai bine zis, singura mea condiție.

89. Trebuie să mai adaug una, care e numai o urmare a celeilalte: că nu vom fi despărțiți unul de altul decât prin învoirea noastră. Această cerință este așa de însemnată încât aș vrea ca elevul și guvernorul să se crează atât de nedespărțiți încât soarta lor să fie una pentru amândoi. Dacă ei pot să vază, fie și departe, un moment în care se vor despărți, dacă prevăd momentul când vor fi străini unul de altul, ei devin străini chiar de pe acum, fiecare se gândește să-și întocmească deosebit rostul și amândoi, cu gândul la vremea când nu vor mai fi împreună, rămân împreună numai de nevoie. Școlarul privește pe învățător numai ca un semn și ca un chin al copilăriei; învățătorul privește pe școlar ca o sarcină grea de care ar vrea să scape cât mai repede. Și unul și altul așteaptă momentul când se vor despărți și, fiindcă între ei nu este o dragoste adevărată, unul va fi mai puțin veghetor, altul mai puțin supus.

90. Când însă ei știu că vor fi siliți să trăiască împreună, atunci caută să se iubească unul pe altul și chiar prin această grijă ei ajung de se iubesc. Elevului nu-i e rușine să urmeze, fiind copil, pe acela pe care-l va avea prieten când se va face mare; guvernorul pune tot interesul pentru niște îngrijiri de al căror fruct se va bucura și tot meritul pe care-l câștigă astfel elevul său este ca un capital pe care-l depune undeva ca să tragă folos la bătrânețe.

91. Această învoială făcută de mai înainte presupune o facere norocită: copil bine conformat, voinic și sănătos. Un părinte nu poate să-și aleagă și nici nu trebuie să aibă vre-o preferință în familia pe care i-a dat-o Dumnezeu: toți copiii sunt copiii lui și trebuie să-i îngrijească și să-i iubească pe toți la fel. Vor putea să fie schilozi, vor putea să fie slabi sau voinici, fiecare este un depozit de care trebuie să răspundă înaintea Aceluia care i-a dat, căci căsătoria este nu numai un contract între soți, ci și un contract cu natura.

92. Acela însă care-și *impune* o îndatorire pe care nu i-a dat-o natura, trebuie să-și asigure dinainte mijloacele de a o îndeplini: altfel va fi răspunzător chiar de ceea ce nu va fi putut să facă. Acela care se însărcinează cu un copil infirm și bolnăvicios își schimbă funcțiunea de guvernor în aceea de infirmier și pierde vremea îngrijind o vieată nefolositoare în loc să caute a-i mări prețul; se expune ca într'o zi o mamă disperată să-l învinuească de moartea unui fiu, pe care el tocmă îl va fi păstrat mai mult.

93. Nu m'aș ocupa de un copil bolnăvicios și slăbănog, chiar dacă ar fi să trăiască optzeci de ani. Nu vreau să am un elev care să fie nefolositor pentru sine și pentru ceilalți, care are mereu grija de a-și păstra vieata și al cărui corp împiedică educația sufletului. Ingrijindu-l mereu zadarnic, ce-aș face alt decât să aduc o îndoită pierdere societății și s'o lipsesc de doi oameni în loc de unul? Să se ocupe altcineva de acest infirm; foarte bine, bine face că este milos; dar eu nu am un asemenea talent, nu mă pricep să învăț cum să trăiască pe unul care se gândește numai cum să nu moară.

94. Pentru ca trupul să asculte de suflet trebuie să fie sănătos: un bun servitor trebuie să fie voinic. Știu că necumpătarea ațăță pasiunile și că, cu vremea, slăbește corpul; dar abținerea, posturile produc adesea același efect printr'o cauză opusă. Cu cât e mai slab corpul, cu atât e mai poruncitor; cu cât e mai tare, cu atât e mai supus. In corpurile delicate locuiesc toate pasiunile simțurilor; acestea se irită în măsura neputinței de a fi satisfăcute.

95. Un corp slab slăbește sufletul⁵³). De aci stăpânirea medicinei, care este o artă mai primejdioasă pentru oameni decât toate boalele pe cari ea pretinde că le vindecă. In ce mă privește, nu știu de ce boală pot să ne

53) Sallwürk aduce observația lui Formey, care zice că după acest aforism ar fi trebuit ca Rousseau să fi avut un suflet foarte slab.

vindece medicii, dar știu că ne dau boale nenorocite: lașitatea, micimea de suflet, credulitatea, frica de moarte. Dacă vindecă corpul, omoară curajul. Ce ne pasă dacă ei știu să facă să umble niște cadavre? Nouă ne trebuie oameni și din mâinile lor nu ies oameni⁵⁴).

96. Medicina este la modă printre noi și trebuie să fie. Este un fel de petrecere a oamenilor cari n'au nimic de lucru și-și întrebuițează vremea ca să se păstreze. Dacă ar fi avut nenorocirea să se nască nemuritori, ar fi fost cei mai vrednici de plâns. O viață care nu se poate pierde n'are pentru ei nici un preț. Oamenii aceștia au trebuință de doctori cari să-i amenințe spre a-i lingeși și cari să le procure în fiecare zi singura plăcere pe care o pot simți: aceea de a constata că nu mor.

97. N'am de gând să mă ocup aici de zădărnicia medicinei: voiu s'o privesc numai din punct de vedere moral. Nu pot să mă opresc de a observa că oamenii au asupra-i aceeași judecată sofistică precum au asupra căutării adevărului. Ei socotesc totdeauna că, îngrijind un bolnav, îl vindecă și, căutând un adevăr, îl și găsesc. Ei nu văd că față de câștigul unui bolnav vindecat de medic stă în cumpănă o sută de bolnavi omorâți de el; iar față de folosul unui adevăr descoperit stă neajunsul greșelilor cari se strecoară în același timp. Știința care instruește și medicina care vindecă sunt, neîndoelnic, foarte bune; dar știința care înșeală și medicina care omoară sunt rele. Invățați-ne să le deosebim: aci stă toată greutatea. Dacă știm să ne lipsim de adevăr, nu vom fi niciodată înșelați de minciună; dacă ne-am hotărî să nu mai alergăm după o vindecare contra naturii, n'ar mai muri nimeni din mâna medicului. Ar fi înțelept lucru să ne abținem în aceste două împrejurări: să câștiga mult. Eu nu zic că medicina nu poate să fie

---

54) *Montaigne* (Incercări, Cartea II, cap. 37) zice: „Frica de moarte și de durere, lipsa de răbdare, dorința unei rezezi vindecări ne orbesc cu totul”.

în adevăr folositoare pentru unii oameni, dar susțin că este o nenorocire pentru omenire⁵⁵⁾.

98. Imi veți zice — cum se obișnuște — că greșelile sunt ale medicului, că medicina nu greșește niciodată. Foarte bine; dar să vie ea fără medic, fiindcă atâta vreme cât vor veni împreună, vom avea de o sută de ori mai mult să ne temem de greșelile artistului decât să nădăjduim în ajutorul artei⁵⁶⁾.

99. Această artă mincinoasă, care s'ar potrivi mai bine pentru relele spiritului decât pentru ale corpului, nu e în realitate bună nici pentru unele nici pentru celelalte: în loc să ne vindece de boale, ne face să ne fie frică de ele. Ea nu poate să depărteze moartea, dar ne face s'o simțim cu mult înainte de a veni; ea istovește viața în loc de a o prelungi și, dacă ar reuși s'o prelungească, ar fi în paguba speciei, căci ne depărtează de societate prin îngrijirile la cari ne osândește și de îndatoririle noastre prin frica pe care ne-o produce. Numai cunoștința primejdiilor ne face să ne fie teamă de ele; acela care ar crede că nu poate fi rănit nu s'ar teme de nimic. Când poetul arată că primejdiile nu pot atinge

---

55) Sallwürk pune acest pasaj în legătură cu părerile lui Rousseau asupra valorii culturii pentru omenire. În precuvântarea la *Narcis* (1752) Rousseau zice: „Astăzi trebuie să ne servim de dânsule (arta și știința) ca de un medicament contra răului pe care îl cauzează ele sau ca de acele animale veninoase pe cari trebuie să le strivești pe rana pe care au mușcat-o”. În discursul asupra inegalității (Partea I, pag. 40 ed. Bibl. nat.): „În privința boalelor nu voi repeta acuzațiile pe cari le aduc medicilor mulți oameni sănătoși; dar cred că nu se poate susține că în țările unde medicina este neglijată viața omenească medie ar fi mai scurtă decât în cele în care e cultivată cu mare grijă”.

56) Auguis (în ed. din 1824) notează observația lui Bernardin de Saint Pierre (în introducerea scrierii sale, „Arcadia” nota 8). Lui i-ar fi zis într'o zi Rousseau: „Dacă aș face o nouă ediție a operelor mele, aș tempera spusele contra medicilor. Nici o carieră nu cere atâta studiu. În orice țară ei sunt cu adevărat cei mai în-vățați”. Vezi și cartea II-a a acestei scrieri § 24.

pe Ahile, îi scade meritul vitejiei: orișicine în locul lui ar fi un Ahile în aceleași condițiuni⁵⁷⁾.

100. Vreți să găsiți oameni cu adevărat curagioși? Căutați-i în locurile unde nu sunt medici, unde oamenii nu cunosc urmările boalei și nu se gândesc la moarte. Omul, după îndemnul naturii, știe să sufere neconținut și moare în pace. Numai medicii cu ordonanțele lor, filozofii cu principiile lor, preoții cu predicile lor îi înjosesc sufletul, și-l fac să nu mai știe a muri⁵⁸⁾.

101. Să mi se dea deci un copil care să n'aibă trebuință de toți acești oameni, căci altfel nu-l primesc. Nu vreau ca alții să-mi strice lucrul meu: vreau să-l cresc eu singur; altfel, nu mă amestec. Înțeleptul Locke, care și-a trecut o parte din viață cu studiul medicinei, recomandă cu stăruință să nu dăm niciodată doctorii copiilor, nici ca să preîntâmpinăm boalele, nici pentru ușoare suferințe⁵⁹⁾.

Voiu merge mai departe și voiu declara că, de vreme ce nu chem niciodată medicul pentru mine, nu-l voiu chema nici pentru Emil al meu, afară numai când i-ar fi, vădit, viața în primejdie, căci atunci el nu i-ar putea face mai rău decât să-l omoare.

102. Știu că medicul va trage folos din această întârziere. Dacă copilul moare, va zice că l-am chemat prea târziu; dacă scapă, va zice că el l-a scăpat. Fie! Să fie *izbânda* din partea medicului, dar să nu-l chemăm decât la mare nevoie.

103. Fiindcă copilul nu știe să se vindece, să știe a fi bolnav: această artă înlocuește pe cealaltă și adesea reușește mai bine; este arta naturii. Când un animal este bolnav, suferă în tăcere și nu zice nimic, și nu vezi mai

57) Știm că Ahile putea fi rănit numai la călcâiu.

58) Deși e o parte de adevăr în ce spune el aci, azi nu se poate admite în mod absolut această osândire a medicinei, a filozofiei și a Bisericii.

59) Locke (*Observări asupra educației* § 30) zice că nu trebuie să se dea niciodată copiilor medicamente preventive.

multe animale bolnăvicioase decât oameni. Pe câți însă nu i-a omorât nerăbdarea, frica, îngrijorarea și mai ales doctoriile, pe când moartea i-ar fi cruțat și timpul i-ar fi vindecat? Mi se va răspunde că animalele trăiesc într'un chip mai apropiat de natură și de aceea sunt supuse la mai puține boale decât noi. Ei bine, eu tocmai în acest chip vreau să cresc pe elevul meu: trebuie deci să găsească și el același folos.

104. Singura parte folositoare a medicinei este igiena. Iar igiena e mai puțin știință, mai mult virtute. Cumpătarea și munca sunt cei doi adevărați medici ai omului: munca îi dă poftă de mâncare, iar cumpătarea îl împiedecă de a abuza de ea.

105. Ca să știi ce regim este mai prielnic vieții și sănătății, trebuie numai să observi popoarele cari sunt mai sănătoase, mai voinice și trăiesc mai mult. Dacă prin aceste observări generale, vei dovedi că medicina nu dă omului o sănătate mai puternică sau o viață mai lungă, atunci medicina nu este folositoare, este chiar stricătoare, fiindcă întrebuițează și timpul și pe oameni și lucrurile în mod zadarnic. Nu numai că trebuie să socotim ca pierdut timpul întrebuițat pentru conservarea vieții, dar când acest timp e întrebuițat ca să ne chinuiască e mai rău decât pierdut, e negativ și, ca să socotim bine, trebuie să scădem pe atât din acela care ne mai rămâne de trăit. Un om care trăiește 10 ani fără medici, trăiește pentru sine și pentru ceilalți mai mult decât unul care trăiește 30 de ani, fiind victima lor. Fiindcă am experimentat și pe pe una și pe alta, mă socotesc mai în drept decât oricare altul să vorbesc așa.

106. Iată pentru ce vreau să am un școlar voinic și sănătos și iată pentru ce vreau să-l păstrez tot așa. Nu voiu stărui să dovedesc pe larg folosul lucrului manual și al exercițiilor fizice pentru întărirea sănătății și a temperamentului, căci nimeni nu se îndoiește de aceasta: exemplele de viață lungă le înfățișează mai întoldeana oamenii cari au făcut mai mult exercițiu fizic, cari au

îndurat mai mult oboseala și munca⁶⁰). Deasemenea nu voiu da prea multe amănunte despre chipul cum voiu îngriji de acest lucru. Se va vedea că ele sunt cuprinse în mod necesar în practica mea, astfel că e destul să-i înțeleagă cineva spiritul și nu mai are nevoie de altă explicație.

107. Trebuințele încep odată cu viața. Noul născut are trebuință de doică. Atât mai bine dacă mama se hotărăște să-și îndeplinească datoria; în acest caz i se vor da instrucțiuni în scris; căci acest folos are și un neajuns și ține pe guvernor puțin mai depărtat de elevul său. Dar se poate zice că mama, având în vedere interesul copilului și stima pentru acela căruia vrea să-i încredințeze un depozit atât de scump, va urma părerile învățătorului și de sigur că, orice va voi să facă ea, va face mai bine decât a.t.ă femeie. Dacă avem nevoie de o doică străină, să căutăm întâiu s'o alegem bine.

108. Una din nenorocirile oamenilor bogați este că sunt înșelați în toate ale lor. Cum dar să ne mirăm când vedem că ei judecă rău despre oamenii? Bogățiile îi strică și, ca un fel de pedeapsă, ei sufer mai în.ăi de defectul singurului instrument cunoscut de dânșii. La ei totul este făcut rău, afară de ceea ce fac singuri și singuri nu fac mai nimic. Au trebuință de doică? Pun pe mamoș s'o aleagă. Ce se întâmplă? Se întâmplă că e aleasă drept cea mai bună aceea care l-a plătit mai bine. Deaceea eu

---

60) *Rousseau* pune nota aceasta: Iată un exemplu găsit în însemnări englezești, pe care nu mă pot opri de a-l povesti, căci te face să te gândești mult la chestia pe care o discut aci:

„Un oarecare *Patrice Oneil*, născut la 1647, s'a căsătorit în „1760 pentru a șaptea oară. Acest om a servit în corpul dragonilor „în al 17-lea an al Domniei lui Carol II și în alte corpuri până în „anul 1740. A făcut toate campaniile regelui *William* și ale Duceului de „*Marlborough*. El n'a băut decât bere obișnuită, a mâncat numai „vegetale, iar carne numai când da vre-o masă pentru familia sa. „Obișnuia să se scoale și să se culce odată cu soarele, afară numai de „grave împiedecări. Acum este de 113 ani, aude bine, e sănătos și „umblă fără baston. Cu toată vârsta sa înaintată, nu stă degeaba, „iar *Dumineca* se duce la biserică cu copiii, nepoții și strănepoții săi”.

nu voiu consulta pe mamoș pentru doica lui Emil; voiu alege-o singur. Desigur nu voiu ști să dau explicațiuni așa de savante ca un medic, dar fără îndoială că voiu fi de bună credință și zelul meu mă va înșela mai puțin decât dorința de câștig a lui ⁶¹⁾.

109. Nu se cere cine știe ce filozofie ca să faci această alegere; regulile sunt cunoscute; dar mi se pare că se cade să băgăm tot așa de bine de seamă la vârsta laptelui ca și la calitatea lui. Laptele nou, este foarte zeros; el trebuie să fie ca o curățenie, ca să gonească resturile de meconium ⁶²⁾ îngroșat ce se găsesc în intestinele copilului nou născut. Puțin câte puțin, laptele se îngroașă și dă copilului o hrană mai solidă, pe măsură ce el crește și poate s'o mistue. Deci, de sigur, nu de geaba natura a îngrijit ca la partea femească a tuturor animalelor laptele să-și schimbe țăria potrivit cu vârsta puului.

110. Ar trebui dar, pentru un copil născut de curând, ca doica să fi născut și ea de curând. Știu că acest lucru are greutăți, dar, îndată ce cineva părăsește rostul natural al lucrurilor, toate au greutăți, dacă vrei să faci ceva bun. Singurul mijloc lesnicios este să faci lucru rău și acesta este mijlocul care se alege de obicei.

111. Ar trebui ca doica să fie sănătoasă la corp și la suflet, căci pornirea pasiunilor, ca și turburarea lichidelor din corp, poate să-i strice laptele. Mai mult: dacă te-ai uita numai la fizic, însemnează că ai vedea lucrul

---

61) Sallwürk observă că aci începe capitolul asupra îngrijirii copiilor. El spune că un extras din acesta s'a publicat pentru cetățenii franceze, în al doilea an al republicii, în urmă hotărării Convențiunii. Basedow se ține în capitolul cărții sale de metodică, unde vorbește de îngrijirea sănătății copiilor, mai mult după Locke; a lucrat însă în realitate după cartea citată de dânsul a lui Zückert din Berlin, care vorbește de regulile dietetice pentru mame.

62) Am păstrat termenul medical pus de autor. Dicționarul doctorului Bianu îl definește astfel: „materie viscoasă neagră verzui care se adună în intestinul fătului la sfârșitul vieții *intra-uterine* (din pântecel mamei), și care este dată afară în puțin timp după naștere”.

numai pe jumătate. Laptele poate să fie bun, dar doica să fie rea: un caracter bun este tot atât de esențial ca un bun temperament. Dacă iei o femeie vițioasă, nu zic că copilul va suge vițuriile ei, dar de sigur va suferi din pricina acestora. Doica e ținută să-i dea, odată cu laptele, și îngrijiri cari cer stăruință, răbdare, blândețe, curățenie. Dacă este mândăcioasă fără stăpânire de sine, laptele se va strica; dacă este nebăgătoare de seamă sau supărăcioasă, ce se va face nenorocitul care e lăsat în voia ei și nu poate nici să se apere nici să se plângă? Niciodată, în orice lucru, cei răi nu pot face nimic bun.

112. E cu atât mai importantă alegerea doicii, cu cât ținem ca copilul să nu aibă altă guvernantă, precum nu trebuie să aibă alt preceptor decât pe guvernorul său. Așa era obiceiul celor vechi cari erau mai înțelepți și mai puțin limbuți decât noi. Doicile, după ce dăduse lapte copiilor de același sex cu ele, nu-i mai părăseau. De aceea vedem în piesele lor de teatru că mai totdeauna confidentele sunt doici. Un copil care trece prin multe mâini nu poate să fie bine crescut. La fiecare schimbare, el face în ascuns comparațiuni, cari micșorează stima sa pentru cel care îl crește și acesta pierde din autoritatea ce are asupra-i. Dacă ajunge să cugete că sunt oameni în vârstă cari n'au mai multă minte decât copiii, autoritatea noastră se pierde și educațiunea este compromisă. Copilul nu trebuie să cunoască alt superior decât pe tatăl și pe mamă-sa sau, în lipsa acestora, pe doică și pe guvernor; ba poate că unul din ei e de prisos, dar nu se poate înlătura această împărțire, și tot ce pot face persoanele cari se ocupă de copil este să se înțeleagă totdeauna așa de bine ca să nu fie, pentru el, amândoi decât ca o singură persoană.

113. Trebuie ca doica să trăiască ceva mai bine decât acasă la ea, să mănânce mâncări ceva mai hrănitoare, dar să nu-și schimbe cu totul felul de traiu, căci o schimbare deplină și repede, chiar din rău în bine, este totdeauna primejdioasă pentru sănătate și, dacă felul ei

obișnuit de vieață a ținut-o sănătoasă și voinică, de ce am silii-o să și-l schimbe?

114. Țărăncile mănâncă mai puțină carne și mai multe legume decât orășencele. Acest regim vegetal se pare că e prielnic și pentru ele și pentru copiii lor. Când au să alăpteze copii de orășeni, li se dă supă de vacă cu credință că zeama de carne le dă chyl⁶³) mai bun și produce lapte mai mult. Nu sunt deloc de această părere și știu că experiența arată că copiii hrăniți astfel sunt mai supuși la colici și la limbrici decât ceilalți⁶⁴).

115. Lucrul nu e de mirare, căci substanțele animale (cărnurile) când încep a se strica, au mii și mii de viermi, ceea ce nu se întâmplă cu substanțele vegetale. Laptele, deși se produce în corpul animalului, este o substanță vegetală⁶⁵); analiza lui dovedește aceasta, căci se acrește lesne și nu dă amoniac ca substanțele animale, ci dă, ca plantele, o sare⁶⁶), neutră și concentrată⁶⁷).

116. Laptele animalelor cari se hrănesc cu ierburi

63) Păstrez termenul întrebuințat de autor. Chylul este partea hrănitore din alimente care trece din intestine în vasele chilifere pentru a se absorbi în sânge, (Dicționarul Sănătății de *Dr. Bianu*). Prin expresia *chyl mai bun* înțelege autorul că e mai fecund în principii nutritive.

64) Producerea limbricilor nu e în legătură cu felul de hrană. „Ei sunt înghițiți în stare de ouă cu apa de băut”. (Dicționarul *Dr. Bianu*).

65) Femeile mănâncă pâine, legume, lăpturi; asemenea fac cățelele și pisicile; ba chiar lupoaicele pasc. Astfel sug ele sucări vegetale pentru laptele lor. Rămâne să se analizeze laptele speciilor cari nu se pot nutri decât cu carne dacă există asemenea specie, lucru de care mă îndoiesc. (*Nota autorului*).

66) Aci cuvântul *sare* este întrebuințat cu înțelesul din chimie: „orice corp format din combinația unui acid cu o bază, adică cu un alcaloid sau cu o substanță metalică”.

67) Distincțiunea pe care o face aci Rousseau se potrivește, în parte, cu starea de azi a științei. Laptele *fermentează* grație unor bacterii speciale și se transformă în *acid lactic*. Carnea suferă *putrefacție*, grație unor microbi speciali (ziși *septogeni*) cari descompun materiile organice în produse din ce în ce mai simple până ce dau amoniac, apă, bioxid de carbon. (Dicționarul *Dr. Bianu*).

este mai dulce și mai sănătos decât al celor cari se hrănesc cu carne. Fiind format dintr'o substanță la fel, își conservă mai bine natura și e mai puțin supus la stricăciune. Nu cred că un copil, pe care nu l-ai înțărca prea de vreme, căruia i-ai da dela înțărcaie numai hrană vegetală și a cărui doică se va fi hrănit numai cu legume, nu cred că un asemenea copil va putea să aibă limbrici⁶⁸).

117. Se poate ca din mâncările vegetale să se producă un lapte care se acrește mai lesne, dar nu cred nicidecum că laptele acru este o hrană rău-făcătoare. Sunt popoare întregi cari n'au altfel de lapte și cari o duc foarte bine; iar mulțimea de substanțe cari absorb aciditatea mi se pare curată șarlatanie⁶⁹). Sunt, adevărat, firi cari nu se împacă cu laptele; dar pentru acestea nici un mijloc de absorbire a acidității nu va fi de folos; iar celelalte îl iau fără să aibă nevoie de asemenea mijloace de îndreptare. Se tem unii de laptele prins (iaurt). Aceasta este o curată nebunie, pentrucă se știe că, în stomac, laptele se închiagă. El devine astfel o hrană destul de solidă pentru copiii și pentru puii animalelor; dacă nu s'ar închea, el nici n'ar fi hranitor, ci numai ar trece prin corp⁷⁰). Poți să subțiezi laptele în câte chipuri poțtești: acela care bea lapte, mistue brânză; excepțiune nu se află. Dovada cea mai hotăritoare că stomacul este făcut ca să închege laptele, e faptul că maioua sau chiagul se face cu stomac de vițel.

118. Socotesc prin urmare că nu trebuie să schimbăm hrana obișnuită a doicii, ci să ne mulțumim a i-o da cu îndestulare și mai bine aleasă în felul ei. Postul nu în-

---

68) Afirmația aceasta nu s'ar mai putea face azi. Când scria Rousseau, nu se cunoștea rolul apei ca purtătoare a ouălor de limbrici.

69) Substanțele acestea sunt de obicei: bicarbonatul de sodă, boraxul.

70) Aci *autorul* adaugă în notă: „Măcar că sucurile cari ne nutresc sunt lichide, ele trebuie să fie scoase din alimente solide. Un muncitor care s'ar hrăni numai cu supă, s'ar prăpădi repede. Mult mai bine ar putea s'o ducă cu laptele, fiindcă acesta se închiagă”.

înfierbântă corpul prin felul lucrurilor de mâncare, ci numai prin mijloacele întrebuintate pentru a le da gust⁷¹). Schimbați-vă regulile bucătăriei; nu faceți sosuri cu grăsimi (rântaș), nu faceți mâncări prăjite cu unt, cu sare, cu lăpturi; fierbeți legumele în apă și să nu le pregătiți decât după ce se aduc calde pe masă: în aceste condițiuni postul nu numai că nu va irita sângele doicii, dar îi va da lapte din belșug și de cea mai bună calitate⁷²). S'ar putea oare ca pentru copil să fie mai bună hrana vegetală, iar pentru doică cea animală? Ar fi o contradicție.

119. Aerul influențează asupra constituțiunii copiilor, mai ales în cei dintâi ani ai vieții. El pătrunde, prin toți porii, în pielea delicată și moale, lucrează cu putere asupra acestor corpuri ce d'abia se nasc și lasă urme cari nu se mai șterg. De aceea nu cred că e bine să iei o țărăncă din satul ei, s'o închizi în oraș într'o odaie pentru ca să crească copilul acasă la tine. Mai bine să respire el aerul cel bun dela țară decât să respire ea aerul rău din oraș. Va trăi cum trăește noua sa mamă, va locui în casa ei țărănească și guvernorul îl va urma acolo.

Cititorul își va aduce aminte că acest guvernor nu e un om plătit; e amicul tatălui. Dar îmi vei zice: Ce e de făcut când nu se găsește un astfel de amic, când nu se poate pune în practică nimic din ceea ce mă sfătuești?

71) Nu e aci vorba de căldura pe care o produce în corp hrana în genere; ci de faptul că unele mâncări sunt mai iritante, mai înfierbântătoare, mai excitante decât altele.

72) Cei cari ar voi să cunoască mai pe larg foloasele și neajunsurile regimului pitagoric, pot consulta tractatele pe cari d-nii Cocchi și Bianchi, adversarul său, le-au scris asupra acestui subiect. (*Nota autorului*) Acești scriitori citați de Rousseau sunt doi vestiți medici italieni: *Antoniu Cocchi* (1695—1758), a fost profesor la Pisa; a scris multe cărți, între cari una despre „*regimul alimentar pitagoric pentru uzul medicinei*”, (Florența 1743), (trad. fr. Paris 1762). *Ion Bianchi* (1693—1775), a fost profesor la universitatea din Sienna și a fost vestit prin scrierile sale și prin activitatea sa profesională. Scrierea la care se raportă aci Rousseau este: „*Discurs despre regimul alimentar al lui Pitagora*”, Veneția 1752.

Ți-am spus: fă ceea ce face toată lumea; n'ai trebuință de nici un sfat pentru aceasta.

120. Oamenii nu sunt făcuți să stea înghesuiți ca furnicile în gaura lor, ci să fie risipiți pe pământul pe care trebuie să-l cultive. Cu cât se adună mai mult unii cu alții, cu atât se corup mai mult. Trăind prea numeroși la un loc, se răspândesc negreșit printre ei boale ale trupului și vițiuni ale sufletului. Omului îi priește traiul în turmă mai puțin decât tuturor animalelor. Dacă ai închide la un loc oameni cum închizi oi, ei s'ar prăpădi în foarte scurtă vreme. Răsuflarea omului este omoritoare pentru semenii săi; aceasta e adevărat și în sens propriu și în sens figurat.

121. Orașele sunt pieirea omenirii⁷³⁾. După câteva generații, neamurile se sting sau degenerază; trebuie să fie reîmprospătate și totdeauna dela țară se aduce puterea cea nouă. Trimeteți dar pe copiii voștri să se reîmprospăteze — ca să zic așa — singuri și să ia din mijlocul câmpului puterea care se istovește în aerul nesănătos al locurilor prea populate. Femeile însărcinate cari stau la țară se grăbesc de obicei să vie la oraș ca să nască; ar trebui să facă tocmai dimpotrivă, mai ales acelea cari vor să-și lăpteze copiii. Ar avea mai puțină părere de rău decât cred și, aflându-se într'un loc potrivit cu cerințele speciei lor, plăcerile cari sunt legate de datoriile impuse de natură le-ar desgusta de acelea cari sunt străine de natură.

122. După naștere, e obiceiul să se spele copilul cu ceva apă caldă amestecată cu puțin vin. Vinul acesta mi se pare că nu e trebuincios. Natura nu produce nimic

73) Sallwürk amintește că în vremea aceea era foarte răspândită printre orașeni dorința de a trăi la țară. Citează dintr-o scrisoare a lui Pestalozzi către mireasa sa, (1767): „Amica mea, mă bucur că găsești adevărat că orașul nu este locul pentru creștere după intențiunile noastre! Hotărît, trebuie coliba mea să fie departe de influența vițiului și a mizeriei”.

fermentat; de aceea nu cred că întrebuințarea unui lichid artificial să slujească la viața creaturilor ei.

123. Pentru același cuvânt, încălzirea apei n'o cred trebuincioasă. În adevăr, mulțime de popoare spală pe noii născuți în râuri sau în mare; popoarele noastre însă, moleșite înainte de naștere prin moliciunea părinților, au la naștere o fire stricată gata și nu trebuie să fie supuse la niște încercări cari ar putea să le-o îndrepteze. Numai puțin câte puțin li se poate reda virtutea primitivă. De aceea urmași la început obiceiul și încet încet depărtați-vă de el. Spălați des pe copii; faptul că sunt murdari vă arată trebuința acestui lucru; dacă v'ați mărgini numai să-i ștergeți de murdărie, ați sgâria numai pielea. Pe măsură însă ce se împuternicesc, întrebuințați apă din ce în ce mai puțin caldă, până când ajungeți să-i spălați — vară, iarnă, — cu apă rece și chiar înghețată. Ca să nu-i primejduiți, trebuie ca împutinarea căldurii să se facă încet, în mod succesiv și pe nesimțite; de aceea vă puteți servi de termometru ca să aveți măsura exactă⁷⁴).

124. După ce ați învățat copilul cu baia, să nu i-o mai întrerupeți, căci e bine să se păstreze obiceiul toată viața. Lucrul e bun nu numai pentru curățenia și sănătatea vârstei de care ne ocupăm, dar îl socotesc ca o bună prevedere pentru a da mai multă elasticitate țesutului organismului, pentru ca să se poată potrivi, fără sforțare și fără primejdie, cu variațiile de temperatură. De aceea aș voi ca, făcându-se mai mare, copilul să se învețe puțin câte puțin a se scălda câteodată în apă caldă la cel mai mare grad de căldură ce se poate suferi și a se scălda adesea în apă rece, cât de rece se poate găsi. Astfel, după

74) Este aceeași idee pe care o recomandă *Locke*, (Observări asupra educației § 8), când cere să se spele zilnic copiii cu apă rece și chiar picioarele să li se înmoaie în apă rece. El adaugă că în aceasta și în toate celelalte abateri dela felul vieții noastre obișnuite trebuie să ținem seamă de faptul că schimbarea să se facă *prin treceri încete și neobservate*: în modul acesta vom face corpul nostru să suporte totul fără durere și fără pericol".

ce s'a obișnuit cineva să sufere diferitele temperaturi ale apei, care, fiind un fluid mai dens, ne atinge în mai multe puncte și ne impresionează mai mult, va ajunge să nu mai simtă deosebirea de temperatură ale aerului.

125. Copilul respiră ieșind din învelitoarea sa; nu lăsați să-i puie alte învelitori cari să-l ție mai la strâmtoare decât înainte de naștere. Nu-i puneți scufițe, nici feșe, nici scutece, ci niște cârpe largi și slobode cari să-i lase libere toate membrele și să nu fie nici prea grele ca să-i împiedice aerul de a ajunge până la el ⁷⁵). Puneți-l într'un leagăn ⁷⁶) mare, bine vătuit ca să se poată mișca în voie și fără primejdie. Când începe să prinză putere, lăsați-l să umble deabușelea prin odaie, lăsați-l să-și desvolte, să-și întinză micile-i membre; veți vedea cum prinde mai multă putere din zi în zi. Comparați-l cu un copil de aceeași vârstă care este bine înfășat: vă veți mira ce deosebire este în creșterea lor ⁷⁷).

75) *Autorul* zice în notă: În orașe copiii sunt cu adevărat năbușiți, așa de mult se țin închiși și înfolați. Cei ce fac astfel nu știu că aerul rece nu-i vatămă, pe când din potrivă aerul cald îi slăbește, le dă friguri și-i ucide.

76) *Autorul* adaugă nota următoare: Zic „leagăn” ca să întrebuițez un cuvânt cunoscut: dar eu sunt convins că copiii n'au niciodată nevoie să fie legănați și că acest obicei le face câteodată chiar rău.

77) „Vechii Peruvieni lăsau copiilor brațele libere în scutece largi. Când îi scoteau din scutece, îi puneau într'o gaură făcută în pământ căptușită cu cârpe și adâncă atât ca să intre până la brîu în ea. Astfel ei aveau brațele libere, puteau să-și miște capul și să-și îndoiască corpul după voie fără a cădea și fără a se răni. Când puteau să pășească, le arătau de departe țâța ca să-l silească să umble. Copiii negrilor se așează câteodată într'o poziție foarte obositoare ca să sugă; se prind cu picioarele și cu genuchi, de corpul mamei, apucă țâța cu mâinele și sug, pe când mama are brațele libere. Ei nu cad, cu toate că mama se mișcă și lucrează, ca de obicei, în vremea aceasta. Copiii aceștia încep să umble din luna a doua, adică încep să se târască pe genunchi și pe mâini. Acest exercițiu le dă ușurința de a alerga astfel ca și cum ar fi pe picioare”. (Istoria naturală tom. IV pag. 192). La aceste exemple d. de Buffon ar fi putut să adauge unul din Anglia,

126. Să ne așteptăm la o mare împotrivire din partea doicilor, căci un copil legat cobză le dă mai puțin lucru decât unul pe care trebuie să-l păzească neconținut. Apoi și murdăria copilului se simte mai mult într'o învelitoare slobodă; trebuie să-l curețe mai des. În fine, obiceiul este un argument care, în unele țări, nu va putea fi învins nicio dată, în nicio categorie socială⁷⁸).

127. Nu căutați să convingeți pe doici. Dați poruncă, observați să se îndeplinească și căutați să le dați toate mijloacele ca să înlesniți îngrijirile pe cari le-ați hotărât. Și oare de ce nu ai lua parte la aceste îngrijiri? Negreșit, când e vorba de cazurile obișnuite, în cari se ține socoteală numai de fizic, totul este ca copilul să trăiască și să nu slăbească, altceva nu mai trebuie; dar în cazul nostru, când educațiunea începe odată cu viața, copilul când s'a născut, a devenit școlar, nu al guvernorului, ci al naturii. Guvernorul are numai să învețe dela acest dascăl dintâiu și să înlătore piedicile ce s'ar împotrivi îngrijirilor lui. Guvernorul veghiază asupra copilașului, îl observă, îl urmărește, pândește neadormit cea dintâiu licărire a slabei lui inteligențe, precum musulmanii obișnuiesc, când se apropie luna nouă, să pândească momentul ivirii lunii.

---

unde moda ciudată și barbară a fășei dispăre pe zi ce trece. Vezi și: *La Loubère*, „Călătorie în Siam”; *Lebeau*, „Călătorie în Canada”, etc. Aș umplea 20 de pagini de citațiuni, dacă aș avea trebuință să întăresc acestea prin fapte. (*Nota autorului*). — *Simon de la Laubère* (1642—1729) a fost un scriitor francez, nu din cei mai însemnați. A fost trimis de Ludovic XIV în 1687 în Siam ca să lege relații cu acest stat. A stat acolo trei luni și a scris o carte: *Regatul Siamului* (Paris 1691), pe care o citează cu o mică schimbare Rousseau în nota aceasta. Despre autorul celălalt citat de Rousseau n'am găsit notițe. Nici Sallvürk nu spune nimic. El adaugă însă că citația din Buffon — lucru rar, căci Rousseau nu prea citează pe contemporani — se explică prin faptul că Buffon este singurul om însemnat din cercurile de învățați din Paris cu care Rousseau a mai rămas încă în contact, după ce s'a depărtat de societate.

78) Sallvürk observă că aci este, în aparență, întrerupt firul chestiunii; îl va relua în § 166.

128. Ne naștem cu puțința de a învăța, dar nu știm nimic, nu cunoaștem nimic. Sufletul, legat de niște organe imperfecte și numai pe jumătate formate, n'are măcar conștiința propriei sale existențe. Mișcărilor, țipetele noului născut sunt niște simple efecte mecanice, lipsite de cunoștință și de voință.

129. Să ne închipuim că un copil, născându-se, ar avea statura și puterea unui om format, ar fi ca Pallas care a ieșit înarmată din creierul lui Jupiter⁷⁹). Acest om-copil ar fi un imbecil desăvârșit, un automat, o statuie nemîșcată și aproape fără simțire. N'ar vedea nimic, n'ar auzi nimic, n'ar cunoaște pe nimeni, n'ar ști să-și întoarcă ochii spre ceace are nevoie să vadă. Nu numai că n'ar avea cunoștința de obiectele din afară, dar n'ar ști să le raporte la organul simțului care trebuie să i le facă cunoscute; n'ar fi colori în ochii lui, n'ar fi sunete în urechile lui; corpul lui n'ar ști de corpurile pe cari le-ar atinge; nu ar ști nici măcar că are corp; contactul mâinilor sale ar fi în creier; toate senzațiunile i s'ar uni într'un singur punct, în acest *sensorium commune*⁸⁰), ar avea o singură idee, adică ideea eului la care ar raporta toate senzațiunile și această idee, mai bine zis acest sentiment⁸¹), ar fi singurul lucru pe care l-ar avea mai mult decât un copil ordinar.

130. Acest om format dintr'odată n'ar ști nici să stea în picioare; i-ar trebui multă vreme ca să învețe a sta în echilibru; poate că nici n'ar încerca. Ați vedea

---

79) Aluzie la legenda mitologiei grecești: Minerva (Pallas Athene), s'a născut deplin formată și înarmată din capul tatălui său Jupiter (sau Zeus).

80) Pe vremea când scria Rousseau, se credea că e în creier un punct central în care se reunesc impresiile diferitelor simțuri pentru a forma o percepțiune unică. Acest sediu-central se numea cu termenul latin *sensorium commune* întrebuințat de Rousseau. Azi expresia nu mai e în uz.

81) Cuvântul *sentiment* are diferite accepțiuni și în vorbirea obișnuită, și în filozofie. Aci însemnează: „Conștiința pe care o are cineva despre realitatea unui lucru”.

astfel acest corp mare, puternic și vânjos, stând pe loc ca o piatră târîndu-se ca un cățeluș.

131. Ar simți lipsa diferitelor trebuințe fără să le cunoască și fără să cugete la vreun mijloc de a le îndeplini. Nu este nici o legătură deadreptul între mușchii stomacului și între mușchii brațelor și ai picioarelor; astfel, chiar dacă ar fi de jur împrejur numai lucruri de mâncare, acei mușchi ai stomacului nu l-ar sili să facă un pas ca să se apropie, nici să întinză mâna ca să le ia. Corpul și membrele lui fiind desvoltate pe deplin și neavând nici neliniștea nici mișcarea continuă a copiilor, omul acesta ar putea să moară de foame înainte de a se fi mișcat ca să-și caute hrana. Numai puțin să ne gândim asupra mersului și progresului cunoștințelor noastre, vom fi siliți a recunoaște că aproape astfel a trebuit să fie starea primitivă de ignoranță și de stupiditate în care se afla omul înainte de a fi învățat ceva din experiență sau dela semenii săi.

132. Se cunoaște deci, sau se poate cunoaște, cel din-tâiu punct dela care pleacă fiecare dintre noi ca să ajungă la gradul comun de inteligență; dar capătul celălalt cine-l cunoaște? Fiecare progresează mai mult sau mai puțin după geniul său, după gustul său, după trebuințele, talentele, stăruița sa și după prilejurile de înaintare ce întâmpină. N'am auzit până acum nici un filozof care să îndrăznească a zice: „Iată hotarul la care poate să ajungă omul și dincolo de care nu poate trece”. Nu cunoaștem ce ne dă voie natura să ajungem; nimeni n'a măsurat depărtarea care se poate afla între un om și alt om. Nu există suflet atât de înjosit încât să nu-l fi încălzit această idee și să nu-și fi zis cu mândrie: „Ce departe am ajuns! Cât de departe aș putea să merg încă! De ce altul să meargă mai departe decât mine?”.

133. O repet: educațiunea omului începe dela naștere; înainte de a vorbi, înainte chiar de a auzi, el se instruește. Inainte de lecțiuni, este experiența; în momentul în care a ajuns să-și cunoască doica, el a învățat ceva. Am rămânea uimiți de cunoștințele celui mai ne-

cioplit om, dacă am putea să-i urmărim progresul din momentul nașterii până într'un moment oarecare al vieții. Dacă s'ar împărți toată știința omenească în două părți, una comună tuturor oamenilor, alta particulară învățaților, aceasta din urmă ar fi foarte mică față de cealaltă; dar la cunoștințele generale noi nu ne gândim nicidecum, pentru că ele se dobândesc fără să băgăm de seamă și chiar înaintea vârstei în care putem înțelege ceva, pentru că învățătura atrage atențiunea numai prin deosebiri și pentru că — întocmai ca în ecuațiile algebrice — cantitățile comune nu se socotesc.

134. Chiar și animalele învață multe lucruri. Au simțuri: trebuie să învețe a se sluji de ele; au nevoi: trebuie să învețe a le îndeștula. Trebuie să învețe să mănânce, să umble, să sboare. Patrupedele, cari pot să stea în picioare chiar dela naștere, nu știu să umble, și cei din tâi pași ai lor sunt niște încercări nesigure; scatii scăpați din colivie nu știu să sboare, pentru că n'au sburat nici odată. Ființele însuflețite și cu simțuri trebuie să învețe toate. Dacă plantele ar putea să se miște, ar trebui să aibă simțuri și să dobândească cunoștințe; altfel speciile ar pieri curând.

134. Primele senzațiuni ale copiilor sunt curat afective: ei simt numai plăcerea și durerea. Fiindcă nu pot să umble, nici să apuce lucrurile, au trebuință de mult timp până când să se formeze încet, încet senzațiunile reprezentative cari le arată obiectele în afară de persoana lor. Până când însă să se depărteze oarecum de ochii lor aceste obiecte și să li se înfățișeze cu dimensiuni și cu figuri, senzațiunile afective se repetă și ajung să-i pună sub stăpânirea obișnuinței. Observăm astfel că ochii lor se întorc neconștient spre lumină, că, dacă lumina vine dintr'o parte, în acea parte li se îndreptează ochii; de aceea să avem grijă a-i așeza cu fața spre lumină ca să nu se deprinză a se uita cruciș sau strâmb. De asemenea să-i învățăm de timpuriu cu întunecul, căci altmintreli plâng și țipă îndată ce nu mai au lumină. Dacă-i hrănim și-i punem să doarmă cu prea multă măsură, ei ajung

să simtă nevoia acestora la intervale regulate și curând dorința nu mai e o urmare a trebuinței, ci a obișnuinței sau, mai bine zicând, obișnuința adaugă o trebuință nouă pe lângă cea dată de natură. Și de asemenea lucru trebuie să ne ferim.

136. Singura obișnuință pe care trebuie s'o dobândească copilul este să nu dobândească niciuna⁸²⁾. Astfel, să nu-l poarte mai mult pe un braț decât pe altul; să nu-l învețe a da ori a întrebuița mai mult o mână decât alta; să nu-l învețe a voi să mănânce, să doarmă, să se miște la aceleași ore; să nu-l învețe a avea totdeauna pe cineva lângă el, ci să stea singur și ziua și noaptea. Pregătești-l din vreme pentru a fi liber și a-și întrebuița forțele; lăsați corpului obișnuința naturală, deprindeți-l să fie totdeauna stăpân pe sine și să-și îndeplinească voința în orice, îndată ce va avea voință⁸³⁾.

137. Indată ce copilul începe să deosebească obiectele, să alegem obiectele pe cari să i le arătăm. În mod natural, toate obiectele nouă interesează pe om. Se simte așa de slab încât se teme de orice lucru pe care nu-l cunoaște; obișnuința de a vedea obiecte nouă cari nu-i aduc nici o supărare distruge teama. Copiilor creșcuți în case curate le e frică de păianjeni și rămân cu frica și când

82) Ideea aceasta o găsim în cartea citată („*Observări asupra educației*”), a lui Locke (§ 19). Recomandând că nu e bine să deprinzi pe copil să bea (fie și apă) în orice moment, zice: „Principala grijă în ce privește educațiunea este asupra obișnuințelor pe cari le sădăm în elev; de aceea nu-l faceți niciodată să se obișnuiască cu un lucru pe care n'ați voi să-l vedeți repetat în toate zilele”.

83) Locke (*Observări asupra educației* § 35) zice că părinții să nu confunde iubirea lor pentru copil cu neobservarea defectelor. E adevărat că în copilărie nu pot face cine știe ce greșeli grave; dar deprinderile acestea din copilărie au urmări grave mai târziu. Apoi urmează: „Ca să distrug credința greșită a unor asemenea părinți cari nu dojenesc micile ștregării ale copiilor zicând că sunt lucruri de nimic, mă voiu mărgini să citez răspunsul înțelept dat de Solon: „faptul e *de nimic*, dar obișnuința nu e *de nimic*”. Un traducător al lui Locke zice că acest cuvânt n'ar fi al lui Solon, ci al lui Platon. Oricum, autorul englez l-a întrebuițat foarte potrivit.

se fac mari. N'am văzut niciodată țărani, fie bărbați, fie femei ori copii, cărora să le fie frică de păianjeni.

138. Se cade deci să începem educația copilului până nu vorbește și nu aude, pentru că numai singura alegere a obiectelor ce i se înfățișează îl poate face sfios sau curajos. Să-l învățăm să vadă obiecte nouă, animale urâte, desgustătoare, monstruoase, dar puțin câte puțin și de departe până când se va deprinde, și, tot văzând pe alții că umblă cu ele, va ajunge să umble și el cu ele. Dacă în timpul copilăriei va fi văzut fără spaimă broaște, șerpi, raci, atunci va putea să vadă, când se mărește orice animal. Nu există lucru îngrozitor pentru cine vede acel lucru în toate zilele.

139. Toți copiii se tem de măști. Eu arăt la început lui Emil o mască cu o figură plăcută; apoi cineva pune masca aceea pe obraz: încep să râd; toți cei prezenți râd, iar copilul râde și el cu ceilalți. Incet încet, îl învăț cu măști mai puțin plăcute și, în fine, cu figuri uricioase. Dacă am potrivit bine trecerea, atunci el, în loc să se sperie de cea din urmă mască, va râde ca și de cea din tîi. După aceasta, nu mai mă tem că l-ar putea cineva speria cu vreo mască.

140. Când, în momentul despărțirii lui Hector de Andromaca, micul Astyanax, speriat de surguciul de pe coiful tatălui său, nu-l recunoaște și țipînd aleargă la sânul doicii făcînd pe mamă-sa să zâmbească printre lacrimi — ce trebuie să faci ca să-l mîntui de această spaimă? Tocmai ceeace face Hector: să pui coiful jos și apoi să mîngâi copilul. Liniștindu-se peste câteva minute, s'ar putea merge mai departe; te-ai apropia de coif, te-ai juca cu penele, ai îndemna pe copil să pună mîna pe ele, în fine, doica și-ar pune în cap, rîzînd, coiful... dacă mîna unei femei ar îndrăzni să se atingă de armele lui Hector⁸⁴).

---

84) Iliada VI 466 și urm. (după traducerea lui Murnu): „Zise și 'ndată s'a 'ntins spre fiul său falnicul Hector, dar *copilașul*, pe brațele doicii cu brăul cel mîndru, *iute se 'ntoarse țipînd, de spaimă lovit la vederea tatălui* cel cu veșmîntul de aramă și *creasta*

141. Vreau să deprind pe Emil cu sgomotul unei arme de foc? Puiu o capsă într'un pistol și trag. Această flacără vie, trecătoare, un fel de fulger, îi face plăcere; repet lucrul, punând mai multă iarbă; puțin câte puțin, adaug în pistol o încărcătură fără să-i pun dop, apoi una mai mare; în fine îl deprind cu pușca, cu tunul, cu bubuiturile cele mai teribile.

142. Am observat că rar le e frică copiilor de tunet, afară numai dacă nu e de o forță prea mare și dacă nu le vatămă în adevăr auzul; altfel, frica le vine numai când învață că tunetul poate răni sau omori câteodată. Când rațiunea începe să-i sperie, faceți ca obișnuința să-i liniștească. Cu o pregătire înceată și gradată, poți face pe om și pe copil să fie totdeauna îndrăzneț.

143. La începutul vieții, când nu lucrează încă ținerea-de-minte și închipuirea, copilul este atent numai la cele ce-i impresionează simțurile într'un anume moment. Simțajiunile fiind cel dintâi material al cunoștințelor lui, dacă i le vom prezenta într'un șir potrivit, îi vom pregăti memoria ca într'o zi să le prezente inteligenței în aceeași ordine. Copilul însă este atent numai la senzațiile sale; de aceea la început este de ajuns să-i arăți foarte lămurit legătura între aceste senzațiuni și obiectele cari le produc. El vrea să atingă toate lucrurile, să le învârtască în mână; nu vă împotriviți acestei înclinări, căci ea îi servă ca o învățătură necesară. Astfel învață a simți căldura și frigul, a deosebi un obiect tare de altul moale, unul greu de altul ușor, a-și da seama de mărimea, de figura și de toate însușirile lor sensibile, privind, pipăind⁸⁵⁾, ascultând și mai ales comparând ve-

---

din coada lungă de cal, care în vârful de coif fălăia 'ngrozitoare. Tată-său râse, văzându-l; asemeni și mama-i cinstită. Coiful luând de pe creștet apoi, strălucitul războinic pusu-l-a repede jos, unde a stat orbitor de sclipire".

85) (Nota autorului): Din toate simțurile, mirosul se dezvoltă mai târziu la copii. Până la vârsta de 2-3 ani par'că nici nu deosebesc mirosurile bune sau rele: au un fel de indiferență sau o insensibilitate ca și multe animale.

Ilustrație din ediția din 1835 (Paris, Furne)

(Vezi § 139)

derea cu pipăitul, prețuind cu ochii senzațiunea pe care ar avea-o când ar pune degetele.

144. Numai prin mișcare pricepem că există lucruri afară din noi; prin propria noastră mișcare dobândim ideea întinderii. Copilul n'are această idee; de aceea întinde deopotrivă mâna ca să apuce un obiect care e chiar lângă el sau un obiect care e la o sută de pași departe. Incercarea aceasta ți se pare de obicei un semn de stăpânire, o poruncă pe care o dă ca să vie obiectul la el ori ca să te duci tu să-l aduci. Nu e nicidecum așa; este numai că la început el vede aceste obiecte în creierul său, apoi pe ochi și acum le vede la capătul brațelor și își închipue că există depărtare numai atât cât poate el să ajungă. De aceea căutați să-l preumblați adesea, să-l treceți dintr'un loc într'altul, să-l faceți să simtă schimbarea locului ca să învețe a-și da seama de distanțe. Când va începe să le cunoască, atunci va trebui să schimbați metoda și să-l duceți cum vă place, nu cum îi place lui; căci îndată ce nu mai este înșelat de simțuri, sforțările sale au altă cauză. Această schimbare este vrednică de observat și cere explicații.

145. Câtă vreme este nevoie de ajutorul altcuiva ca să-ți satisfaci trebuințele, această nevoie se arată prin semne, de aceea țipă copiii. Ei și plâng mult: e firesc, căci toate senzațiile lor sunt afective și, câtă vreme acestea sunt plăcute, ei se bucură în tăcere, dar, îndată ce se fac supărătoare, ei vorbesc în limba lor și cer ajutor. De aceea, cât sunt deștepți, mai că nu stau indiferenți; ori dorm ori au simțurile în acțiune.

146. Toate limbile omenești sunt opere artificiale. S'a cercetat mult dacă a fost o limbă naturală și comună tuturor oamenilor; de sigur este una: este aceea pe care o vorbesc copiii înainte de a ști să vorbească. Vorbirea aceasta nu este articulată, dar este accentuată, sună destul de bine și se poate înțelege. Servindu-ne de limbile noastre, am părăsit-o pe aceasta așa de mult, încât am uitat-o. Să studiem pe copii și lesne o vom învăța din nou cu ei. Profesorii acestei limbi sunt doicile; ele înțeleg tot ce spun

copilașii, le răspund, au adevărate convorbiri cu ei, și măcar că întrebunțează și câteva cuvinte, acestea sunt cu totul de prisos, căci copiii nu pricep sensul cuvintelor, ci accentul cu care sunt pronunțate.

147. Pe lângă vorbirea glasului se adaugă vorbirea gestului, care nu e mai puțin energică. Acest gest se vede nu în mișcarea slabelor lor mânuțe, ci pe figura lor. E de mirare chiar câtă expresie se arată în aceste fizionomii neformate; li se schimbă fața dintr'un moment într'altul cu o repezițiune de neînchipuit. Ai să vezi zâmbetul, dorința, spaima, cum apar și dispar ca niște fulgere; de câte ori te uiți, crezi că e altă figură. De sigur, copiii pot schimba mușchii feței mai repede decât noi. În schimb, ochii lor spălăciți nu spun mai nimic. Se vede că așa trebuie să fie semnele într'o vârstă în care n'au decât trebuințe trupești: senzațiile se exprimă prin strâmbături; sentimentele prin privire.

148. Cea dintâiu stare a omului fiind nevoie și slăbiciune, el începe întâiu prin vaiet și plâns. Copilul simte nevoi pe care nu le poate îndestula și cere ajutorul altora prin țipete; dacă-i e foame și sete, plânge; dacă-i e prea cald sau prea frig, plânge; dacă are nevoie să se miște și e ținut în repaos, plânge; dacă vrea să doarmă și-l mișcăm, plânge. Cu cât e mai puțin în stare de a trece dela o îndeletnicire la alta, cu atât cere mai des să treacă. Vorbește numai într'un fel, pentrucă are numai un fel de supărare; organele fiindu-i imperfecte, el nu distinge deosebitelile lor impresii, orice neajuns este la dânsul o senzație de durere.

149. Din acest plâns, care s'ar putea socoti puțin vrednic de băgare de seamă, se naște cel dintâiu raport al omului cu firea înconjurătoare. Acesta este cel dintâi inel din care e format lanțul cel lung al ordinei sociale.

150. Când copilul plânge, știi că nu e mulțumit, că are o nevoie pe care nu și-o poate îndeplini. Cercetezi care e trebuința, o găsești și o îndeplinești. Când nu găsești sau când n'ai ce face, el plânge mereu, te supără, îl mângâi ca să tacă, îl legeni, îi cânti ca să adoarmă; dacă

se încăpățânează, îți pierzi răbdarea, îl ameninți, ba unele doici brutale chiar îl bat câte odată. Curioase lecții primește copilul intrând în viață.

151. Nu voi uita niciodată că am văzut o doică lovind pe un asemenea copil care o supăra cu plânsul. Copilul a tăcut îndată și l-am crezut spăimântat. Imi ziceam: Va fi un suflet slugarnic pe care va trebui să-l iei totdeauna cu răul. Mă înșelam: nenorocitul se înăbușea de furie, pierduse răsuflarea; l-am văzut vânat la față. După câteva clipe au început niște țipete ascuțite; toate semnele necazului, ale furiei, ale disperării de care e capabil un copil la vârsta aceasta, toate se simțeau în țipetele lui. Mi-era teamă să nu moară, așa era de agitat. Dacă aș fi avut îndoială asupra faptului că este sau nu înăscut sentimentul dreptății în om, exemplul acesta m'ar fi convins. Sunt sigur că dacă i-ar fi căzut pe mână un cărbune aprins, l-ar fi supărat mai puțin decât această lovire ușoară, dar dată cu intențiunea hotărâtă de a-l ofensa.

152. Trebuie să avem mare băgare de seamă asupra acestei înclinări a copiilor spre supărare, necaz, furie, Boerhaave⁸⁶⁾ socotește că boalele lor sunt mai ales de natură convulsivă, fiindcă ei au capul mai mare în proporție și sistemul nervos mai întins decât adulții și de aceea sunt mai susceptibili de iritație. Depărtați de ei cu cea mai mare băgare de seamă servitorii cari îi necăjesc, cari îi supără, cari îi fac nerăbdători. Aceștia le fac de o sută de ori mai rău decât asprimea aerului sau schimbarea anotimpurilor. Câtă vreme copiii vor întâmpina rezistență numai în lucruri și nu în voința altora, nu vor deveni nici răsvrațiți nici supărăcioși și-și vor păstra mai bine sănătatea. Aceasta este o pricină pentru care copiii din popor, fiind mai liberi și mai neatârnați, sunt în deobște mai rar infirmi, mai rar slăbuți, decât aceia pe care pretindem că-i creștem mai bine, contrariându-i

86) *Hermann Boerhaave* (1668—1738), unul din cei mai vestiți medici din veacul XVIII, a fost profesor la Leyda și vestit ca practicant. A scris un mare număr de opere mai toate în latinește.

neconținut; dar să băgăm de seamă totdeauna deosebirea ce este între a-i asculta și a nu-i contraria.

153. Cele dintâi plâsete ale copilului sunt rugăciuni; dacă nu băgăm de seamă, ele se fac porunci: ei încep prin a cere ajutor și sfârșesc prin a porunci. Astfel, din propria lor slăbiciune, vine întâi sentimentul că ei țin totdeauna de alții, apoi vine ideea de *stăpânire*⁸⁷); dar fiindcă această idee, se dezvoltă mai mult din pricina noastră decât din pricina nevoilor lor, vom vedea cum ies la lumină efectele morale a căror cauză imediată nu este în natură. De aceea va trebui, chiar dela prima copilărie, să băgăm de seamă care este intenția ascunsă care hotărăște un gest sau un țipăt.

154. Când copilul, silindu-se, întinde mâna spre un obiect fără să spună nimic, el crede că poate ajunge obiectul, pentru că nu-și dă seama de depărtare, greșește; când însă plânge și țipă întinzând mâna, nu mai greșește în privința depărtării, ci comandă, obiectului să se apropie sau nouă să i-l aducem. În primul caz, duceți-l încetinel spre obiect; în al doilea, nici să nu vă arătați că-l înțelegeți. Cu cât va striga mai tare, cu atât să-l ascultați mai puțin. Se cade să-l învățați din vreme să nu poruncească nici oamenilor, căci nu e stăpânul lor; nici lucrurilor, căci acestea nu-l aud. De aceea, când un copil doarește ceva și vede că vreți să i-l dați, e mai bine să-l duceți lângă obiect decât să aduceți obiectul lângă el; din acest fapt el va trage o încheiere potrivită cu vârsta lui și pe care nu e chip să i-o sugerezi altfel.

155. Abatele Saint Pierre⁸⁸) zicea că oamenii sunt

87) Locke „Cugetări asupra educației” (§ 106) zice: „Am atras atențiunea asupra faptului că copiii iubesc libertatea și de aceea trebuie să-i lași să facă lucrurile la cari au trageră de inimă, fără să-i silești în vreun chip. Adaug acum că copiii iubesc ceva și mai mult decât libertatea: este puterea de a fi stăpâni. Această înclinare este izvorul tuturor pornirilor vițioase pe cari le întâlnim la ei în mod obișnuit”.

88) Abatele Carol Ireneu Castel de St. Pierre (1658—1743) era un bărbat renumit prin blândețea caracterului și libertatea vederilor sale. Amic cu Fontenelle, a fost ales membru al Academiei

niște copii mari; am putea numai pe copii oameni mici. Aceste propozițiuni, dacă le iei ca pe aforisme, sunt adevărate; ca principii, au nevoie să fie lămurite. Dar când Hobbes⁸⁹⁾ zice că omul rău este un copil voinic, spune ceva contradictoriu. Răutatea vine din slăbiciune; copilul e rău tocmai fiindcă este slab; faceți-l tare și va fi bun. Acela care ar putea să facă orice, n'ar face rău niciodată. Din toate atributele divinității atotputernice, bunătața este aceea fără de care nu ne-am putea-o închipui. Toate popoarele cari au crezut în două principii, au socotit totdeauna răul ca inferior binelui, căci altfel ar fi făcut o presupunere absurdă.

156. Numai rațiunea ne învață să cunoaștem binele și răul. Conștiința, care ne îndeamnă să iubim pe cel din tîi și să urîm pe celălalt, — deși este independentă de rațiune, nu se poate desvolta fără ea. Înainte de vârsta rațiunii, facem binele și răul fără să ne dăm seama. În acțiunile noastre nu este moralitate, deși poate să fie căteodată în aprecierea acțiunilor altora cu privire la noi. Copilul vrea să miște din loc tot ce vede; sparge, strică orice lucru pe care pune mîna; apucă o pasăre cum ar apuca o piatră și o sugrună fără să știe ce face.

157. Și pentru ce? Filozofia ne va spune mai întîi că sunt vîșturi naturale cari îi îndeamnă la aceasta: mîndria, spiritul de stăpînire, amorul propriu, răutatea omenească. Ar putea să adauge un lucru: sentimentul slăbiciunii sale va sili pe copil să facă acțiuni de forță, pentru ca să se convingă singur că are forță. Uitați-vă a-

---

franceze în 1695 fără să fi scris nimic. După ce trecuse de 50 de ani, a început diferite scrieri politice și economice. Sallwürk spune că Rousseau a avut mult timp intenția de a face o ediție prescurtată a operelor acestuia. Indemnul la aceasta l-a primit în casa d-lui Dupin. Cu pasajul de sus trebue să se compare discursul lui Rousseau asupra *inegalității* par. 33—35.

89) Tomas Hobbes, mare filozof englez (1588—1678) recunoaște în chestiile etice și politice că cel mai puternic îndemn sunt pasiunile oamenilor. Lui i se atribue maxima *omul este lup pentru om*; adică starea firească a omenirii este starea de luptă.

cum la bătrânul neputincios și schilod, ajuns prin trecerea anilor la o slăbiciune de copil: nu numai că stă nemșcat și liniștit, dar ar voi ca și împrejurul lui toate să fie tot ca el; cea mai mică schimbare îl turbură și-l umple de grijă, ar dori să vază o liniște deplină în toată lumea. Cum se poate ca aceeași slăbiciune unită cu aceeași porniri să producă în două vârste diferite niște urmări cu totul deosebite? Alta trebuie să fie pricina primitivă. Și această pricină o găsim în starea fizică a celor doi indivizi. Principiul activității se dezvoltă într'unul, se stinge în celalt; unul e pe cale de formațiune, celalt pe cale de distrugere; unul merge spre viață, altul spre moarte. Activitatea câtă mai rămâne la bătrân, se strânge oarecum în lăuntru lui; la copil e mai multă activitate decât trebuie și se resfrânge în afară, lui i se pare că are atâta viață încât poate să învieze tot ce-l înconjoară. Tot una este că strică sau că drege; vorba e să schimbe starea de lucruri și orice schimbare este acțiune. Nu trebuie să zicem că din răutate copilul e mai înclinat să strice; pricina e alta: acțiunea prin care se lucrează ceva este totdeauna înceată, ceea ce distruge e mai repede și aceasta se potrivește mai mult cu vioiciunea copilului.

158. Creatorul, dând copiilor acest principiu activ, a îngrijit ca el să nu le fie vătămător și le-a dat puțină putere ca să le pună în practică. Indată însă ce copiii văd că persoanele din jurul lor le pot servi ca instrumente pe cari ei să le pună în mișcare, le întrebuintează pentru a-și mulțumi înclinările și a-și înlocui propria lor slăbiciune. Astfel devin ei supărători, tirani, poruncitori, răi, nepotoliți, și nu din pricina unui spirit natural de stăpânire, ci pentru că se învață așa. Nu e nevoie de o lungă experiență ca să înțelegi că este plăcut să lucrezi cu mâinile altuia și să deschizi numai gura pentru ca să pui în mișcare lumea întreagă.

159. Mărindu-se, copilul dobândește putere, începe să aibă mai puțină teamă, nu mai e așa de neastâmpărat, se deprinde a se închide mai mult în sine însuși. Sufletul și corpul ajung la oarecare echilibru și natura ne cere

numai atâta mișcare câtă este necesară pentru conservarea noastră. Dorința de a porunci nu dispare însă odată cu trebuința care a născut-o, amorul propriu este deșteptat, apoi întărit prin obișnuință. Astfel, în locul trebuinței vine fantazia; astfel, se formează cele dintâi rădăcini ale prejudecăților și ale vanității.

160. Cunoscând principiul, vedem bine punctul unde părăsim calea naturii. Să cercetăm ce este de făcut ca să rămânem pe această cale.

161. Nu numai că n'au puteri de prisos copiii, dar n'au nici măcar îndestulătoare pentru tot ce le cere natura. *Trebue deci să-i lăsăm să întrebuințeze toate cele pe cari le-a dat natura și de cari ei nu pot să abuzeze. Aceasta e prima maximă.*

162. *Trebue să-i ajutăm și să împlinim ce le lipsește, fie ca inteligență, fie ca forță, în ce privește trebuințele fizice.*

A doua maximă.

163. *În ajutorul ce le dăm, să ne mărginim la ceea ce este în adevăr folositor, fără să fim socoteală de fantazii și dorințe neraționale, căci fantazia, ne fiind un lucru natural, nu-i va chinui dacă nu le-o vom fi deșteptat. A treia maximă.*

164. *Să studiem cu băgare de seamă vorbirea și semnele lor, pentru ca, profitând de vârsta în care ei nu știu încă să se prefacă, să putem deosebi în cererile lor cari sunt cele ce vin cu adevărat dela natură și cari sunt cele ce vin din caprițiu.*

165. Înțelesul acestor reguli este: *să dăm copiilor mai multă libertate adevărată și mai puțină deprindere de a porunci, să-i lăsăm mai mult să-și facă singuri trebile decât să ceară să i le facă alții.* Astfel se vor deprinde din vreme să-și potrivească dorințele cu puterile și nu vor simți așa de tare lipsa lucrurilor cari nu vor fi în puterea lor de a le dobândi.

166. Iată dar încă un motiv nou și foarte însemnat pentru ca să lăsăm corpul și membrele copilului cu totul libere. Să avem numai grijă să nu fie în primejdie de a

cădea și să nu-i lăsăm în mână lucruri cu cari s'ar putea răni.

167. Negreșit, un copil care va avea corpul și brațele libere va plânge mai puțin decât unul care e strâns într'o fașă. Dacă are numai trebuințe naturale, nu va plânge decât numai atunci când suferă și aceasta e un mare câștig, căci știi anume momentul când are nevoie de ajutor și că nu trebuie să întârzi nici un moment, dacă se poate. Dar dacă nu poți să-i înlături suferința, fii liniștit, nu-l mângâia ca să-l potolești, căci mângâierile nu-i vor potoli durerea, dacă o are; însă el își va aduce aminte de ce trebuie să facă pentru a fi mângâiat și, dacă va reuși odată să te facă să te ocupi de el numai după pofta lui, atunci totul e pierdut; s'a făcut stăpânul tău.

168. Dacă li se stânjenesc mai puțin mișcările, copiii plâng mai puțin. Dacă ești supărat mai puțin de plânsul lor, te vei necăji mai puțin ca să-i faci să tacă. Fiind amenințați sau alintați mai rar, se vor deprinde mai puțin a fi fricoși sau a fi încăpățânați; vor rămânea astfel în starea lor naturală. Lăsând pe copii să plângă, mai rar se întâmplă să aibă hernii (surpături) decât grăbindu-te să-i potolești și dovadă despre aceasta e faptul că copiii cei mai neglijați sunt mai puțin expuși decât ceilalți. Nu vreau să zic că e bine să neglijezi pe copii; din potrivă, e bine să iei înaintea trebuințelor lor și să n'aștepti să țipe ca să le afli. Nu vreau ca îngrijirile ce li se dau să fie rău înțelese. Cum vreți ca copiii să nu plângă, când văd că plânsul lor le servește la atâtea lucruri? Văzând că tăcerea lor e foarte prețuită de părinți, încep să o economisească. Și plâng mereu și așa de mult încât părinții lor nu mai știu ce să le facă și astfel, plângând fără succes, copiii se istovesc și seucid⁹⁰).

169. Dacă un copil, care nu e nici legat nici bolnav și nici nu simte lipsă de vre-un lucru necesar plânge

90) Rousseau zice: ei se sinucid. Se gândește, observă Salwürk, numai la pericolul pentru copii de a-și provoca hernii printr'un strigăt peste măsură de tare.

mult, pricina este sau obișnuința sau încăpățănarea. Nu natura îl deprinde cu aceasta, ci doica; ea nu are răbdare să lase pe copil să plângă când plânsul nu are o pricină serioasă, ci îi dă numaidecât ceva ca să tacă și uită că, dacă-l face așa să tacă azi, va plânge mâine mai mult.

170. Singurul chip de a vindeca pe un copil de acest obicei este să nu dai nicio băgare de seamă, Nimeni nu vrea să facă o muncă zadarnică, nici chiar copiii. Ei sunt foarte încăpățânați, în cererile lor; dar, dacă aveți stăruință mai mare decât încăpățănarea lor, atunci ei își iau seama și nu vor mai reîncepe. Cu acest chip îi scutim de multe lacrimi și-i învățăm să le verse numai atunci când îi silește durerea.

171. De altfel, când plâng din caprițiu sau din încăpățănare, un mijloc sigur ca să-i potolim este să le arătăm un obiect plăcut și bățător la ochii, care să-i facă să uite că aveau de gând să plângă. Multe doici sunt foarte pricepute în această artă, care, condusă înțelepțește, este folositoare. Inșă trebuie neapărat ca copilul să nu bage de seamă intenția de a-l opri din plâns; să se bucure, crezând că nu te gândești la el; în privința aceasta doicile sunt neîndemânatece.

172. În deobște copiii sunt înțărcați prea de vreme. Ieșirea dinților arată timpul când trebuie să-i înțarcăm și această ieșire este de obicei grea și dureroasă. Atunci copilul, printr'o pornire de care nu-și dă seama, duce mereu la gură orice obiect are în mână, cercând să-l mestecă. Cei mai mulți cred că-i venim în ajutor, dându-i să se joace cu vreun corp tare, ca fildesul sau altceva. Socotesc că este o greșeală. Frecând de gingii aceste corpuri tari, în loc să le înmuiem, le facem osoase, le întărim și pregătim o plesnătură mai grea și mai dureroasă. Să observăm ce povară dă instinctul. N'ai să vezi niciodată pe căței deprinzându-se să apuce cu dinții lor tineri

bucăți de fier, pietre, oase, ci bucăți de lemn, de piele, de cârpă, lucruri moi cari lasă să se imprime dintele pe ele.

173. Nu ne mai place să fim simpli în nimic nici chiar față de copii. Vrem clopoței de argint, de aur, de mărgean, cristaluri bine cioplite, jucării de preț; tot lucruri nefolositoare, și primejdioase. Nu trebuiesc asemenea lucruri. Nici clopoței, nici bețișoare de strâns în dinți, ci mici ramuri cu fructe și cu frunze, o bucată de mac în care se aud sunând semințele, o rădăcină de lemn dulce⁹²⁾, pe care-l poate suga și mesteca; îi vor fi tot așa de plăcute ca și fleacurile cele scumpe și nu vor avea neajunsul de a-l învăța cu luxul chiar dela naștere.

174. S'a constatat că „papa”⁹³⁾ nu este o hrană prea sănătoasă. Laptele fiert și făina crudă fac multă *sabură*⁹⁴⁾ și nu priesc stomacului. În papă făina e mai puțin coaptă decât în pâine și nu e nici dospită; de aceea papara⁹⁵⁾ și orezul cu lapte mi se par mai bune. Dacă vrem numai-decât să-i dăm papă, atunci făina să fie mai înainte prăjită puțin. În provincia mea se face din făină prăjită astfel o supă foarte plăcută și foarte sănătoasă. Supa de carne și supa de zarzavat sunt de asemenea o hrană slabă, de care să ne folosim cât mai puțin. Trebuie întâiu ca copiii să învețe a mesteca; cu acest chip vom face să iasă mai lesne dinții. Când încep să înghită, sucurile din gură amestecate cu mâncărurile înlesnesc mistuirea.

175. Le voi da întâi să mestece fructe uscate, coji. Le voi da să se joace cu bucăți de pâine tare sau

92) Am tradus, după dicționarul botanic al lui Z. Panțu, cuvântul francez *réglisse*.

93) Am tradus cu acest cuvânt copilăresc uzitat la țară cuvântul francez *bouilli* pe care în dicționarul de Aaron, Poenaru și Hill îl găsim tradus așa: „un fel de mâncare cu lapte și făină ce se dă copiilor mici: colărezi”.

94) Cuvântul acesta e explicat astfel în dicționarul lui Aaron: „Suc ce se produce în primele mațe din rea mistuire”.

95) Am tradus cuvântul francez *panade*: supă de pâine (dicționarul citat).

pesmeți, în felul celor ce se numesc în Piemont „grissini”. Inmuind pâinea aceasta în gură, ar ajunge să înghită puțintel, dinții ar ieși și s’ar pomeni înțărcați fără să băgăm de seamă. Țăranii au de obicei stomac foarte bun și nu înțarcă copiii cu mai mult meșteșug.

176. Copiii aud vorbind de când se nasc. Le vorbim înainte ca ei să înțeleagă ce le spunem, înainte chiar ca ei să poată imita sunetele auzite. Organul lor greoiu se deprinde încet-încet cu imitarea sunetelor lor așa bine deosebite cum le auzim noi. Nu e rău ca doica să învelească pe copil cu cântece vesele și variate; dar nu-mi place obiceiul de a-l ameți mereu cu o sumă de cuvinte de prisos, din cari el nu înțelege decât tonul cu cari sunt rostite. Aș voi ca primele articulațiuni pe cari le aude el să fie rare, ușoare, distincte, repetate des, și vorbele pe cari le exprimă să fie nume de obiecte sensibile cari să se poată întâi arăta copilului. Nenorocitul obiceiului de a întrebuința cuvinte pe cari nu le înțelegem, începe mai de vreme decât ne-am gândi. Școlarul în clasă ascultă palavrele institutorului precum asculta, când era în fașă, trăncănelile doicii. Cu acest chip ajungem să-l învățăm să nu înțeleagă nimic.

177. Multe reflexiuni se nasc când ne gândim la formațiunea vorbirii și la cele dintâiu vorbe ale copiilor. Orice vom zice însă, copiii vor învăța în același chip să vorbească și toate discuțiile filozofice nu sunt aci de nici un folos.

178. Mai întâiu ei au, ca să zic așa, o gramatică a vârstei lor și sintaxa lor are reguli mai generale, decât a noastră. Dacă băgăm de seamă, ne vom mira de exactitatea cu care urmează niște analogii greșite, dacă voiți, dar foarte regulate, ciudate numai pentru că sunt prea aspre sau pentru că auzul nu le admite. Am auzit pe un părinte care certa pe copilul său fiindcă zicea: „*sunt acolo multe văci*”. Acest copil urma analogia mai bine decât gramaticii, pentru că, dacă zici *țară-țări, barcă-bărci, vamă-*

vămi, de ce n'ai zice și *vacă-văci?*⁹⁶). Este o pedanterie nesuferită și o grijă de prisos să îndreptezi pe copii când fac asemenea greșeli în contra uzului limbii, căci se vor îndrepta singuri cu timpul. Vorbiți întotdeauna exact înaintea lor, faceți așa ca să le placă să stea de vorbă cu voi mai mult decât cu oricine și fiți siguri că, pe nesimțite, vorbirea lor se va îndrepta după a voastră fără să-i fi ținut vreodată de rău.

179. Un alt abuz, mai important și care nu e mai puțin lesne de prevenit, este acela că vrem să-i facem să vorbească prea de vreme, ca și cum ne-ar fi teamă că n'o să învețe singuri să vorbească⁹⁷). Această grabă nedibace produce un efect tocmai dimpotrivă: vorbesc mai târzui, mai confuz. Pentru că se dă mare atențiune la tot ce spun, ei nu mai caută să articuleze bine, ci d'abia deschid gura; din pricina aceasta unii rămân în toată viața lor cu un cusur de pronunțare și cu o vorbire confuză care-i face aproape neînțeleși.

180. Am trăit mult printre țărani și n'am auzit nici odată pe vreunul să pronunțe pe *r* din gât, nici bărbat nici femeie, nici fată, nici băiat. Din ce pricină? Este făcut

96) Fiindcă traducerea aceasta este, în primul rând, destinată acelor ce nu cunosc limba franceză, am înlocuit exemplul dat de Rousseau cu unul auzit dela copiii români. Acestor cititori nu le-ar fi servit la nimic să găsească o chestie subtilă de gramatică franceză. Mă cred însă dator ca, aci în notă, să dau și exemplul din original.

Copilul era certat fiindcă zicea: *Irăi-je-t-y?* „Se vede — zice „Rousseau — că acest copil urma analogia mai bine decât gramaticii „noștri; căci, dacă se zice *vas-y*, de ce nu s'ar zice și *irai-je-t-y?* „Observați apoi cu ce iscusință s'a ferit de hiatul din *irai-je-y* sau „*y-irai-je*. E vina bietului copil că noi, fără rost, am scos din frază „adverbul determinativ *y*, fiindcă nu știam ce să facem cu el? — Mai pot adăoga, pentru o mai deplină lămurire a chestiunii, încă un exemplu din observație proprie: Participiul verbelor este adesea schimbat de copii sub influența analogiei: *am dregat* (ca: *am mâncat*) în loc de *am dres*.

97) Sallwürk aduce observația lui Buffon care, din contră, crede că copiii cari învață târzui să vorbească, nu vorbesc niciodată așa de ușor ca ceilalți; aceia cari învață de timpuriu a vorbi sunt în stare, înainte de a sfârși al treilea an, să învețe a citi. Vezi § 189.

altfel gâttelejul țăranilor decât al nostru? Nu, dar sunt deprinși altfel. În fața ferestrei mele este o moviliță pe care se adună să se joace copiii din partea locului. Deși sunt destul de departe de mine, deosebesc foarte bine tot ce spun și adesea am de făcut însemnări folositoare pentru această scriere. În toate zilele urechia mă înșeală în privința vârstei lor; aud glasuri de copii de 10 ani, mă uit și văd copii de trei-patru ani. N'am făcut numai eu experiența aceasta; orășenii cari vin să mă vază și pe cari îi întreb, fac și ei tocmai aceeași greșeală.

181. Greșeala se explică ușor: până la cinci-șase ani, copiii din orașe trăesc în odăile lor cu o guvernantă și e destul să mormăe ca să fie auziți. Cum au mișcat buzele, îi ascultăm. Le spunem cuvinte pe cari le repetă rău și, dându-le mare atențiune, persoanele cari sunt în jurul lor mai mult ghicesc ce vor să spună decât aud ce spun ⁹⁸).

182. La țară e cu totul altceva. Țăranca nu stă totdeauna lângă copil; astfel el este silit să se deprinză a vorbi lămurit și tare ca să fie auzit. La câmp, copiii, fiind risipiți, depărtați de părinți și de alți copii, se deprind să vorbească de departe și să-și măsoare puterea glasului după depărtarea la care se află acei cărora li se adresează. Așa se învață cu adevărat o bună pronunțare, nu bătăind câteva sunete la urechia unei guvernante care ascultă cu băgare de seamă. De aceea, când întrebi pe un copil de țăran, poate că rușinea îl împiedecă de a răspunde, dar ce spune, spune lămurit. Copilul orășeanului are nevoie de servitoare, care să tălmăcească ceea ce mormăe între dinți ⁹⁹).

98) Sallwürk aduce observații lui Formey (Anti Emil p. 53). Acesta neagă că acest abuz s'ar fi răspândit cu adevărat, cel puțin în jurul său; însă el adaogă, glumind, că în tot cazul pentru pariziene n'ar fi un exercițiu prea bun dacă s'ar deprinde să comande un batalion. Aluzie la § 186.

99) Sunt și excepții. Adesea, copiii pe cari de abia îi auzi, devin mai târziu foarte gălăgioși. Dar dacă ar fi să mă ocup de toate amănuntele, n'aș mai isprăvi. Cititorul priceput va înțelege că

183. Mărindu-se, ar trebui să scape de acest cusur băieții în colegii, iar fetele în pensioane; în adevăr, copiii cari au urmat în școli vorbesc mai deslușit decât aceia cari au fost totdeauna crescuți în casa părintească. Dar e un lucru care-i împiedecă de a dobândi o pronunțare așa de lămurită ca a țăranilor; nevoia de a învăța mult pe din-afară și de a recita cu glas tare ce au învățat. Invățând lecțiile se obișnuesc să borborosească, să pronunțe cu neglijență și rău. Recitând, e și mai rău; caută vorbele, târăgănesc și lungesc silabele, căci, dacă memoria slăbește, și limba bâlbâe. Astfel se contractă sau se păstrează greșelile de pronunțare. Se va vedea mai departe că Emil al meu nu va avea aceleași cusururi sau nu le va avea din aceleași cauze.

184. Recunosc că poporul și sătenii cad într'o altă extremitate; vorbesc totdeauna mai tare decât trebuie; pronunțând foarte exact, au articulațiuni puternice și aspre, au accente prea tari, aleg rău cuvintele, ș. a.

185. Dar, întâi, această greșeală mi se pare mai puțin rea decât cealaltă; cea dintâi lege a vorbirii este a fi auzită, deci cea mai mare greșeală ce poate să facă cineva este să vorbească așa ca să nu fie auzit. A căuta să nu pui accent în vorbă, este a căuta să iei frazelor grația și energia. Accentul este sufletul vorbirii, îi dă sentiment și adevăr. Accentul minte mai puțin decât vorba; poate din această pricină oamenii bine crescuți se tem de el așa de mult. Din obiceiul de a spune totul pe același ton, a venit acela de a râde de oameni fără ca ei să bage de seamă. După ce înlătură accentul, obișnuesc unii, mai ales, tinerii dela curte, să ia chipuri de pronunțare ridicule, afectate și supuse modei. Această schimonosire a vorbirii și a ținutei face de obicei ca Francezii să fie respingători și neplăcuți celorlalte națiuni. In loc de a

---

excesul și lipsa cari vin din același abuz sunt de o potrivă îndreptate prin metoda mea. Socot că aceste două maxime trebuie să fie nedespărțite: totdeauna, destul; — niciodată, prea mult. Din prima urmează neapărat a doua. (Nota autorului).

pune accent în vorbirea lor, ei pun o modă de pronunțare. Cu acest chip nu faci pe cineva să te privească cu bunăvoință.

186. Toate aceste mici cusururi de vorbire pe cari ne temem să nu le aibă copiii, nu sunt de mare însemnătate, se pot preveni și îndrepta cu mare ușurință. Celelalte însă, cari fac vorbirea surdă, confuză, timidă, cari vin din critica neconținută a tonului, dintr'o alegere prea îngrijită a cuvintelor, acelea nu se îndreptează niciodată. Un om care a învățat să vorbească numai în strade înguste nu va fi auzit în fruntea unui batalion și nu va impune poporului cu ocazia unei răscoale. Invățați pe copil să vorbească întâi cu bărbății, vor ști ei să vorbească pe urmă, dacă vor voi, și cu femeile.

187. Dacă veți crește copiii voștri la țară în mijlocul simplității țărănești, ei nu se vor deprinde cu bâlbâiturile confuze ale copiilor din orașe. Ei nu vor contracta nici tonul nici expresiile sătești sau le vor pierde lesne, dacă le vor și deprinde, căci învățătorul lor trăind cu ei dela naștere și din zi în zi mai apropiat de ei, va preveni sau va șterge, prin corecțiunea vorbirii lui, greșelile vorbirii țărănești. Emil va vorbi o franțuzească tot așa de curată ca mine, dar o va vorbi mai deslușit și va articula mai bine decât mine.

188. Copilul care vrea să vorbească trebuie să asculte numai cuvintele pe cari le poate înțelege și să spună numai pe acelea pe cari le poate articula. Silințele pe cari și le dă întru aceasta, îl fac să repete aceeași silabă ca și cum s'ar deprinde s'o pronunțe mai bine. Când începe să bâlbâiască, nu vă siliți prea mult să ghiciți ce spune. Dacă-l deprindeți să fie ascultat totdeauna, îl deprindeți să poruncească, și copilul nu trebuie să aibă asemenea deprindere. Să ne mulțumim a-i da cu băgare de seamă ce-i trebuie; iar el să se silească a ne face să înțelegem ce mai rămâne. Cu atât mai puțin e trebuință să ne grăbim a-i cere să vorbească: va vorbi el singur pe măsură ce va simți nevoie.

189. E adevărat, se observă că aceia cari încep să

vorbească foarte târziu nu vorbesc niciodată așa de deslușit ca ceilalți. Să nu credem însă, că, din pricină că au vorbit târziu, organul lor rămâne greoiu, ci tocmai dimpotrivă, pentru că s'a născut cu un organ greoiu, încep să vorbească târziu. Altfel, de ce ar vorbi mai târziu decât ceilalți? Au ei mai puține prilejuri de a vorbi sau sunt siliți la aceasta mai puțin? Dimpotrivă, această întârziere, îndată ce a fost băgată de seamă, produce îngrijorare și copilul e îndemnat mai mult să vorbească decât acela care a putut să articuleze mai din vreme. Și această grabă, rău înțeleasă, poate să facă și mai încurcată vorbirea lui, pe când, dacă n'ar fi fost atâta stăruință, el ar fi avut vreme să se perfecționeze.

190. Copiii pe cari îi silim prea mult să vorbească n'au vreme nici să învețe a pronunța bine, nici a înțelege bine ce-i punem să zică. Din potrivă, când îi lășăm în pace, ei se deprind întâi cu silabele cele mai ușoare de pronunțat și, dând prin gesturile lor, oarecare înțeles acestor silabe, ei ne spun întâiu vorbele lor și pe urmă primesc pe ale noastre. De aci urmează că primesc pe acestea, după ce l-au înțeles, căci nefiind siliți să le întrebuițeze, încep să observe ce înțeles le dăm și, când s'au deslușit, atunci le adoptă și ei.

191. Cel mai mare rău ce urmează din graba cu care facem pe copil să vorbească înainte de vreme, nu e acela că primele noastre vorbiri n'au niciun sens pentru el, ci este că au alt înțeles decât al nostru, fără să băgăm de seamă. Astfel, pe când se pare că ne răspund foarte exact, ei vorbesc fără să ne înțeleagă și fără să-i înțelegem. Din asemenea pricină vine surprinderea produsă câteodată de vorbele lor, cărora le dăm alt înțeles decât cel pe care li-l dau ei. Nebăgarea noastră de seamă la înțelesul adevărat pe care-l dau copiii cuvintelor, este — după părerea mea — cauza primelor lor greșeli. Aceste greșeli, chiar după ce s'au îndreptat, influențează asupra felului lor de gândire în tot restul vieții. Voiu avea ocaziune în cele ce urmează să lămuresc aceasta prin exemple.

192. Restrângeți deci, pe cât e cu putință, vocabu-

larul copilului. Este un mare neajuns să aibă mai multe cuvinte de cât idei, să știe spune lucruri pe care nu le poate cugeta. Cred că una din pricinele pentru care țăranii au în genere spiritul mai just decât orășenii, este că dicționarul lor e mai restrâns. Au puține idei, dar le compară foarte bine.

193. Primele progrese ale copilăriei se fac mai toate deodată. Copilul învață să vorbească, să mănânce, să umble cam în acelaș timp. Aceasta este, propriu vorbind, prima epocă a vieții. Înainte nu este mai mult decât era în sânul mamei: n'are nici un sentiment, nici o idee, d'abia are simțiri... Nu simte nici propria sa existență: *vivit et est vitae nescius ipse suae*¹⁰⁰).

---

100) Ovidiu, Triste, I. 3 (*Nota autorului*). Pe românește; „Trăește și nu-și dă seama singur de viața sa”. Sallwürk observă că în context pasagiul are aproape alt înțeles decât cel ce-i dă Rousseau. La Ovid e vorba de acela care e lovit de trăsnet, care mai trăește încă, dar e lipsit de orice sensibilitate.

Traducătorul german aduce observația lui Raumer: „Multe din aceste păreri ale lui Rousseau în privința educației în prima copilărie, au găsit cu drept cuvânt aprobare, deși ele au condus din când în când la extravagante, mai ales prin faptul că au voit unii să trateze copiii francezi, germani, etc. ca tineri sălbateci, lăsându-i totuși în același mediu de viață. Mici prinți alergau desculți”.

CARTEA II-a

CUPRINSUL

A doua parte a vieții (1). Plânsul și vorbirea (2—3). Deprinderea de a îndura durerile (4—5). Invățatul umbletului (6—7). Iubirea de copii (8—14). Fericirea și nefericirea; trebuințele și putința de a le satisface (15—29). Adevărata libertate și aplicarea ei la educație; raportul dintre om și natură (30—37). Excesul de severitate și excesul de indulgență (38—50). Greșeala de a raționa cu copiii prea mici (51—55). Fermitatea în educație (56—57). Emulațiunea; libertatea; pedeapsa (58—60). Vișiile ce vin dela natură și cele ce vin dela societate (61—63). Simplitatea în educație (64—65). Educația negativă (66—71). Puterea exemplelor în educație (72). Viața în mijlocul naturii (73). Educația prin fapte, nu prin vorbe (74—80). Noțiuni despre raporturile dintre oameni. Proprietatea (81—92). Primele viși: minciuna (93—100). Ușurința de a făgădui: predica moralei; dărnicia (101—107). Principii de morală ce se pot da copiilor (108—109). Inteligența copilului în această vârstă nu e primitoare de cunoștințe (110—118). Invățarea limbilor străine (119—123). Geografia (124—125). Istoria (126—132). Invățarea pe din afară. Fabule. Morala fabulelor (133—147). Invățământul citirii (148—151). Iarăși metoda negativă (152—153). Educația corpului condiționează dezvoltarea spiritului (154—161). Educația fără regule și prin libertate (162—169). Caprișile copilului și îndreptarea lor (170—183). Educația simțurilor (184—186). Dezvoltarea corpului influențează dezvoltarea inteligenței (187—190). Imbrăcămintea copiilor (191—195). Deprinderea cu frigul (196—199). Somnul (200—206). Vindecarea lenei (207—208). Deprinderea cu durerile (209). Vaccinarea (210—212).

Sporturi (213—214). Iarăși educația simțurilor. Diferite exerciții. Frica de întuneric (215—220). O întâmplare de acest fel (221—229). Cum se tămăduiește această frică (230—234). Pipăitul (235—239). Văzul. Educația lui. Desenul. Geometria (240—264). Exerciții complexe (265—269). Auzul (270—272). Vocea; vorbirea; cântul (272—280). Gustul: hrana; alimentația copiilor (281—289). Alimentația cu carne (290). Pledoaria lui Plutarh pentru regimul vegetarian (291—296). Simplitatea mâncărilor copiilor (297—298). Mirosul (299—302). Simțul comun (303). Deosebirea între copiii crescuți cu cărți și cei crescuți în mijlocul naturii. Cele două tipuri. Ce s'a realizat prin metoda lui Rousseau până la 12 ani (304—325).

Pedagogia lui Rousseau

Această gravură, care a servit ca frontispiciu pentru cartea sa „Emil” amintește câteva din teoriile lui pedagogice: alăptarea copilului de către mamă, desființarea feșei, lucrul manual, viața copiilor în aer liber, etc. Toată lumea aceasta se mișcă în jurul chipului lui Rousseau.

1. Aci este al doilea termen al vieții; aci se isprăvește, propriu vorbind, copilăria, căci vorbele latinești „*infans*” și „*puer*” nu sunt sinonime. Cel dintâi are un înțeles mai restrâns decât cel de-al doilea: „*infans*” însemnează *care nu poate vorbi*¹⁾. Deaceea la scriitorul *Valerius Maximus*²⁾ se găsește expresiunea „*puerum infantem*”³⁾. Mă servesc însă de acest cuvânt (franțuzește *enfant*) după cum este obiceiul în limba franceză, până la vârsta pentru care se dau alte nume⁴⁾.

2. Când copiii încep a vorbi, ei plâng mai puțin. Acesta e un progres natural: în locul unei vorbiri, vine altă vorbire. Indată ce pot spune cu vorbe că sufer, de ce ar spune cu țipete? afară numai de împrejurarea când durerea este prea mare și vorba n'o poate exprima. Dacă obișnuiesc și de acum înainte să plângă, vina e a persoanelor cari sunt împrejurul lor. Dacă Emil a putut spune odată „mă doare”, va trebui să aibă dureri prea mari pentru ca să fie silit să plângă⁵⁾.

---

1) *Infans*, dela verbul *feri* (a vorbi) are ca prim înțeles cel notat aci de autor; din acesta se desvoltă sensul de *copil* cu care îl aflăm în cuvântul francez *enfant*.

2) *Valerius Maximus*: istoric latin din timpul împăratului Tiberiu (14—37 după Hr.).

3) „*Copil care nu vorbește încă*”. Expresia aceasta se găsește și la alți autori, chiar la Cicerone și la Horațiu din epoca clasică.

4) În românește, exprimăm diferitele epoce ale vârstei prin cuvintele: *făt*, *prunc*, *copil*, *adolescent*, *adult*.

5) Sallwürk notează că Locke (§ 111—114) este, în unele puncte,

3. Dacă copilul este slăbuț, prea simțitor, și în mod natural se apucă să plângă pentru nimic, eu înlătur pricina țipătului, făcându-l nefolositor și fără urmare. Cât timp plânge, nu mă duc deloc la el; alerg îndată ce a tăcut. În curând își va face obiceiul să mă cheme tăcând sau cel mult printr'un singur strigăt. Copiii judecă simțurile lor numai prin efectele simțite ale semnelor. Altă convențiune nu este pentru ei: oricât rău și-ar face un copil, rar se întâmplă să plângă când e singur afară numai dacă nu nădăjduște să-l auză cineva.

4. Cade, își face un cucuiu la frunte, îi curge sânge din nas, își taie degetele: eu nu mă grăbesc să alerg la el cu înfățișarea speriată, ci stau liniștit cel puțin un timp oarecare scurt. Răul s'a făcut, în mod necesar el trebuie să sufere: graba mea n'ar face alta decât să-l sperie mai mult și să-i mărească sensibilitatea. În fond, când te rănești, nu te supără atât lovitura cât frica. Eu îl voi feri de aceste suferințe, căci de sigur el va judeca despre răul său așa cum va vedea că judec eu: dacă mă va vedea alergând cu îngrijorare să-l mângâiu, să-l căinez, se va socoti pierdut; dacă mă va vedea liniștit, se va liniști și el și va crede că răul s'a și vindecat, fiindcă nu-l mai simte pentru un moment. La vârsta aceasta ia copilul primele lecții de curaj și, dacă suferă fără teamă dureri ușoare, învață încet, încet să îndure și pe cele mari.

5. Nu numai că nu voi fi prea băgător de seamă ca Emil să nu se rănească, dar mi-ar părea foarte rău să nu se rănească niciodată și să crească fără a ști ce e durerea. Cel dintâiu lucru pe care trebuie să-l învețe este a suferi, căci de el va avea cea mai mare nevoie. Pare că copiii sunt mici și slabi, numai ca să poată lua, fără primejdie, asemenea lecțiuni importante. Dacă copilul cade întinzându-se jos, nu-și va frânge piciorul;

---

originalul după care s'a luat Rousseau, dar nu-l poți recunoaște lesne. Rousseau pune și aci chestiunea din punctul său de vedere, care se deosebește esențial de principiul lui Locke de a crește copilul ca „o ființă rațională”.

dacă se lovește cu un băț, nu-și va rupe brațul; dacă apucă un obiect tăios, nu-l va strânge prea mult și nu se va tăia prea adânc. Nu știu vreun copil care, lăsat liber, să se fi omorât, să se fi schilodit ori să-și fi făcut un rău mare, afară numai dacă nu este expus fără băgare de seamă pe vre un loc înalt ori prea aproape de foc sau dacă nu sunt pe lângă el unelte primejdioase. Ce să mai zicem de grămădirea a tot felul de lucruri împrejurul copilului, ca să-l înarmeze de sus până jos împotriva durerii, iar când se face mare, rămâne tocmai sub stăpânirea ei, fără curaj, fără experiență și se crede mort la cea dintâi înțepătură și leșină văzând că-i pică cea dintâi picătură de sânge?

6. Mania noastră de a-i instrui ca la școală ne face totdeauna să învățăm pe copiii lucruri pe cari ei le-ar învăța mai bine singuri și să uităm cece am putea în adevăr să-i învățăm noi. Se poate ceva mai nerod decât silința ce ne-o dăm ca să-i învățăm să meargă, par'că s'ar fi văzut vreunul care, din pricina neîngrijirii doicii, să se fi făcut mare și să nu știe să umble? Se văd însă destui oameni cari merg rău toată viața, pentru că i-a învățat rău să meargă.

7. Emil nu va avea nici legături la cap, nici coșuri cu rotițe, nici cărucioare, nici bete; sau cel puțin, îndată ce va începe să știe a pune un picior înaintea altuia, nu va fi sprijinit decât pe locurile împietruite și peste acestea va fi trecut foarte repede⁶⁾. In loc să-l lași să

6) E de răs chipul cum merg oamenii cari au fost ținuți de cordoane când erau mici (*Nota autorului*). Pasagiul acesta al lui Rousseau combate obiceiul, foarte răspândit în Franța, de a pune la dispoziția copiilor mijloace artificiale prin cari să-i învețe a merge. Și la noi părinții urmăresc câteodată același scop, dar nu se întrebuințează toate obiectele pe cari le pomenește aci autorul; de aceea cuvintele nici n'au termeni echivalenți și am recurs la perifraze. Prin „legături la cap” (fr. *bourrelet*) se înțelege un fel de turban sau căciuliță formată sau dintr'o stofă subțire bine vătuită sau din cauciuc. Când copilul cade, această legătură îi protejează capul. „Coșurile cu rotițe” și „cărucioarele” sunt cam același lucru: figura arată

se îmbâcsească în aerul stricat al unei camere, du-l în fiecare zi într'o livadă. Acolo poate să alerge, să sburde, să cadă de o sută de ori pe zi: cu atât mai bine, se va învăța să se scoale mai repede. Mulțumirea de a fi liber plătește multe răni. Elevul meu va avea des vânătaii, dar în schimb va fi totdeauna vesel; pe când ai voștri au mai puține, însă sunt totdeauna contrariați, totdeauna ca legați cu lanțuri, totdeauna triști. Mă îndoiesc dacă sunt mai câștigați aceștia.

8. Pe măsură ce cresc puterile copiilor, scade nevoia de a plânge. Putând să facă singuri mai multe lucruri, au mai rar trebuință să ceară ajutorul altora. Odată cu puterea, ei dobândesc și cunoștința de a se servi de ea. Cu această a doua treaptă începe propriu zis viața individului; atunci începe să aibă conștiința de sine. Memoria îl face să simtă că este aceeași ființă în toate momentele existenței; el devine cu adevărat *unul, același*, prin urmare capabil de fericire și de nenorocire. Trebuie

---

forma lor. Prin bete (fr. *lisières*) se înțelege un cordon sau bete cu cari se leagă copiii ca să fie susținuți când merg, să nu cază. Igieniștii de azi, deși nu osândesc cu desăvârșire aceste mijloace, dar nu le

recomandă prea mult. În ce privește în special căruciorul, spun că în primele timpuri este chiar primejdios, expunând pe copil să cază mai rău decât dacă ar fi lăsat liber.

deci, de aci înainte, să începem a-l socoti ca o ființă morală.

9. Deși vieța omului se socotește după cei ce trăesc mai mult și pentru fiecare vârstă sunt probabilități de traiu potrivite cu ea, totuși nimic nu este mai nesigur decât lungimea vieții omului. Puțini oameni ajung la termenul cel mai depărtat. Cele mai mari primejdii ale vieții sunt la începutul ei; cu cât ai trăit mai puțin, cu atât e mai puțină speranță că vei trăi. Din toți copiii cari se nasc, cel mult jumătate ajung la adolescență. Este probabil că elevul vostru nu va ajunge la vârsta adultă.

10. Ce să zicem despre această educațiune barbară care jertfește prezentul pentru un viitor nesigur, care încarcă pe copil cu tot felul de lanțuri și începe prin a-l chinui ca să-i pregătească în depărtare o pretinsă fericire, de care — e de crezut că nu se va bucura niciodată? Chiar dacă aş socoti că această educațiune are un scop înțelept, cum pot vedea, fără să mă supăr, niște bieți nenorociți supuși unui jug de nesuferit, osândiți la muncă necurmată ca ocașii, fără să fii sigur că atâtea îngrijiri le vor fi vreodată folositoare? Vârsta veseliei trece cu plânsete, cu pedepse, cu amenințări, cu robie. Zicem că pentru binele lui chinuim pe bietul copil și nu vedem că chemăm moartea, care-l va apuca în mijlocul atâtor jalnice pregătiri. Cine știe câți copii se prăpădesc din pricina ciudatei înțelepciuni a unui părinte sau a unui învățător? Fericiți că scapă de cruzimea lor, au un singur câștig din relele pe cari le-au învățat: mor fără să le pară rău de vieță, căci i-au cunoscut numai chinurile.

11. Oamenilor, fiți umani! Aceasta e prima voastră datorie. Fiți umani pentru toate stările, pentru toate vârstele, pentru tot ce nu este străin de om! Ce înțelepciune veți găsi afară din omenire? Iubiți copilăria, ocrotiți-i jocurile, plăcerile, dragăstoasele ei porniri! Care din noi n'a simțit câteodată părere de rău că a trecut de cea vârstă când aveam totdeauna râsul pe buze și sufletul ne era totdeauna liniștit? De ce vreți să lipsiți pe acești mici nevinovați de folosința unui timp așa de scurt, care

fuge, și de folosința unui bun așa de prețios, pe care n'ar avea cum să-l întrebuințeze rău? De ce voiți să umpleți de amărăciune și de durere anii acestia, cei dintâi, cari se scurg așa de repede și cari nu se mai întorc nici pentru ei cum nu se mai întorc nici pentru voi? Părinților, știți voi în ce moment va lua moartea pe copiii voștri? Vă pregătiți strașnice păreri de rău, lipsindu-i de puținele minute pe cari le îngăduie lor natura. Indată ce ei pot să simtă plăcerea de a trăi, faceți-i să se bucure de ea, faceți ca, în orice ceas i-ar chema Dumnezeu, să nu moară fără să fi gustat vicața.

12. Câte glasuri nu vor striga împotriva-mi! Auz de departe strigătele unei false înțelepciuni care ne aruncă totdeauna afară din noi înșine, care socotește prezentul drept nimic și, urmărind neconținut un viitor care fuge cu cât înaintezi, și, silindu-ne să ne ducem unde nu suntem, ne duce unde nu vom fi niciodată⁷⁾.

13. Veți răspunde că acesta este timpul când se îndreptează înclinările rele ale omului; în vârsta copilăriei pedepsele se simt mai puțin și trebuie să le înmulțești acum pentru ca să le înlături în vârsta matură. Cine vă spune că toată această întocmire e în mâna voastră și că toate frumoasele învățăminte cu cari încărcați mintea slabă a copilului nu-i vor fi într'un târziu răufăcătoare, iar nu folositoare?⁸⁾ Cine vă asigură că-l scutiți de vre-un neajuns prin necazurile cu cari îl încărcați acum? De ce-i dați mai multe rele decât acelea ale stării lui, când nu sunteți siguri că relele prezente sunt un câștig pentru viitor? Și cum îmi veți dovedi că relele înclinări de cari voiți să-l scăpați nu sunt tocmai prici-

7) Montaigne („*Incerări*” vol. I, cap. III) intitulează un capitol cu cuvintele următoare: „*Afecțiunile noastre merg afară din noi*” și zice: „Teama, dorința, speranța ne târăsc spre viitor și ne înlătură sentimentul despre ceea ce este pentru ca să ne pierdem vremea cu ceea ce va fi, când poate noi nu vom mai exista”. Și citează apoi o cugetare a filozofului latin Seneca: „Cine se gândește la viitor e un nenorocit”.

8) Vezi Locke § 65.

nuite de îngrijirile voastre rău înțelese, iar nu de natură? Ce absurdă prevedere! Să faci astăzi nenorocită pe o ființă, cu nădejdea, bine ori rău întemeiată, că o vei face fericită într'o zi! Iar dacă cei cu spirite vulgare confundă licența cu libertatea și pe copilul pe care-l faci fericit cu copilul pe care-l resfeți, învățați-i să deosebească aceste lucruri.

14. Ca să nu alergăm după închipuiri, să nu uităm ce este potrivit cu condițiunea noastră. Omenirea are locul său în ordinea vieții omenești; trebuie să considerăm pe om ca om și pe copil ca copil. Să alegem locul fiecăruia și să-l așezăm acolo, să rânduim pornirile omenești după constituția omenească: iată tot ce putem face pentru binele omului. Restul se ține de pricini străine, cari nu sunt în puterea noastră.

15. Fericirea sau nenorocirea absolută sunt lucruri necunoscute pentru noi. În viață, totul e amestecat. Nu poți avea o simțire cu adevărat pură; nu stăm două momente în aceeași stare. Afecțiunile sufletului nostru și schimbările trupului nostru sunt într'o necontenită mișcare. Binele și răul sunt lucruri comune pentru toți, dar în măsuri diferite. Cel mai fericit este acela care are mai puține suferințe; cel mai nenorocit este acela care are mai puține plăceri. Un lucru este obștesc: sunt mai multe suferințe decât plăceri⁹⁾. Fericirea omului pe pământ este deci numai o stare negativă; trebuie să o măsoare după puținătatea relelor îndurate.

16. Simțind o suferință, ai totdeauna dorința de a te scăpa de ea; simțind o plăcere, ai totdeauna dorința de a te bucura mai mult de ea. A dori un lucru arată lipsa aceluși și orice lipsă este supărătoare; deci, din nepotrivirea dintre dorințele noastre și puțința noastră de a le împlini, iese nenorocirea noastră. Dacă ar fi o ființă care să aibă puțințe egale cu dorințele, aceea ar fi absolut fericită.

9) Sallwürk notează că Formey (Anti-Emil) zice din contră: toate în toate socotite, există mai mult bine decât rău.

17. In ce stă deci înțelepciunea omenească sau drumul spre adevărata fericire? Nu stă în împuținarea dorințelor, căci dacă acestea ar fi mai mici decât putința noastră, o parte din facultățile noastre ar rămânea în nelucrare și nu ne-am folosi de ființa noastră întreagă. Nu stă nici în întinderea facultăților, căci, dacă dorințele s'ar mări și ele deopotrivă, am ajunge mai nenorociți. Ea stă în împuținarea excesului dorințelor asupra putinței, în egalizarea perfectă a voinței cu putința. Numai atunci, fiind în acțiune toate forțele, sufletul va rămânea totuși liniștit și omul se va simți bine.

18. Așa a făcut întâi natura, care face toate cum e mai bine. Ea dă omului întâi dorințe necesare la conservarea lui și însușiri îndestulătoare ca să și le îndeplinească. Pe celelalte toate le-a așezat ca în rezervă în fundul sufletului lui, ca să se desvolte la trebuință. In această stare primitivă se găsește echilibrul putinței și al dorinței și omul nu e nenorocit. Indată ce facultățile sale virtuale se pun în acțiune, imaginațiunea, cea mai harnică din toate, se deșteaptă și le întrece. Imaginațiunea mărește pentru noi măsura lucrurilor posibile, și în bine și în rău, și prin urmare ațâță și hrănește dorințele cu nădejdea că vor fi îndeplinite. Dar lucrul pe care-l socotim la îndemână, se depărtează mai iute decât îl putem urmări noi: când credem că l-am ajuns, se schimbă și ni se arată departe. Fiindcă nu vedem calea ce am străbătut, nu o ținem în socoteală; cea care rămâne de străbătut se mărește, se întinde neconținut; astfel omul se istovește fără să ajungă la țintă și, cu cât realizăm mai multe satisfacțiuni ale dorințelor, cu atât fericirea se depărtează de noi.¹⁰⁾

19. Dimpotrivă, cu cât omul rămâne mai aproape de condițiunea sa naturală, cu atât diferența dintre facultățile și dorințele sale este mai mică și deci e mai puțin departe de fericire. Nu e niciodată mai puțin nenorocit decât atunci când pare lipsit de toate, căci nenorocirea

10) Vezi mai sus nota despre pasagiul din Montaigne.

nu stă în lipsa lucrurilor, ci în trebuința pe care o simțim de acele lucruri.

20. Lumea reală are hotare; cea închipuită e fără sfârșit. Fiindcă pe cea dintâi nu o putem lărgi, să micșorăm pe cealaltă, căci numai din diferența lor se nasc necazurile cari ne fac cu adevărat nenorociți. Dacă înlăturăm puterea, sănătatea și buna părere despre noi înșine, toate bunurile vieții sunt numai în mintea noastră; dacă înlăturăm durerile corporale și muștrările conștiinței, toate relele sunt numai închipuiri. Știu că se va zice că acest principiu e cunoscut; dar aplicarea practică nu este cunoscută și aici e vorba numai de practică.

21. Ce se înțelege când se zice că omul este slab? Cuvântul de „slăbiciune” e ceva relativ: arată raportul între o ființă oarecare și altceva. Dacă puterile ei întrec trebuințele, fie o insectă, fie un vierme, va fi o ființă tare; dacă trebuințele covârșesc puterile, fie un elefant, un leu, fie un cuceritor, un erou, fie un Zeu, va fi o ființă slabă. Ingerul răsvrătit care nu și-a cunoscut natura, era mai slab decât un fericit muritor care trăește pașnic după firea sa. Omul e foarte puternic când se mulțumește să fie ceace este; e foarte slab, când vrea să se ridice d'asupra omenirii. Să nu vă închipuiți deci că, mărindu-vă facultățile, vă veți mări puterile; dimpotrivă, le veți micșora, dacă mândria voastră se întinde mai mult decât ele. Să măsurăm raza sferei noastre și să rămânem în centru ca insecta în mijlocul pânzei sale: vom fi totdeauna mulțumiți cu noi înșine și nu vom avea să ne plângem de slăbiciune, căci n'o vom simți niciodată.

22. Toate animalele au tocmai facultățile necesare pentru a se conserva. Numai omul are și facultăți de prisos. Nu e oare ciudat ca acest prisos să fie pricina nenorocirii sale? In toate țările brațele omului fac mai mult decât trebuie pentru întreținerea lui. Dacă ar fi destul de înțelept și n'ar ținea socoteală de acest prisos, ar avea totdeauna strictul necesar, pentrucă n'ar avea niciodată

mai mult. Trebuințele mari — zicea Favorinus¹¹⁾ — se nasc din averile mari; adesea cel mai bun mijloc de a dobândi lucrurile cari ne lipsesc este să ne lipsim de cele pe care le avem, căci muncind pentru a ne mări fericirea, noi o schimbăm în nenorocire. Omul care ar voi numai să trăiască, ar trăi fericit, prin urmare ar fi bun, căci n'ar avea niciun folos să fie rău.

23. Dacă am fi nemuritori, am fi niște ființe nenorocite. Desigur este greu să mori, dar este bine să ai nădejde că nu vei trăi totdeauna și că o vieță mai bună va pune capăt necazurilor vieții acesteia. Dacă ni s'ar oferi nemurirea pământească, cine ar primi un asemenea trist dar?¹²⁾ Ce mijloc, ce nădejde, ce mângâiere ne-ar rămânea împotriva relelor soartei și împotriva nedreptăților oamenilor? Ignorantul, care nu prevede nimic, pune puțin preț pe vieță și nu se teme că o va pierde; omul luminat vede că sunt bunuri de un preț mai mare pe cari le pune înaintea acestei vieți. Numai jumătatea de învățătură și falsa înțelepciune, făcându-ne să vedem numai până la moarte și nu *dincolo* de ea, fac din moarte răul cel mai mare. Pentru cel înțelept, fatalitatea de a muri este tocmai rațiunea pentru care îndurăm nevoile

11) Favorinus, filozof grec (între anii 90—150 după Hristos), care a trăit o mare parte din vieța sa la Roma. A fost profesor, vestit și a scris cărți multe, dar nu ni s'a păstrat niciuna întregă, ci numai fragmente pe cari ni le comunică elevul său Aulus Gellius. Pasagiul acesta este în *Noctes atticae* IX. 8. Il reproducem aci: „Omul care posedă multe lucruri are trebuință de multe lucruri și sărăcia mare vine nu din multă lipsă, ci din mare abundență. Fîind cineva bogat, are dorințe noi ca să conserve ceea ce posedă. De aceea omul care are multă avere și vrea să se pună la adăpostul nevoii, să caute a-și micșora averea, nu a și-o mări: cu cât va avea mai puțin, cu atât va avea și trebuințe mai puține. Într-o zi Favorinus a exprimat această idee în aplausele ascultătorilor: „Cel care ar vrea să aibă 15 mii de haine, ar putea să dorească a avea și mai multe. Eu când simț nevoia de a dobândi mai mult decât am, taiu o parte din ce am și atunci ceea ce-mi rămâne îmi va fi destul”.

12) Aci autorul notează: „Vorbesc de oamenii cari reflectează în adevăr; nu de orice om”.

vieții. Dacă n'am avea siguranța că odată o să sfârșim vieța, ar costa prea mult păstrarea ei.

24. Suferințele morale sunt toate păreri ale noastre, afară de una sigură: crima; și aceasta e în puterea noastră să n'o facem; suferințele fizice se distrug sau ne distrug. Doctoriile noastre sunt timpul sau moartea; dar suferim cu atât mai mult cu cât știm să suferim mai puțin și sunt mai mari chinurile ca să ne vindecăm de boale decât cele pe cari le-am avea îndurând boalele. Trăiește după îndemnul naturii, fii răbdător și gonește pe doctori¹³⁾; cu acest chip nu vei scăpa de moarte, dar o vei simți o singură dată, pe când ei fac s'o simți în fiecare zi cu închipuirea ta turburată; iar meșteșugul lor mincinos, în loc să-ți prelungească vieța, te face să nu te folosești de ea. Voiu întreba totdeauna: ce bine real a făcut oamenilor această artă? E adevărat că ar muri unii dintr'aceia pe care îi vindecă, dar ar trăi milioanele pe care ea îi omoară. Dacă ești om cu socoteală, nu lua bilet la această loterie, unde ai atâția sorți împotriva ta! Suferă, mori sau vindecă-te; dar trăește câte zile îți dă Dumnezeu¹⁴⁾.

25. În așezămintele omenești este numai nebunie și contradicere. Pe măsură ce vieța își pierde din prețel ei, pe aceeași măsură ne îngrijim mai mult de dânsa. Bătrânilor le pare rău de ea mai mult decât tinerilor și nu vor să piarză pregătirile pe cari le-au făcut pentru ca să se folosească de ea; e foarte crud să mori la șazeci de ani înainte de a fi început să trăiești. Se crede că omul are o mare dragoste pentru propria sau conservare: lucrul este adevărat, dar nu băgăm de seamă că a-

13) Aci Sallwürk pune nota următoare: „Maxima cunoscută a stoicilor: să trăim potrivit naturii în genere și îndeosebi celei omenești, după Diogene Laertiu, Zenon § 89”. — Acest Diogene Laertiu este un scriitor grec care a trăit prin sec. III după Hr. și-a lăsat o carte despre viețile filozofilor. Aci se găsesc multe maxime de ale acestora.

14) Aceeași chestiune o tratează și în cartea I § 97. Această osândire a medicinei motivate de cuvinte personale ale autorului, nu se poate susține azi cu argumente serioase.

ceastă dragoste, așa cum o simțim noi, este în mare parte opera noastră. În mod natural, omul caută să se conserve numai întrucât are în putința sa mijloacele necesare; îndată ce nu le mai are, se liniștește și moare fără să se chinuiască zadarnic. Natura ne dă prima lege a resemnării. Sălbatecii, ca și animalele, se luptă foarte puțin împotriva morții și o sufer aproape fără să se plângă. Dacă uiți această lege, rațiunea îți poate forma alta, dar puțini știu s'o găsească și, chiar de au aflat o asemenea resemnare factice, ea nu este niciodată așa de deplină și întregă cum e cea dintâi.

26. Prevederea! Prevederea, care ne poartă neconștient să privim dincolo de noi și adesea ne face să ne vedem unde nu vom ajunge niciodată, este adevăratul izvor al tuturor nenorocirilor noastre¹⁵). Ce nebunie pe o ființă așa de trecătoare ca omul, să privească totdeauna departe într'un viitor care vine foarte rar, și să lase deoparte prezentul, de care e sigur! E o nebunie cu atât mai răufăcătoare cu cât se întărește cu vârsta; bătrânii, fiind totdeauna neîncrezători, prevăzători, sgârșiți, sunt gata a se lipsi azi de un lucru trebuincios dacă pot bănui că nu-l vor mai avea peste o sută de ani. Astfel ne ținem de tot, ne acățăm de tot: timpurile, locurile, oamenii, lucrurile, tot ce există, tot ce va exista au o însemnătate pentru fiecare din noi; individul nostru nu e decât cea mai mică parte din noi înșine. Fiecare se întinde, ca să zic așa, pe tot pământul și devine sensibil pe toată această mare suprafață. Ne mai putem mira, dacă relele noastre se înmulțesc în toate punctele unde putem fi supărați? Câți prinți se prăpădesc de ciudă că au pierdut o țară pe care n'au văzut-o niciodată! Câți negustori nu țipă la Paris, fiindcă i-ai lovit în India!¹⁶).

15) Acest pasagiu reamintește iarăși pe Montaigne pe care l-am citat mai sus (la § 12).

16) Aci *autorul* reproduce din Montaigne („*Incercări*”, cartea III-a cap. 10): „Omul are o mare grijă să-și prelungească ființa sa în toate felurile... Tragem la noi tot: nimeni nu se gândește să fie

27. Oare natura face pe oameni să fie așa de departe de ei înșiși? Cere ea ca fiecare să afle dela alții destinul său și uneori să-l afle în urma tuturor, astfel că cutare moare nenorocit sau fericit, fără să fi știut vreodată ceva? Iată un om tânăr, vesel, voinic, sănătos; prezența lui îți inspiră bucurie, ochii lui arată mulțumire și bună-stare; poartă în sine chipul fericirii. Poștașul aduce o scrisoare. Omul fericit se uită la ea; e adresată lui, o deschide, o citește. Deodată fața i se schimbă; se îngălbenește, leșină. Când se deșteaptă, plânge, n'are astâmpăr, geme, își smulge părul din cap, face să răsunе văzduhul de țipetele lui, pare lovit de convulsii groaznice. Nebunule! ce rău ți-a făcut hârtia aceasta? Ți-a rupt vreun membru al corpului? Te-a făcut să comiți vreo crimă? În fine, ce a schimbat în tine ca să te văd în starea în care te văd?

28. Dacă scrisoarea s'ar fi rătăcit, dacă un om milos ar fi aruncat-o în foc, mi se pare că ar fi fost o problemă ciudată soarta acestui om fericit și nenorocit în același timp. Veți zice: nenorocirea lui era reală. Bine, dar el n'o simțea. Unde era ea? Fericirea lui era numai în mintea lui... înțeleg deci că sănătatea, veselia, buna-stare, mulțumirea spiritului sunt numai niște închipuiri. Existăm deci acolo unde nu suntem. Atunci de ce să ne fie așa tare frică de moarte, dacă rămâne ceace ne face să trăim? ^{omni} 17).

numai *unu*. Cu cât ne mărim posesiunea, cu atât ne expunem la loviturile soartei. Ar trebui dorințele noastre să fie circumscrise în limita comodităților celor mai apropiate. Orice faptă care nu se conduce după acest principiu este o faptă nenorocită și bolnavă”.

În fraza din urmă a lui Rousseau e vorba de întinderea afacerilor comerciale din vremea sa, care erau încă neînsemnate față de dezvoltarea ce au luat ele după găsirea mijloacelor de comunicație și de transport de cari dispune omenirea civilizată de azi.

17) Autorul adaugă aci în notă un pasagiu din filozoful latin Seneca și altul din francezul Montaigne. Pasagiul din Seneca e următorul: „Cea mai mare parte din muritori acuză natura pentru că ne face să ne naștem pentru un timp așa scurt... Nu e adevărat că avem un timp puțin, ci că pierdem mult... Viața este destul de lungă, dacă fiecare zi e întrebuințată (cap. 1). Fiecare se zorește în viață și obosit de prezent, e chinuit de gândul viitorului...” (cap. 7).

29. Omule, strânge-ți existența în tine însuși și nu vei mai fi nenorocit. Stai în locul pe care ți l-a fixat natura în șirul ființelor și nimic nu va putea să te scoată de acolo. Nu te răsvrăți în contra legii neînfrante a necesității și nu căuta să-i stai împotriva, prăpădindu-ți puterile pe cari Cerul nu ți le-a dat ca să-ți întinzi sau să-ți prelungești existența, ci numai ca s'o păstrezi cum îi place, și cât îi place. Libertatea și puterea ta nu se întind mai departe decât puterile tale naturale: restul este numai sclavie, închipuire, părere. Stăpânirea chiar este o servitute când se ține de opinia oamenilor, căci ești legat de prejudecățile lor. Ca să-i duci cum vrei tu, trebuie să mergi cum vor ei. Dacă ei și-ar schimba modul de gândire, ar trebui și tu de nevoie să-ți schimbi modul de a lucra. Acei cari sunt pe lângă tine, e destul să știe a conduce opiniunile poporului pe care crezi că-l guvernezi sau ale favoriților cari te guvernează sau ale familiei tale sau chiar opiniunile tale proprii, — acești viziri, acești curteni, acești preoți, acești soldați, acești servitori, aceste femei flecare și chiar copiii, — de ai avea și geniul lui Temistocle, te vor conduce, ca pe un copil, în mijlocul legiunilor tale¹⁸). Orice ai face, niciodată autoritatea ta reală nu va merge mai departe decât facultățile tale reale. Indată ce trebuie să vezi prin ochii altora, trebuie să vrei prin voința lor. Tu zici cu mândrie: popoarele *mele* sunt supușii *mei*. Fie, dar tu ce ești? supusul miniștrilor tăi. Dar miniștrii la rândul lor ce sunt? supușii funcționarilor, ai amantelor lor, slugile slugilor lor. Luați tot, uzurpați tot și pe urmă

18) Aci *autorul* pune nota următoare: „Temistocle zicea prietenilor săi că copilul său este arbitru Greciei: „el stăpânește pe „mama sa, mama sa mă stăpânește pe mine, eu stăpânesc pe „Ateni și Atenienii stăpânesc pe Greci”. (Plutarh, *Vorbe însemnate ale regilor și generalilor*). Imperiile cele mai mari, s'ar descoperi că sunt conduse de oamenii cei mai mititei, dacă te-ai coborî dela suveran, grad cu grad, până la mâna cea din urmă care în secret învârtește toate”. — E vorba aci de marele general atenian, care a comandat armata grecească în lupta contra regelui persan Xerxes (525—460 în. de Hrs.).

aruncați banii cu amândouă mâinile îndreptați tunuri, ridicați spânzurători, pregătiți roți; faceți legi și dați porunci; înmulțiți spionii, soldații, calăii, închisorile, lanțurile! Sărmani omuleți! La, ce vă slujesc toate acestea? Nu veți fi nici mai bine serviți, nici mai puțin furați, nici mai puțin înșelați, nici mai deplin stăpâni. Veți zice totdeauna: „Voim!” și veți face totdeauna ce vor voi alții¹⁹).

30. Face în adevăr ce vrea numai acela care n'are nevoie pentru aceasta a adăoga brațele altuia la brațele sale; de aci urmează că cel dintâi din toate bunurile nu este autoritatea, ci libertatea. Omul cu adevărat liber voiește numai ceea ce poate și face ce-i place. Aceasta este maxima fundamentală. E vorba s'o aplicăm copilăriei și toate regulile educațiunii vor urma dintr'însa.

31. Societatea a făcut pe om mai slab, nu numai pentru că i-a ridicat dreptul ce avea asupra propriilor sale forțe, dar și pentru că, din pricina ei, acestea nu-i sunt îndestulătoare. Iată de ce dorințele i se înmulțesc potrivit cu slăbiciunea lui și iată ce face slăbiciunea copilăriei comparată cu vârsta matură. Dacă vârstnicul este o ființă puternică, iar copilul o ființă slabă, pricina nu este că cel dintâi ar avea în mod absolut mai multă forță decât cel de al doilea, dar pentru că unul în mod natural are forța trebuincioasă pe când celălalt nu o are. Omul va avea deci mai multe *voințe*, iar copilul mai multe *fantazii*. Prin acest cuvânt înțeleg toate dorințele cari nu sunt adevărate trebuințe și pe cari nu le poate mulțumi decât cu ajutorul altora.

32. Am arătat pricina acestei stări de slăbiciune. Natura îi vine în ajutor prin dragostea părinților; dar a-

19) Aci nota lui *Sallwürk*: „Omuleții aceștia meritau totuși mai multă considerație, nu numai pentru că au putere mare, ci pentru că e nevoie ca stima ce li se cuvine în societate să nu fie știrbită”. (Formey. *Anti-Emile* § 60). Campe și tovarășii săi amintesc că Friedrik Wilhelm I a asvârlit cartea în capul unui preot, care la citirea binecuvântării i-a zis „D-voastră” și că a strigat: „Mișelule, nu știi că și eu, înaintea lui Dumnezeu, sunt un nimic?”.

ceastă dragoste poate să fie prea mare, să aibă cusururi, să i se dea o rea întrebuințare. Părinții cari trăiesc în mijlocul comunității transportă acolo pe copil înainte de vârstă. Dându-i mai multe trebuințe decât are, ei în loc să-i îndrepte slăbiciunea, i-o măresc. I-o mai măresc cerându-i lucruri pe cari natura nu i le cerea, supuind voinței lor puținele forțe pe cari le are pentru voința lui, schimbând, de o parte sau de alta, în sclavie legătura reciprocă în care îl ține pe copil slăbiciunea, iar pe părinți dragostea lor.

33. Omul înțelept știe să stea în locul său; copilul, care nu și-l cunoaște, nu poate sta. El găsește, printre noi, o mie de chipuri ca să plece de acolo; cei cari îl conduc trebuie să-l ție pe loc și aceasta nu e lucru ușor. El trebuie să nu fie nici animal, nici om²⁰⁾, trebuie să fie copil; trebuie să-și cunoască slăbiciunea, dar să nu sufere din pricina ei; trebuie să se țină de ea, dar nu s'o asculte; trebuie să ceară, iar nu să poruncească. El este supus altora numai din cauza nevoilor lui și numai fiindcă aceștia văd mai bine ce-i este folositor, ce poate să strice sau să ajute la conservațiunea lui. Nimeni n'are drept, nici chiar tatăl, să poruncească copilului ceace nu-i e de niciun folos.

34. Înainte ca prejudecățile și instituțiile omenești să altereze pornirile naturale, fericirea copiilor ca și a oamenilor stă în libertate, dar această libertate la cei din-tâi este nemărginită prin slăbiciunea lor. Cine face ce vrea, este fericit, dacă se mulțumește cu sine însuși: așa se întâmplă cu omul care trăiește în stare naturală. Dacă trebuințele sunt mai mari decât forțele, atunci cel care, face ceace vrea nu e fericit; așa se întâmplă cu copilul în stare naturală. Copiii, chiar în această stare, se bucură numai de o libertate nedesăvârșită care seamănă cu aceea a oamenilor în stare socială. Fiecare din noi, neputând trăi fără altul, ajunge iarăși slab și nenorocit.

Eram făcuți ca să fim *oameni*; prin legi și prin so-

20) Traducătorul german *Sallwürk* amintește din Pestalozzi: „Întâi ești copil, om; apoi ucenic al ocupațiunii tale”.

cietate ne-am întors în *copilărie*. Cei bogați, cei mari, regii sunt toți copiii, cari văzând că se grăbesc în juru-le să le ușureze suferința, simt o vanitate copilărească și sunt mândri de niște îngrijiri cari nu li s'ar da, dacă ar fi oameni.

35. Aceste considerațiuni sunt însemnate și servesc să lămurească toate contradicțiunile sistemului social. Sunt două feluri de dependențe: a lucrurilor, care ține de natură; a oamenilor, care ține de societate. Cea dintâi, neavând nici o moralitate, nu strică libertății și nu produce viții; cea de a doua fiind desordonată²¹⁾, le produce pe toate și, prin ele stăpânul și sclavul se strică unul pe altul. Este un mijloc de a îndrepta acest rău în societate; să pui legea în locul omului și să înarmezi voințele în general cu o forță adevărată, superioară oricării voințe particulare. Dacă legile diferitelor națiuni ar fi, ca ale naturii, neînfrânte, neputând să le învingă nicio forță omenească, atunci dependența de oameni ar fi ca cea de lucruri: s'ar reuni astfel, în stat, toate foloasele stării naturale cu ale stării sociale, s'ar uni cu libertatea, care menține pe om lipsit de viții, moralitatea care-l ridică la virtute.

36. Țineți pe copil legat numai de lucruri: veți urma așa ordinea naturală în progresul educației lui. Dorințelor lui nesocotite opuneți numai obstacole fizice sau pedepse cari se nasc chiar din faptele lui și pe cari și le amintește la ocazie. Fără să-i poruncești să nu facă rău, e destul să-l împiedici. Experiența sau neputința să-i fie singure loc de lege. Nimic din cele ce acordați dorințelor sale să nu se acorde pentrucă cere, ci pentrucă are trebuință²²⁾. Când face ceva, să nu creadă că se supune; când faceți

21) Aci autorul notează că în „*Principiile de drept politic*” (scriere a lui Rousseau) s'a demonstrat că nici o voință particulară nu poate să fie ordonată în sistemul social.

22) Locke, § 38; „Primul lucru ce trebuie să învățați pe copii, ar fi să-i deprindeți ca niciodată să nu dobândească ceva pentrucă vor, ci pentrucă s'a găsit că este potrivit să li se dea”. Comp. § 50.

ceva pentru el, să nu creadă că poruncește. Să-și simtă libertatea și în acțiunile sale și în ale voastre. Impliniți forța care-i lipsește numai atâta cât are trebuință ca să fie liber, nu ca să poruncească. Primind, cu oarecare umilire, serviciile ce-i faceți, să dorească momentul când nu va mai avea nevoie de ele și se va simți onorat să se serve singur.

37. Pentru a întări corpul și a-l face să crească, natura are mijloace pe cari nu trebuie să le împiedecăm niciodată. Nu siliți pe un copil să stea când vrea să umble, nici să umble când vrea să stea pe loc. Când voința copiilor nu este stricată prin greșeala noastră, ei nu voiesc nimic de prisos. Trebuie să sară, să alerge, să țipe când au poftă de așa ceva. Toate mișcările sunt trebuințe ale constituțiunii lor care caută să se întărească. Să ne ferim însă dacă doresc un lucru pe care nu-l pot face singuri și pe care trebuie să-l facă altul în locul lor. Atunci trebuie să deosebim cu băgare de seamă adevărata trebuință, naturală, de cea de fantazie care începe a se naște, sau de aceea care vine din prisosul vieții, despre care am vorbit²³⁾.

38. Am spus ce este de făcut când un copil plânge ca să-i dea cutare sau cutare lucru. Voiu adăoga numai că, îndată ce poate să ceară cu vorbe ceeace dorește și se servă de plâns ca să-l dobândească mai iute ori să înlătore refuzul, să nu-i îndepliniți cererea cu niciun preț. Dacă *nevoia* l-a făcut să vorbească, trebuie să știi să îndeplinești îndată ce cere, dar, dacă ascuți cât de puțin de lacrimile lui, îl îndemni să plângă, îl înveți să se îndoiască de buna ta voință și să creadă că te hotărăști mai lesne prin supărare decât prin blândețe. Dacă nu te crede bun, va deveni îndată rău; dacă te crede slab, va fi îndată încăpățânat. Trebuie să-i dai dela cel dintâi semn ceeace nu vrei să-i refuzi. Nu refuza des, dar nu te îndupleca niciodată.

39. Păziți-vă de a da copiilor niște formule de politeță goale de înțeles, cari le servesc ca vorbe magice ca să

23: Tot în cartea aceasta la § 22.

supună voinței lor tot ce-i înconjoară și să dobândească îndată ce le place. Educația fățarnică a celor bogați îi face poruncitori în mod politicoasă, învățându-i cu niște termeni de cari se servesc pentru ca nimeni să nu li se opună. Copiii aceștia n'au nici intonații nici construcțiuni de frază rugătoare; sunt tot aroganți, ba chiar mai mult, când se roagă decât când poruncesc, fiind mai siguri de a fi ascultați. Se vede că în gura lor „*dacă binevoiești*” însemnează „*voiesc eu*” și „*te rog*” însemnează „*îți ordon*”. Minunată politeță, care îl face numai să schimbe înțelesul cuvintelor și să nu poată vorbi altfel decât poruncind! În ce mă privește, mă tem mai puțin că Emil va fi grosolan decât că va fi arogant; vreau mai bine să se roage, zicând: „*fă cutare lucru*”, decât să poruncească, zicând „*te rog*”. Nu mă importă cuvântul de care se servă, ci înțelesul pe care i-l dă.

40. Trebuie să ne ferim și de prea multă severitate și de prea multă indulgență. Dacă lăsăm pe copii să sufere, le primejduim sănătatea, vieța și-i facem nenorociți în prezent. Dacă-i ferim cu prea multă grijă de orice neajuns, le pregătim mari nenorociri, îi facem delicați, prea simțitori, îi scoatem din starea de oameni în care vor reintra într-o zi fără voia noastră. Înălăturându-le câteva rele date de natură, le pregătim rele pe cari ea nu le-a dat. Imi veți zice că și eu cad în categoria acelor părinți răi, pe care îi învinovățeam că sacrifică fericirea copiilor în vederea unui viitor îndepărtat, care poate nu va veni niciodată.

41. Nicidecum, căci libertatea pe care o dau elevului meu îl despăgubește îndestulător de ușoarele neajunsuri la cari îl las a fi expus. Văd niște mici ștregari jucându-se cu zăpadă, vineți, pătruși de frig și d'abia putând să miște degetele. Stă numai în puterea lor a se duce să se încălzească, dar nu o fac. Dacă ar fi siliți, ar simți de o sută de ori mai mult neplăcerea constrângerii decât simt acum pe a frigului²⁴⁾. De ce vă plângeți dar? Oare voi

24) *Sallwürk* zice că acest pasagiu amintește pe Locke § 46

face pe copilul vostru nenorocit, expunându-l numai la supărări pe cari vrea să le sufere? Ii fac bine *pentru prezent*, lăsându-l liber; îi fac bine *pentru viitor*, înarmându-l împotriva relelor pe cari va avea să le sufere. Dacă ar avea să aleagă între a fi elevul meu sau al d-tale crezi că ar sta la îndoială un singur minut?

42. Vă închipuiți că e cu puțință o fericire adevărată în afară de *natura*²⁵⁾ cuiva? Și oare nu scoți pe om din *natura* sa, când vrei să-l ferești de toate relele speciei sale? Da, susțiu aceasta: ca să cunoască bunurile cele mari, trebuie să cunoască relele cele mici; așa e natura lui. Dacă fizicul merge prea bine, moralul se strică. Omul care n'ar cunoaște durerea n'ar cunoaște nici dușia compătimirii, nici simțirea delicată a milei; sufletul lui nu ar fi mișcat de nimic; el n'ar fi sociabil, ci ar fi un monstru în mijlocul semenilor săi,

43. Știți care este cel mai sigur mijloc să faceți nenorocit pe copilul vostru? *Să-l obișnuieți a dobândi tot*, căci dorințele sale se vor înmulți neconținut, prin ușurința cu care le va putea îndeplini, și mai curând sau mai târziu vei fi pus în neputință, fără voie, de a-l mulțumi, și acest refuz neobișnuit îi va pricinui mai mare neceaz decât chiar lipsa lucrului pe care-l dorește, Intâiu o să-ți ceară bastonul; pe urmă o să vrea ceasornicul; apoi pasărea care zboară, steaua pe care o vede strălucind: va voi tot ce va vedea. Doar Dumnezeu să fii ca să-l poți mulțumi!

44. Este o pornire naturală a omului de a socoti ca *al său* tot ce este în puterea sa. În acest înțeles, principiul lui Hobbes²⁶⁾, este adevărat până la oare-

---

unde a e vorba de faptul că pe copii nu trebuie să-i silești la învățatură prin constrângere.

25) Traducătorul german *Sallwürk* explică acest cuvânt al lui Rousseau, zicând că nu e vorba aci de *constituția* fizică a omului, ci de întreaga constituție a omului din toate punctele de vedere, care îl face cu adevărat om.

26) E vorba de filosoful englez *Tomas Hobbes* (1588—1679), autorul vestitei cărți de filozofie politică „*Leviathan*” (1651). El

care punct; dacă s'ar putea găsi pentru oricare dorință a noastră mijlocul de a o satisface, fiecare din noi s'ar face stăpân pe tot. Deci copilul care vede că e destul să voiască un lucru pentru a-l și dobândi; se crede stăpânul universului, privește pe toți oamenii ca robi ai săi, iar când în fine ești nevoit să-i refuzi ceva, el, socotind că la porunca lui totul e cu putință, va lua acest refuz ca un act de nesupunere. Neputând, din pricina vârstei, să raționeze, va lua drept simple pretexte toate motivele ce-i vei da, va vedea peste tot numai rea-voință, iar sentimentul acestei părute nedreptăți îi va acri firea, va ajunge să urască pe toată lumea și, fără să fie vreodată mulțumit de o bunăvoință, se va indigna la orice împotrăvire.

45. Cum să-mi închipuesc că un copil stăpânit astfel de mânie și ros de pornirile cele mai lesne de ațâțat, va putea fi vreodată fericit? Să fie fericit el? Dar este un *despot*: adică în același timp cel din urmă dintre sclavi și ființa cea mai rea din toate. Am văzut copii crescuți în felul acesta. Voiau să răstoarne casa cu umărul, să le dai cocoșul de pe vârful unui turn, să oprești regimentul din drum ca să poată auzi mai mult tobele — și țipau de-ți luau auzul fără să asculte de nimeni, îndată ce nu li se îndeplinea dorința. Toți cei dimprejur se sileau zadarnic să-i împace: dorințele lor fiind ațâțate prin ușurința cu care se îndestulau, ajungeau să ceară lucruri imposibile și găseau peste tot numai rea-voință, numai piedici, suferințe, dureri. Fiind totdeauna gata de ceartă, gata să se înfurie, petreceau zile întregi țipând, plângându-se. Erau acești copii ființe fericite? Slăbiciunea și aroganța reunite nasc numai nebunie și nenorocire. Un copil răsgâiat bate masa, altul cere să bată marea cu biciul: vor avea multe de bătut și de biciuit până să fie fericiți²⁷).

Înfățișează starea naturală a primei societăți omenești ca o *luptă a tuturor contra tuturor*. Lui i se atribue dictonul latinesc „Homo hominī lupus” (omul e lup pentru om). Aceste cuvinte sunt însă luate dintr'o piesă a comicalui latin Plaut și explicate de Hobbes.

[27) *Sallwörk* notează că *Formey* consideră pe Emil al lui

46. Dacă aceste idei de stăpânire și de tiranie îi fac nenorociți încă din copilărie, ce va fi când se vor mări și când legăturile cu ceilalți oameni vor începe să se întindă și să se înmulțească? Obișnuiți să vadă plecându-se totul înaintea lor, ce surprindere vor avea, intrând în lume, când vor simți că totul le rezistă și se vor găsi zdrobiți de greutatea acestui univers pe care-l socoteau că se mișcă după pofta lor! Indrăsneala lor și copilăroasa lor vanitate le vor atrage numai suferință, dispreț, batjocură și apoi încercări grele le vor arăta că nu-și cunosc nici starea nici puterile: neputând să facă tot, vor crede că nu pot să facă nimic. Aceste multe piedici neobișnuite îi țin pe loc, acest dispreț îi înjosește; pierd curajul, se fac fricoși, târîtori și cad cu atât mai jos de adevăratele lor puteri cu cât se ridicase mai sus.

47. Să ne întoarcem la regula naturii. Natura vrea ca copiii să fie iubiți și ajutați; dar vrea ea oare să-i ascultăm și să ne temem de ei? Le-a dat ea înfățișare impunătoare, privire serioasă, glas tare și amenințător ca să se facă temuți? Înțeleg că răgetul unui leu înspăimântă animalele și că ele tremură văzându-i groaznica lui căpățână. Dar dacă voiți un spectacol rușinos, uricios, vrednic de răs, ia închipuiți-vă un șir de magistrați cu prezidentul lor în frunte, în haine de ceremonie, plecați înaintea unui copil în fașă²⁸⁾ și vorbindu-i în termeni înfloriți pe când el, drept orice răspuns, țipă și lasă să-i curgă balele.

48. Dacă socotim copilăria în ea însăși, se poate închipui în lume o ființă mai slabă, mai nenorocită, mai lăsată în voia celor dimprejur, care să aibă mai multă nevoie de milă, de îngrijire, de ocrotire — ca un copil?

Rousseau, care, până la vârsta de 12 ani, își exercită numai forțele sale fizice, ca un copil cu adevărat răsgâiat.

28) Aluzie la „delfinul” Franciei. Cu acest cuvânt „delfin” (fr. Dauphin) se numea moștenitorul tronului francez, o numire născută prin sec. XVII.

Nu ți se pare că de aceea are chip blând și înfățișare atrăgătoare, ca să facă pe toți cari se apropie de el să se intereseze de slăbiciunea lui și să se grăbească a-i da ajutor? Nu e nimic mai ciudat, mai împotriva ordinei, de cât să vezi un copil trufaș și răzvrătit poruncind tuturor dimprejur și luând fără rușine glasul de stăpân față de aceia cari, dacă l-ar părăsi, l-ar lăsa să piară.

49. De altă parte, vede oricine că slăbiciunea primilor ani leagă pe copii așa de mult încât este barbar să-i mai supunem și noi la caprițiile noastre și să-i lipsim de o libertate destul de mărginită, de care ei nu pot abuza și a cărei înlăturare nu folosește mai deloc nici nouă nici lor. Dacă nu e nimic mai vrednic de răs decât un copil mândru, nu e nimic mai vrednic de milă decât un copil fricos. Cu vârsta coaptă începe robia societății; de ce să-i apucăm înainte prin robia particulară? Să îngăduim ca un minut al vieții să fie lipsit de acest jug pe care natura nu ni l-a impus și să lăsăm copilăriei libertatea naturală, care o depărtează, cel puțin pentru câțeva vreme, de vișiurile²⁹⁾ ce se dobândesc în robie. Instructorii cei severi ca și părinții supuși copiilor lor să vie deci cu neîntemeiatele lor argumente și, înainte de a-și lauda metoda lor, să învețe odată metoda naturii.

50. Mă întorc la practică. Am mai spus că nu trebuie să dați nimic copilului vostru fiindcă cere, ci fiindcă are trebuință; nu trebuie să facă nimic din supunere, ci din nevoie³⁰⁾. Cuvintele „ascultare” și „poruncă” vor fi

29) Rousseau întrebuițează acest cuvânt în înțelesul cel mai general.

30) Aci autorul pune nota următoare: „Se înțelege că precum suferința este câte odată necesitate, tot asemenea plăcerea este câte odată trebuință. Este deci o singură dorință a copiilor pe care nu trebuie s'o satisfacem niciodată: dorința de a se impune. De aceea în toate cererile lor, să băgăm de seamă care este motivul care-i îndeamnă. Pe cât se poate, dați-le ceea ce le produce în adevăr plăcere; refuzați ceea ce cer din caprițiu sau pentru a-și arăta autoritatea. Vezi § 36 de mai înainte.

gonite din dicționarul lui, mai mult încă: „datorie” „obligatie”; dar în schimb să se dea loc de frunte cuvintelor „forță” „necesitate”, „neputință”, „constrângere”³¹⁾. Înainte de vârsta rațiunii, copiii nu pot avea idee de ființele morale și de raporturile sociale; trebuie deci să ne ferim pe cât se poate de a întrebuița cuvinte cari exprimă asemenea idei, ca nu cumva să nu apuce copiii a le da un înțeles greșit și mai târziu să nu știm nici să nu putem să-l mai schimbăm. Cea dintâi idee greșită care intră în mintea copilului este sămânță de greșală și de rea deprindere. La acest dintâi pas trebuie mai ales să fim cu băgare de seamă. Faceți așa ca, atâta vreme cât este impresionat numai de lucruri sensibile, toate ideile lui să se oprească la senzațiuni; faceți ca, din toate părțile, să vadă în juru-i numai lumea fizică; căci altfel fiți siguri că nu vă va asculta sau își va face despre lumea morală de care îi vorbiți idei fantastice cari nu i se vor șterge toată viața.

51) Maxima de căpetenie a lui Locke era: *să raționezi cu copiii*³²⁾. Astăzi ea este foarte răspândită, dar succesul ei nu mi se pare tocmai propriu ca să-i dea tărie și, în ce mă privește, nu știu ceva mai prost decât copiii cu cari ai raționat mereu. Din toate facultățile omului, rațiunea, care este oarecum un compus din toate celelalte, se dezvoltă mai greu și mai târziu decât toate

31) Traducătorul german Sallwürk aduce la acest pasagiu observațiunea comentatorului Raumer, care zice că în vocabularul copilăresc al lui Rousseau lipsește cuvântul de *iubire*. Aduăă că pentru paragrafele acestea nu este de tot exactă observațiunea. Se bazează, în această apărare, pe § 55 și 72 din cartea a III-a din cari se vede că Rousseau înțelege că educatorul se poate aștepta cândva și la iubirea copilului, dar mai târziu. Negreșit teoria lui Rousseau este cu totul deosebită de a lui Pestalozzi, care face din iubire — pentru mamă, pentru oameni, pentru Dumnezeu — ideea fundamentală a metodei sale

32) Trad. germ. Sallwürk găsește că este nedreaptă acuzația ce aduce aci Rousseau lui Locke. În adevăr zice Locke că copilul trebuie tratat ca o *ființă rațională*, dar în alte părți arată că pentru dânsul are mare valoare obișnuința și exemplul.

și tocmai de ea să ne servim ca să desvoltăm pe cele dintâi! Izbânda desăvârșită a unei bune educațiuni este să *facă un om cu judecată*, și pretindeți să creșteți un copil tocmai prin judecată! Aceasta însemnează să începi cu sfârșitul, să cauți a face din lucru unealta cu care se produce acel lucru. Dacă copiii ar avea judecată, n'ar avea trebuință de educație; dar vorbindu-le din copilărie o limbă pe care ei n'o înțeleg, îi învățăm a se mulțumi cu vorbe, a controla tot ce li se spune, a se crede tot așa de înțelepți ca învățătorii lor, a deveni certăreți și răsvrătiți și tot ce voim să dobândim dela ei numai prin raționament nu putem dobândi decât adăogând motive de poftă, de teamă, de vanitate ³³).

52. Iată la ce se pot reduce aproape toate lecțiile de morală cari se fac sau se pot face cu copiii:

Invățătorul. — Nu trebuie să faci aceasta.

Elevul. — Și pentru ce nu trebuie să fac?

Invățătorul. — Pentru că e un lucru rău.

Elevul. — Lucru rău! Ce va să zică „lucru rău”?

Invățătorul. — Ceeace ești oprit să faci.

Elevul. — Ce rău este să faci lucruri oprite?

Invățătorul. — Te pedepsește, fiindcă nu ai ascultat.

Elevul. — Voiu face așa ca să nu se știe.

Invățătorul. — Vei fi urmărit.

Elevul. — Mă voiu ascunde.

Invățătorul. — Vei fi întreat.

Elevul. — Voiu minți.

Invățătorul. — Nu trebuie să minți niciodată.

Elevul. — De ce nu trebuie să minți?

Invățătorul. — Pentru că a minți este lucru rău, etc.

Acesta e cercul din care nu poți ieși. Ieși din el, și copilul nu te va înțelege. Nu sunt oare acestea sfaturi

33) Aci *Sallwürk* zice: Aceasta pare deasemenea să-l privească pe Locke, care voiește să exerciteze o influență însemnată, deși numai mediată, asupra formațiunii lor morale cu „lucruri bune”, pe cari le dăm copiilor, dacă sunt cuminți, și cu laudă și stimă pe cari ei și-o dobândesc prin bună purtare.

foarte folositoare? Aș fi foarte curios să știu ce s'ar putea pune în locul acestui dialog. Chiar Locke ar fi fost desigur foarte încurcat³⁴). Copilul nu poate să deosebească binele și răul, nici să înțeleagă rațiunea datoriei omului.

53. Natura vrea ca copiii să fie întâiu copii și apoi oameni. Dacă voim să răsturnăm această ordine, vom produce roade timpurii cari nu vor fi nici coapte nici cu gust și în curând se vor strica: vom avea învățați tineri și copii bătrâni. Copilăria vede, gândește, simte în mod deosebit; e lucru nesocotit să o silim a face ca noi. Mai bine aș vrea să se ceară copilului să fie înalt peste un metru decât să i se ceară judecată la zece ani. În adevăr, la ce i-ar servi rațiunea la vârsta aceasta? Ea este un frâu al forței și copilul n'are nevoie de asemenea frâu.

FE 54. Incercând să convingeți pe elevii voștri despre datoria de a asculta, voi adăogați, pe lângă această pretinsă convingere, forța și amenințarea sau ce e mai rău, lingușirea și făgăduielile. Astfel ei, momiți prin interes sau silii prin forță, se prefac că sunt convingși prin rațiune. Ei văd foarte bine că supunerea le este folositoare și împotrivirea dăunătoare îndată ce voi băgați de seamă una sau alta; și, fiindcă le cereți totdeauna lucruri cari le sunt neplăcute, și fiindcă totdeauna e silnic să îndeplinești voința altora, ei se ascund ca să îndeplinească voința lor, convingși că fac bine dacă nesupunerea nu este cunoscută, și gata să declare că au greșit, dacă sunt descoperiți, de teamă să n'o pătească mai rău. Rațiunea datoriei nu este pentru vârsta lor; nimeni în lume nu poate reuși să-i facă s'o înțeleagă; însă teama de pedeapsă, speranța iertării, supărarea, încurcătura în privința răspunsului, acestea le scot mărturisirile pe cari le cereți, și vă închipuiți că i-ați convins, pe când în realitate numai i-ați înfricoșat.

55. Ce urmează de aci? Întâi, impunându-le o da-

34) Zice aceasta, pentrucă Locke recomandă adesea să te adresezi la rațiunea copiilor și câteodată chiar să-i amesteci în conversația oamenilor mari.

torie pe care ei n'o simt, îi indispuceți împotriva tiraniei voastre și-i faceți să nu vă iubească. Ii învățați să ascunză, să înșele, să mintă ca să stoarcă recompense sau să scape de pedepse. In fine, obișnuindu-i să dea totdeauna un motiv aparent în locul motivului secret, le dați singuri mijlocul de a vă înșela necontenit, a vă împiedica să le cunoașteți adevăratul caracter, căci caută a vă ameți și pe voi și pe alții cu vorbe goale. Veți zice că legile, deși obligatorii pentru conștiință, întrebuițează aceeași silă cu oamenii formați. Așa este; dar oamenii ce sunt decât niște copii stricați prin educație? Tocmai de aceasta trebuie să ne ferim. Intrebuițați cu copiii forța, iar cu oamenii rațiunea, aceasta este ordinea naturală; înțeleptul n'are trebuință de legi.

56. Purtați-vă cu elevul după vârstă. Puneți-l întâi la locul lui și țineți-l așa de bine, ca să nu mai încerce să iasă. Astfel, înainte de a ști ce este înțelepciunea, va practica cea mai importantă lecție a ei. Nu-i porunciți niciodată nimic, pentru nici un lucru, absolut nimic. Nu-l lăsați măcar să-și închipue că voi vreți să aveți vreo autoritate asupra lui. Să știe numai că el e slab și voi sunteți puternici; că, prin starea lui și prin a voastră, este cu totul în puterea voastră; să știe, să învețe, să simtă aceasta; să simtă devreme asupra capului său mândru jugul pe care natura îl impune omului, jugul greu al necesității, sub care orice ființă trebuie să se plece; să vadă această necesitate în lucruri, niciodată în caprițiul oamenilor³⁵); frâul care-l ține să fie forța, nu porunca. Nu-l opriți să facă lucrurile pe cari nu trebuie să le facă, ci împiedicați-l, fără explicări, fără raționamente³⁶). Ce-ace dați voie să facă dați-i dela prima lui vorbă, fără

35) Aci autorul pune nota următoare: „Copilul va considera că e caprițiu orice voință contrarie voinței sale și a cărei rațiune de a fi n'o va înțelege. Și se știe că copilul nu înțelege rațiunea nici unui lucru care e împotriva fantaziei lui”.

36) Sallwürk observă că aceste explicațiuni amintesc pe Locke; dar în mod indirect. Se poate citi § 69 din traducerea românească de Coșbuc (Partea I).

cerere, fără rugăciune, mai ales fără condiție. Acordați cu plăcere, refuzați cu silă; dar toate refuzurile să fie irevocabile; nimica să nu vă schimbe. Vorba *nu*, pe care ați zis-o, să fie un zid de bronz de care să se izbească de cinci, șase ori puterile copilului pentru ca apoi să nu mai încerce a-l răsturna.

57. Astfel îl veți face răbdător, cu caracter egal³⁷), resemnat, pașnic, chiar când nu vi dobândeți ce voiește, căci așa e firea omului: suferi cu răbdare necesitatea lucrurilor, dar nu reaua voință a altuia. Vorba „*nu mai este*” e un răspuns în contra căruia nu s'a răsvrătit niciodată niciun copil, afară numai dacă n'a crezut că este o minciună. De altfel, nici nu e drum de mijloc: trebuie sau să nu-i impui nimic, sau să-l silești la cea mai desăvârșită supunere. Educațiunea cea mai rea este să lași pe copil nehotărît între voința lui și a ta și să fie mereu ceartă între el și tine, care să fie stăpân. Aș vrea de o sută de ori mai bine să fie *el* totdeauna.

58. E foarte ciudat că, de când se tot ocupă lumea cu educația copiilor, nu s'a găsit alt instrument mai bun de a-i conduce decât emulațiunea, gelozia, invidia, vanitatea, lăcomia, frica josnică, toate patimile cele mai primejdioase, cele mai pornite pentru a se desvolta și mai potrivite a corupe sufletul chiar înainte de formarea corpului. Cu fiecare învățătură nouă pe care vrem să le-o vârăm în cap, le sădim și în inimă un vițiu. Institutorii nesocotiți cred că au îndeplinit o minune, dacă fac pe copii răi, ca să-i învețe ce este bunătatea, și apoi ne spun cu gravitate: „Așa este omul!”³⁸). Da, așa este omul pe care l-ați făcut voi.

59. S'au încercat toate instrumentele, afară de unul, tocmai singurul care poate reuși: libertatea bine îndrumată. Nu trebuie să se apuce cineva de educația unui

37) Adică un om care se schimbă puțin față de neajunsurile și de mulțumirele vieții, cari nu e impresionat prea mult de orice mică schimbare în starea lui, al cărui caracter este deci *egal* în fața diferitelor situații în cari se găsește.

38) Vezi: Locke § 85.

copil, dacă nu-l poate conduce numai după legile posibilului și imposibilului. Sfera unuia și altuia fiind tot așa de necunoscută copilului, se poate întinde, se poate restrânge după voie. Il poți lega, îl poți mișca din loc îl poți opri numai cu legătura necesității, fără să murmure; îl faci blând și mlădios numai prin forța lucrurilor, fără ca vreun vițiu să poată prinde rădăcină în el, căci pasiunile nu se pornesc câtă vreme nu au nici un efect.

60. Nu da elevului tău nicio lecțiune prin simple cuvinte: el trebuie să învețe numai prin experiență. Nu-i da niciun fel de pedeapsă, căci el nu știe ce este a greși. Nu-l pune niciodată să-ți ceară iertare, căci el nu te poate ofensa. În acțiunile lui nefiind niciun fel de moralitate, el nu poate face lucruri cari să fie rele din punct de vedere moral și să merite pedeapsă sau ceartă.

61. Văd pe cititor speriat, judecând pe acest copil după ai voștri: se înșală. Strămtoarea necurmată în care vă țineți elevii, le ațâță vioiciunea. Cu cât sunt siliți a sta mai liniștiți sub ochii voștri, cu atât sunt mai turburători îndată ce scapă: trebuie să se despăgubească, când pot, de nemișcarea silită în care îi țineți. Doi școlari din oraș vor face mai multă stricăciune într'un sat decât tot tineretul de acolo. Inchideți pe un mic orășean și pe un mic țaran într'o cameră. Cel dintâi va răsturna tot, va strica tot până ce celălalt se va fi mișcat din loc. Pentru ce? Pentrucă unul se grăbește să abuzeze de un moment când se află fără niciun stăpân, pe când celălalt, totdeauna sigur de libertatea sa, nu se grăbește nici de a se folosi de ea. Și totuși copiii sătenilor, adesea răsfățați sau ținuți de rău, sunt încă departe de starea în care voiesc eu să fie copiii.

62. Să avem ca maximă nestrămutată că primele mișcări ale naturii sunt totdeauna drepte, căci nu este răutate originară în sufletul omenesc. Nu este un singur vițiu despre care să nu poți spune pe unde și cum a pătruns într'însul³⁹⁾. Singura pasiune naturală a omului

39) *Sallwürk* însemnează aci: „Merită a se nota că Formey lasă

este iubirea de sine sau amorul propriu, luat în sens larg. Acest amor propriu, adică iubirea de noi, este lucru bun, folositor și dacă n'are un raport necesar cu altul, este indiferent, întru cât îl socotim numai ca produs al naturii; el poate să devină bun sau rău prin întrebuințarea ce-i dăm și prin legăturile ce-i stabilim. Până când să se nască rațiunea, care este călăuza amorului propriu, trebuie ca copilul să nu facă nimic pe motiv că a văzut sau auzit, adică nimic ce se raportează la alții, ci numai ce-i cere natura lui și atunci va face mai bine.

63. Știu că va face câteodată stricăciuni, că se va răni, că va strica o mobilă de preț, dacă i-o sta în cale. El va putea să facă rele fără a face rău, căci acțiunea rea ține de intențiunea de a supăra și asemenea intențiune nu va avea niciodată. Dacă ar avea o singură dată asemenea intenție, totul ar fi pierdut: ar fi răutăcios aproape fără speranță de îndreptare.

64. Cutare lucru este rău în ochii avarului, nu însă și pentru rațiune. Lăsând pe copii cu totul liberi pentru zburdălniciile lor, să se depărteze tot ce ar putea să le facă prea costisitoare și să n'aibă la îndemână lucruri scumpe și cari se strică lesne. În odaia lor să fie mobile solide și grosolane; să nu fie oglinzi, obiecte de porțelană, lucruri de lux. În ce privește pe Emil al meu, pe care-l cresc la țară, odaia lui nu se va deosebi întru nimic de a unui țaran. De ce să i-o împodobesc cu atâta grijă dacă stă așa de puțin într'însa? Ba, mă înșel, o va împodobi el singur, și vom vedea îndată cu ce⁴⁰⁾.

65. Dacă, cu toată băgarea de seamă a voastră, copilul a făcut vreo neorânduială, a stricat vreun lucru trebuincios, nu-l pedepsiți, căci e neglijența voastră: nu-l osândiți. Să nu-l țineți de rău prin niciun cuvânt; nici să aibă bănuială că v'a supărat; faceți așa că și cum obiectul

---

acest pasaj necriticat; nu așa face Raumer, care dela această părere a lui Rousseau deduce atacul său cel mai puternic asupra întregii opere de educațiune a acestuia”.

40) La această chestie revine în paragraful 256 mai departe.

s'ar fi stricat singur; și socotiți că ați făcut mult, dacă puteți să nu ziceți nimic.

66) Să îndrăsnesc a spune care e, după mine, cea mai mare, cea mai importantă, cea mai folositoare regulă a educațiunii? Este: *nu să câștigi timp, ci să pierzi timp*. Cititorilor vulgari, iertați-mi paradoxele⁴¹): când reflectezi, ele îți vin fără să vrei. Orice veți zice, vreau mai bine să fiu omul paradoxelor decât omul prejudecăților. Cel mai primejdios interval al vieții omului este dela naștere până la 12 ani. Atunci încolțesc erorile și viciile, fără ca să ai vre-un mijloc de a le stârpi; iar când vine vremea să ai mijlocul, rădăcinile sunt așa de adânci încât nu le mai poți smulge. Dacă copiii ar sări deodată dela țâță la vârsta rațiunii, atunci s'ar potrivi educațiunea ce li se dă azi; dar, fiind socoteală de progresul natural, au nevoie de una cu totul dimpotrivă. Ar trebui ca sufletul lor să nu lucreze deloc până nu se dezvoltă toate facultățile; căci e peste putință ca sufletul lor să vadă făclia ce le pui înainte, dacă e orb, și să urmeze — în imensa câmpie a ideilor — un drum pe care rațiunea îl însemnează așa de ușurel, încât d'abia l-ar vedea ochii cei mai buni.

67. Prin urmare, cea dintâiu educație trebuie să fie numai negativă. Ea nu va arăta copilului nici virtutea nici adevărul, ci-i va păzi inima de viciu și spiritul de eroare. Dacă ați putea să nu faceți nimic și să nu lăsați nici pe alții să facă ceva, dacă ați putea să conduceți pe elevul vostru sănătos și voinic până la vârsta de 12 ani, fără să știe deosebi care e dreapta și care e stânga, atunci ochii inteligenței lui s'ar deschide pentru rațiune

---

41) Un paradox, după definiția lui Diderot, este o propoziție absurdă în aparență, pentru că este contrară opiniilor primite în general de oameni și care este sau poate să fie adevărată în fond. De aci urmează că nu toate paradoxele rămân totdeauna paradoxe: unele se recunosc mai târziu ca adevăruri. Părerăa lui Galileu că *pământul se mișcă* era un paradox pentru lumea care-l osândeă la moarte; azi e un adevăr ce nu se mai pune la discuție. Descoperirea lui Harvey că *sângele circulă* ar fi fost considerată ca paradox dacă s'ar fi spus de cineva înainte de cercetările lui.

din primele lecții ce i-ați da. Neavând prejudecată, neavând deprinderi, nimic într'însul nu va putea să împiedece rezultatul silințelor voastre. Curând va deveni în mâinile voastre cel mai înțelept dintre oameni și, începând prin a nu face nimic, veți fi făcut o minune a educației⁴²⁾.

68. Faceți totdeauna contrariul uzului comun și veți face mai totdeauna bine. Fiindcă părinții nu vor să facă din copil un copil, ci un savant, părinții și învățătorii încep prea de timpuriu să dojenească, să certe, să pedepsească, să răsfete, să amenințe, să făgăduiască, să instruiască, să raționeze. Faceți mai bine: faceți totul cu chibzuință și nu raționați cu elevul vostru, mai ales când e vorba să-l siliți să aprobe ceea ce nu-i place; căci dacă rațiunea intervine totdeauna în lucrurile neplăcute ajunge să-i fie și ea neplăcută și o discreditati de vreme într'o minte care nu e încă în stare s'o priceapă. Exerțiți-i corpul, organele, simțurile, forțele, dar lăsați-i spiritul în nelucrare cât mai mult timp se va putea. Păziți-vă de orice sentiment care se naște înainte de judecata care să-l aprecieze. Înălăturați, opriți impresiile străine; nu vă grăbiți să faceți binele ca să împiedecați răul de a naște, căci numai atunci el e bine, când rațiunea îl luminează. Socotiți orice întârziere ca un câștig: e mare câștig să mergi spre țintă fără să pierzi nimic. Lăsați copilăria să se desvolte în copii. În fine, orice lecție ar deveni trebuincioasă, feriți-vă de a o da astăzi, dacă o puteți amâna până mâine fără primejdie.

69. O altă considerație care arată încă folosul acestei metode, este aceea a geniului particular al copilului, pe care trebuie să-l cunoști foarte bine ca să știi ce regim moral i se potrivește. Fiecare spirit are forma sa proprie și trebuie să fie condus potrivit cu aceasta și izbânda tuturor îngrijirilor noastre cere ca să fie condusă așa și nu altfel. Dacă ești prudent, studiază multă vreme natura, observă bine pe elevul tău înainte de a-i spune primul cuvânt; lasă întâiu sămânța caracterului său să se desvolte

42) Vezi Cartea I § 27.

în deplină libertate, nu-i face nici cea mai mică silnicie, ca să-l poți vedea întreg. Credeți că acest timp de libertate e pierdut pentru el? Dimpotrivă, va fi foarte bine întrebuințat, căci așa veți învăța să nu pierdeți nici un minut într'un timp mai prețios, pe când dacă începeți înainte de a ști ce aveți de făcut, lucrați la întâmplare. Expuși să vă înșelați, veți fi siliți să vă întoarceți mereu înapoi: veți fi mai departe de țintă decât dacă v'ați fi grăbit mai puțin s'o ajungeți. Nu faceți ca sgârcitul, care pierde mai mult, fiindcă nu vrea să piarză nimic. Jertfiți în vârsta dintâi o vreme pe care o veți câștiga mai târziu cu dobândă. Medicul înțelept nu dă nebunește doctorii cum a văzut pe bolnav, ci-i studiază temperamentul înainte de a-i prescrie ceva: începe târziu, dar îl vindecă; pe când medicul prea grăbit îl omoară.

70. Dar unde vom pune pe acest copil ca să-l creștem ca pe o ființă nesimțitoare, ca pe un automat? să-l ducem în lună? într'un ostrov pustiu? să-l depărtăm de toți oamenii? Nu va avea mereu înaintea ochilor înfățișarea și pilda pasiunilor altora? Nu va vedea niciodată copii de o vârstă cu el? Nu va vedea el pe părinți, pe vecini, pe doică, pe guvernantă, pe servitor, pe învățătorul său chiar, care la urma urmelor nu poate fi un înger?

71. Obiecțiunea este serioasă și puternică. Dar v'am spus eu oare că este lucru ușor o educațiune conformă cu natura? Este vina mea, oamenilor, dacă ați făcut să fie greu de îndeplinit tot ce este bine? Eu simt greutatea și le spun: poate că sunt așa de mari că nu putem trece peste ele. Dar e lucru sigur că, silindu-te să le înlături, le înlături întru câtva. Eu arăt ținta pe care trebuie s'o urmărim. Nu zic că putem să ajungem la dânsa, dar zic că cel care se va apropia mai mult, va izbuti mai bine⁴³).

43) Aci *autorul* reproduce câteva rânduri ale lui Fénelon din tractatul său *despre educațiunea fetelor* (cap. 13): „Când cineva vrea să facă o carte asupra celei mai bune educațiuni să nu dea regule nedesăvârșite. Desigur că nu va putea să ajungă fiecare în practică așa departe cât merg gândirile noastre pe hârtie; dar dacă nu poți

72. Gândiți-vă că, înainte de a cuteza să cauți a forma un om, trebuie să te fi format tu singur om mai întâi; trebuie să găsești în tine exemplul pe care să-l dai. Câtă vreme copilul este încă fără cunoștință, ai răgaz să pregătești cele din juru-i pentru ca primele lui priviri să nu întâlnească decât lucruri pe cari se cade să le vadă. Să te faci respectat de toată lumea, să te faci iubit, pentru ca fiecare să caute a-ți face plăcere. Nu vei fi stăpân peste copil până nu vei fi stăpân peste tot ce-l înconjoară și această autoritate nu va fi niciodată îndestulătoare, dacă nu se va întemeia pe stima pe care o naște virtutea. Nu e vorba să-ți golești punga și să arunci bani în dreapta și în stânga: n'am văzut niciodată ca cineva să se facă iubit prin bani. Nu trebuie să fii sgârcit și neînduplecat nici să te mulțumești a plânge pentru o nenorocire pe care o poți îndulci; dar oricât ți-ai deschide casa de bani fără să-ți deschizi inima, și inima celorlalți va rămânea închisă pentru tine. Trebuie să-ți dai vremea, să-ți dai îngrijirea, afecțiunea, să te dai pe tine însuși; căci oricât ai da bani, se simte că nu ești tu în bani. Uneori semne de interes și de bunăvoință fac mai mult efect și chiar sunt în realitate mai folositoare decât orice dar: câți nenorociți, câți bolnavi n'au mai mare trebuință de compătimiri decât de pomană! Câți năpăstuiți, pentru cari protecțiunea servă mai mult decât banii! Impacă pe cei ce se ceartă, împiedecă procesele, îndeamnă pe copii la datorie, pe părinți la îndulgență, înlesnește căsătorii fericite, împiedecă apăsările, întrebuițează, risipește chiar creditul părinților elevului tău în folosul celui slab căruia nu i se dă dreptatea și pe care cel puternic îl îngenuche⁴⁴). Declară-te cu glas

merge până la perfecțiune, nu e de prisos să o cunoști și să te forțezi a o ajunge: e singurul mijloc de a te apropia de dânsa".

44) Rousseau a protestat totdeauna contra tiraniei celor puternici. Să se vadă și cartea IV § 459 și cartea V § 282-373. În Confesiunile sale, vorbind despre o pedeapsă nedreaptă ce i s'a dat în copilărie, zice (cartea I 1719-1723): Această suferință din pricina violenței și a nedreptății a rămas așa, de adânc săpată în sufletul meu încât toate ideile cari sunt în le-

tare protectorul nenorociților. Fii drept, uman, binefăcător. Nu te mulțumi să dai de pomană, fii caritabil: purtarea miloasă vindecă mai multe rele decât banii. Iubește pe ceilalți și te vor iubi și ei; servește-i și te vor servi; fii fratele lor și ei vor fi copiii tăi.

73. Iată încă un cuvânt pentru care vreau să cresc pe Emil la țară, departe de ticăloșii de servitori⁴⁵), cei din urmă dintre oameni... după stăpânii lor, — departe de obiceiurile urite ale orașelor pe cari lustrul ce le acopere, le face seducătoare și contagioase pentru copii, pe când vițiile țărănești, fără nicio fățarie și grosolane cum sunt, pot mai degrabă să desguste decât să seducă, când cineva n'are un anume interes ca să le imite.

74. În sat, un guvernor va fi mai stăpân pe obiectele pe cari va voi să le înfățișeze copilului: reputațiunea sa, cuvântările sale, exemplul său vor avea o autoritate cum nu pot avea în oraș. Fiind folositor pentru toată lumea, fiecare se va grăbi să-l îndatoreze, se va sili să fie stimat de el, să se arate elevului așa cum voiește învățătorul și dacă oamenii nu se tămăduesc de viții, cel puțin se feresc de scandal. Acesta e lucrul de care avem trebuință pentru scopul nostru.

75. Nu mai puneți pe socoteala altora greșelile voastre proprii. Răul pe care-l văd copiii îi strică mai puțin decât acela ce-l învață dela noi. Fiind totdeauna gata de ceartă,

---

„gătură cu ea îmi redeșteaptă prima emoțiune... De aceea sufletul meu se înflăcărează la vederea sau la povestirea oricărei acțiuni nedrepte... ca și cum m'ar privi pe mine. Când citesc cruzimile unui tran m'aș duce bucuros să-i înfig cuțitul în piept, dacă ar trebui să mor de o sută de ori pentru aceasta. Adesea am asudat alergând sau aruncând cu piatra într'un cocoș, într'o vacă, într'un câine pe care-l vedeam torturând pe alt animal mai mic, numai fiindcă acesta era mai slab decât el”.

45) Aci vorbește ironic despre servitori, dar se înțelege că consideră rea influența lor asupra copiilor. Despre această chestie se pronunță în același sens mai toți cei ce s'au ocupat de creșterea copiilor în familie cu dare de mână. Așa face Locke (în trad. românească de G. Coșbuc, partea I § 29, 38 și 39); Fénelon (Educația fetelor 1681 cap. XIII) Rollin (cartea VI, introducere).

gata să faceți morală, totdeauna pedanți⁴⁶⁾, dacă chiar îi dați copilului o idee pe care o socotiți bună, îi dați totdeauna douăzeci altele cari nu fac niciun ban. Cu gândul numai la ce se petrece în capul vostru, voi nu observați ce se produce în al lor. Credeți oare că, în puhoiul de vorbe în cari îi înecați neconținut, nu e niciuna pe care s'o înțeleagă fals? Socotiți că ei nu comentează în felul lor explicările voastre date cu atât prisos de vorbe și că nu-și fac un sistem potrivit pentru ei, pe care vi-l vor opune la trebuință?

76) Să ascultați pe micul domnișor căruia i s'a umplut capul cu tot felul de învățături; lăsați-l să flecărească, să întrebe, să bată câmpii după plac și veți fi mirați de înfățișarea ciudată pe care o iau raționamentele voastre în spiritul lui. Confundă toate, răstoarnă toate, vă face nerăbdători, vă încurcă câteodată cu obiecțiuni neprevăzute; vă silește să tăceți sau să-l faceți pe el să tacă. Și ce poate să crează despre tăcerea unui om care de obicei vorbește mult? Dacă vreodată iese el învingător și bagă de seamă, s'a sfârșit cu educațiunea; din acel moment nu mai vrea să se instruiască; ei caută să vă rămâie cu vorba.

77. Invățătorilor zeloși, fiți simpli, cu măsură, cu băgare de seamă, nu vă grăbiți niciodată să faceți ceva decât pentru a împiedeca pe alții să facă. Voiu repeta neconținut: amânați mai bine o instrucțiune bună, de teamă să nu dați una rea. Băgați de seamă să nu fiți, pe pământul pe care natura l-a făcut primul paradis al omului, să nu fiți ispititorul, căutând să dați nevinovăției cunoștința binelui și a răului. Neputând să împiedecați pe copil de a se instrui prin exemplele ce-i înfățișează lumea din afară, mărginiți-vă toată stăruința în a face să se imprime aceste exemple în spiritul lui în chipul cel mai potrivit.

78. Pornirile furioase produc efecte mari asupra copilului care este de față, pentru că au niște semne foarte

46) Aci cuvântul *pedant* însemnează „doritor de a arăta în totdeauna știința sa și chiar de a arăta mai mult”.

simțite cari îl impresionează și-l silesc să bage de seamă. Mânia mai ales este așa de sgomotoasă în pornirile ei încât este peste putință să n'o vadă când este aproape. Să nu întrebați dacă această împrejurare ar fi un prilej pentru un pedagog să ție un discurs frumos. Nu trebuie discursuri frumoase, nimic, niciun cuvânt. Lăsați să vie copilul; mirat de cece vede, nu va întârzia să vă întrebe. Răspunsul este simplu; el iese chiar din cece impresionează simțurile lui. Vedea o figură înflăcărată, ochi scânteietori, un gest amenințător, aude țipete, semne că corpul nu este în stare normală. Spuneți-i liniștit, fără prefăcătorie, fără mister: bietul om e bolnav, e apucat de friguri. De aci puteți avea prilejul să-i dați, însă în puține cuvinte, idee despre boale și urmările lor, fiindcă acesta e un lucru al naturii și este o legătură necesară căreia el trebuie să se socotească supus.

79. Nu credeți că, prin această idee — care nu e falsă — va dobândi de timpuriu oarecum silă de a se lăsa târît de ațățarea pasiunilor, pe cari le va socoti ca boale? Nu credeți că asemenea noțiune dată la momentul potrivit va produce o urmare tot așa de bine-făcătoare ca și cel mai plictisitor discurs de morală? Dar priviți cari sunt pentru viitor urmările acestei noțiuni! Vei avea dreptul, dacă vei fi silit vreodată, să te porți cu un copil îndărătnic cum te porți cu un bolnav, să-l închizi în odaia lui, să-l pui în pat dacă trebuie, să-l supui unui regim, să-l faci să se sperie singur de vițiile sale născânde, să-l faci să le socotească urâte și de groază și să nu considere vreodată că este o pedeapsă severitatea pe care vei fi poate silit s'o întrebuițezi, pentru ca să le vindeci. Dacă ți se întâmplă ție într'un moment de supărare să părăsești sângele rece și moderațiunea care trebuie să te conducă totdeauna, nu căuta să-ți ascunzi greșeala, ci spune-i-o curat, ținându-l de rău într'un mod prietenesc: „Dragul meu, m'ai făcut să sufer!”.

80. De altfel, trebuie să bagi de seamă ca toate năvălirile pe cari le poate spune un copil din pricina simplității ideilor cu cari a fost hrănit, să nu fie observate

niciodată când este el față, nici spuse așa fel încât să afle el despre dânsule. Un hohot de râs nepotrivit poate să strice munca de 6 luni și să aducă un neajuns care nu se mai poate îndrepta toată viciața. Trebuie să repet mereu că pentru a fi stăpân pe un copil trebuie să fii stăpân pe tine însuși. Imi închipuiesc pe micul meu Emil între două vecine cari s'au luat la bătaie: se duce la cea mai înfuriată din ele și-i zice cu glas pătruns de milă: „*Doamna mea, ești bolnavă, îmi pare foarte rău*”. Fără îndoială, vorba aceasta nu va trece nebagată de seamă de către persoanele de față, poate nici de cele două eroine. Fără să râz, fără să-l cert, fără sa-l laud, îi iau de acolo cu voia sau fără voia lui înainte de a-mi înțelege gândul și mă grăbesc să-i atrag luarea aminte asupra altor lucruri cari să-l facă să uite repede.

81. Scopul meu nu este să intru în toate amănuntele, ci numai să arăt maximele generale și să dau exemple pentru întâmplările grele. Socotesc imposibil în mijlocul societății să crești un copil până la vârsta de 12 ani, fără să-i dai o idee oarecare despre raporturile dintre oameni și despre moralitatea acțiunilor omenești. Trebuie numai să ne silim ca aceste noțiuni să-i devină necesare cât se poate de târziu și, când nu se vor mai putea înălătura, să le mărginim la o nevoie prezentă pentru ca să nu se crează el stăpân peste toate și să facă rău altuia fără muștrare de cuget și fără să știe. Sunt caractere blânde și liniștite cu cari poți să mergi departe fără primedie în prima lor nevinovăție; dar sunt și firi violente a căror sălbătecie se desvoltă de timpuriu și trebuie să ne grăbim a-i face oameni pentru ca să nu fim siliți să-i punem în lanț.

82. Cele dintâiu datorii ale noastre sunt către noi înșine; sentimentele noastre primitive se concentrează în noi; mișcările noastre naturale se fac întâi pentru conservarea noastră și pentru binele nostru⁴⁷⁾. De aceea

47) Locke (*Observări asupra educației*, Trad. Thuot 1821, vol. I § 112) zice: „primele noastre acțiuni sunt mai mult determinate

cel dintâi sentiment al dreptății nu-l avem din pricina dreptății pe care trebuie s'o dăm altora, ci din pricina aceleia ce ni se cuvine nouă. Iată încă una din contradicțiile educației comune: vorbind întâi copiilor despre datoriile copiilor și niciodată despre drepturile lor, le spunem tocmai contrariul de ce trebuie, le spunem ce n'ar trebui să auză și lucruri cari nu-i interesează.

83. Prin urmare, dacă aș avea să mă ocup de unul din copiii despre care vorbii, mi-aș zice: un copil nu pune mâna pe persoane⁴⁸), ci pe lucruri și curând învață prin experiență să respecte pe cine-l întrece în vârstă și'n putere, dar lucrurile nu se apără singure. Cea dintâiu idee pe care trebuie să i-o dăm nu este idee libertății, ci a proprietății și, ca să poată înțelege această idee, trebuie să aibă ceva propriu al lui. Dacă-i vorbești de hainele lui, de mobile, de jucării, nu-i spui nimic, pentru că, deși se slujește de aceste lucruri, nu știe încă de ce, nici cum a ajuns să le aibă. Să-i spui că le are pentru că i le-a dat, nu e mai bine, fiindcă spre a da ceva trebuie să ai; este deci o proprietate mai veche decât a lui și tocmai principiul proprietății vrei să i-l explici; să lăsăm la o parte că darul este o *convențiune* și copilul nu poate ști ce este o *convențiune*⁴⁹). Băgați de seamă, cititorilor,

---

prin iubirea de sine decât prin rațiune și cugetare; de aceea nu e de mirare că și acțiunile copiilor nu țin socoteală de dreptate...".

48) Aci *autorul* pune nota următoare: „Nu trebuie să lași niciodată ca copilul să se poarte cu oamenii maturi cum s'ar purta cu inferiorii sau chiar cu egalii. Dacă îndrăznește să dea în cineva fie în servitor, fie și într'un găde, luați măsuri ca să i se înapoieze loviturile în așa fel ca să nu-i mai vie poftă altădată. Am văzut guvernante fără socoteală cari ațâțau pe copil, îl puneau să bată pe alții, primeau și ele lovituri, râzând, fără să se gândească însă că hrănesc pornirile cele mai rele și că acela care vrea să bată când e copil, *va voi să ucidă când va fi mare*". — Nota aceasta, deși în formă se arată exagerată, cuprinde în fond foarte mult adevăr.

49) Aci *autorul* pune nota următoare: „De aceea cei mai mulți copii vor să ia înapoi ceea ce au dat și plâng dacă sunt refuzați. Aceasta nu li se mai întâmplă când știu ce va să zică *a da*, dar atunci nu mai dau așa ușor”.

vă rog, în acest exemplu și'n sute și mii altele, cum, vă-rînd în capul copiilor cuvinte cari n'au pentru ei nici un înțeles, socotim totuși că i-am instruit foarte bine.

84. Trebuie deci să ne ducem la originea proprietății, căci de aici trebuie să nască prima idee despre ea. Copilul, trăind la țară, a dobândit câteva noțiuni despre lucrările câmpenești, căci pentru aceasta trebuie numai ochi și vreme, și le va avea, La orice vârstă, dar mai ales la vârsta lui, omul vrea să creeze, să imiteze, să producă, să dea semne de putere și de activitate. E destul să vază odată cum se sapă o grădină, cum se seamănă, cum cresc legumele, cum se culeg roadele și va voi și el să facă grădinărie.

85. Următor acestor principii, eu nu mă împotrivesc înclinării lui, ci dimpotrivă, o înlesnesc, o împărtășesc și eu, lucrez cu el, nu pentru plăcerea lui, ci pentru a mea, cel puțin așa crede dânsul. Mă fac lucrătorul lui și, până să fie el în stare să se servească de brațele lui, muncesc în locu-i pământul. El va face act de proprietate plantând bob și desigur că această proprietate e mai sfântă și mai vrednică de respect decât stăpânirea pe care Nunes Balboa o punea, în numele Regelui Spaniei, peste America meridională înfigând stindardul său pe coastele Mării dela Sud⁵⁰).

86. Trebuie să vii în fiecare zi să uzi bobul: cu mare bucurie îl vezi crescând. Eu îi măresc bucuria, zicându-i: „Este lucrul tău” și, explicându-i atunci termenul de „lucrul

50) E vorba de un călător spaniol *Vasco Nunez de Balboa* (1475—1517) care, făcând parte dintr'o expedițiune spaniolă în nordul Americii de sud, a ajuns la istmul de Panama. De aci a plecat cu o mână de oameni dela golful Darien și a dat de apele oceanului Pacific. În ziua de 28 Septemvrie 1513 intră în apă cu steagul Castiliei în mână il împlântă în nisip declarând că ia în stăpânire pământul și apa în numele regelui Castiliei. Traducătorul german Sallwürk face și aci o apropiere între Rousseau și Locke amintind că Locke deduce dreptul de proprietate din îmbunătățirile pe cari omul le aduce *naturii* prin munca sa.

tău”, îl fac să înțeleagă că el a pus acolo vreme, muncă, silință, persoana sa în fine; că în acea bucată de pământ este ceva din sine însuși pe care-l poate lua înapoi dela oricine, cum poate să-și tragă brațul dacă cineva l-ar apuca și l-ar ținea fără voia lui.

87. Intr’o zi vine grăbit, cu stropitoarea în mână. Ce vedere! Ce durere! toate legumele sunt smulse, tot pământul este răscolit, nici nu se mai cunoaște locul unde se aflau. „Vai! ce s’a făcut munca mea, lucrul meu, dulcele fruct al îngrijirilor și al sudorilor mele? Cine mi-a răpit bunul meu? Cine mi-a luat legumele?” Tănărul lui suflet este mișcat; a suferit trista amărăciune produsă de sentimentul că i s’a făcut nedreptate; lacrimile-i curg gărlă; copilul desnădăjduit umple văzduhul de țipete și de gemete. Luăm parte la durerea, la indignarea lui; întrebăm, ne informăm, facem cercetări. În fine, descoperim că grădinarul este vinovatul, îl chemăm ⁵¹).

88. Dar socoteala noastră se strică. Grădinarul, aflând de ce ne plângem, începe el să se plângă mai tare:

— Cum, d-lor? D-voastră mi-ați stricat munca mea. Semănasem acolo pepeni de Malta, a căror sămânță mi se dase ca o comoară și din cari nădăjduiam să vă ospătez când se vor fi copt. Când colo, pentru prăpăditul de bob al d-voastră, mi-ați stricat pepenii cari începuse să dea și pe cari nu-i voi putea înlocui niciodată. Mi-ați făcut un neajuns care nu se poate îndrepta și v’ați lipsit și pe d-voastră de plăcerea de a mânca niște pepeni neîntrepuți.

51) Traducătorul *Sallwürk* notează aci următoarele: „Locke pune un experiment cu totul asemănător, pentru a face pe copii să înțeleagă noțiunea de *al meu* și *al tău*; totuși acel exemplu se bazează pe doctrina că nu este bine a povățui pe cineva să-și aproprie bunul altuia, fiindcă sunt și mai puternici cari pot să ne ia și ce este al nostru. În tot cazul Rousseau poate să se fi inspirat dela Locke”. — Iată pasagiul din Locke (trad. Thurot 1821 vol. I § 112 pag. 307): „Dacă se observă că copiii fac cu voință acte de injustiție, atunci... tatăl sauceptorul lor trebuie să le ia ceva la care țin mult și pe care copiii îl socotesc ca *al lor* sau să puie pe cineva să-l ia; prin aceasta vor înțelege ce puțin folos au dacă iau în mod injust bunul altuia, întrucât sunt în lume persoane mai tari decât ei”.

Eu. — Iartă-ne, dragă Robert. Puseseși acolo munca ta, silința ta. Văd bine că am făcut greșeala de a-ți strica lucrul; dar vom aduce și-ți vom da alte semințe și nu vom mai lucra pământul până nu vom ști că n'a pus mâna altcineva înaintea noastră.

Robert. — Atuncea, d-lor, puteți să vă odihniți, căci nu mai este pământ fără stăpân. Eu lucrez pământul pe care mi l-a lăsat tatăl meu, fiecare face asemenea și tot pământul este astfel stăpânit de multă vreme.

Emil. — Domnule Robert, se vede că se pierde des sămânța de pepeni...

Robert. — Iertați-mă, domnișorule, dar nu se găsesc des domnișori așa de nesocotiți ca dv. Nimeni nu se atinge de grădina vecinului; fiecare respectă munca altora pentru ca să fie sigură și a sa.

Emil. — Dar eu nu am grădină.

Robert. — Ce-mi pasă? Dacă o strici pe a mea, n'am să te mai las să te plimbi printr'însa, căci, vezi, nu vreau să-mi pierz de geaba munca.

Eu. — Nu s'ar putea să facem o învoială cu Robert? Să ne dea, micului meu prieten și mie, un colț din grădină ca să-l cultivăm și să-i dăm în schimb jumătate din ce se va produce.

Robert. — Vi-l dau fără condițiune; dar să știți că am să vă scot din rădăcină bobul, dacă-mi veți mai atinge pepenii.

89. Această încercare de a face pe copil să înțeleagă noțiunile primitive arată cum ideea proprietății se urcă în mod natural la dreptul celui ce a pus întâi stăpânire prin muncă. E lucru lămurit, hotărît, simplu și totdeauna aproape de mintea copilului. De aci până la dreptul de proprietate și până la chestia schimbului e numai un pas și după el trebuie să ne oprim numajdecât ⁵²⁾.

52) Aci *Sallwürk* pune nota ce urmează: În privința schimbului se tratează în cartea III-a 130. Motivarea proprietății prin muncă personală se vede la Locke. Pentru cunoașterea mai precisă a ideilor lui Rousseau, se poate vedea: „Originea inegalității printre oameni”, II, 25.

90. Se înțelege că explicațiunea pe care am cuprins-o aci în două pagine de scris va fi, în practică, chestiunea unui an întreg; căci, în ce privește ideile morale, niciodată n'o să înaintăm prea încet, niciodată nu putem zice că ne-am așezat cu prea mult temeiu. Tinerilor învățători, gândiți-vă la acest exemplu și aduceți-vă aminte că în orice lucru, lecțiile noastre trebuie să fie mai mult în acțiune decât în discursuri, căci copiii uită lesne ce au spus ei și ce li s'a spus, dar nu ceeace au făcut și ceeace li s'a făcut.

91. Asemenea învățătură trebuie să se dea ori mai de vreme ori mai târziu, după cum cere firea liniștită sau neastâmpărată a școlarului; folosul acestei învățături este netăgăduit. Dar, ca să nu las la o parte nimic important în lucrurile cele grele să mai iau un exemplu.

92. Ai un copil neastâmpărat, care strică tot pe ce pune mâna. Nu te supăra, ci caută să depărtezi de el ceeace ar putea să strice. Dacă strică lucrurile de cari se servește el, nu te grăbi să-i dai altele, ci lasă-l să le simtă lipsa. Dacă sparge geamurile din odaia lui, lasă să sufle vântul ziua și noaptea, fără să te îngrijești că va răci, căci e mai bine să aibă un guturaiu decât să fie nebun. Nu te plânge niciodată de supărările ce-ți pricinuește, ci fă să le simtă el mai întâi. La urmă vei pune geamurile fără să zici nimic. Dacă le sparge iar, schimbă metoda. Spune-i hotărât, dar fără mânie: „Geamurile sunt ale mele; eu am îngrijit să le pun acolo și vreau să le păstrez”. Pe urmă îl vei închide la întunec într'o odaie fără ferestre. Când va vedea acest lucru nou, va țipa mai întâiu, va face gălăgie mare. Nimeni nu-l va asculta. Idată se va obosi și va schimba tonul: va plânge, va geme. Atunci un servitor se va duce acolo. Răsvrătitul se va ruga să-i dea drumul. Fără să arate că nu vrea să facă nimic, servitorul îi va răspunde: „Am și eu geamuri pe cari vreau să le păstrez” și va pleca. În fine, după ce copilul va fi rămas acolo mai multe ceasuri, deajuns pentru ca să i se urască, îl va îndemna cineva să-ți propuie o învoială: să-i dai drumul și el să nu mai spargă

geamuri. Va fi foarte mulțumit de aceasta; te va ruga să vii să-l vezi: te vei duce; îți va face propunerea; o vei primi îndată, zicându-i: „Foarte bine te-ai gândit; vom folosi amândoi. De ce nu ți-a venit mai de vreme această idee bună?”. Apoi, fără a-i cere nicio afirmare ori făgăduială, îl vei îmbrățișa cu dragoste; îl vei duce îndată în odaia lui, socotind această învoială ca sfântă și de neschimbat, ca și cum a făcut jurământ. Ce idee gândești că va avea el, după această urmare, despre tăria cuvântului și despre folosul ținerii de cuvânt? De sigur că aș greși, dacă aș zice că e pe pământ un singur copil — care să nu fie dinainte stricat — care să reziste la această încercare și să mai spargă vreodată, cu voință, un geam. Urmăriți această înlănțuire. Micul răutăcios, când săpa o groapă ca să-și semene bobul, nu se gândea că-și pregătea o închisoare în care știința va avea să-l închidă⁵³).

93. Iată-ne în lumea morală; acum se deschide vițliului poarta. Cu convențiunile și cu datoriile se nasc înșelăciunea și minciuna. Indată ce faci ceeace nu trebuie, vrei să ascunzi ceeace nu trebuia să faci. Indată ce un interes te face să dai o făgăduială, un interes mai mare te poate face să-ți calci făgăduiala. Vorba este să ți-o calci fără teamă de pedeapsă; iar mijlocul se găsește nu-

53) Aci *autorul* pune nota următoare: „Dacă cumva copilul nu va avea statornicită în mîntea sa datoria de a se ținea de cuvânt, simțul său lăuntric îi va impune în curând aceasta ca o lege a conștiinței, care are să se desvolte îndată ce se vor dobândi cunoștințele de cari are nevoie. Această convingere nu omul, ci mîna Creatorului ne-o pune în suflet. Inlăturînd această lege a convențiunii, nu mai e nimic cu temeiu în societatea omenească. Cine își ține făgăduială numai pentru un folos este ca și cum n'ar fi promis nimic sau este ca la un joc de minge când ți se dă înainte mai multe puncte și poți să te servești de ele în momentul în care îți vine la socoteală. Acest principiu este de cea mai mare însemnătate și trebuie să fie bine studiat, căci aici omul începe să fie în contradicțiune el însuși”. Traducătorul *Sallwürk* lămurește punctul din această notă unde e vorba de joc. Rousseau face aluzie la obiceiul răspîndit pe vremea aceea în Franța la jocul cu mingea de a se acorda de jucătorul cel mai tare celui mai slab un număr de 15 puncte. Cu toate acestea lămuriri, pasagiul lui Rousseau rămîne, în acest punct, puțin clar.

mai decât: te ascunzi și minți. Fiindcă n'am știut să prevenim vițiul, iată-ne nevoiți a-l pedepsi. Iată cum mizeriile vieții omului încep cu greșelile lui.

94. Am spus de ajuns, ca să se înțeleagă acest lucru: că nu trebuie să pedepsești niciodată pe copii pentru a-i pedepsi, ci pedeapsa să le vie ca urmare naturală a unei fapte rele săvârșite de ei⁵⁴). Astfel nu veți vorbi împotriva minciunii, nu-i veți pedepsi anume pentru că au mințit, ci veți căuta ca urmările rele ale minciunii — de exemplu, a nu fi crezut când spui adevărul, a fi acuzat de o greșeală pe care n'ai făcut-o, chiar când te aperi — toate să se grămădească pe capul copiilor când au mințit. Dar să explicăm ce însemnează la copii a minți.

95. Sunt două feluri de minciuni: *de fapt* — care privește trecutul; *de drept* — care privește viitorul. Cea dintâi este când făgăduim că am făcut un lucru și în genere când vorbim, cu știință, în contra adevărului lucrurilor. Cealaltă este când făgăduim un lucru pe care avem de gând să nu-l îndeplinim, și în genere când arătăm o intenție contrară celeia pe care o avem în realitate. Aceste două minciuni pot câte odată să se contopească într'una⁵⁵); dar aci eu le privesc în ce au deosebit.

54) În chestia pedepselor sunt părți ce se apropie de cele spuse de Loke. Se poate citi în trad. lui Coșbuș (Partea I) § 13 și urm.

55) Aci *autorul* pune nota următoare: „Cum ar fi, de exemplu, când un vinovat s'ar apăra zicând că este onest: minte și în fapt și în drept”. — Rousseau numește ambele *minciuni*: *mensonge de fait*, *mensonge de droit* (după deosebire juridică: de jure, de facto). O altă deosebire dintre neadevăr și minciună, după distincțiile făcute de Aulus Gellius... între *mentiri* și *mendacium dicere* se găsește la Montaigne („Incercări” I cap. IX): „Gramaticii fac o deosebire între a spune minciună și a minți. A spune o minciună este a spune un lucru neadevărat pe care-l crezi adevărat; a minți e a spune un lucru contra conștiinței tale”. Mai departe arată relele minciunii: „A minți este un vițiu blestemat. Legăturile dintre oameni se fac prin vorbă... Mi se pare că uneori pedepsim pe copil prea sever pentru unele greșeli neînsemnate... Numai minciuna — și încăpățânarea — mi se pare că trebuie combătută și împiedicată de a se ivi și de a progresa”.

96. Acel care simte că are nevoie de ajutorul altora și vede bună voință din partea lor, n'are nici un interes să-i înșele, ba dimpotrivă... are interes mare să le arate lucrurile cum sunt, ca nu cumva aceia să se înșele în paguba lui. Este deci clar că minciuna de fapt nu e naturală la copii; numai din pricină că-i silim a se supune simt ei nevoia de a minți, pentrucă supunerea fiind supărătoare, cauți să te scapi de ea cât poți mai mult și pentru că interesul prezent de a înlătura pedeapsa sau cearta e mai puternic decât interesul depărtat de a spune adevărul. In educația naturală și liberă, de ce te-ar minți copilul? Ce are de ascuns? Nu-i cerți, nu-l pedepsești niciodată, nu ceri nimic dela el. De ce nu ți-ar spune tot ce face cu naivitate, cum spune unui mic camarad? Mărturisirea nu e mai primejdioasă față de tine decât față de el.

97. Minciuna de drept e și mai puțin naturală, pentru că făgăduiala de a face sau de a nu face ceva este un act convențional care iese din starea de natură și e în afară de libertate. Mai mult, toate îndatoririle ce-și iau copiii, sunt nule prin ele înseși, căci vederea lor mărginită nu poate să treacă dincolo de prezent și, îndatorindu-se, ei nu știu ce fac. D'abia poți să zici că copilul *minte* când făgăduiește; căci el cugetând a scăpa dintr'o încurcătură în momentul prezent, orice mijloc care n'are un efect prezent îi este egal. Promițând ceva pentru viitor, el nu promite nimic și imaginația sa încă adormită, nu-l poate face să trăiască în același timp în două momente diferite. Dacă ar fi nevoie să scape azi de bătaie sau ar vrea să dobândească un pachet de cofeturi și aceasta s'ar putea întâmpla prin făgăduiala că va sări mâine pe fereastră, ar făgădui numaidecât. Iată de ce legile nu se pot aplica la făgăduielile copiilor și când părinții și învățătorii mai severi cer ca ei să se ție de ele, aceasta privește numai acele lucruri pe cari copilul trebuie să le facă chiar dacă n'ar fi promis.

98. Prin urmare, copilul neștiind ce face când făgăduiește să facă ceva, nu putem zice că el a mințit în momentul când a dat făgăduiala. Nu e tot așa când nu se

ține de cuvânt, ceea ce este tot un fel de minciună care pri-
vește trecutul. El își aduce bine aminte că a făgăduit,
dar nu-și dă bine seama pentru ce trebuie să se ție de
făgăduială. Nefiind în stare să citească în viitor, el nu
poate prevedea urmările faptelor, și când își calcă făgă-
duiala, el nu face nimic în contra rațiunii vârstei sale.

99. De aci urmează că minciunile copiilor sunt toate
opera învățătorilor și că voind cineva să-i învețe a spune
adevărul, îi învață în realitate a minți. Grăbindu-ne să-i
punem la regulă, să-i conducem, să-i instruiem, nu găsim
niciodată destule mijloace ca să izbutim. Vrem să le do-
minăm spiritul prin maxime fără temeiu și prin reguli
fără rațiune și vrem mai bine să știe lecțiile și să mință
decât să fie ignoranți și să spuie adevărul⁵⁶).

100. Eu care dau elevilor mei numai lecții de practică
și care vreau mai bine să fie buni decât învățați, eu nu
le zic să spună adevărul, căci mă tem să nu-l falsific,
și nu le cer să dea nicio făgăduială pe care s'ar vedea
îndemnați să nu o țină. Dacă în lipsa mea se petrece ceva
rău și nu știu cine e de vină, mă feresc să acuz pe
Emil sau să-i zic: „*Tu ai făcut?*”⁵⁷), căci cu aceasta n'aș
face alt ceva decât să-l învăț să tăgăduiască. Dacă firea
lui m'ar sili să stabilesc oarecare înțelegere cu dânsul, aș
chibzui așa că propunerea să vină dela dânsul nu dela
mine; ca el, dacă s'ar învoi, să aibă în totdeauna un interes
prezent și bine simțit pentru ca să se țină de vorbă; iar
dacă vreodată nu s'ar ținea, această minciună să-i aducă

56) Și Locke se plânge că educația uzitată a copiilor pune ger-
mence pentru multe vici, și dă exemple. La § 38 *Observații asupra*
educației (trad. Thurot 1821 pag. 75) zice: „Nu există nici un viciu, al
cărui gust să nu fi fost inspirat copiilor sau decătore părinți sau de
cătore doică”. Se poate citi în trad. Coșbuc, în special § 25 (Partea I-a).

57) Aci *autorul* pune nota următoare: „Această întrebare e
foarte nepotrivită mai ales când copilul e vinovat. Dacă crede că-i
știi vina, atunci vede în întrebarea aceasta o cursă pe care i-o întinzi
și te va iubi mai puțin. Dacă crede că nu știi, atunci își va zice:
de ce să mărturisesc? Iată cum dintr'o întrebare nesecotită îi vine
pentru prima dată ispita de a minți”.

neplăceri care să-i arate că vin din ordinea naturală a lucrurilor, iar nu din răsbunarea dascălului său. Dar fără să am nevoie să ajung la mijloace așa de crude, sunt aproape sigur că Emil va afla foarte târziu ce va să zică a minți și că atunci va fi foarte mirat și nu va înțelege la ce e bună minciuna. E lămurit că cu cât îl fac să atârne mai puțin de voința sau de judecata altora, cu atât împiedec în el orice interes de a minți.

101. Când nu ai grabă să dai învățătură, nu ai grabă nici să ceri dela copil, și poți să-ți potrivești vremea ca să ceri numai când trebuie. Atunci copilul se formează, prin faptul că nu se strică⁵⁸). Dar când un perceptor zăpăcit, neștiind cum să se poarte cu copilul, îl silește în tot minutul să făgăduiască ba una ba alta, fără deosebire, fără alegere, fără măsură, atunci copilul, obosit, încărcat de toate aceste făgăduieli, le nesocotește, le uită, le disprețuiește însfârșit și începe să le socotească drept niște formule goale până când ajunge a fi la el un joc să le spună și să le calce. Voiești să fie în adevăr statornic în cuvântul dat? Cere-i aceasta cu mare băgare de seamă.

102. Amănuntele în cari am intrat cu privire la minciună se potrivesc în multe puncte și cu alte îndatoriri pe cari le impunem copilului în așa fel încât el le urăște, ba nici nu le poate îndeplini. Ni se pare că-i predicăm virtutea și-l facem să iubească vițiile; împiedecându-l să le dobândească, noi singuri le sădim într'insul. Vrând să-l facem pios, îl ducem să se plictisească la biserică; silindu-l neconținut să mormăie rugăciuni, îl facem să se gândească la fericirea de a nu se ruga lui Dumnezeu. Ca să-l facem să aibă milă, îl punem pe el să dea de pomână par'că ne-ar fi rușine să facem noi singuri aceasta. Nu se cuvine să dea copilul, ci învățătorul: oricât ți-ar fi de drag elevul, să nu-l lași să aibă cinstea aceasta; trebuie să în-

58) „Se strică” traduce franc. „se gâte” (germ. verderben) adică nu i se dă o învățătură rea. In teoria lui Rousseau copilul, produs numai al naturii, e *bun*. Deci el rămâne bun, întrucât nu-i dai nici o învățătură, astfel se strică.

țelegă că la vârsta sa încă nu e vrednic de ea. Pomana este fapta unui om care înțelege valoarea lucrului dat și nevoia aproapelui său. Copilul, necunoscând nimic din acestea, n'are niciun merit; nu dă de milă, nu face binefacere, ba e chiar rușinat, după exemplul pe cari i l-ai dat, și crede că numai copiii trebuie să dea de pomană, iar oamenii mari nu⁵⁹).

103. Observați că punem copilul să dea numai lucruri a căror valoare n'o cunoaște, monete pe cari le are în buzunar anume pentru acest scop. Un copil ar da mai curând o sută de napoleoni decât o prăjitură. Ia puneți pe acest mic risipitor să dea vreun obiect care-i e scump, jucării, cofeturi, prăjituri, și vom vedea îndată dacă l-ați făcut cu adevărat darnic.

104. Ba mai e încă un obicei: să înapoiezi copilului ceea ce a dat; cu aceasta îl înveți să dea de pomană ceea ce știe bine că i se va întoarce. N'am văzut la copii decât aceste două soiuri de dărnicie: ori dau ceea ce nu le trebuie ori dau ceea ce sunt siguri că vor primi înapoi. Faceți așa, zice Locke, ca să se convingă copilul prin experiență că cu cât ești mai darnic, cu atât folosești mai mult⁶⁰). Aceasta însemnează să-l faci numai în aparență darnic, iar în realitate să-l faci avar. El mai zice că prin aceasta copilul va căpăta deprinderea dărniciiei. Da; dar a unei dărniciii de cămătar, care dă un ou ca să ia în schimb un bou, iar când va fi vorba să dea cu adevărat,

59) Scriitoarea franceză d-na Guizot, în epistolele sale asupra educației, zice despre acest pasagiu: „Forța omului nu are chip să măsoare slăbiciunea copilului și, căutând să-l ia după dânsul, rupe firul de care se ține copilul. Rousseau, care are principiul să te faci mic cu copiii, alunecă neconținut, dându-le o consecință a gândirii lor și o urmare foarte logică a ideilor, care nu se potrivește cu slăbiciunea organelor lor”. (Scrisoarea IV din „Educația domestică sau scrisori asupra educației”. Paris 1826, 2 vol).

60) Locke în *Observațiile sale asupra educației* (Trad. Thurot 1821 § 112 pag. 331) zice: „Faceți ca copiii să se convingă prin experiență că cel mai darnic este cel mai folosit, fără a mai pune la socoteală stima și laudele ce-i vor atrage asemenea purtare’.

atunci deprinderea se duce; dacă nu-i mai dai înapoi, nici el nu mai dă. Să ne uităm la deprinderea sufletului, nu la a mâinilor. Și tot așa sunt toate celelalte virtuți pe cari voim să și le însușească copiii! Și pentru asemenea virtuți solide îi ținem în tristeță în frageda lor vârstă! Iată, cu adevărat, o educațiune foarte înțeleaptă!

105. Dascălilor, lăsați asemenea nimicuri; fiți virtuoși și buni, exemplele voastre să se întipărească în memoria elevilor până când vor putea să le pătrunză în inimă. În loc să cer dela elevul meu acte de caritate, vreau mai bine să le îndeplinesc eu în fața lui și chiar să nu-i dau puțința de a mă imita, fiind un lucru prea sus pentru vârsta lui: așa, el nu se va deprinde să considere îndatoririle oamenilor ca îndatoriri numai ale copiilor. Dacă mă vede că dau de pomană și mă întrebă, dacă am și timp să-i răspund⁶¹⁾, îi zic: „Dragul meu, când săracii au voit să existe bogați, bogații au făgăduit să hrănească pe toți cei cari n’au cu ce trăi, neavând avere și neputând munci”.

— „Ai făgăduit și d-ta?” mă va întreba.

— „Fără îndoială; sunt stăpân pe averea care îmi trece prin mână numai cu condițiunea impusă dreptului meu de a o stăpâni”.

106. Alt copil decât Emil, ascultând această cuvântare — și am văzut cum poți să pui pe un copil în stare de a asculta — ar fi ispitit să mă imiteze și să se poarte ca un om bogat. Eu l-aș împiedeca de a-și face o fală din asemenea lucruri; aș vrea mai bine să-mi ia dreptul meu și să dea pe ascuns. Aceasta este singura înșelăciune a vârstei, pe care i-aș ierta-o.

107. Știu că toate aceste virtuți cari se prind prin imitație, sunt virtuți de maimuță și că o faptă bună numai atunci este bună din punct de vedere al moralei, când

61) Aci pune *autorul* nota următoare: „Se înțelege că nu mă ocup de aceste chestiuni când îi place copilului, ci când vreau eu; altfel m’ăș supune voințelor sale și aș fi în cea mai nenorocită situație în care poate să fie un guvernor față de elevul său”.

este făcută cu intențiune, nu imitând pe alții. Totuși, în vârsta în care inima nu simte încă nimic, trebuie să silim pe copii să imite acte cu cari vrem să-i deprindem, până când vor putea să le facă ei din convingere și din iubirea binelui. Omul imită, și animalul imită. Inclinarea către imitație e bine orânduită de natură; dar societatea o schimbă în viții. Maimuța imită pe om, de care se teme, dar nu imită animalele pe cari le disprețuește: socotește că e bine ceea ce face o ființă mai bună decât ea. La noi dimpotrivă, măscăricii de toate soiurile imită frumosul pentru a-l înjosi, pentru a-l face de răs; simțindu-și josnicia, caută să fie deopotrivă cu cei ce sunt mai bine decât ei. Sau, dacă se silesc să imite ce admiră, atunci se vede gustul fals în alegerea obiectelor; vor mai mult să se impună celorlalți și să-și vază talentul aplaudat decât să devină mai buni sau mai înțelepți. Temeiul imitației vine, la om, din dorința de a se așeza totdeauna afară din sine. Dacă izbutesc în întreprinderea mea, Emil nu va avea, de sigur, asemenea dorință. Trebuie deci să ne lipsim de binele aparent, pe care imitația poate să-l producă.

108. Gândiți-vă bine la toate regulele educațiunii voastre și le veți găsi pe toate fără înțeles, mai ales în privința virtuților și a deprinderilor. Singura lecțiune de morală potrivită pentru un copil și cea mai importantă pentru orice vârstă este: *să nu faci rău nimănui*. Chiar cerința cealaltă de a face bine, dacă nu este subordonată acesteia, e primejdioasă, falsă, contradictorie. Cine nu face bine cuiva? Toată lumea, cel rău ca și ceilalți; acesta face un fericit pe socoteala a o sută de nenorociți. De aci vin toate nenorocirile noastre. Cele mai sublime virtuți sunt negative; de aceea sunt și cele mai greu de înțeles, pentru că nu le poți arăta și sunt mai presus de plăcerea, atât de scumpă omului, de a vedea că poate mulțumi pe cineva. Cât de mare bine face semenilor săi acela, dacă o fi vreunul, care să nu le facă niciodată rău! Pentru aceasta însă se cere un mare curaj sufletesc și o mare tărie de caracter. Nu discutând asupra acestei maxime, ci nu-

mai silindu-te să o pui în practică, înțelegi cât e de greu și cât de mare lucru este să izbutești!⁶²⁾

109. Iată câteva slabe recomandățiuni despre precauțiunile ce aș vrea să le observe cel ce dă copiilor învățăturile pe cari nu le putem înlătura fără a-i expune să-și facă rău lor înșiși sau celorlalți și mai ales să prinză obiceiuri rele, de cari mai târziu cu greu i-am desbăra. Să fim însă siguri că trebuința această se va prezenta foarte rar pentru copiii creșcuți cum se cuvine, fiindcă nu e cu puțință să devie ei nesupuși, răi, mincinoși, lacomi, dacă nu le aruncă nimeni în suflet viciile cari îi fac să fie astfel. De aceea ceea ce spun aici se potrivește mai mult pentru excepțiuni, dar aceste excepțiuni sunt cu atât mai dese cu cât copiii au prilej să treacă dincolo de condiția lor și să ia viciile oamenilor. Cei creșcuți în mijlocul lumii au nevoie de învățăminte mai timpurii decât cei creșcuți departe de lume. Această educațiune singuratică este mai bună, măcar pentru aceasta: că lasă copilului vreme să se coacă.

110. Mai sunt altfel de excepțiuni: aceia cari, printr'o fericită fire, se găsesc ridicați peste vârsta lor. Precum sunt oameni cari rămân totdeauna în copilărie, tot asemenea sunt alții cari n'o cunosc și sunt oaameni formați aproape dela naștere. Răul este că aceste excepțiuni sunt foarte rare

62) Aci *autorul* pune o notă lungă: „Principiul să nu faci rău altuia atrage după sine o micșorare a legăturilor cu societatea omenească, fiindcă, în stare socială, binele unuia aduce în mod necesar răul altuia. Acest raport este în firea lucrurilor și nimic nu poate să-l schimbe. De aci se poate vedea care este mai bun: omul social sau omul singuratic. Un autor ilustru (*Diderot*, în „*Fiul natural*”) zice că numai cel rău stă singur; eu zic că numai cel bun stă singur. Dacă propozițiunea mea se pare mai puțin serioasă, e însă mai adevărată și mai temcinică decât cealaltă. Dacă cel rău ar fi singur, ce rău ar face? Numai fiind în societate poate unelti împotriva celorlalți. Dacă ați voi să întoarceți acest argument și pentru omul bun, aș răspunde prin paragraful la care se raportă această notă”.

Sallwürk zice că în unele pasagii din piesa lui *Diderot* „*Fiul Natural*”, *Rousseau* vede o aluziune răutăcioasă la sine și la vieța sa singuratică în „pustnicia” dela d-na d'Epiny.

și foarte greu de cunoscut. Fiecare mamă, închipuindu-și că copilul ei *poate* să fie o minune, crede că el și *este* în adevăr. Ba ele obișnuiesc să ia drept semne extraordinare tocmai pe acelea cari arată mersul obișnuit: voiciunea, glumele, sburdălnicia, naivitatea glumeață, semne caracteristice ale vârstei și cari arată foarte bine că copilul este un copil. Ce e de mirare dacă unul din aceștia, obișnuit să vorbească mult, având voie să spună orice și nefiind împedat de respect sau de bunăcuviință, spune din întâmplare un lucru foarte bine potrivit? Ar fi de mirare dacă un astrolog⁶³), cu miile lui de minciuni n'ar izbuti niciodată să ghicească adevărul. Henric al IV-lea⁶⁴) zicea despre astrologi: vor minți atât de mult încât vor ajunge să spună adevărul. Cine vrea să aibă câteva trăsături de spirit n'are decât să spuie multe prostii. Ție-i Dumnezeu pe oamenii de salon, cari nu merită prin altceva sărbătorirea de care se bucură!

111. Din gura copiilor pot să iasă cugetările cele mai strălucite, cum pot să aibă în mână diamantele cele mai prețioase fără ca prin aceasta cugetările sau diamantele să le aparțină. La vârsta lor nu poate să existe proprietatea adevărului în niciun înțeles. Pentru copil vorbele acestea nu sunt ce sunt pentru noi, căci el nu le leagă cu aceleași idei. Ideile, pe cât le are, n'au în capul lui nici urmare nici legătură; gândirea lui n'are nimic hotărît, nimic sigur. Observați bine pe cel pe care-l socotiți minunat: câteodată veți găsi la el o putere deosebită de acțiune, o claritate de spirit uimitoare; mai adesea însă vi se va înfățișa slab, fără putere și par'că învălit în ceață. Aci

63) *Astrologia* este meșteșugul de a ghici viitorul după observarea stelelor și a fenomenelor cerești. Din cea mai îndepărtată antichitate se găsesc astrologi la toate popoarele. În timpurile moderne i s'a opus *astronomia*, care este *știința* astrelor și a mișcărilor lor.

64) Henric IV, regele Franței dela 1589 până la 1610. Se zice că la nașterea fiului său Ludovic (care avea să domnească sub numele de Ludovic XIII) a cerut să citească în stele viitorul copilului său.

îți ia înainte; aci rămâne nemișcat. Acum îți vine să zici: „e un geniu“; acum: „e un prost“. Dacă ai zice, te-ai înșela în amândouă cazurile, căci el este un copil; e un puiu de vultur care într'o clipă se înalță în aer și în clipa următoare cade iar în cuib⁶⁵).

112. Poartă-te deci cu el după vârsta lui, cu toate aparențele; ferește-te să nu-i sleești puterile voind să le exercitezi prea mult. Dacă tânăra lui minte se încălzește, dacă vezi că începe să fiarbă, las'o să fiarbă în voie, dar n'o ațâța, ca să nu se risipească; iar când primele isprăvi au ieșit la lumină, ține, oprește pe celelalte până când vine vârsta ca ele să se prefacă în căldură datătoare de viață și în adevărate forțe. Altfel, vă pierdeți timpul și munca și stricați singuri ce ați făcut: după ce v'ați îmbătat fără socoteală de aburii aceștia cari se aprind lesne, veți rămânea cu o drojdie fără nici o tărie.

113. Din copii zăpăciți ies oameni de rând: cred că este observația cea mai obștească și cea mai sigură. E lucru nespus de greu să deosebești în copil prostia adevărată de cea aparentă și înșelătoare care anunță spiritele puternice. Ți se pare deocamdată ciudat ca extremele să aibă semne asemănătoare; dar așa trebuie să fie, căci într'o vârstă în care omul n'are nicio idee propriu zisă, deosebirea între copilul genial și cel prost este că acesta din urmă primește numai idei false, pe când cel dintâi, văzându-le că sunt false, nu primește niciuna; seamănă deci amândoi într'aceea că unul nu e capabil de nimic pe când celuilalt nu-i vine nimic la socoteală.

65) Fénelon, *Educația fetelor*, Paris, 1681, Cap. III, § 12, zice cam același lucru: „... Copiii, neștiind încă să cugete și să facă ceva prin ei înșiși, observă tot și vorbesc puțin, dacă nu i-ai învățat să vorbească mult. De aceea trebuie să ne ferim, căci, făcând haz pe copii, îi stricăm. Se deprind să spună tot ce le trece prin minte și să vorbească despre lucruri la cari nu se pricep. Din această pricină le rămâne pentru restul vieții deprinderea de a face judecăți pripite și a spune lucruri despre cari nu au idei clare”.

Putința de a-i deosebi ține de întâmplare, care poate să dea celui din urmă vreo idee potrivită pentru ei, pe când cel dintâiu e totdeauna și pretutindenii același. Cato cel june⁶⁶), cât era copil, era socotit de toți al casei drept imbecil. Era tăcut și încăpățânat: această judecată se putea face asupra-i⁶⁷). Unchiul său nu l-a cunoscut decât în anticamera lui Sylla⁶⁸). Dacă n'ar fi intrat în această anticameră, poate că ar fi fost socotit imbecil până în vârsta matură; dacă Cezar n'ar fi trăit, poate că totdeauna am fi considerat vizionar pe același Cato, care a înțeles geniul funest al acestuia și a pre-

66) La Romani au trăit doi bărbați însemnați cu numele de Cato: unul, zis *cel bătrân* sau *Censorul*, a murit la 142 înainte de Hristos; altul zis din *Utica* (fiindcă în acest oraș s'a omorît), a trăit între anii 95 și 96 înainte de Hristos. Aci este vorba de cel din urmă.

67) Amănuntele acestea sunt luate din *Plutarch* (Viața lui Cato din Utica). Se vede des în scrierea prezentă a lui Rousseau aluziuni sau reproduceri din *Plutarch*. Răspândit în Franța prin traducerea lui Amyot (care publică traducerea Viețelor paralele între 1559—1565), el rămase în curs de peste două veacuri o lectură favorită pentru tinerime. Rousseau scrie (în „Visările unui care se preumblă singur”) că *Plutarch* i-a fost prima lectură a copilăriei și i va fi cea din urmă. Iată propriile cuvinte ale lui *Plutarch* despre Cato: „Se zice că din copilărie... nu se mira și nu se arăta mișcat de „nimic... Era greu să-l impresionezi atât cât să-l faci să rădă și foarte „rar se vedea un zâmbet pe față-i... Când a început să învețe, se „arăta greoiu, pricepea greu și după multă vreme, dar ceea ce înțelesese „odată îl păstra foarte bine”. (După trad. franceză a lui *Dacier*, Amsterdam 1724 vol. VI).

68) Se știe că Sylla, după ce a învins pe adversarii săi, a pedepsit pe toți aceia pe cari îi credea că au avut legături cu ei. El a făcut vestitele liste de *proscriptiune*, iar casa sa devenise un adevărat loc de supliciu. *Plutarch* ne spune că Sylla fiind foarte prieten cu tatăl lui Cato, acesta mergea la el des. Avea 14 ani. Acolo vedea oameni pedepsiți, torturați și uciși. „Văzând capetele celor mai ilustre personaje din Roma, întrebă pe preceptorul său: de ce nu se găsește cineva ca să omoare pe acest om? Pentru că, îi răspuse acesta, de și-l urăsc toți, mai mulți se tem de el. — Atunci replică copilul, de ce nu mi-ați dat mie o sabie, pentru ca, omorînd pe acest monstru, să scap patria de el?...”

văzut cu mult înainte toate proiectele lui. Acei cari judecă repede pe copii sunt expuși să se înșele lesne. Sunt câteodată mai copii decât copiii. Am văzut un om (abatele de Condillac), care mi-a făcut cinstea de a-mi fi prieten, socotit de familie și de amici, chiar când era de o vârstă oarecare, drept un spirit mărginit: această minte distinsă se forma în tăcere⁶⁹). Deodată s'a arătat filozof și nu mă îndoiesc că posteritatea îi va da un loc deosebită cinste printre cugetătorii și metafizicii secolului său.

114. Respectați copilăria și nu vă grăbiți s'o judecați nici în bine nici în rău. Lăsați excepțiile să se arate, să-și dea dovezile, să se statornicească și apoi veți întrebuința pentru ele metode particulare. Lăsați natura să lucreze multă vreme până să vă apucați să lucrați voi, ca nu cumva să-i stricați opera. Veți zice că timpul e prețios și nu trebuie să-l pierdem⁷⁰). Nu vedeți că pierdeți mai mult timp întrebuințându-l rău, decât nefăcând nimic? fiindcă un copil învățat rău e mai departe de înțelepciune decât unul care n'a fost învățat de loc. Vă speriați văzând că-și trece primii săi ani fără să facă nimic. Cum! nu e *nimic* să fii fericit? Nu e *nimic* că sare, se joacă, aleargă toată ziua? Va fi destul de ocupat în viață! Platon⁷¹), în „Republica” sa, pe care o so-

69) Abatele de Condillac (1715—1780) filozof și pedagog francez. A fost preceptorul unui principe și pentru educația lui a lucrat un curs de studii în 16 volume. Cărțile cele mai vestite ale lui sunt: „Incercare asupra originii cunoștințelor omului” și „Tratat despre senzațiuni”. Teoria lui filozofică se poate reduce la principiul că toate ideile sunt senzațiuni transformate.

70) Acest pasagiu trebuie pus în legătură cu § 66 în care vorbește despre educația negativă.

71) Filozoful grec, care a trăit în sec. V înainte de Hristos, autorul vestitului sistem de educație prin care subordonează pe indivizi cu totul statului. Acest sistem se cuprinde în scrierile sale: *Republica și Legile*. Sallwürk observă că Rousseau a luat observația din Montaigne („Incercări” I, 25), iar pasagiul în care vorbește Platon despre jocuri este în cartea despre *Legi* I, 12.

cotim foarte severă, crește pe copii numai în sărbători, jocuri, cântece, pierdere de vreme: se pare că a făcut tot ce trebuia învățându-i să se bucure. Iar Seneca, vorbind despre vechea tinerime romană, zice: „Era totdeauna în picioare, nu se dedeau lecțiuni pe cari trebuia să le învețe stând jos⁷²⁾”. Era ea oare de mai puțină valoare, ajungând la vârsta matură? De aceea să nu vă fie frică de așa zisă lenevie a copiilor. Ce-ați zice de un om care, pentru a se folosi de întreaga sa viață, n’ar vrea să mai doarmă? Ați zice că e nebun; că nu se folosește de timp, ci-l prăpădește; ca să scape de somn, se duce la moarte. Cugetați că e același lucru în ce spun eu, de vreme ce copilăria e somnul rațiunii. Aparența ușurință de a învăța este pricina pierderii copiilor. Tocmai această ușurință de a învăța e dovada că nu învață nimic. Creerul lor întins și lucios e ca o oglindă în care vedem obiectele ce le punem dinaintea ei; dar nu pătrunde nimic înăuntru și nu rămâne nimic. Copilul reține cuvintele, iar ideile se reflectă; cei cari l-ascultă le înțeleg, numai el nu le înțelege.

116. Deși memoria și raționamentul sunt două facultăți cu totul deosebite, totuși nu se dezvoltă cu adevărat decât împreună. Înainte de vârsta rațiunii⁷³⁾ copilul nu primește idei, ci imagini; între unele și altele e deosebirea aceasta: imaginile sunt ca niște tablouri ale obiectelor sensibile fără legătură unele cu altele, iar ideile sunt

72) Cuvintele acestea se găsesc în Epistola 88 a lui Seneca. Același lucru în Montaigne (cartea II cap. 21). În cartea I cap. 25 zice: „E de mirare câtă grijă pune Platon în legile sale pentru veselia și petrecerea tinerimii din statul său; se oprește mult la întrecerile lor, la jocuri, la cântece, la danțuri, la sărituri... Are o mie de reguli pentru exercițiile fizice, pe când la chestia învățaturii se oprește puțin”.

73) Rousseau nu precizează aci ce înțelege prin „vârsta rațiunii”. S’ar părea că el o așează de la 12 ani înainte. În privința aceasta părerile sunt foarte împărțite. În genere, astăzi se admite vârsta de 7 ani, care e și vârsta de primire în școală sau vârsta dela care se începe aplicarea obligativității școlare în cele mai multe state europene.

noțiuni ale obiectelor și sunt formate prin raporturi. O imagine poate să fie singură când spiritul și-o înfățișează; dar orice idee presupune altele. Ca să ai o imagine, trebuie numai să vezi; ca să ai o idee, trebuie să compari, Sensațiunile noastre sunt curat pasive, pe când percepțiunile se nasc dintr'un principiu activ care judecă. Aceasta se va demonstra mai departe⁷⁴).

117. Zic deci că copiii, nefiind în stare să judece nu pot să aibă adevărata memorie. Ei rețin sunete, chipuri, senzații, mai rar idei, și mai rar legături între idei. Dacă-mi veți obiecta că ei învață oare cari elemente de geometrie, socotiți că veți avea o dovadă în contra mea. Tocmai dimpotrivă, veți avea dovadă pentru mine: această arată că ei nu știu să raționeze singuri și nici măcar să reție raționamentele altora. Urmăriți pe acești mici geometri în învățătura lor și veți vedea că au reținut numai impresia exactă a figurii și termenii demonstrațiunii. Indată ce veți face o întrebare nouă, nu vor ști să răspundă. Indată ce veți întoarce figura, nu vor mai înțelege. Toată știința lor este în senzație; nimic n'a ajuns la inteligență. Chiar memoria lor nu e mai dezvoltată decât celelalte facultăți, căci mai totdeauna trebuie să învețe din nou, când se măresc, ideile ale căror cuvinte le-au învățat în copilărie.

118. Cu toate acestea, departe de mine gândul că copiii n'au nici un fel de raționament⁷⁵); dimpotrivă

74) Adică în cartea III § 166 și urm., unde toată psihologia lui Rousseau este arătată pe scurt. Teoria lui Rousseau asupra conștiinței, observă Sallwürk, se bazează pe Locke.

75) Aci *autorul* pune o lungă notă: „Scriind, am băgat prea des de seamă, că într'o lucrare lungă e greu să dai unui cuvânt totdeauna același înțeles. Nu există o limbă așa de bogată încât să ne dea toți termenii și toate întorsăturile de fraze de cari pot avea nevoie ideile noastre. Metoda de a defini toți termenii și de a pune mereu definiția în locul definitului e frumoasă, dar nu se poate pune în practică. Definițiile ar putea să fie bune, dacă n'am întrebuiința cuvintele ca să le facem. Ne învărtim deci într'un cerc din care nu putem ieși. Cred totuși că poate să fie cineva clar, în săraca limbă a noastră (cea franceză) nu dând totdeauna același înțeles unui cuvânt, ci făcând

văd că raționează foarte bine în chestiile pe cari le cunosc și cari se raportează la interesul lor prezent și sensibil. Noi însă ne înșelăm tocmai asupra cunoștințelor lor, atribuindu-le cunoștințe pe cari nu le au și silindu-i să raționeze asupra lucrurilor pe cari nu le pot înțelege. Ne mai înșelăm încă, voind să-i facem atenți la niște considerații cari nu-i privesc de fel: interesul lor viitor, fericirea de care se vor bucura când vor fi oameni, stima pe care o vor avea ceilalți pentru dânsii când vor fi mari. Asemenea cuvântări, când se adresează unor ființe cari tocmai de prevedere sunt lipsite nu pot să aibă niciun înțeles; și toate studiile cu cari îi chinuim pe acești bieți nenorociți urmăresc asemenea obiecte cu totul străine spiritului lor. Judecați ce atenție pot să le dea!⁷⁶⁾.

119. Pedagogii cari ne arată cu mare fală învățăturile pe cari le dau elevilor lor, sunt plătiți ca să vorbească astfel, dar se vede, chiar din purtarea lor, că cugetă ca și mine. Ce-i învață ei, la urma urmelor? Vorbe, iarăși vorbe și tot vorbe. Printre diferitele științe cu cari se laudă, se feresc să aleagă pe cele cari ar fi în adevăr folositoare copiilor, fiindcă acestea ar fi *științe ale lucrurilor* și n'ar reuși cu ele; dimpotrivă aleg pe acelea pe care ți se pare că le știi când știi *vorbele*.

ca decâteori întrebuișăm un cuvânt într'o accepțiune oarecare, această accepțiune să fie îndeajuns determinată prin ideile la cari se raportează și fiecare perioadă în care se găsește cuvântul să-i serve oarecum de definiție. Câteodată am zis că copiii nu sunt capabili de raționament, altădată i-am pus să raționeze cu destulă finețe. Nu cred că prin aceasta mă contrazic în idei, dar admit că mă contrazic câteodată în expresiuni".

76) Acest pasagiu pare îndreptat contra lui Locke, care prezintă lucrurile într'un mod tocmai contrariu. Iată ce zice acesta în scrierea „*Idei asupra educațiunii*” (în traducerea făcută de G. Coșbuc și publicată de Casa Școalelor. Partea I § 63): „Cu cât îl vei trata mai de vreme ca bărbat cu atât va începe în adevăr să fie bărbat; și dacă din când în când vei sta cu el vorbind chestiuni serioase, vei ridica pe neobservate mintea lui deasupra tuturor obișnuitelor distracțiuni ale tinereții și acelor ocupațiuni fără de nicio valoare cu cari de obicei își pierd tinerii timpul”.

heraldica⁷⁷⁾, geografia, cronologia⁷⁸⁾, limbile, ș. a., studii străine de om și mai ales de copil, așa de străine încât te miri dacă o singură dată în viață va avea nevoie de ele⁷⁹⁾.

120. Vă veți mira că socotesc studiul limbilor între cele lipsite de folos; dar să vă aduceți aminte că vorbesc numai de studiile din copilărie și nu cred că, afară de cazuri excepționale, să fi putut vreun copil până la 12 sau 15 ani să învețe în mod serios două limbi.

121. Admit că, dacă studiul limbilor ar fi numai studiul cuvintelor, adică al figurilor și al sunetelor cari exprimă aceste figuri, ar putea să fie potrivit pentru copii; dar limbile, schimbând semnele, schimbă și ideile pe cari le reprezintă aceste semne. Mințile se formează după limbi, gândirile se influențează de idiome. Numai rațiunea este comună, pe când spiritul fiecărei limbi are forma sa particulară. Poate că această diferență să fie, în parte, cauza sau efectele caracterului național. Această bănuială pare a fi întărită prin faptul că la toate națiunile din lume vorbirea se ține după schimbările moravurilor și se păstrează sau se schimbă ca și ele.

122. Din toate aceste forme diferite de vorbire, uzul dă copilului una singură, pe care are s'o păstreze până la vârsta matură. Ca să aibă două, ar trebui să știe compara idei; dar cum să le compare când el d'abia le poate concepe? Un obiect se poate arăta prin o mie de semne diferite, dar fiecare idee are numai o formă; de aceea copilul nu poate să învețe a vorbi decât o sin-

77) *Heraldica* este știința blazoanelor, a armoariilor sau mărcilor diferitelor familii nobile.

78) *Cronologia* este știința datelor istorice. Aci se confundă cu istoria.

79) În secolul XVIII figura în programele școalelor din Franța și din Germania *istoria* cu titlu de cronologie. *Heraldica* era și ea ca obiect de studiu în unele gimnazii. Locke vorbește de învățământul istoriei în § 184 (*Idei asupra educației*, trad. Coșbuc Partea II). La noi în primele programe școlare (1838 și urm.) se întrebuița mai des termenul de *hronologie* decât cel de istorie.

gură limbă. Se va zice că el învață, totuși, mai multe. Nu e adevărat. Am văzut asemenea copii minunați cari credeau că vorbesc cinci sau șase limbi. I-am auzit vorbind nemțește pe rând, cu vorbe latinești, cu vorbe franțuzești, cu vorbe italienești. În adevăr, aveau la dispoziția lor cinci sau șase dicționare, dar vorbeau totdeauna nemțește. Cu alte cuvinte, în asemenea împrejurări veți da copiilor un număr cât de mare de sinonime; veți schimba cuvintele, nu limba: ei vor ști numai una singură.

123. Pentru a se ascunde această nedestoinicie, vedem că se dau, de preferință, copiilor limbi moarte; căci nu mai există judecători pe cari să nu-i poți înlătura. Fiindcă întrebuițarea zilnică a acestor limbi s'a pierdut de mult, ne mulțumim să imităm ce se găsește scris în cărți și zicem că le vorbim. Dacă așa știu grecește și latinește profesorii, judecați cum trebuie să știe elevii! D'abia au învățat pe dinafară elementele gramaticii, pe cari nu le înțeleg de fel, și-i pun să alcătuiască un discurs franțuzesc cu cuvinte latinești; iar când vor fi mai înaintați, vor avea să cârpească în proză fraze din Cicerone și în versuri fragmente din Virgiliu⁸⁰). Atunci cred că vorbesc latinește. Cine ar putea să le spună că nu e așa?

124. In orice studiu voiți, semnele cari reprezintă lucrurile nu sunt nimic fără ideea lucrurilor reprezentate. Cu toate acestea, noi mărginim pe copil la aceste semne fără să-l putem face a înțelege lucrurile pe cari le reprezintă. Socotim că-l învățăm să cunoască hărți: știe nume de orașe, de țări, de râuri, și crede că ele există numai pe hârtia pe care le arătăm. Mi-aduc aminte că am văzut o geografie care începea așa: „*Ce este lumea?* — *E un glob de carton*”⁸¹). Aceasta e geografia co-

80) Pe vremea când scria Rousseau — și până în anii din urmă — în Franța se obișnuia ca elevii din liceu să facă chiar compuneri în latinește, luând pe Cicerone ca model pentru discursuri și pe Virgiliu pentru versuri.

81) *Sallwürk* notează însă că Crouzas, filozoful elvețian (1663—

piilor. Pot afirma că, după doi ani de asemenea învățatură despre sferă și despre cosmografie, nu va fi în stare niciun copil de 10 ani, după regulile ce i s'au dat, să se ducă dela Paris la Saint-Denis⁸²⁾.

Mai pot afirma că niciun copil nu va putea, cu un plan al grădinii tatălui său, să se ducă prin toate colțurile fără a se rătăci. Așa sunt acești învățați cari știu unde e Pekingul, Ispahanul, Mexicul și toate țările de pe pământ!

125. Se zice că e bine să ocupi pe copil cu studii cari cer să aibă numai ochi⁸³⁾. Așa ar fi, dacă ar exista vreun studiu pentru care să fie nevoie numai de ochi; dar nu cunosc un asemenea studiu.

126. Printr'o greșeală și mai vrednică de răs, copiii sunt puși să învețe istoria. Ziceți că istoria e potrivită pentru înțelegerea lor, fiind o adunare de fapte. Dar ce înțelegeți prin vorba *fapte*? Credeți că raporturile cari determină faptele istorice sunt așa de ușor de înțeles încât ideile se formează fără greutate în spiritul copiilor? Credeți că adevărata cunoaștere a evenimentelor se poate despărți de cunoașterea pricinilor și urmărilor, că istoria și morala se pot cunoaște una fără alta? Dacă vedeți în faptele oamenilor numai mișcări externe și cu totul trupești, ce învățatură scoateți din istorie? Nimic! Și acest studiu, lipsit de orice interes, vă dă tot așa de puțină plăcere cât și învățatură. Dacă voiți să apre-

1750) zice în *tratatul său despre educația copiilor* (Haga, 1722): „Aș începe cu originalul de pe care globurile cerului și ale pământului sunt numai copii”.

82) Oraș în Franța, departe la 8 kilometri de Paris.

83) Pare a fi îndreptată contra lui Locke. El zice (*Părerii asupra educațiunii*, în trad. de G. Coșbuc pub. de Casa Școalelor, Partea II § 175): „Inceputul trebuie să-l facem cu geografia, pentru că cunoștința formei pământului, a poziției și hotarelor celor patru continente, apoi a regatelor singuratic și a țărilor, este o simplă deprindere a a ochilor și a memoriei; copilul deci le învață cu plăcere și le reține”. Loke zicea „patru” continente, pentru că se vede că se știa și se vorbea puțin despre Australia pe vremea lui, de și existența ei era cunoscută

ciați faptele prin legăturile lor morale, încercați a face pe elevii voștri să înțeleagă aceste legături și atunci veți vedea dacă istoria e potrivită pentru vârsta lor⁸⁴).

127. Rog pe cititori să-și amintească mereu că acel care vorbește aici nu e nici savant nici filozof, ci un om simplu, prieten al adevărului, un om fără partid, fără sistem, un singuratic care trăiește puțin cu oamenii și de aceea are mai puține prilejuri de a se influența de prejudecățile lor și mai multă vreme de a judeca asupra celor ce observă când se apropie de ei. Judecățile mele sunt întemeiate mai mult pe fapte decât pe principii și de aceea cred că fac lucrurile mai lămurite, dacă vă aduc exemple de acelea pe cari mi le procură observațiunile.

128. Mă dusesem să petrec câteva zile la țară, la o vrednică mamă de familie care avea mare grijă de copiii săi și de educația lor. Intr'o dimineață eram de față la lecțiile celui mai mare dintre ei. Guvernorul lui, care-l învățase foarte bine istoria antică îi vorbi din nou despre Alexandru și ajunsese la scena cunoscută cu medicul Filip, scenă care a meritat să fie înfățișată într'un tablou⁸⁵). Guvernorul, om ȧaloros, făcu mai multe reflexiuni asupra curajului lui Alexandru; nu mi-au plăcut, dar n'am voit să le combat, de teamă să nu-i micșorez prestigiul în fața elevului. La masă, cum este obiceiul franțuzesc, au căutat să îndemne pe domnișor a vorbi mult. Viociunea naturală a vârstei și siguranța că va fi aplaudat, îl făcură să spună o mie de prostii, printre cari totuși străbătea din când în când câte o vorbă reușită ce te făcea să uiți pe celelalte. In sfârșit veni și povestea medicului

84) Detaliat asupra Istoriei în învățământ: Cartea IV, 104.

85) Aci *autorul* dă în notă lămuririle ce urmează: Faptul e povestit de Quintus Curtius (Viața lui Alexandru, cartea III cap. 6). Asemenea și de Montaigne (cartea I, cap. 23): „Alexandru fiind înștiințat printr'o scrisoare a lui Parmenio că Filip, medicul său cel mai iubit, a fost cumpărat cu bani de către Darius ca să-l otrăvească, în momentul în care întindea lui Filip scrisoarea ca s'o citească, da pe gât băutura pe care acesta i-o pregătise”.

Filip. Băiatul a povestit lămurit și cu multă îndemânare. După obișnuita răsplată de laude, pe care o cerea mama și pe care o aștepta fiul, am început să discutăm asupra faptului. Cei mai mulți țineau de rău îndrăzneala lui Alexandru; unii, ca și guvernorul, admirau hotărîrea și curajul lui; am înțeles de aici că niciunul din cei de față nu vedea în ce constă adevărata frumusețe a acestui fapt. După mine, le-am spus, dacă se poate găsi cât de puțin curaj și cât de puțină hotărîre în acțiunea lui Alexandru, aceasta este numai o extravaganță. Atunci toți au fost de aceeași părere și au zis că este în adevăr o extravaganță. Eram să le răspunz și să mă înfuriiu; dar o doamnă, care sta lângă mine și care nu scosese nici un cuvânt, se pleacă la urechea mea și-mi spune încetșor: „Taci, Jean Jacques⁸⁶), n'au să te înțeleagă”. M'am uitat la dânsa, mirat, și am tăcut.

129. Bănuind, după oarecare semne, că tânărul învățat nu înțelesese nimic din întâmplarea pe care știuse s'o povestească foarte bine, l-am luat de mână după masă, și m'am plimbat prin grădină. Aci am aflat că el admira mai mult decât toți curajul lăudat al lui Alexandru. Dar în ce credeți că sta acest curaj? Numai în faptul că a putut să bea dintr'odată o doctorie așa de rea la gust

86) „Jean Jacques” (Ion Iacob): așa era numele lui de botez. La Francezi se obișnuiește, ca și la alte popoare din apus, să se dea copilului la botez mai multe nume. Unii păstrează numai pe unul, alții păstrează două. In actele oficiale se înșiră toate numirile. Sallwürk notează că în Paris îi zicea *Jean Jacques* spre a-l deosebi de *Jean Baptiste* Rousseau. Se poate vedea introducerea cărții sale „Rousseau judecător al lui Jean Jacques”. El spune că va întrebuița forma dialogică și adaogă: Mi-am reluat numele meu de familie (Rousseau) pe care publicul a socotit potrivit să mi-l înlătore”. (Ed. completă Auguis, Paris 1824, vol. 20 pag. 6). — Cine era d-na de care vorbește aci? „Doamna care imi spunea acestea nu era d-na de Luxembourg, pe care n'o cunoșteam în acel timp; este o persoană pe care n'am revăzut-o niciodată. Ea însă asigură că are pentru mine o mare stimă, cu care mă onorez”. — Această lămurire o dă Rousseau în scrisoarea către d-na Latour din 26 Sept. 1762 (Opere complete ale lui Rousseau ed. Auguis, Paris vol. 24 pag. 11).

fără să stea la îndoială și fără să-și arate cât de puțin sila. Bietul copil! Erau mai puțin de cincisprezece zile de când îl silise să bea o doctorie și o luase cu atâta greutate încât îi venea par'că și acum gustul în gură. Moartea, otrăvirea erau niște senzații neplăcute, iar adevărata otravă era, pentru el, siminichia. Cu toate acestea trebuie să mărturisim că hotărîrea eroului antic făcuse așa de mare impresie asupra inimii sale încât se hotărî ca... la cea dintâi doctorie ce va avea să înghiță, să fie un al doilea Alexandru! Fără să-i dau lămuriri cari desigur că erau mai presus decât puterea lui, l-am lăudat pentru nobilele sale porniri și m'am întors rîzînd singur de înalta înțelepciune a părinților și a învățătorilor cari cred că învață istoria pe copii.

130. E foarte ușor să le punem în gură cuvinte ca *regi, imperii, războaie, cuceriri, revoluțiuni, legi*; dar, când va fi vorba să lege de aceste cuvinte niște idei hotărîte, va fi departe de convorbirea cu grădinarul Robert⁸⁷⁾ și de explicațiunile date de el.

131. Unii cititori, nemulțumiți de cuvintele „*Taci Jean Jacques*”, bănuesc că vor întreba ce am găsit eu frumos în fapta lui Alexandru. Nenorociților! Dacă trebuie să vă spun, puteți să înțelegeți? Alexandru credea în virtute; în această credință își punea capul său, își punea viața sa proprie: marele său suflet era făcut pentru ca să crează. Ce frumoasă profesiune de credință este în înghițirea acestei doctorii! N'a fost muritor care să fi făcut alta asemenea. Dacă există vreun Alexandru modern, să mi se arate fapte de acest fel⁸⁸⁾.

132. Dacă nu există știință numai de cuvinte, nu există studiu potrivit pentru copii. Dacă ei nu pot să aibă idei adevărate, nu pot să aibă nici adevărată me-

87) E vorba de § 88.

88) Aci *autorul* reproduce un pasagiu din Montaigne care zice: „Acest principe este cel care a făcut mai multe fapte îndrăznețe; dar nu știu nici un moment din viața sa în care să se vadă mai multă hotărîre și care să fie mai frumos decât acesta”.

morie, căci nu pot să numesc așa păstrarea numai a senzațiilor. La ce slujește să le înscrii în minte un catalog de semne cari nu reprezintă nimic pentru ei? Când vor cunoaște lucrurile, nu vor ști și semnele? De ce vrei să-i pui la muncă zadarnică de-a le învăța de două ori? Și apoi băgați de seamă că le inspirați o prejudecată primejdioasă: îi învățați să ia drept știință o grămadă de cuvinte cari n'au niciun înțeles pentru ei. Din momentul în care copilul ș'a mulțumit cu un cuvânt, din momentul în care a învățat ceva cum i l-a spus altul fără să-i înțeleagă însuși rostul, de atunci judecata sa este pierdută: până când s'o poată repara, va avea multă vreme să strălucească în fața celor proști⁸⁹).

133. Nu! dacă natura dă creerului copilului această mlădiere care-l face propriu pentru a primi orice fel de impresiuni, nu i-o dă pentru ca să săpăm într'insul nume de legi, date, termeni heraldici ori geografici, cuvinte fără nici un înțeles pentru vârsta sa și fără niciun folos pentru vreo vârstă și cu cari îi chinuim trista și stearpa lui copilărie; ci i-o dă pentru ca toate ideile pe cari le poate înțelege și cari îi sunt folositoare, toate cele ce se țin de fericirea sa și cari trebuie să-l lumineze într'o zi asupra datoriei sale, să se imprime de timpuriu în litere neșterse și să-i slujească a-și conduce viața într'un mod potrivit cu ființa și cu facultățile sale.

134. Nu e nevoie să învețe din cărți pentru ca memoria specială a copilului să nu rămâie în nelucrare: tot

89) Aci *autorul* pune nota următoare: „Cei mai mulți savanți sunt ca acești copii. Intinsa lor educație rezultă mai mult dintr'un număr mai mare de imagini decât dintr'un număr mare de idei. Datele, numele proprii, locurile, obiectele izolate se rețin prin memoria semnelor și când ne aducem aminte de vreunul din aceste lucruri, vedem mai totdeauna și pagina cărții în care l-am citit sau figura sub care am văzut cuvântul pentru prima dată. În secolele trecute cam așa era știința cerută. În secolul nostru e altceva: învățații nu mai studiază, nu mai observă, ci visează și ne dau visele lor drept filosofie înaltă. Ar putea să-mi spuie cineva că și eu visez. Se poate; dar eu spun că visele mele sunt vise, să văză dacă au în ele ceva care să poată folosi oamenilor cari nu dorm”.

ce vede, tot ce aude îl impresionează și-și aduce aminte; își însemnează singur faptele și vorbele oamenilor. Fără să-și dea seama, el citește ca într-o carte în lumea ce-l înconjoară și-și îmbogățește neconținut memoria, așteptând ca judecata să poată profita de aceasta. Adevărata artă de a cultiva într'însul această facultate este să știi alege obiectele, să-i pui neconținut înainte pe acelea pe cari trebuie să le cunoască și să-i ascunzi pe acelea pe cari trebuie să nu le știe. Prin aceasta trebuie să te silești a-i forma un magazin de cunoștințe cari să-i serve pentru educație în timpul tinereții și pentru conducere în toată viața. Această metodă, e adevărat, nu formează copii minunați și nu dă strălucire guvernantelor și preceptorilor; dar formează oameni cu judecată dreaptă, sdraveni, sănătoși la trup și la minte, cari, fără să fi fost admirați în tinerețe, vor fi onorați când vor fi în vârstă.

135. Emil nu va învăța nimic pe dinafară, nici fabule, nici pe ale lui La Fontaine⁹⁰⁾, așa naive, așa plăcute cum sunt, căci cuvintele din fabule nu sunt ele fabulele, precum cuvintele din istorie nu sunt istoria. Cum poate cineva să fie așa de orbit încât să spună că fabulele sunt morala copiilor, fără a se gândi că apologul⁹¹⁾, deși le face plăcere, dar îi înșeală, că, trași în ispită de minciună, nu prind adevărul, și că ceea ce le face învățătura plăcută îi împiedecă de a profita de ea? Fabulele pot să instruiască pe oameni; dar copiilor trebuie să le spuie adevărul curat⁹²⁾. Când îl acoperi cu un văl, ei nu-și mai dau osteneala să-l ridice.

136. E obiceiul ca toți copiii să învețe fabulele lui La Fontaine, dar nu e niciunul care să le înțeleagă. Dacă le-ar înțelege, ar fi și mai rău, căci morala este așa de

90) La Fontaine, cel mai mare fabulist francez și, poate, cel mai mare din toate literaturile.

91) Prin „apolog” Rousseau înțelege *partea narativă* a fabulei, în deosebire de *morală* ei.

92) Sallwürk observă aci că Rousseau se contrazice cu sine însuși și pune în comparație acest § cu § 88 din aceeași carte.

amestecală și nepotrivită cu vârsta lor, încât îi îndeamnă mai mult la viciu decât la virtute. Imi veți spune că acestea sunt paradoxe. Așa să fie, dar să vedem dacă sunt adevăruri.

137. Zic că un copil nu înțelege fabulele pe care le învață, căci, oricât ne-am sili să le facem simple, învățătura, pe care vrem s'o scoatem din ele, ne silește să amestecăm idei pe cari el nu le poate pricepe și construcțiunea poetică făcându-le mai ușor de ținut minte, le face mai greu de înțeles; câștigăm, adică, plăcerea în paguba clarității. Fără să cităm mulțimea de fabule cari sunt cu totul neînțelese și nefolositoare pentru copii, dar cari se învață fără socoteală împreună cu celelalte pentru că sunt amestecate la un loc, să ne mărginim la acelea pe cari autorul pare a le fi scris anume în vederea copiilor.

138. Nu cunosc din toată culegerea de fabule a lui La Fontaine decât cinci sau șase în cari strălucește năvitătea copilărească. Din aceste cinci sau șase, iau ca exemplu pe cea dintâi⁹³⁾, a cărei morală, se înțelege la orice vârstă, — pe care copiii o pricep mai bine, pe care o învață cu mai multă plăcere, pe care, în fine, autorul a pus-o în fruntea cărții. Dacă urmărim scopul de a fi înțeleși de copii, de a le plăcea și de a-i instrui, această fabulă este desigur capo d'opera sa. Ingăduiți-mi să o urmăresc și să o cercetez în câteva cuvinte:

93) E a doua, nu întâia din Cartea I a fabulelor lui La Fontaine. — Intrebuințarea fabulelor în învățământul tinereții se datorește celor vechi. Sallwürk, în nota sa, însemnează (după Compayré, *Histoire des doctrines pédagogiques*) păreriile câtorva filozofi și pedagogi în privința fabulelor. Locke (*Idei asupra educației* trad. Coșbuc Partea II § 189 No. 3) zice „Fabulele lui Esop, aproape singura carte potrivită pentru copii pe care o cunosc eu...”, dar el o recomandă pentru formarea stilului și e vorba aci, natural, de o traducțiune engleză a acestor fabule. Basedow cu Filantropiștii țin fabulele în mare cinste. In ce privește în special fabula aceasta (Corbul și Vulpea) observă Formey că analiza lui Rousseau e prea detaliată și presupune la copil întrebări pe cari acesta nu le va face.

139. *Corbul și Vulpea, fabulă*⁹⁴).*Meșterul Corb pe un arbore cocoșat...*

Meșterul! Ce însemnează cuvântul acesta? Și ce însemnează în expresia de *aci*? Ce este un corb? Ce va să zică un arbore cocoșat? Nu se zice: *pe un arbore cocoșat*, ci: *cocoșat pe un arbore*. Iată dar că trebuie să-i vorbești despre inversiunile din poezie, să-i spui ce e proză și ce e vers.

...Ținea în cioc o bucată de brânză...

Ce fel de brânză? De Elveția, de Olanda, de Brie? Dacă copilul n'a văzut corb, ce folos are să-i vorbești despre el? Dacă a văzut, cum să-și închipuiască un corb cu brânza în cioc? Să facem totdeauna imagini după natură⁹⁵).

Meșterul Vulpoi, atras de miros...

Încă un *meșter!* Aci mai merge, fiindcă e foarte meșteră vulpe. Trebuie însă să spui ce e o vulpe și să deosebești natura ei de caracterul convențional ce i s'a dat în fabule⁹⁶).

94) E foarte discutabil cum trebuie traduse aceste paragrafe. Traducția italiană (Ediția Sonzogno) traduce fiecare vers după care urmează comentariile lui Rousseau. Traducția germană a lui Sallwürk pune versul în franțuzește și în paranteză traducerea germană; iar în notă pune o prelucrare poetică germană a fabulei lui La Fontaine. Altă traducere germană a lui K. Reimer urmează aceeași procedură ca Italianul. Pe aceasta o socotesc și eu mai bună, și am adoptat-o.

95) Sallwürk arată că Cramer ia apărarea poetului contra lui Rousseau, zicând că ar putea corbul să ia în cioc brânză de capră sau din Hartz. Se poate să fie și în Franța vre-o asemenea brânză.

96) În textul lui Rousseau urmează aci un pasagiu care nu se poate traduce, fiindcă e vorba de cuvântul *alléché*, care se întrebuințează numai în poezie și pentru care n'am găsit un asemenea echi-

Atras de mirosul brânzei! Brânza aceasta, pe care o ținea corbul stând cocoțat pe copac, trebuie să fi avut un miros foarte tare ca să-l simtă vulpea de unde era în vreo pădure sau vizunie. Ciudat chip de a vă deprinde elevul cu spiritul de critică, mulțumită căruia trebuie să nu se ia după aparențe și să deosebească adevărul de minciună în povestirile altuia!

Ii vorbi cam astfel:

Ii vorbi! Va să zică vulpile vorbesc? Și vorbesc aceeași limbă ca corbii? O învățător înțelept, bagă bine de seamă! Gândește-te bine la răspunsul ce ai să dai; are mai mare importanță decât crezi.

A! Bună ziua, domnule Corb!

Domnule! Acest cuvânt va începe să fie luat în bătaie de joc de copil, înainte de a ști că este un cuvânt de cinste⁹⁷).

Ce frumos ești! cât îmi pari de plăcut!

Umplutură! Expresie umflată fără de folos! Copilul, văzând cum se spune același lucru cu alte cuvinte, va începe să vorbească și el deslănat. Dacă vrei să spui că acest pleonasm⁹⁸), este un artificiu al autorului, că vulpea vorbește așa înadins pentru ca să pară că spune mai multe

---

valent în românește. Și autorul zice: Copilul te va întreba: de ce se vorbește altfel „în poezie”? Ce-î vei răspunde?

97) Aci e un pasagiu care nu se poate traduce, fiind vorba de o modificare pe care o fac unii în text pronunțând: „*du corbeau*” în loc de „*le corbeau*”, adică transformând numele obișnuit în nume de familie nobilă.

98) *Pleonasmul* este o greșală de stil prin care, se spune aceeași idee prin alte cuvinte fără a fi nevoie de aceasta. La fabulist nu e greșală și Rousseau însuși în alineatul acesta explică lucrul foarte bine.

laude spunând mai multe cuvinte, această scuză e bună pentru mine, dar nu pentru elevul meu.

Fără să mint, dacă glasul dumitale...

Fără să mint! Va să zică uneori omul minte?

Ce va gândi copilul când îi vei spune că vulpea zice „*fără să mint*”, tocmai fiindcă minte?

...S-ar potrivi cu penele.

*S-ar potrivi*⁹⁹). Ce însemnează asta? Puneți pe copil să compare calități atât de deosebite ca *vocea* și *penele*, și veți vedea dacă vă înțelege!

Ai fi fenixul locuitorilor acestei păduri.

Fenixul! Ce este un fenix?¹⁰⁰). Iată-ne deodată în antichitatea plină de minciuni, aproape în mitologie.

Locuitorii acestei păduri! Ce cuvântare figurată! Lingușitorul își inobilează vorbirea, îi dă mai multă demnitate pentru a o face mai ispititoare. Înțelege-va copilul această fineță? știe măcar, poate să știe ce este un stil nobil și un stil vulgar?

*La aceste cuvinte, corbul nu-și mai încapă
în piele de bucurie.*

Trebue să fi avut cineva asemenea simțiri vii pentru ca să înțeleagă această expresiune proverbială („a nu-și încăpea în piele”).

99) Rousseau a schimbat puțin textul lui La Fontaine. Aceasta zice „se rapporte”: *e în raport, e tot așa de frumoasă vocea precum sunt frumoase penele.*

100) Creațiune a mitologiei grece: pasărea care renăștea din nou din propria ei cenușă.

Și ca să-și arate vocea cea frumoasă...

Nu uitați că pentru a înțelege versul acesta și toată fabula, copilul trebuie să știe ce este vocea frumoasă a corbului.

Cască ciocul, prada-i cade...

Ce vers minunat! Armonia este chiar o imagine. Văd deschis un cioc mare urît, aud cum cade brânza printre frunzele copacului; dar aceste frumuseți sunt pierdute pentru copii.

Vulpea o înhață și zice: Bunul meu domn!

Iată dar bunătatea asemănată cu prostia! De sigur că cei cari instruesc astfel copiii nu-și pierd timpul.

Află că lingușitorul...

E o maximă generală; nu e pentru noi.

Trăiește pe socoteala celui care l-ascultă.

Niciun copil de zece ani n'a putut să înțeleagă vreodată versul acesta.

Invățătura prețuește negreșit cât o bucată de brânză.

Aceasta se înțelege, și cugetarea e bună. Totuși se vor găsi poate copii cari să nu poată compara învățătura cu brânza! Va trebui deci să le explici că aci e vorba de o glumă. Câtă fineță pentru copii!

Corbul rușinat și incurcat...

Alt pleonasm; dar acesta nu are nici o scuză.

Jură, dar cam târziu, că n'o să mai fie păcălit.

Jură! Care va fi învățătorul așa de prost încât să explice copiilor ce e un jurământ?

140. Iată multe amănunte... nu așa de multe, totuși câte ar trebui pentru ca să analizezi toate ideile acestei fabule și să le reduci la ideile simple și elementare din cari e compusă fiecare din ele. Dar cine crede că e nevoie de atâta analiză pentru a face pe tineri să înțeleagă? Nimeni din noi nu e așa de filozof ca să știe a se pune în locul unui copil. Să trecem acum la morală.

141. Vă întreb dacă puteți învăța pe copii de șase ani că există oameni cari lingșesc și cari mint pentru a trage folos? Ai putea cel mult să le arăți că sunt răutăcioși cari râd de copii și-și bat joc, în ascuns, de proasta lor vanitate; dar amestecul brânzei strică tot, fiindcă vor învăța mai bine cum să o facă să cază din ciocul altuia decât cum s'o fie în ciocul lor. Aci e un al doilea paradox al meu și nu e cel mai puțin important.

142. Observați pe copiii cari învață fabule și veți vedea că, îndată ce sunt în stare a face vreo aplicație, o fac mai totdeauna împotriva intențiunii autorului și că în loc să fie cu băgare de seamă la defectul de care vreți să-i vindecați ori să-i feriți, sunt porniți mai mult să iubească viciul prin care te folosești de defectele altora. In fabula precedentă copiii râd de corb, dar toți au simpatie pentru vulpe; în fabula care urmează credeți că le dați exemplul grecele, dar ei vor alege furnica¹⁰¹). Nu le place să se umilească; de aceea vor

101) E vorba de fabula *Greerele și furnica*. Aceasta e prima din colecția lui La Fontaine. S'a tradus în românește de mai mulți autori. Dăm aci versiunea lui Al. Donici:

Greerul în desfătare,
Trecând vara în cântare.
Deodată se trezește
Că afară viscolește,
Iar el de mâncat nu are.

La vecina sa furnică
Alergând, cu lacrimi pică
Și se roagă să-l ajute,
Cu hrană să-l împrumute,
Ca de foame să nu moară

lua totdeauna rolul cel frumos: este o alegere făcută din amor propriu și este o alegere foarte naturală. Și în acest caz, ce urită lecție! Un copil avar și rău la inimă care ar ști ce i se cere și ce refuză, ar fi cel mai groaznic din toți monștrii. Dar furnica face și mai rău, fiindcă ea te învață să iei în răs când refuzi pe cineva.

143. În toate fabulele în cari, cum se întâmplă de obicei, leul e cel mai strălucit dintre actori, copilul se face leu și, când are să facă vreo împărțeală, să ia după modelul său și pune mâna pe tot¹⁰²). Când însă musca învinge pe leu¹⁰³), atunci e altă chestie; atunci

Numai pân'la primăvară,
Furnica l-a ascultat,
Dar așa l-a întrebat;
„Vara când eu adunam,

„Tu ce făceai? — „Eu cântam
„În petrecere cu toți”
— Ai cântat? îmi pare bine;
„Acum joacă, dacă poți.
Iar la vară fă ca mine”.

102) E vorba de fabula „Junica, capra și oaia în tovărășie cu leul”. (Cartea I, fabula 6-a). A tradus-o românește G. Asachi:

Capra, oaia și o juncă
Cu un leu foarte cumplit
Care domnea într'o luncă
Între ei s'au învoit
În companie dineoară
De a face vânătoare
Și precum li se cuvine
Să se împartă între sine.
Capra 'n cursa ce a'ntins
Pe un cerb întâiu a prins
Și al ei vânat îndată
Către soții săi arată.
Atunci leul împărat,
Stând pe brânci a numărat,
Zicând: „De știu socoteală,

„Sântem patru la 'mpărțeală”
Pe vânat apoi împarte
Făcându-și dintâiu o parte
Zicând: „Asta mie o ieu
„Pentru că mă chiamă leu.
„Partea a doua se cuvine
„După drept celui mai tare
„Și-asta cred c'o știți prea bine.
„Partea a treia o ridic,
„Pentru că sunt mai voinic.
„Iar cu partea de pe urmă
„Socoteala ni se curmă
„Și cel ce-o vrea să se 'ntindă
„Îl sugrum și-l fac merindă”.

103) E vorba de fabula „Leul și musca”. (Cartea II, fabula 9-a). N'am avut la îndemână o redacție românească a vreunui din fabuliștii noștri. Dăm deci o traducere în proză pentru cei ce n'ar cunoaște-o cuprinsul acestei fabule:

— „Fugi de aci, insectă prăpădită, gunoier al pământului!
Așa zicea leul într'o zi
Musculiței.

copilul nu mai e leu, este muscă. Așa va învăța ca într-o zi săucidă cu înțepături ascunse pe aceia pe cari nu ar îndrăzni să-i atace în față.

144. In fabula cu lupul slab și cu câinele gras¹⁰⁴)

Aceasta îi răspunse cu îndrăsneală:

„Crezi tu că titlul tău de rege

„Mă înspăimântă ori mă îngrijește?

„Un bou e mai puternic decât tine

„Și tot îl port cum îmi place”.

Cum zise,

Dete semnalul și alarma de războiu.

Întâiu, sboară ceva mai departe

Și apoi se repede la gâtul

Leului și-l înebunește.

Fiara spumegă, îi ard ochii de necaz,

Urlă. Omenirea care aude împrejur se ascunde de frică.

Această spaimă universală

Este pricinută de o musculiță.

O prăpădită de muscă îl atacă în o sută de locuri:

Aci e pe spinare, aci e pe bot,

Aci în fundul nasului.

Leul turbează de mânie.

Dușmanul său nevăzut izbândește și râde când vede

Că fiara înfuriată își prăpădește ghiarele și dinții ca să scape

Și că se sfâșie singură;

Că-și bate spinarea în toate părțile cu coada;

Că, în fine, leul cade zdrobit de oboseală.

Insecta se retrage victorioasă,

Aleargă peste tot să-și trâmbițeze fapta;

Dar dă peste pânza unui paianjen și-și găsește sfârșitul.

104) Fabula „Lupul și câinele”, (cartea I-a, fabula 5-a). N'am aflat o redacție în versuri în principalii noștri fabuliști. Pentru cei ce n'ar cunoaște, dăm aci traducerea:

Un lup era pielea și osul:

Așa bine păzeau câinii!

Intr'o zi se întâlnește cu un dulău voinic și frumos,

Gras, cu părul lucios.

Meșterul lup l-ar fi atacat bucuros

Și l-ar fi făcut bucăți,

Dacă n'ar fi avut nevoie să se ia la trântă

Și afurisitul se părea în stare să se apere.

în loc să găsească copilul o lecție de moderațiune, găsește una de neînfrânare. Nu voiu uita niciodată o fetiță pe care am văzut-o plângând din pricina acestei fabule. Nu se putea ști pricina. În sfârșit am aflat-o. Bietului copil i se urâse cu lanțul, își simția gâtul ros, plângea că nu e lup¹⁰⁵).

Lupul deci se apropie umilit

Și îi laudă

Voinicia și grăsimea.

— „Ai putea foarte bine, domnul meu,

„Să fii tot așa de gras ca mine, răspunse câinele.

„Părăsește pădurea,

„Unde ai tovarăși păcătoși,

„Ticăloși, lipsiți de toate,

„Cari nu știu alta decât să moară de foame.

„Voi n'aveți nimic sigur, nici măcar o îmbucătură.

„Trebue să luați totul prin luptă.

„Vino cu mine și vei avea o soartă mai bună”.

Lupul întrebă: „Ce trebue să fac?”

— „Mai nimic, răspunse câinele. Să gonești pe oamenii

„Cu băț în mână și pe cerșetori;

„Să lingusești pe cei din casă, să te iei bine cu stăpânul.

„În schimb ca plată

„Vei avea

„Mâncările cele mai bune,

„Oase de pui, de porumbei

„Și vei fi mângliat”.

Lupul își vedea fericirea asigurată

Și-i venea să plângă de bucurie.

Mergând așa, vede gâtul câinelui jupuit,

„Ce e asta?” — „Nimic”. — „Cum nimic?”

— „Poate că sgarda cu care sunt legat

„Mi-a făcut aceasta”.

— „Legat! exclamă lupul. Cum, nu alergi

„Unde vrei? — „Nu totdeauna; dar ce e cu asta?”

— „Cum: ce e? Mă lipsesc de prânzurile d-tale

„Și n'aș vrea nicio comoară cu prețul acesta”.

Zicând așa, o luă la fugă peste câmpi.

105) Sallwürk, în nota sa zice: „Corancez povestește că Rousseau vorbind de vieața sa sărăcăcioasă a răspuns: Într'adevăr sunt săraci, dar n'am grumazul ros”. — Corancez a fost un publicist francez

carte. Se va zice că trebuie să știe a citi. Așa este: să știe

145. Așa dar morala primei fabule este pentru copil învățătura celei mai urâte lingușiri; a celei de a doua e o lecție de răutate; a celei de a treia e o lecție de nedreptate; a celei de a patra e o lecție de batjocură și a celei de a cincea e o lecție de independență. Aceasta din urmă, dacă pentru elevul meu e de prisos, nu e potrivită nici pentru ai voștri. Când dați sfaturi cari se contrazic între ele, ce rezultat credeți că veți avea? Dar poate că tocmai morala aceasta pe care o aduc ca argument împotriva fabulelor ne dă motivul pentru care ele trebuiesc păstrate. Alta e morala vorbelor și alta e morala faptelor din societate și aceste două morale nu seamănă nicidecum. Cea dintâi se găsește în catehism, unde și rămâne; cealaltă este pentru copii în fabulele lui La Fontaine și pentru mame în poveștile lui¹⁰⁶). Cu același autor ne îndestulăm peste tot.

146. Să ne învoim, Domnule de La Fontaine. În ce mă privește, vă făgăduesc să aleg scrierile d-voastră, să le citesc cu dragoste, să mă instruiesc din fabulele d-voastră, căci sper că nu mă voi înșela asupra scopului lor; dar îngăduiți ca pe elevul meu să nu-l las să studieze niciuna din ele până când nu-mi veți fi dovedit că e bine să învețe lucruri din cari să nu înțeleagă nici un sfert, până când nu-mi veți fi înlăturat teama că din cele ce va pricepe va alege ce e rău și în loc să se corecteze după pățania celui înșelat, se va lua după înșelător.

147. Înlăturând astfel toate îndatoririle copiilor, înlătur instrumentele celei mai mari nenorociri a lor: cărțile. Citirea este chinul copilăriei și singura ocupație pe care știm să le o dăm. Emil d'abia la 12 ani va ști ce este o

(mort 1810), care a cunoscut de aproape pe Rousseau și a scris despre raporturile sale cu dânsul (1798).

106) Aluziune la povestirile lui La Fontaine, care sunt licențioase, în genul nuvelor lui Boccaccio (Decameronul).

→ a cili atunci când citirea îi este folositoare; până atunci ea nu-i slujește la altceva decât să-l necăjească.

148. Dacă nu trebuie să ceri nimic copiilor prin silă, urmează că ei nu trebuie să învețe nici un lucru dacă nu-î pricep folosul actual și prezent, fie o plăcere, fie o trebuință. Altfel, ce motiv ar avea ca să-l învețe? Arta de a vorbi cu cei absenți și de a-i auzi, arta de a comunica în depărtare fără intermediar sentimentele, voința și dorințele noastre, este o artă al cărei folos poate fi înțeles la orice vârstă. Prin ce minune s'a întâmplat că această artă atât de folositoare și de plăcută a devenit un chin pentru copii? Pentru că-i silim să se ocupe fără voia lor și pentru că o întrebăm la lucruri pe cari ei nu le pricep. Copilul nu e doritor să perfecționeze instrumentul cu care îl chinuești; dar faceți ca acest instrument să serve unei plăceri și îndată se va ocupa de el fără voia voastră.

149. Se consideră o chestie mare aflarea celor mai bune mijloace pentru a preda citirea; se inventează jocuri de litere și cartoane¹⁰⁷). Odaia copilului se face un atelier de tipografie. Locke zice să-l înveți să citească prin cuburi¹⁰⁸). Ce invenție minunată! Îți face milă! Eu cred că un mijloc mai sigur decât toate și pe care îl uităm totdeauna este: dorința de a învăța. Faceți pe copil să aibă această dorință și lăsați de-o parte jocurile de litere și cuburile: orice metodă va fi bună.

107) Probabil (așa crede și Sallwürk) Rousseau face aluziune la sistemul lui Dumas, care a inventat așa zisul „biourou tipografic” pe care l-a explicat în scrierea sa „Biblioteca copiilor”. (1773). Rollin (după dicționarul pedagog. al lui Buisson) descrie astfel biouroul lui Dumas: E o masă mai mult lungă decât lată pe care se așează o serie de căsuțe în cari stau cartonașe pe cari sunt tipărite litere. Copilul voind să scrie un cuvânt, scoate din diferite căsuțe diferitele litere de cari are nevoie ca să-l compună. El face tocmai ca tipograful când culege litere pentru a forma cuvinte. De aci și numirea ce i s'a dat.

108) Locke (*Ideii asupra educației*, Partea II § 148 trad. Coșbuc) zice: „Putem lua și cubi și jucării pe cari ar fi tipărite litere ca să învețe copiii alfabetul jucându-se; se pot găsi și alte feluri de jocuri prin cari să le facem dintr'acest învățământ o petrecere”.

150. Interesul prezent: iată mobilul cel mai puternic, singurul care te duce sigur și departe. Emil primește câteodată dela tatăl său, dela mama sa, dela rude, dela prieteni bilete prin cari îl invită la masă, să se plimbe pe câmp sau pe apă, să meargă împreună la o serbare publică. Aceste bilete sunt scurte, lămurite, bine scrise. Trebuie să caute pe cineva care să i le citească și câteodată nu găsește tocmai când trebuie sau persoana la care se adresează are tot așa puțină bunăvoință cât îi arătase Emil ieri. Astfel ocaziunea, momentul potrivit trece. In fine îi citește cineva biletul, dar prilejul a trecut. A! dacă ar ști să citească singur! Mai primește și altele... Și ce scurte sunt! Ce interesante! Ar încerca să le descifreze, dar câte odată găsește ajutor, câte odată nu. Cu multă silință deslușește jumătatea unui bilet: trebuie să meargă mâine să mănânce o prăjitură, nu știe unde nici cu cine¹⁰⁹). Vă închipuiți câtă silință va pune ca să citească restul. Nu cred ca Emil să mai aibă nevoie de jocuri de litere. Să mai vorbesc acum de scriere? Nu, căci mi-e rușine să-mi pierd vremea cu nimicuri într'un tratat de educație.

151. Voi adăuga un singur cuvânt care e ca și o maximă: de obicei obții cu mai multă siguranță și foarte repede ceea ce nu ești grăbit să dobândești. Sunt aproape sigur că Emil va ști să citească înainte de zece ani tocmai fiindcă nu țiu să știe înainte de cincisprezece. Dar aș vrea mai bine să nu știe niciodată să citească decât să plătească această știință cu pierderea tocmai a imboldului care o va face folositoare. La ce i-ar servi să știe citi, dacă va fi totdeauna desgustat de citire? *Id imprimis cavere oportebit, ne studia, qui amare*

109) Aci Sallwürk pune nota următoare: „I s'a făcut vină lui Rousseau că întrebuințează mâncarea ca primul mijloc de educație. (Formey pag. 85). Aci reproșul ar fi nedrept, căci prăjitura este întrebuințată numai ca exemplu”.

nondum potest, oderit, et amaritudinem semel perceptam etiam ultra rudes annos reformidet ¹¹⁰).

152. Cu cât insist mai mult asupra metodei mele de inacțiune ¹¹¹), cu atât văd că obiecțiunile se înmulțesc. „Dacă elevul nu învață nimic dela tine, va învăța dela alții; dacă nu știi să pui înainte adevărul, va învăța minciuni; prejudecățile pe cari te temi să nu i le dai le va primi prin toate simțurile sale și sau îi vor corupe rațiunea înainte de a se fi format, sau spiritul său, înțepenit printr'o lungă nelucrare, va fi absorbit de materie. Nefiind obișnuit să cugete în copilărie, copilul nu va avea nici în restul vieții această facultate”.

153. Mi se pare că aș putea să răspund lesne, la aceasta, dar de ce tot mereu răspunsuri? Dacă metoda mea răspunde singură la obiecțiuni, atunci e bună: dacă nu răspunde, atunci nu e bună de nimic. Dar urmez.

154. Dacă ai în vedere planul ce am început să-l schițez și urmezi alte reguli decât cele primite de toată lumea; dacă în loc de a goni departe spiritul elevului tău, în loc de a-l rătăci neconținut în alte ținuturi, în alte clime, în alte secole, la extremitățile pământului și chiar în cer, dacă în loc de a face așa, te vei sili să-l ții totdeauna băgător de seamă la persoana sa și la tot ce-l înconjoară imediat, atunci vei vedea că are percepțiune, memorie și chiar raționament: așa e ordinea naturală. Pe măsură ce ființa sensibilă devine activă, dobândește o judecată proporțională cu forțele sale. Numai cu partea de forțe care prisosește peste cele necesare pentru conservarea sa, se desvoltă în el facultatea speculativă care poate întrebuința acest exces de forțe la alte trebuințe. Vrei deci să cultivi inteligența elevului tău? Cultivă-i forțele pe care ea are să le conducă. Exercită-i

110) Pasagiu din Quintilian I, 1. Pe românește: „Inainte de toate trebuie să ne ferim ca acel care nu poate să iubească încă studiile, să nu le urască și să nu se sperie, și după primii ani, de amărăciunea gustată odată”.

111) Vezi cartea I § 27.

neconținut corpul; fă-l robust și sănătos pentru a-l face înțelept și cu judecată; să lucreze, să alerge, să țipe, să fie totdeauna în mișcare, să fie *om prin forță și va fi și prin inteligență.*

155. E adevărat că prin această metodă l-ai tâmpi dacă l-ai conduce totdeauna și i-ai zice: du-te, vino, stăi, fă cutare lucru, nu face pe celalt. Dacă brațele îi sunt conduse de capul altuia, nu mai are ce să facă cu al lui. Dar adu-ți aminte de învoiala noastră: dacă ești un pedant, nu e nevoie să-mi citești cartea.

156. E o greșeală vrednică de plâns să crezi că exercițiul corpului poate face rău lucrării spiritului. Aceste două acțiuni trebuie să fie totdeauna în bună înțelegere și una trebuie să conducă continuu pe cealaltă.

157. Sunt două categorii de oameni cari își exercită continuu corpul și desigur nu se gândesc nicidecum să-și cultive spiritul: sunt țărani și sălbaticii. Cei dintâi sunt neciopliți, grosolani, neîndemânatici; iar ceilalți cunoscși prin ascuțimea simțurilor, sunt cunoscși și prin subtilitatea spiritului lor; în genere nu e nimeni mai greoiu decât un țaran și nimeni mai fin decât un sălbatic. De unde vine această deosebire? Pricina e că țaranul a făcut totdeauna ce i s'a poruncit și ce a văzut făcând pe tată-său și ce a făcut el însuși din tinerețe; de aceea se ține de rutină și în viața sa aproape automatică, ocupat neconținut de aceleași lucrări, obișnuința și supunerea îi țin loc de rațiune.

158. Cu sălbaticul este cu totul altceva. Neavând niciun fel de legătură, niciun fel de muncă impusă, neascultând pe nimeni, neavând altă lege decât voința sa, e silit să raționeze la fiecare act al vieții: nu face o mișcare, un pas, fără ca mai înainte să-și fi dat seama de urmări. Astfel, pe măsură ce se exercită corpul, se luminează și spiritul; forța și rațiunea cresc deodată și se desvoltă una prin alta.

159. Mă adresez preceptorului învățat și-l întreb: care din cei doi elevi ai noștri seamănă cu sălbaticul și care cu țaranul? Al tău, supus neconținut autorității.

care mereu îl învață, ascultă numai de vorbă, nu mănâncă atunci când îi e foame, nu râde când e vesel, nu plânge când e trist, nu dă o mână când trebuie să dea alta ¹¹²⁾, își mișcă picioarele numai așa cum a fost învățat; în curând n'o să îndrăznească să respire decât după regulile tale. Cum vrei să se mai gândească el la ceva, când te gândești tu la tot în locul lui? Fiind sigur de prevederea ta, ce nevoie mai are să fie și el prevăzător? Văzând că ți-ai luat sarcina să-i păstrezi vieța și sănătatea, simte că nu mai are să se îngrijească de aceasta și judecata sa se bazează pe a ta. Face fără să se gândească, ceea ce nu i-ai interzis, sigur că face fără nicio primejdie. De ce s'ar deprinde să prevadă ploaia? Știe că te uiți pe cer în locul lui. Ce nevoie să-și puie regulă în plimbare? Știe că n'ai să lași să treacă ceasul mesei. Când nu-l oprești de a mânca, mănâncă; când îl oprești, nu mai mănâncă: n'ascultă îndemnul stomacului, ci pe al tău. Dacă îi moleșești corpul prin nelucrare, nu-i vei face inteligența mai mlădioasă. Din contră, vei face să piardă încrederea în rațiunea sa, silindu-l să întrebuițeze puțină pe care o are pentru lucrări ce i se par cu totul inutile. Neputând să vadă niciodată la ce-i servește, va socoti că nu-i servește la nimic. Dacă va raționa rău, știe că altceva nu i se poate întâmpla decât să fie certat și e așa de des certat încât nici nu se mai gândește la aceasta: un pericol așa de obișnuit nu-l mai înspăimântă.

160. Cu toate acestea găsiți că are spirit; și are, în adevăr, ca să vorbească cu femeile în felul de care am pomenit ¹¹³⁾, dar dacă va fi trebuință să-și expună persoana sa, să ia o hotărâre într'o ocazie grea, l-ați vedea de o sută de ori mai stupid și mai prost decât fiul unui om de rând.

161. Elevul meu, sau mai bine zis elevul naturii, care s'a deprins de timpuriu să-și facă singur trebile pe cât

112) Aluzie la obiceiul ce au mulți copii de a da mâna stângă în locul dreptei.

113) Cartea I § 186.

22. 2. 1914
1004 C. i.

e cu pulință, nu obișnueste să ceară ajutorul altora nici să le arate cât este de învățat. În schimb, el judecă, prevede, raționează despre tot ce se leagă de aproape cu el. Nu flecărește, ci lucrează; nu știe niciun cuvânt din ce se face în lume, dar știe bine să facă ce-i vine la socoteală. Fiind mereu în mișcare, e silit să observe o sumă de lucruri, să cunoască multe urmări ale lucrurilor. De timpuriu el dobândește multă experiență, căci ia lecții de la natură nu de la oameni și învață cu atât mai bine cu cât nu vede nicaieri intenția de a-l învăța. Astfel corpul lui se exercitează odată cu spiritul. Lucrând totdeauna după gândul său, nu după al altuia, neconținut unește două operațiuni: cu atât devine mai chibzuit și cu bună judecată! Acesta este mijlocul prin care putem să avem într-o zi ceea ce se socotește peste puțină și pe care l-au avut mai toți oamenii mari: puterea corpului și a sufletului, rațiunea unui înțelept și vigoarea unui atlet.

162. Tinere institutor, îți recomand aci o artă grea: să conduci fără regule și să faci tot fără să faci nimic. E adevărat că această artă nu e pentru vremea în care trăiești, că cu ea nu vei putea să arăți cât de strălucite îți sunt talentele, nici nu vei face pe părinți să le prețuiască; dar e singurul mijloc pentru ca să reușești. Nu vei ajunge niciodată să formezi înțelepți, dacă nu vei face întâi haimanale¹¹⁴). Așa era educația spartană; în loc de a-i pune să-și stoarcă ochii pe cărți, ei începeau să-i învețe a-și fura mâncarea. Prin aceasta erau oare Spartanii grosolani când se făceau mari? Cine nu cunoaște istețimea și hazul glumelor lor?

114) Tinerețimea pariziană de atunci nu-i plăcea deloc lui Rousseau: „Pe timpul meu, zice în scrisoarea către d'Alembert (Opere complete. Ed. Auguis, Paris 1825 vol. II pag. 178—179) nu era lumea așa de fină... Asudând, fără respirație, rupți veneau acasă tinerii cari erau adevărați derbedei... Acești derbedei au devenit bărbați cari erau gata a servi patria cu tot zelul și a-și vărsa sângele pentru ea. Dea Domnul să putem zice și noi același lucru de tinerii noștri coconasi; bine ar fi dacă ei cari voesc să fie bărbați la 15 ani n'ar rămânea copii la 30 de ani”.

Făcuți par'că pentru a fi numit învingători, ei zdrobeau pe inamici în toate felurile de războiu și flecarii Atenieni se temeau tot atât de cuvintele lor cât se temeau de loviturile lor.

163. În cazul celei mai îngrijite educațiuni învățătorul poruncește și crede că conduce pe copil; în realitate el este condus. Copilul se servește de ceea ce îi ceri lui pentru ca să dobândească dela tine ce vrea el, să știe totdeauna ca pentru o oră de hărnicie să ia în schimb opt zile de îngăduință. La fiecare moment trebuie să te învoiești cu el. Aceste învoieli, pe cari le propui cum vrei tu și pe care le execută cum vrea el, folosesc totdeauna fantaziei lui, mai ales când ai nepriceperea să pui ca o condiție un lucru pe care e sigur că-l va dobândi, chiar dacă nu îndeplinește ceea ce i s'a cerut în schimb. De obicei mai mult citește copilul în spiritul învățătorului decât acesta în sufletul copilului. Și așa trebuie să fie, căci toată istețimea pe care copilul lăsat în voia lui ar fi întrebuițat-o pentru ca să-și conserve persoana, o întrebuițează acum pentru a-și scăpa libertatea naturală din lanțurile tiranului; în schimb, aceasta, neavând niciun interes așa de imediat ca să cunoască pe copil, găsește câteodată că e mai bine să-l lase cu lenea sau cu vanitatea lui.

164. Luați drumul opus: lăsați pe elev să creadă că el este stăpân și fiți voi în realitate¹¹⁵). Nu e supunere mai perfectă decât aceea care păstrează aparența libertății: cu aceasta robești însăși voința. Bieful copil, care nu știe nimic, nu poate nimic, nu cunoaște nimic, oare nu stă cu totul în puterea ta? Nu ești stăpân, în ceea ce îl privește, pe tot ce-l înconjoară? Nu-ți stă în mână să-i îndreptezi înclinările cum îți place? Munca lui, jocurile lui, plăcerile, supărările, totul în fine nu-ți stă

---

115) La acest pasagiu reproduce *Sallwürk*, următoarele din cartea d-nei Guizot despre *Educațiune*: „Ar fi bine ca ocupațiunea copiilor s'o așezăm astfel ca ei să creadă că lucrează după voința lor pe când ei lucrează în realitate după voința noastră”.

în mână fără ca el să știe? Negreșit el să facă ce voiește, dar trebuie să vrea ceea ce tu să faci; un pas să nu faci fără să-l fi prevăzut; o vorbă să nu scoată din gură fără s'o știi ce va fi.

165. Atunci va putea să se ocupe cu exercițiile fizice cerute de vârsta sa fără să-și tâmpească spiritul; atunci nu-l veți vedea ascuțindu-și spiritul pentru a se scăpa de o dominațiune supărătoare, ci ocupându-se numai să scoată din tot ce-l înconjoară cât mai mult folos pentru buna sa stare actuală; atunci vă veți mira cum a găsit invențiuni iscusite ca să se facă stăpân pe lucrurile pe cari le poate ajunge și pentru a se bucura în adevăr de lucruri fără ajutorul celorlalți.

166. Lăsându-l astfel stăpân pe voința lui, nu-i veți îmboldi caprițiile. Făcând totdeauna ce i se potrivește, va ajunge să facă ceea ce trebuie și cu toate că copilul va fi în continuă mișcare, veți vedea, când va fi vorba de interesul său prezent și sensibil, cât de capabil este să-și desvolte rațiunea mai bine și mai potrivit decât dacă s'ar fi ocupat cu studii de cugetare.

167. Astfel, văzând că nu ești obișnuit să-i pui mereu piedici, nu se va feri de ține, nu-ți va ascunde nimic, nu te va înșela, nu te va minți. Fără teamă, se va arăta așa cum este; vei putea să-l studiezi în bună voie și să potrivești în juru-i lecțiile ce vrei să-i dai, fără să știe că primește vreo lecție.

168. Nu va căuta să-ți urmărească obiceiurile și nu va simți plăcere să-ți descopere vreo greșeală. Acest neajuns pe care îl previu, este foarte însemnat. Una din primele griji ale copiilor este să afle partea slabă a celor cari se ocupă de educația lor. Această înclinare duce la răutate, dar nu vine din răutate, iese din nevoia de a se scăpa de o autoritate care-i supără. Apăsați de un jug pus de alții, caută a se scăpa de el și găsesc mijloace în defectele pe cari le descoper la dascălii lor. Mai e un rău: că prind de aci obiceiul de a observa defectele oamenilor și de a simți plăcere să le caute. Desigur că este aci un izvor de vicii care nu va exista în

sufletul lui Emil: neavând nici un interes să-mi găsească defecte, nu le va căuta și nu va fi îndemnat să caute nici la alții.

169. Aceste lucruri par grele, fiindcă nu ne ocupăm de ele, dar în fond nu trebuie să fie așa. Presupunem că ai pregătirea necesară pentru a exercita meseria ce ți-ai ales, că cunoști mersul natural al inimii omenеști, că știi să studiezi omul și individul, că știi dinainte cum se va mlădia voința elevului în fața tuturor obiectelor interesante pentru vârsta sa pe cari i le vei trece pe dinaintea ochilor. Având deci toate instrumentele și știind cum să le întrebuițezi, nu urmează că ești stăpân pe operațiune?

170. Vei zice că copilul e caprițios; dar te înșeli. Caprițiile copiilor nu sunt opera naturii, ci a unei discipline rele; ori că s'au supus poruncilor, ori că au poruncit. Am spus de o sută de ori că nu trebuie nici una nici alta. Elevul d-tale va avea numai caprițiile pe cari i le vei fi dat; e drept să suferi greșelile d-tale. Dar, vei zice, cum să îndepărtez răul? Se poate, dar cu urmare mai bună și cu multă răbdare.

171. Mă însărcinasem, pentru câteva săptămâni ca educator al unui copil obișnuit nu numai să facă ce vrea, dar să impuie și celorlalți a face ce vrea el, adică plin de toane¹¹⁶). Din prima zi, ca să puje la încercare buna-voința mea, a voit să se scoale la miezul nopții.

---

116) E vorba aci de fiul d-nei Dupin (de Chenonceaux). Faptul îl povestește, cu nume proprii Rousseau în *Confesiunile* sale (Cartea VII anul 1742). Pasagiul este următorul: „D-na Dupin m'a rugat „să supraveghez în timp de opt sau zece zile pe fiul său, care, din „pricina schimbării guvernatorului, trebuia să rămâie singur în această „vreme. Am petrecut aceste opt zile într'un chin... căci bietul băiat „avea chiar de atunci apucăturile rele cari l-au împins, mai târziu, „la fapte rușinoase... Cât am fost lângă el, n'am izbutit la alta „decât să-l împiedic atunci de a face rău altuia sau chiar sieși”. Sallwürk reamintește, după Taine, că acest tânăr Chenonceaux a cheltuit într'o noapte 700.000 de livre. Formey, care nu cunoștea încă Confesiunile, acuză pe Rousseau că a născocit cu totul faptele cu-

Pe când mi-era somnul mai dulce, sare din pat, își ia halatul și mă strigă. Mă scol, aprinz candela: atâta vrea. După un sfert de ceas îl birue somnul și se culcă mulțumit de ce făcuse. Peste două zile a făcut același lucru cu aceeași izbândă și fără să văză din parte-mi cel mai mic semn de supărare. Când a venit să mă sărute ca să se culce din nou, i-am zis: „Dragul meu, foarte bine, dar să nu mai faci așa”. Aceste cuvinte i-au deșteptat curiozitatea și chiar a doua zi a voit să văză cum aş putea să nu fac ce vrea el, s'a sculat la aceeași oră și m'a strigat. L-am întrebat ce vrea. Mi-a spus că nu poate să doarmă. „Atât mai rău!” am răspuns și am stat liniștit. Mi-a zis să aprinz candela. „De ce?” Acest ton laconic a început să-l supere. S'a sculat și s'a dus pe dibuite să ia amnarul și se făcea că scapără. Nu puteam să-mi țiu răsul auzind cum se lovea peste degete. In fine, convins că nu va izbuti, îmi aduse amnarul. I-am răspuns că n'am ce face cu el și m'am întors pe cealaltă parte. Atunci a început să alerge ca un nebun prin odaie, strigând, cântând, făcând sgomoț, lovindu-se de masă și de scaune, însă cu băgare de seamă ca să nu-l doară deși țipa cât putea, cu gând să mă neliniștească. De geaba toate. Atunci am văzut că nu-i place deloc liniștea mea, căci s'ar fi așteptat ori să-i țiu un discurs frumos, ori să mă supăr.

172. Totuși, hotărît să-mi învingă răbdarea prin încapățănare, și-a urmat gălăgia cu atâta succes, încât simțeam că fierb de mânie și, presimțind că aş putea să stric totul printr'o supărare nepotrivită, mi-am schimbat hotărîrea; mă scol fără să zic un cuvânt; caut amnarul, dar nu-l găsesse; i-l cer, mi-l dă cu bucurie că în sfârșit m'a învins. Scapăr, aprind candela și iau de mână pe domnișorul meu, îl duc frumușel într'o odaie vecină

---

prinse în paragraful acesta și în cel următor, despre acest copil răsgâiat.

cu obloanele lăsate, unde n'avea ce să strice¹¹⁷). Il las acolo pe întunec și închid ușa cu cheia și mă duc de mă culc, fără să-i spun niciun cuvânt. Să nu mă întrebați dacă n'a fost scandal: mă așteptam, și de aceea nu m'a impresionat. În fine sgomotul se potolește; ascult, aud cum se așează să se culce, mă liniștesc. A doua zi intru în odaie, îl găsesc pe un pat dormind un somn adânc, de care avea mare nevoie, fiind zdrobit de oboseală.

173. Afacerea nu s'a sfârșit aci. Mama a aflat că copilul nu doarme în patul lui mai toată noaptea. Prin aceasta totul fu pierdut. Văzând că are ocazie să-și răsbune, se prefăcu bolnav, fără să prevază că nu va câștiga nimic. Au chemat doctorul. Din nenorocire pentru mamă, doctorul acesta era glumeț și-i plăcea să râză de frica ei, sperându-o. Imi zise totuși la ureche: „Lasă pe mine; îți făgăduesc că copilul se va vindeca pentru câțva timp de fantazia de a fi bolnav”. În adevăr, a fost ținut în odaie, pus la dietă și dat pe mâna spișerului. Mi-era milă și de biata mamă, pe care toți dimprejur o înșelau afară de mine, și tocmai pe mine a început să mă urască, fiindcă n'o înșelam.

174. După ce m'a ținut de rău cu severitate, mi-a spus că fiul ei are o sănătate gingașă, că e singurul moștenitor în familie, că trebuie să-l păstrăm cu orice preț și că dorința ei este să nu-l expun nicidecum. Aceeași părere aveam și eu, dar ea înțelegea să mă supun lui în toate. Văzui că trebuie să vorbesc cu muma ca și cu copilul: „Doamnă, îi zic cu răceală, nu știu cum se crește

---

117) D-na Guizot în „Educațiunea în familie” (Scrisori, Paris 1826. Tom. I pag. 164) critică această măsură a lui Rousseau. Zice că propunerea lui Rousseau ca „copilul să vadă în pedeapsă o urmare a greșelii sale nu o răsbunare a educatorului, pare bună la prima vedere și este bună în teorie, dar exemplul pe care-l dă aci nu e potrivit. Cum se va convinge copilul că greșeala sa i-a adus închiderea în odaia întunecoasă și că nu este o răsbunare a educatorului care vrea să-l facă a suferi? Pedeapsa vine în acest caz, pentru copil, dela educator, nu dela lucruri”.

un moștenitor și nici nu vreau să învăț: hotărâți cum voiți". Aveau însă nevoie de mine pentru câțva timp; de aceea tatăl potoli totul, mama scrisese preceptorului să se întoarcă mai curând, iar copilul, văzând că nu câștigă nimic turburându-mi somnul și fiind bolnav, s'a hotărât în fine să doarmă și el și să fie sănătos.

175. Nu-și poate închipui cineva la câte capriții de felul acesta nu supunea pe bietul său guvernor; căci educația se făcea sub ochii mamei, care nu admitea ca să se refuze ceva copilului. La orice ceas ar fi voit să iasă, trebuia să fie gata ca să-l conducă... mai bine: *ca să-l urmeze*. Băgă de seamă să aleagă tocmai momentul când guvernorul său era mai ocupat. A voit să facă și cu mine tot așa și să-și răsbune ziua pentru somnul ce era nevoit să-mi îngăduie noaptea. Făceam cu dragă inimă tot ce vrea el și căutam anume să văză că simt plăcere să-i fac gusturile. Când însă m'am decis să-l vindec de fantazia lui, am făcut altfel.

176. A trebuit întâi să-l fac să înțeleagă că greșește și aceasta n'a fost greu. Știind că copiii se gândesc numai la prezent, a fost lesne să fiu mai prevăzător decât el. Am avut grijă să-i pui la îndemână o ocupație care știam că-i place foarte mult și când îl văzui că este prins cu totul de îndeletnicirea sa, îi propusei să mergem la plimbare. M'a refuzat; am insistat, dar nu m'a ascultat; a trebuit la urmă să renunț, iar el a băgat bine de seamă acest semn de supunere din parte-mi.

177. A doua zi era rândul meu. Pregătisem lucrurile așa ca să n'aibă ce face și să i se urască; pe când eu dimpotrivă mă arătam că sunt foarte ocupat. Aceasta era de ajuns ca să-l hotărască. A și venit să mă ia dela lucru ca să-l conduc numai decât la plimbare. Am refuzat: s'a încăpățânat. „Nu, i-am zis: făcând ce vrei, m'ai învățat și pe mine să fac ce vreau; nu vreau să merg. — Atunci, îmi răspunse el repede, voiu ieși singur. — Cum poțtești". Și m'am așezat la lucru.

178. Se îmbracă, cam îngrijat, văzând că-l las în pace și nu mă îmbrac și eu. Gata de plecare, vine să-și

ia bună ziua; îi dau și eu bună ziua. Încearcă să mă sperie, spunându-mi pe unde o să se ducă; ai fi crezut că pleacă la capătul pământului. Fără să m'arăt impresionat, îi urez drum bun. Il văz și mai încurcat; cu toate acestea se face că nu-i pasă și, când să iasă, chiamă pe servitor cu dânsul. Servitorul, cu care eram învoit, răspunde că n'are vreme și că este ocupat cu niște lucruri pe cari i le-am dat eu și că de mine trebuie să asculte mai mult decât de el. Deodată l-am văzut cu totul zăpăcit. Cum să-l lase pe el să iasă singur, el care se crede că este ființa cea mai importantă și care crede că cerul și pământul au interes să nu i se întâmple ceva? În acest timp, începe să-și simtă slăbiciunea, el înțelege că se va găsi singur în mijlocul oamenilor cari nu-l cunosc și vede dinainte că i se va putea întâmpla ceva; dar îl susține încăpățânarea. Coboară scara încet și fără niciun curaj. Ajunge în fine în stradă gândindu-se că, dacă i se va întâmpla vreun neajuns, am să fiu eu răspunzător.

179. Aceasta așteptam și eu. Totul era pregătit dinainte; și, fiindcă era vorba de un fel de scenă în public, mă învoisem cu tatăl lui. Abia făcuse câțiva pași, și auzi în dreapta și în stânga fel de fel de vorbe pe socoteala lui. „Vecine, domnul cel frumos! unde merge el așa singur? are să se piarză; am să-l rog să intre la noi. — Vecină, caută-ți treaba, nu vezi d-ta că este un ștrengar pe care tată-său l-a gonit de acasă pentru că nu făcea nicio treabă? nu trebuie să ai grije de ștrengari; lasă-l să se ducă unde va voi. — Ei bine, Dumnezeu să-i ajute! aș fi mâhnită dacă i s'ar întâmpla vreo nenorocire”. Puțin mai departe, se întâlnește cu niște hai-manale cam de vârsta lui cari îl plictisesc și-și râd de el. Cu cât merge mai înainte cu atât se găsește mai încurcat. Singur și fără protecție, i se pare că este jucăria tuturor și bagă de seamă, cu multă mirare, că funda de pe umăr și găteala sa aurită nu-l fac să fie respectat.

180. În acest timp, unul din prietenii mei, pe care el nu-l cunoștea, pe care-l rugasem să-l supravegheze

și care-l urmărea pas cu pas fără ca el să bage de seamă, se apropie de dânsul la momentul potrivit. Acest rol, care semăna cu al lui Sbrigani din „Pourceaugnac”¹¹⁸), cerea un om deștept și fu foarte bine îndeplinit. Fără ca să intimideze și să înspăimânte pe copil, sperându-l prea tare, îl făcu să înțeleagă așa de bine nesocotința faptei sale, încât în mai puțin de o jumătate de oră mi-l aduse înapoi supus, rușinat și fără curaj de a se uita la mine.

181. Și ca sfârșit al neizbândeii sale, tocmai când el intra, tatăl său se scobora să iasă și-l întâlnește pe scară. Fu nevoit să spuie de unde vine și pentru ce nu eram cu el¹¹⁹). Bietul copil ar fi voit să intre în pământ. Fără să piarză multă vreme cu vreo lungă muștrare, tatăl-său îi vorbi mai sever decât m’asteptam: „Când vei voi să ieși singur, vei fi liber s’o faci; dar fiindcă nu vreau să am un pungaș în casă, când aceasta ți se va întâmpla, ai grijă să nu te mai întorci”.

182. Eu îl primii fără supărare și fără bătaie de joc, dar cu seriozitate; și de frică să nu bănuie că tot ce se întâmplase era pus la cale, nu mai mersei la plimbare cu el în ziua aceea. A doua zi observai cu bucurie că era par’că triumfător când trecea cu mine pe din-

118) E vorba aci de una din comediile mai puțin bune și mai puțin cunoscute ale marelui scriitor francez Molière: „*D-nul Pourceaugnac*”. Faptele se petrec la Paris. Un bătrân voiește să-și mărite fata după un provincial bogat. Aceasta nu vrea, fiindcă iubește pe un tânăr parizian. Pentru ca să împiedice căsătoria tânărul iubit de fată se înțelege cu un napolitan numit Sbrigani, un om fără meserie și care făcea toate meseriile. Acesta tocmește mai mulți desmățați să se ție de provincial (care e d. de Pourceaugnac), să răză de el pe stradă, etc., iar Sbrigani să intervină și să-l scape din mâna lor pentru a deveni astfel prieten cu dânsul. Mulțumită acestei împrejurări, se țes o sumă de intrigi menite să împiedice căsătoria proiectată.

119) Aci *autorul* pune nota următoare: „In acest caz poți cere copilului să spună adevărul, fiindcă el știe că nu-l poate ascunde, și că, dacă ar încerca să mință, ar fi dat numai de cât de gol”.

aintea oamenilor cari în ajun răsese de el când îl văzuse singur. Se înțelege că nu m'a mai amenințat că pleacă fără mine.

183. Cu aceste mijloace și cu altele asemănătoare acestora, ajunsei în puținul timp cât fusei pe lângă dânsul să-l fac să se supuie la tot ce vroiam fără a-i porunci nimic, fără a-l opri dela ceva, fără muștrare, fără nicio îndemnare spre bine, fără să-l plictisesc cu povele zadarnice. De aceea, când vorbeam, era mulțumit; dar de tăcerea mea îi era frică, simțea că este ceva care nu merge bine, și așa totdeauna învățătura venea singură. Dar să revenim la ce vorbeam.

184. Aceste exerciții neconținute îndrumate numai de natură, nu numai că întăresc corpul și nu obosesc mintea; ci, din contră, ele formează în noi singurul fel de judecată pe care poate s'o aibă copilăria și care e cea mai necesară în toate vârstele. Aceste exerciții ne învață a cunoaște bine întrebuințarea forțelor noastre, legăturile dintre corpul nostru și corpurile înconjurătoare, întrebuințarea instrumentelor naturale cari ne sunt la îndemână și cari se potrivesc cu organele noastre. Se poate prostie mai mare decât aceea de a crește un copil într'o odaie și totdeauna sub ochii mamei sale care, neștiind ce este greutatea și rezistența, vrea să smulgă un pom mare sau să ridice o stâncă? Prima dată când am ieșit din Geneva, am vrut să urmăresc un cal în galop și am aruncat cu pietre în muntele Salève, care era la vreo două leghe¹²⁰⁾ departe: batjocorit de toți copiii din sat, eram socotit de ei ca un adevărat idiot. Pe când noi așteptăm să învățăm la 18 ani, în clasa de filozofie¹²¹⁾ ce este pârghia, nu e nici un țaran care

120) S'ar putea gândi cineva sau la leghea franțuzească sau la cea elvețiană. În Franța însă măsura aceasta n'avea unitate, varia între trei mii și cinci mii de metri. În Elveția era peste opt mii de metri. — Muntele Salève este așezat în Franța pe teritoriul departamentului Savoia de sus.

121) În organizarea liceului francez, fiecare din clasele superioare purta numele principalului obiect de studiu: se zicea *clasa de matematică*, *clasa de filozofie*, etc. În această clasă de filozofie,

la doisprezece ani să nu știe să se folosească de pârghie mai bine decât cel dintâi mecanic dela Academie¹²²). Lecțiile pe cari școlarii le iau între ei în curtea școlii le sunt de o sută de ori mai folositoare decât tot ce li se va spune vreodată în clasă.

185. Să vedem ce face o pisică intrând pentru întâia dată într'o odaie: cercetează, se uită, miroase, nu stă nici un minut liniștită până ce nu a cercetat și nu cunoaște tot. Așa face și copilul când începe să umble și când intră, ca să zic așa, în spațiul lumii. Deosebirea este că, pe lângă vedere, pe care o are și pisica și copilul, copilul se ajută și de mâini pentru a observa, iar pisica se ajută cu mirosul fin pe care i l-a dat natura. Această pornire naturală, după cum e bine sau rău cultivată, face pe copil iscusit sau greoiu, ager sau încetinel, zăpăcit sau băgător de seamă.

186. Primele mișcări firești ale omului fiind deci făcute în scop de a se măsura cu ceace-l înconjoară și de a căuta în fiecare obiect calitățile sensibile cari se raportează la el, cel dintâi studiu pe care-l face este un fel de fizică experimentală cu privire la propria-i conservare și dela aceasta el este depărtat prin studii speculative¹²³) înainte de a-și fi dat seama de locul său în lume. Câtă vreme organele-i delicate și flexibile pot să se potrivească cu corpurile asupra cărora au să lucreze, câtă vreme simțurile sale curate nu au iluziuni, putem foarte bine să deprindem și pe unele și pe celelalte cu funcțiunile ce au să le îndeplinească și astfel copilul va putea cunoaște raporturile sensibile dintre el și lucruri. Fiindcă tot ce ajunge la inteligența omului intră prin simțuri, omul trebuie să aibă întâi o rațiune sensitivă¹²⁴), care servă de bază rațiunii intelectuale. Cei dintâi pro-

în care elevii ajungeau cam la 18 ani, cum zice autorul, se învăța întâia oară fizica.

122) Aci prin „academie” se înțelege o școală înaltă de studii speciale.

123) Studii numai teoretice.

124) Vezi mai departe § 303.

fesori de filozofie sunt picioarele, mâinile, ochii ¹²⁵). Dacă pui cărți în locul acestora, înveți să te servi de rațiunea altuia, înveți să crezi mult și să nu știi niciodată nimic.

187. Ca să înveți un meșteșug, trebuie să începi cumpărându-ți instrumentele, și ca să te slujești cu folos de instrumentele acestea, trebuie să le faci destul de trainice ca să nu se strice prin întrebuințare. Ca să învățăm a cugeta, trebuie deci să ne exercităm membrele, simțurile, organele, cari sunt uneltele inteligenței noastre, și, ca să ne slujim cât mai bine de aceste unelte, trebuie ca corpul care ni le pune la îndemână să fie voinic și sănătos. Astfel, nu numai că adevărata rațiune a omului nu se formează fără legătură cu corpul, dar tocmai constituțiunea bună a corpului face lucrările spiritului mai ușoare și mai sigure.

188) Arătând la ce se cade să întrebuințăm vremea atât de lungă de nelucrare a copilăriei, intru în amănunte cari se vor părea de râs. Se va zice că acestea sunt lecții în glumă pe cari le respinge chiar critica mea și cari se mărginesc a învăța lucruri pe cari n'are nimeni nevoie să le învețe. De ce să pierzi vremea cu niște cunoștințe cari vin singure și nu cer nici silințe, nici griji? E vreun copil de doisprezece ani care să nu știe tot ce vrei să înveți pe al d-tale? Ba el știe pe deasupra și ce l-au învățat dascălii săi.

189. Vă înșelați, domnilor; eu învăț pe școlarul meu o artă grea care cere vreme îndelungată și pe care ai voștri n'o știu: arta de a fi ignorant, căci *știința aceluia care crede că știe numai ceea ce știe se reduce la prea puțin lucru*. D-ta le dai știința; foarte bine, dar eu mă ocup de instrumentul cu care se dobândește știința. Se zice că într-o zi Venețienii arătau, cu mare ceremonie, tezaurul dela San Marco ¹²⁶) unui ambasador al Spaniei.

125) *Sallwürk* pune nota următoare: „Rousseau propune aci doctrinele fundamentale ale psihologiei lui Locke, după care sufletul percepe noțiunile cele simple numai prin simțuri și creează altele noi prin legătura și comparațiunea ideilor astfel câștigate”.

126) Cea mai vestită biserică din Veneția. Aci e vorba de

Acesta, în loc de alt compliment, se uită sub mese și le zise: *Qui non c'è la radice*¹²⁷). Când întâlnesc un preceptor care vrea să se laude cu știința școlarului său, îmi vine să-i spun tot așa.

190) Cei cari au cugetat asupra modului de traiu al celor vechi zic că vigoarea corpului și a sufletului care îi deosebește, în primul rând, de cei moderni, se datorește exercițiilor gimnastice. Montaigne vorbește în așa fel despre acest lucru, încât ne arată că avea o convingere adâncă; el chiar revine asupra-i neconținut și în o sumă de chipuri. Vorbind de educația unui copil, el zice că pentru a-i întări sufletul trebuie să-i întărești mușchii; deprinzându-l cu munca, îl deprinzi cu durerea; trebuie să-l supui la exerciții severe ca să-l pregătești pentru scrântituri, pentru colici și pentru toate suferințele de acest fel¹²⁸). Înțeleptul Locke¹²⁹), bunul Rollin¹³⁰) învățatul Fleury¹³¹), pedantul de Crouzas¹³²), cari se deo-

vremea pe când Veneția trăia ca stat independent.

127) Cuvinte italienești, cari însemnează: „Unde e oare rădăcina lui”.

128) Montaigne în încercările sale, vol. I, are un capitol (XIX) intitulat: „*A fi filozof este a învăța să mori*”.

129) Despre Locke s'a vorbit de multe ori în multe note. Vezi § 2 din *Prefața autorului*.

130) „Bunul Rollin” este numele care se dă obișnuit în Franța acestui pedagog. Născut în 1661, fiu al unui cuțitar și destinat și el pentru această meserie, fu luat de un călugăr și dat la o școală secundară din Paris. Apoi învătă teologia, dar nu se făcu preot, ci profesor. Funcționează întâi la colegiul regal din Paris, iar mai târziu fu director al universității din acest oraș. Vieța sa a fost un model de devotament pentru bunul mers al școlii. Principala sa operă este o mare lucrare în opt părți (1726—1728) intitulată „*Tratat despre studii*”, în care cercetează rostul diferitelor studii din învățământul secundar și superior. A murit în 1741.

131) *Abatele Claude Fleury*, bărbat foarte învățat, fost profesor al Ducelui de Burgundia, a publicat între altele, în 1686, o carte intitulată „*Tratat despre alegerea și metoda studiilor*”. Critică mult organizația școlară din timpul său și propune o direcțiune mai practică.

132) *Jean Pierre de Crouzas* (1663—1750), pedagog elvețian,

sebesc între dânsii în toate celelalte chestiuni, se potrivesc toți în acest singur punct: că trebuie să exerceți mult corpul copiilor¹³³). Aceasta e regula lor cea mai înțeleaptă; de aceea este și va fi totdeauna cea mai nebagată de seamă. Am vorbit deajuns despre importanța chestiunii și, fiindcă nu pot să dau nici argumente mai puternice nici reguli mai înțelepte decât cele ce se găsesc în cartea lui Locke, mă mărginesc a trimite pe cititor la ~~la~~ aceasta, după ce-mi voi lua libertatea să adaug câteva observațiuni la ale lui.

191. Membrele unui corp care crește trebuie să fie

a învățat în țara sa și a călătorit mult. A fost profesor la Academia din Lausanne. A publicat la Haga în 1772 în două volume un „Tratat asupra educației copiilor” dedicat prințesei de Walles. Câteva vreme a fost profesor și în Olanda.

133) Iată pasagiile cele mai importante din autorii citați la cari se referă Rousseau în paragraful acesta:

Principiul lui Locke în privința educației fizice este cuprins în § 3 (trad. Coșbuc) al cărții sale despre Educație: „După cum *tăria trupului stă cu deosebire în putința de a suporta greutatea*, tot așa și *tăria sufletului*”.

Rollin nu are un capitol special despre educația fizică, dar vorbește adesea despre „exercițiile potrivite pentru formarea corpului pe cari nu trebuie să le neglijezi”, (cartea citată ed. Crévrier. Paris 1859 vol. I, Cartea I).

Fleury, în cartea citată (pag. 96) zice, între altele:

„Aș voi ca în primii ani ai copilăriei să se inspire copilului sobrietatea, pe cât îi permite vârsta; să nu-i facem să ajuneze, dar să nu le dăm să mănânce cât vor.

„Ca să fii sănătos, trebuie să-ți fie trupul curat, să respiri aer curat, să bei apă bună...

„Ceeace dă forță servește sănătății; dar nu te fortifici dacă mănânci și bei mult, cum crede vulgul, ci dacă muncești și faci exerciții și apoi te nutrești și te odihnești potrivit cu acestea”.

De Crouzas, în volumul II al cărții citate (pag. 431) zice:

„Nici corpul nici spiritul omului nu pot să reziste la muncă fără întrerupere. Trebuie să dai copiilor toată odihna de care au trebuință... Somnul e necesar pentru sănătatea copiilor... Exercițiile corporale au multe foloase: întăresc corpul și-i dau agerime și grație... Copiii să învețe să danțeze”. Recomandă exersarea armelor, călăria, jocul preumblarea, vânătoarea.

lăsat a se mișca liber în haine; nimic să nu stânjenească mișcările lor; haina să nu fie tocmai pe corp, să nu fie lipită; să n'aibă prea multe șireturi cari să strângă corpul. Imbrăcămintea franțuzească¹³⁴), supărătoare și nesănătoasă pentru vârstnici, e primejdioasă mai ales pentru copii. Lichidele din corp, strânse la un loc, oprite în circulația lor se strică stând nemișcate, mai ales dacă ei duc viață sedentară și inactivă. Așa se produce scorbutul¹³⁵), boală care se răspândește pe toată ziua printre noi și pe cari cei vechi mai că n'o cunoșteau, pentru că felul lor de a se îmbrăca și de a trăi îi ferea de aceasta. Haina de husar¹³⁶) în loc să înlăture acest neajuns, îl mărește și, dacă scapă pe copil de câteva baiere, îi strânge tot corpul. Cel mai bun lucru este să-i lași cu rochiță¹³⁷), cât se poate mai multă vreme; apoi să le faci o hăinuță foarte largă și să nu-i strângi la mijloc, fiindcă prin aceasta le deformezi mijlocul. Cusururile lor trupești și sufletești, vin mai toate din aceeași pricină; că voim să-i facem oameni înainte de vreme.

192. Sunt colori vesele și colori triste: copiilor le plac cele dintâi și le șeade și mai bine cu ele. Nu știu de ce nu am ținea socoteală de niște înclinări firești? Când vedem însă că ei aleg o stofă pentru că e mai bogată, să fim siguri că-i stăpânește luxul și gusturile modei și aceasta desigur că nu pornește dela ei. Nu-și închipue cineva câtă înrâurire are asupra educației alegerea hainelor

134) E vorba aci de imbrăcămintea luxoasă a nobililor din Franța din secolul XVIII.

135) Aci Rousseau comite greșeală în privința boalei care ar rezulta din purtarea hainelor strâmte. *Scorbutul* are cu totul altă cauză: rezultă dintr'o hrană insuficientă sau mărginită la conserve și se vede mai ales în războaie și între soldații de pe vapoarele cari rătăcesc ori sunt silite să stea mult departe de porturi și nu se pot aproviziona (Enciclopedia franceză; Dicționarul sănătății de Dr. Bianu).

136) Sallwürk notează că hainele de husar erau la modă pentru copii pe timpul lui Rousseau.

137) Cred că acesta este cuvântul care traduce mai bine fr. *jaquette* (ca haină de copii).

și motivele alegerii. Nu numai că unele mame rătăcite făgăduesc copiilor găteți ca răsplată, dar s'au văzut chiar guvernori fără socoteală cari amenință pe elevii lor că au să-i îmbrace ca pedeapsă cu haine groase și simple. „Dacă nu înveți mai bine, dacă nu-ți îngrijești mai bine lucrurile. o să te îmbrac ca băiatul acela de țăran”. Este ca și cum i-ai zice: „Află că omul prețuește numai prin haine. că valoarea stă tocmai în hainele ce porți”. Și mai e nevoie să ne mirăm că lecțiuni așa de înțelepte folosesc tinerilor și că ei pun preț pe găteală și judecă pe om numai după înfățișare?

193. Dacă aș avea să îngrijesc de un asemenea copil răsfățat, aș face ca hainele cele mai bogate să fie cele mai supărătoare, l-aș face să fie mereu strâmtorat, mereu căsnit, să se simtă legat în o mie de feluri; aș face ca libertatea și veselia să fugă dinaintea măreției sale; dacă ar avea să se amestece în jocurile altor copii îmbrăcați mai simplu, aș face ca jocul să înceteze și să se strice pe dată. L-aș necăji, în fine, l-aș sătura în așa fel de luxul său, l-aș face sclavul hainei sale aurite, încât aceea să fie nenorocirea vieții și să-i fie mai puțin frică de o groaznică închisoare decât de frumusețea gătelii sale. Câtă vreme n'am făcut pe copil sclavul prejudecăților noastre, prima lui dorință va fi libertatea și neatârnaarea; haina cea mai prețuită va fi cea mai simplă, cea mai comodă, care-l stânjenește mai puțin.

194. Altfel se ține corpul când faci exerciții, altfel când te odihnești. Odihnindu-te, lichidele din corp semișcă egal și uniform¹³⁸⁾ și ne apără de schimbările aerului. Făcând exerciții, trecem neconținut dela agitație la odihnă și dela căldură la frig și așa *ne deprindem* cu aceste schimbări. De aci urmează că oamenii sedentari și cari nu prea ies din casă trebuie să fie totdeauna îmbrăcați călduros ca să ție corpul într'o temperatură uniformă, cam aceeași în toate ceasurile zilei. Din potrivă, cei cari umblă

138) Autorul scrie după cunoștințele științifice ale timpului. Azi s'ar putea spune numai că mișcarea activează circulația sângelui.

pe soare, pe vânt, pe ploaie, cari se mișcă mult și-și petrec timpul mai mult în aer liber, trebuie să fie totdeauna îmbrăcați ușor ca să se deprinză cu schimbările aerului, cu toate gradele de temperatură, fără să fie suprați. Aș sfătui și pe unii și pe alții să nu-și schimbe hainele după anotimpuri. Așa face Emil al meu: prin aceasta nu înțeleg să poarte vara hainele de iarnă, ca oamenii sedentari, ci să poarte iarna hainele de vară ca muncitorii. Acesta a fost obiceiul cavalerului Newton în toată viața lui și a trăit optzeci de ani¹³⁹).

195) Nu e bine să-și acopere capul în nici un timp al anului. Vechii Egipteni umblau totdeauna cu capul gol. Perșii și-l acoperiau cu căciulă¹⁴⁰) și acum poartă niște turbane groase, cari, după cum spune Chardin¹⁴¹), sunt cerute de aerul locului. Am observat într'altă parte¹⁴²) deosebirea pe care o arată Herodot¹⁴³) între capetele Perșilor și ale Egiptenilor, văzute pe un câmp de luptă. Trebuie ca oasele capului să fie tari, bine formate, iar nu fragile și poroase, căci trebuie să apere creierul nu numai de răni, dar și de guturaiuri, de răceli și de efectele aerului: de aceea deprindeți pe copiii voștri să umble vara și iarna, ziua și noaptea, cu capul gol. Iar dacă

139) Sallwürk, în notă, raportează acest pasagiu la o însemnare a lui Locke (§ V. *Observații asupra educației*, trad. Thurot pag. 9) că în Anglia sunt mulți oameni, cari, fără să se simță rău, poartă iarna și vara aceleași haine. Apoi completează prin adăogirea pe care traducătorul francez Coste o face la pasagiul lui Locke: „așa făcea Syr Newton, după cum mi-a povestit el însuși cu câțiva ani înainte de a muri”. În traducerea română din care am luat celelalte citate din Locke pasagiul acesta nu se află.

140) Prin acest cuvânt am tradus fr. *tiare*.

141) Chardin (1643—1713) giuvaergiu, apoi voiajor științific și în chestii de Stat. A scris un voiaj în Persia pe care l-a citit Rousseau.

142) În „*Scrisoare către d'Alembert despre spectacole*”...

143) Montaigne („*Incercări*” I, 35) citează o observație a lui Herodot (din *Istoriile* lui III, 12) că, după o bătălie între Egipteni și Perși, s'a constatat că dintre cei morți Egiptenii aveau feasta capului mult mai tare, pentrucă se poartă din copilărie cu capul gol pe când Perșii au capul acoperit cu fesuri și cu turbane.

voiți să le țineți capul curat și să nu se jumulească părul, să le puneți pe cap noaptea o scufiță subțire și țesută ca o rețea, cum poartă Bascii¹⁴⁴).

Știu că cele mai multe mame, convinse mai mult de observația lui Chardin decât de argumentele mele, vor crede că se găsește peste tot aerul din Persia; eu însă, care mi-am ales ca elev un european, nu vreau să-l fac un asiatic.

196. În general, punem pe copii mai multe haine decât le trebuie, și mai ales în prima copilărie. Ar fi mai bine să-i obișnuim cu frigul decât cu căldura. Un frig puternic nu-i supără dacă s'au deprins de timpuriu; dar țesătura pielii, încă fragedă și moale, înlesnind prea mult transpirația, îi expune prin căldura prea mare, la o slăbire ce nu se poate înlătura. De aceea se observă că mor mai mulți copii în August decât în toate lunile anului. De altfel, pare hotărît, comparînd popoarele din nord cu cele din sud, că omul se face mai puternic răbdînd frigul mare decât căldura mare. Trebuie însă, pe măsură ce crește copilul și i se întăresc fibrele, să-l deprindeți puțin câte puțin să înfrunte razele soarelui. Pornind încet, încet, i-ați deprinde cu focul zonei arzătoare¹⁴⁵).

197. Locke, printre învățăturile sănătoase și bărbătești ce ne dă, are și contradicții pe cari nu le-ai aștepta dela unul care judecă așa de bine. Același om care cere ca copiii să se scalde vara în apă înghețată, nu-i lasă să bea apă rece când sunt încălzii, nici să se culce pe pământ umed¹⁴⁶). Dar de vreme ce zice că copiii să-și

144) Bascii sunt un popor care locuiește în ținuturile muntoase la hotarul apusean dintre Franța și Spania. Originea lor nu e bine stabilită. Vorbesc o limbă proprie și păstrează obiceiuri din vechime.

145) Pentru comparație, se pot citi din Locke (în traducerea de G. Coșbuc) § 8 și 15 (Partea I).

146) Aci nota *autorului*: „Ca și cum băieții de țărani își aleg loc bine uscat ca să șeară ori ca să se culce și n'am auzit nici odată că umezeala a făcut rău unuia din ei. Dacă te-ai lua după doctori, ar trebui să crezi că sălbatecii sunt prăpădiți de reumatism”.

ude încălțăminte în orice timp, n'au să și-o ude și când le va fi cald? Nu se poate face în privința corpului în raport cu picioarele aceleași inducțiuni cari se fac în privința picioarelor în raport cu mâinile și în privința corpului în raport cu mâinile și în privința corpului în raport cu obrazul? Dacă vrei ca omul să fie numai obraz, de ce mă critici când vreau să fiu numai picioare? ¹⁴⁷).

198. El cere, ca să împiedeci pe copii de a bea când le e cald, să-i înveți să mănânce mai înainte o bucată de pâine. E foarte ciudat să dai copilului să mănânce când i-e sete; mai bine i-ai da să bea când i-e foame. N'am să mă conving niciodată că nevoile acestea primitive sunt așa lipsite de rost încât să nu le poți îndeplini fără a te exune să mori. Dacă ar fi așa, neamul omenesc s'ar fi distrus de o sută de ori înainte de a fi învățat cum să se păstreze.

199. Vreau ca Emil să bea de câte ori îi va fi sete:

— Locke (*Asupra educației* § 18) pretinde că copiii, dacă sunt asudați să mănânce o bucată de pâine chiar dacă nu le e foame. — Montaigne asemenea zice: „Aci nu există nici o scăpare: cine dorește să formeze un adevărat bărbat, acela n'are voie, fără îndoială, să-l cruțe în tinerețe, și trebuie adesea să calce regulele artei medicale. Rece și cald să bea copiii, etc.”.

147) Aluziune la Locke *Asupra educației* (§ VI, Tom. I, trad. Turot 1821): „Numai obișnuința întărește și face pe copil să reziste la frig. Se povestește asupra acestui subiect un răspuns foarte nemerit pe care l-a dat un filozof scit (Anaharsis) unui Atenian. Atenianul se mira văzându-l că umblă gol pe zăpadă, atunci celălalt îi spune: dar tu cum suferi ca obrazul tău să fie expus la frigul iernii? — Obrazul e deprins cu asta, răspunse Atenianul. — Închipuiește-ți atunci replică Scitul, că eu sunt numai obraz”. Montaigne o povestește și el (*„Incercări”*, 35): „Cineva întreba pe un cerșetor, care era numai în cămașă în miezul iernii cum poate să rabde de frig. — D-ta, zice acesta, ai fața descoperită. Ei bine, eu sunt tot numai față”. — In § VIII recomandă ca copiii să facă zilnic baie rece la picioare și zice: „Cred că dacă un om ar fi deprins din copilărie să umble cu picioarele goale și cu mâinile în mănuși, s'ar afla în aceeași primejdie de a răci când și-ar pune pune mâinile în apă ca și cei cari nu vor să-și pună picioarele în apă”.

vreau să i se dea apă curată fără nicio pregătire, nici măcar s'o desmorțească puțin în miezul iernii, chiar dacă el ar fi lac de nădușeală. O singură grijă recomand: să se deosebească dacă apa e de bună calitate. Dacă e apă de râu, dați-i-o îndată așa cum o luați; dacă e apă de izvor, lăsați-o câtva timp să se aerisească înainte de a o bea. Vara, apa de râuri e caldă; cea de izvoare nu e tot așa, nefiind în contact cu aerul. Trebuie deci să așteptăm să aibă aceeași temperatură ca atmosfera. Iarna, din contră, apa de izvor este în această privință mai puțin primejdioasă decât apa de râu. Dar nu e firesc și nici obișnuit să fi iarna tare transpirat, mai ales în aer liber; căci aerul rece atingând neconținut pielea, trimite sudoarea înăuntru și împiedecă porii de a se deschide și de a-i lăsa loc să treacă. Eu nu pretind ca Emil să facă exerciții iarna lângă sobă, ci afară, la câmp, între ghețuri. Dacă nu se încălzește făcând și aruncând gogoloașe de zăpadă, să-l lăsăm să bea când îi e sete, să urmeze cu exercițiile după ce a băut și nu ne vom teme de nici o întâmplare rea. Dacă, prin vreun alt exercițiu, asudă și-i e sete, să bea rece chiar atunci. Aveți numai grijă să meargă ceva mai departe și încetișor până să găsească apa. Fiind frig, va fi destul de răcorit ajungând acolo, ca să poată bea fără nicio primejdie. Luați însă măsurile acestea fără ca el să bag de seamă. Vreau mai bine să fie câteodată bolnav, decât să-l văd cu prea mare grijă de sănătatea lui.

(200.) Copiii trebuie să doarmă mult, fiindcă se mișcă mult. Somnul este corectivul, exercițiului; se vede că ei au trebuință de amândouă. Timpul de odihnă este noaptea: așa a lăsat natura. S'a observat totdeauna că somnul e mai liniștit și mai dulce cât timp e soarele sub orizont, căci aerul încălzit de razele soarelui nu păstrează simțurile noastre într'o liniște așa de mare. De aceea cel mai bun obicei este să te culci și să te scoli cu soarele. De aci urmează că în clima noastră omul și toate animalele au trebuință să doarmă mai mult iarna decât vara. Vieța socială însă nu este destul de simplă, destul de naturală,

destul de lipsită de întâmplări neașteptate, de accidente, ca să poți obișnui pe om cu această uniformitate încât s'o socotească necesară. Fără îndoială, trebuie să te supui regulilor; dar cea dintâi regulă este să le poți înfrânge fără primejdie, când este nevoie. De aceea nu moleși, fără socoteală, pe elevul tău printr'un somn liniștit neîntrerupt niciodată. Întâi supune-l, fără grijă, la legea naturii; dar nu uita că, trăind între noi, el trebuie să fie mai presus de această lege; să se poată deci culca târziu și scula de dimineață, să poată fi deșteptat brusc, să poată petrece noaptea în picioare fără prea multă greutate. Dacă începi de vreme, dacă mergi încetșor și gradat, deprinzi pe cineva cu lucruri cari l-ar prăpădi dacă l-ai supune la ele când este om format.

201. Întâi să înveți pe copil a dormi în condiții rele; cu acest chip nu i se va mai părea nici un pat rău. În deobște, viața aspră, dacă o schimbăm în obicei, îți înmulțește senzațiile plăcute, pe când viața moleșită îți prepară multe senzații neplăcute. Cei crescuți prea delicat, nu pot dormi decât pe puf, pe când cei deprinși să se culce pe scândură se pot odihni oriunde: nu există pat tare pentru omul care adoarme când se culcă.

202. Un pat moale în care te acoperi cu o chilotă¹⁴⁸⁾ topește și disolvă, ca să zic așa, corpul. Rinichii ținuți la căldură prea mare se irită. De aci rezultă adesea piatra¹⁴⁹⁾ și alte neajunsuri, constituția se face delicată și aceasta aduce multe urmări rele¹⁵⁰⁾.

148) Francezii obișnuiesc să se învelescă cu o pernă mare ca o plapomă umplută cu puf; e foarte ușoară și ține foarte cald. Ei o numesc *édredon*. În primele ediții m'am servit de o circumlocuțiune, socotind că vorba *chilotă* (la Creangă) sau *pilotă* (la Sbiera) este prea puțin cunoscută. Se aude în Bucovina și în Nordul Moldovei. Se găsește în Dicționarul lui Damé și în Dict. Encicl. Cartea Românească, dar la Tiktin lipsește.

149) Se numește *piatră* (medicii zic: *calcul*) „orice concrețiune formată accidental în corpul animalelor”. Cele mai obișnuite sunt cele produse în ficat, în rinichi sau beșica udului. Nu *patul* moale poate fi considerat ca pricină, ci viața sedentară în genere.

150) Aci *Sallwürk* pune nota următoare: „Asemenea și Locke

203. Patul cel mai bun este cel care dă un somn mai bun. Un asemenea pat preparăm, Emil și cu mine, în fiecare zi. N'avem trebuință să se aducă robi din Persia ca să ne facă patul; săpând pământul, ne pregătim saltea.

204. Știm din experiență că, pe câtă vreme un copil este sănătos, poți să-l pui să doarmă sau să stea deștept, după voie. Când copilul e în pat și vorba lui supără pe guvernantă, ea îi zice: *Dormi!* E ca și cum i-ai zice: „*Fii sănătos*” când e bolnav. Cel mai bun mijloc de a-l face să doarmă e de a-l face să i se urască. Vorbiți atât de mult ca el să fie silit să tacă și va adormi curând. Sunt bune la ceva și discursurile: e ca și cum l-ai legăna. Dacă însă întrebuințați acest narcotic¹⁵¹), seara, feriți-vă de a-l întrebuința și ziua.

205. Câteodată voi scula din somn pe Emil, nu atât ca să se obișnuiească a nu dormi prea mult, ci mai mult ca să se deprinză cu toate, să se deprinză chiar a fi deșteptat repede din somn¹⁵²). Mai mult, aș socoti că nu mă pricep în meseria mea, dacă n'aș ști să-l silesc a se deștepta singur și a se scula din pat când voiesc eu, fără însă ca el să bage de seamă și fără să-i spun vreun cuvânt.

206. Dacă nu doarme destul, îl prevestesc că dimineața va fi pentru el foarte plictisitoare și atunci va socoti că va fi cu atât mai câștigat cu cât va fi dat mai mult timp somnului. Dacă, din contră, văd că doarme mult, îi făgăduiesc că va avea ceva pe gustul său îndată ce se va deștepta. Dacă vreau să se scoale la un ceas hotărît, îi zic: „Măine la șesea plecăm la pescuit

---

recomandă a face patul în diferite feluri: a pune capul când mai sus când mai jos, pentru a nu lăsa ca obișnuința să devie prea puternică și din aceasta să avem supărări în cazul când nu vom putea dormi într'un pat ca al nostru”. (Vezi în traducerea franceză § 23).

151) Substanță adormitoare. Aci e zis în ironie.

152) Locke (*Observări asupra educației*, trad. Coste, ed. Thurrot 1824 § 22 pag. 46 tom. I) zice că e bine ca copiii să se scoale de dimineață și să se culce de vreme.

sau la o preumblare în cutare loc; vrei să mergi?" Se învoește și mă roagă să-l deștept. Promit sau nu, după trebuință. Dacă se deșteaptă prea târziu, vede că am plecat. Cu acest chip sunt sigur că se va deprinde să se deștepte singur.

207. De altfel, dacă s'ar întâmpla, lucru rar, ca vreun copil să fie înclinat a se da prea mult lenei, nu trebuie să-i îngăduim această înclinare, care l-ar amorti cu totul, ci să căutăm mijloace cari să-l deștepte. Se înțelege bine că nu e vorba să-l facem să lucreze prin silă, ci să-l atragem prin vreo poftă care să-i dea îndemn. Această poftă, aleasă bine, ne conduce deodată la două scopuri¹⁵³).

208. Cred că cu puțină dibăcie poți face pe copil să-i placă orice, ba chiar să se prăpădească după acel lucru, fără să faci apel la vanitate, la pismă ori la dorința de a întrece pe alții. Pentru aceasta ajunge vioiciunea lor și spiritul lor de imitație și mai ales veselă lor naturală, instrumentul cel mai sigur, dar de care n'a știut să se folosească niciun preceptor. Când se joacă și când sunt bine încredințați că este numai joc, ei sufer, fără să se plângă și chiar râzând, dureri pe cari altfel nu le-ar suferi fără să verse râuri de lacrimi. Nemâncarea prelungită, loviturile, arsura, ostenelele de tot felul, sunt plăcerile tinerilor sălbatici: aceasta arată că chiar durerea poate fi pregătită așa ca să nu-i simți amărăciunea. E însă adevărat că nu toți dascălii știu să pregătească acest fel de mâncare și că poate nu toți școlarii îl mănâncă fără desgust. Iată-mă însă, fără să bag de seamă, rătăcit în excepții.

209. Excepție nu este însă în privința acestor lucruri: că omul este supus durerii, boalelor omenesti, accidentelor, primejdiilor de moarte, morții. Cu cât vei deprinde pe copil cu aceste idei, cu atât îl vei vindeca de sensibilitatea supărătoare care face suferința mai

153) Locke § 43 (în traducerea de Coșbuc citată de atâtea ori) zice: „Nimic din cele ce au de învățat să nu li se pară copiilor o povară și să nu li se impuie copiilor ca o muncă”.

mare prin lipsa de răbdare. Cu cât va fi mai deprins cu suferințele cari pot să-l lovească, cu atât acestea vor fi lipsite, cum ar fi zis Montaigne, de ascuțitura particulară pe care o au lucrurile necunoscute¹⁵⁴), cu atât sufletul său va fi mai tare și mai puțin simțitor la lovituri, iar corpul său va fi ca înveșmântat cu o za de care se vor lovi toate atacurile ce i se vor da. Chiar apropierea de moarte, întru cât nu e moarte, nu o va simți, nu *va muri*, ca să zic așa, ci va fi mort sau viu și nimic mai mult. Despre el același Montaigne ar putea spune ce a zis despre un rege al Marocului¹⁵⁵), că nimeni n'a trăit așa de mult în moarte. Statornicia și tăria sunt, ca și celelalte virtuți, învățături cari se dobândesc în copilărie; dar nu e destul să învățăm pe copii numele lor, ci trebuie să le simtă, fără a-și da seama de ele.

210. Dar, fiindcă e vorba de moarte, să ne întrebăm: cum ne vom purta cu elevul nostru cu privire la primejdia vărsatului? Il vom vaccina în primii ani ori vom aștepta ca să-l ia în mod natural? În primul chip, care e mai obișnuit, îl asigurăm pentru vârsta mai prețioasă, primejduindu-l în aceea în care e de mai puțin preț, dacă se poate numi primejdie o vaccinare bine făcută¹⁵⁶).

211. Al doilea chip e mai conform cu principiile noastre generale: să lăsăm natura să lucreze singură, căci ea singură are grijă de toate și se dă la o parte îndată ce omul vrea să se amestece. Omul elev al naturii¹⁵⁷) este

154) Expresie atribuită lui Montaigne.

155) Montaigne, în Cartea II cap. 21, dă mai multe exemple de dispreț pentru moarte. Vorbește și de un sultan din Fez (Maroc), care, fiind pe patul morții, a învins pe Portugezi în mod strălucit (1578). Il duceau cu patul în diferite puncte ale taberei *ca să conducă singur lupta*. Așa și-a dat sufletul.

156) Vaccinarea e legată de numele Englezului Jenner, a cărui experiență hotărâtoare s'a făcut în anul 1790; aceasta însă a întrebuintat vaccin animal. Înainte se făcea vaccinarea cu puroiul luat dela oameni bolnavi. La acest metod primitiv se raportează desigur Rousseau cu critica sa.

157) Rousseau zice numai: *Omul naturii*; dar sensul este cel dat de expresia noastră.

în totdeauna pregătit: lăsați să fie inoculat de învățătorul său¹⁵⁸), căci acela va alege momentul potrivit mai bine decât noi.

212. Nu trebuie să conchideți de aci că aș găsi rea vaccinarea: căci raționamentul pe baza căruia scutesc de ea pe elevul meu nu s'ar potrivi nicidecum pentru elevii voștri. Educația voastră îi pregătește să nu scape de vărsat când se vor îmbolnăvi: dacă ați lăsa să vie el când va voi întâmplarea, e probabil că ei ar pieri. Observ că în diferite țări oamenii se opun la vaccinare cu atât mai mult cu cât ea devine mai necesară, și motivul se înțelege lesne¹⁵⁹). De aceea eu nu dau importanță mare acestei chestiuni pentru Emil al meu. Va fi vaccinat sau nu, după timp, loc, împrejurări: aceasta e indiferent pentru el. Dacă îi dăm vărsatul, vom avea puțința să prevedem și să-i cunoaștem boala dinainte: aceasta e ceva; dacă îl va lua în mod natural, vom fi izbutit a-l scăpa de medic: aceasta e și mai mult.

213. O educație exclusivă, care tinde numai să deosebească de norod pe acei cari o primesc, alege învățăturile cele mai costisitoare în locul celor mai obișnuite și cari, tocmai prin aceasta, sunt și cele mai folositoare. Astfel, tinerii cu educație îngrijită învață să călărească, fiindcă acest exercițiu cere multe parale; nu învață însă să înoate, pentrucă nu costă nimic și pentrucă orice ucenic poate să știe înota oricât de bine. Cu toate acestea, chiar fără să fi luat lecții speciale, poate oricine să încalce pe cal, se ține mai bine ori mai rău și-și face treaba la nevoie; în apă, însă dacă nu înoți, te înnece, și nu poți înota, dacă n'ai învățat. În fine, se poate zice că nu-și va vedea nimeni vieața în primejdie dacă nu va ști să

158) Adică: *de natură*.

159) Sallwürk aduce comentariul lui Cramer: că oamenii vor să aibă mai puțini copii și de aceea nu-i vaccinează: de aceea numește pe Rousseau „filozof sarcastic”. Interpretarea proprie a lui Sallwürk este alta: oamenii devenind mai debili și mai temători de boală, vaccinarea li se pare primejdioasă din pricina turburărilor cari se produc în corpul copilului cu acest prilej.

încalcece, pe când nimeni nu e sigur că va scăpa de un pericol la care e expus adesea. Emil va trebui să fie deprins a se mișca în apă ca și pe uscat. De ce nu poate și *trăi* în toate elementele? Dacă ar putea omul să sboare, aș face din Emil un vultur; aș face o salamandră, dacă s'ar putea deprinde omul cu dogoarea focului.

214. Mulți se tem că copiii s'ar înneca, dacă ar învăța să înoate. Eu zic că ar fi tot greșeala voastră dacă s'ar înneca învățând ori fără sa fi învățat înotul. Numai vanitatea ne face temerari¹⁶⁰); nu suntem temerari când nu ne vede nimeni. Emil nu va fi așa, chiar dacă l-ar vedea universul întreg. Exercițiul nu cere numaidecât să te pui în primejdie;; de aceea poate copilul ca într'un canal din parcul casei să învețe a trece în not Helespontul¹⁶¹). Eu zic că copilul trebuie să se deprindă și cu primejdia, ca să învețe a nu se teme de ea: aceasta e o parte esențială a uceniciei de care vorbeam adineauri. De altfel, fiind totdeauna cu băgare de seamă ca să potrivească pericolul cu puterile lui și să-l împart cu el, nu mă voiu teme de nicio imprudență, de vreme ce îmi voiu regula grija conservării lui după grija conservării mele.

215. Un copil e mai mic decât un om: n'are nici puterea nici rațiunea lui; dar vede și aude aproape tot așa de bine ca și el; gustul îi este tot așa de simțitor, fără să simtă aceeași mulțumire trupească. Primele facultăți cari se formează și se perfecționează în noi, sunt simțurile. Ele ar trebui cultivate mai întâi și tocmai pe ele le dăm uitării.

216. A-ți exercita simțurile nu însemnează numai a le întrebuința: trebuie a învăța să judeci bine printr'insele; trebuie a învăța, ca să zic așa, să simți; căci omul pipăie, vede, aude, cum și a învățat.

160) Am întrebuințat neologismul în locul cuvântului vechiu *îndrăzneț*. fiind mai potrivit ideii.

161) Adică să învețe a înota cu siguranță într'o apă și cât de mare. *Hellespontul* e numele din antichitate al strâmătorii Dardanelor.

217. E un exercițiu natural și cu totul mecanic, care face corpul robust, fără să fie nevoie de judecată. E foarte bine să înoți, să alergi, să sări, să învărtești sfârleaza¹⁶²), să arunci cu pietre; dar avem noi numai brațe și picioare? Nu mai avem și ochi și urechi? Aceste organe nu sunt de niciun folos pentru celelalte? Prin urmare nu vă deprindeți numai forțele, ci exercitați-vă toate simțurile cari le conduc. Scoateți din fiecare dintre ele tot folosul pe care-l puteți trage: apoi verificați impresia unuia prin impresia celuilalt. Măsurați, socotiți, cântăriți, comparați! Întrebuințați-vă puterea numai după ce v'ați dat seama de rezistența ce vi se opune: socotiți înainte efectul ce-l veți produce prin mijloacele ce voiți să întrebuințați. Deprindeți pe copil să nu facă eforturi neindestulătoare sau nefolositoare. Dacă-l deprindeți să prevadă urmarea tuturor mișcărilor sale și să-și îndrepte greșelile prin experiență, desigur că cu cât se va mișca mai mult cu atât va și judeca mai mult.

218. E vorba să dea la o parte un corp greu? Dacă va întrebuința o pârghie prea lungă, va face risipă de mișcare; dacă o va lua prea scurtă, nu va avea destulă putere, experiența îl va învăța să aleagă tocmai bățul care trebuie. Această înțelepciune nu este deci mai presus de vârsta sa. Are să ducă ceva greu? Dacă vrea să ia o greutate atât de mare cât poate s'o ducă și să nu mai încerce una pe care n'o poate ridica, atunci va fi silit să socotească greutatea din ochi. Dacă știe să compare cantități de aceeași materie și de diferite mărimi, pune-l să aleagă între două mărimi egale a două materii diferite; va trebui să compare greutatea lor specifică¹⁶³). Am dat

162) „A învărtești sfârleaza” traduce imperfect expresia: „foueter un sabot”. Se înțelege o jucărie de formă conică în jos și cilindrică în sus, care se pune în mișcare cu mâna sau învărtind-o prin sfoara unui biciu.

163) Greutatea specifică sau densitatea specifică este raportul

$$D = \frac{M}{V}$$
dintre masa și volumul unui corp:

de un tânăr foarte instruit, care n'a voit să crează, până n'a văzut, că o găleată plină cu talași de lemn de stejar e mai ușoară decât aceeași găleată plină cu apă.

219. Nu suntem deopotrivă stăpâni pe întrebuițarea tuturor simțurilor noastre. Este unul, pipăitul, a cărui acțiune nu se suspendă de loc cât suntem deștepți: este răspândit pe întreaga suprafață a corpului nostru, ca o pază neîntreruptă împotriva a tot ce ar putea să-l supere. Printr'însul, cu voie ori fără voie, dobândim mai repede experiență, din cauza acestui exercițiu continuu și prin urmare n'avem prea multă trebuință a-i da o educație particulară. Vedem însă că orbii au pipăitul mai dezvoltat decât al nostru, fiindcă neputând să se îndrepteze după ochi, sunt siliți să facă cu ajutorul acestui simț judecăți pe cari noi le facem cu ajutorul văzului. De ce dar nu ne-am deprinde să umblăm ca ei prin întuneric, să cunoaștem corpurile după pipăit, să ne dăm seama de obiectele din jurul nostru, să facem, într'o vorbă, noaptea și fără lumină, ceea ce fac ei ziua fără ochi? Cât timp luminează soarele, noi le suntem superiori; la întunec ei ne pot sluji de conducători. Suntem orbi jumătate din viața noastră, cu această deosebire că adevărații orbi știu să se conducă totdeauna, pe când noi nu îndrăsnim să facem un pas pe întunec. Mi se va răspunde că nu e nevoie, căci avem lumânări. Ce? Tot mașini? Cine-ți garantează că poți să le ai ori unde la trebuință? In ce mă privește, vreau mai bine ca Emil să aibă ochi în vârful degetelor decât în prăvălia unui negustor de lumânări.

220. Dacă te-ar închide cineva într'o casă în mijlocul nopții, să bați din palme și vei deosebi, după răsunetul locului, dacă spațiul e mare sau mic, dacă ești în mijloc sau în colț. Când ești la o jumătate de pas de zid, aerul mai puțin liber fiind împins înapoi de rezistența zidului, îți dă altă senzație în obraz. Nu schimba locul, dar întoarce-te succesiv în toate părțile. Dacă e o ușă deschisă, vei simți un ușor curent de aer. Dacă ești pe o corabie, vei înțelege după modul cum te lovește aerul în obraz,

nu numai în ce direcție mergi, dar și dacă apa te duce repede sau încet. Aceste observații și altele asemenea se pot face numai noaptea. Oricâtă atenție le-am da ziua, am fi ajutați sau distrați de cele ce vedem și nu le-am pătrunde destul de bine. În tot ce-am spus nu e vorba de pipăitul cu mâna sau cu bastonul. Cât de multe cunoștințe vizuale poți să ai în pipăire, fără să pipăi nimic!

221. Să se joace mult noaptea. Acest lucru e mai important decât s'ar părea. Noaptea înspăimântă, în mod firesc, pe om și uneori și animalele¹⁶⁴). Rațiunea, cunoștințele, spiritul, curajul, toate reușesc să scape numai pe puțini oameni de această teamă. Am văzut oameni cari raționează foarte bine, spirite lipsite de prejudecăți, filozofi, militari foarte curagioși ziua, cari tremură noaptea ca femeile, când se mișcă o frunză. Frica această se atribuie basmelor ce am auzit dela doici; dar nu este așa, ci ea are o pricină naturală. Care? Aceeași care face pe surzi neîncrezători și pe oamenii din popor superstițioși, adică necunoașterea lucrurilor cari ne înconjoară și a celor ce se întâmplă în jurul nostru¹⁶⁵). Fiind învățat

164) Aci *autorul* notează: „Această spaimă e foarte manifestă în timpul eclipselor de soare”.

165) Aci *autorul* pune o foarte lungă notă: „Mai este o cauză bine explicată de un filozof, a cărui carte o citez ades și de ale cărui vederi profunde mă interesez și mai adesea: „Dacă din pricina „unor împrejurări particulare, nu putem să apreciem bine depărtarea și deosebirea obiectelor numai după mărimea unghiului sau „a imaginii care se formează, în ochii noștri, ne înșelăm asupra „mărimii lor. Am observat cu toții, călătorind noaptea, că luăm un „mărăcină apropiat drept un arbore mare care ar fi departe sau „un arbore mare depărtat îl luăm drept un mărăcină de care am fi „aproape. De asemenea, dacă nu deosebești forma obiectelor și „nu poți prin urmare după formă să-ți faci idee de distanță, atunci „iarăși te înșeli: o muscă trecând foarte aproape de ochii noștri „va fi socotită drept o pasăre care ar fi foarte departe de noi. „Un cal care stă pe loc într'un câmp pascănd ni se va părea mare „cât un miel până nu vom fi siguri că e cal; dar imediat ce ne vom „convinge că e cal, ni se va părea că are mărimea calului. De „câte ori se află cineva noaptea în locuri necunoscute, unde nu „poate aprecia depărtarea și nu poate recunoaște forma obiectelor,

să privesc obiectele de departe și să prevăd ce impresie îmi vor face, e natural ca atunci când nu văd nimic din ce mă înconjoară, să bănuiesc că sunt mii de ființe, mii de mișcări cari pot să-mi facă rău și de cari nu mă pot păzi. Ori cât aș ști că sunt în siguranță în locul în care mă găsesc, nu sunt niciodată așa de sigur ca atunci când

„din cauza întunericului, în fiecare moment se poate înșela în judecata ce face asupra obiectelor pe cari le vede. De aci vine frica pe care o simt mai toți oamenii în întuneric. Pe aceasta se întemeiază spusele oamenilor cari au văzut stafii și chipuri uriașe și înspăimântătoare. Le răspunzi că aceste chipuri erau în închipuirea lor, dar se poate ca ele să fi fost în adevăr în ochii lor și ei să fi văzut în adevăr ceea ce spun că au văzut. E natural ca, de câte ori nu poți aprecia un obiect decât prin unghiul care se formează în ochi, acest obiect necunoscut să se mărească și să crească cu cât va fi mai aproape. Dacă s'a părut privitorului, care nu-l poate cunoaște și nu poate judeca la ce depărtare e, dacă s'a părut că e nalt de câteva palme când era la o depărtare de 20 sau 30 de pași, i se va părea înalt de mai mulți stânjeni când va ajunge la câțiva pași de el. Acest lucru îl va mira și-l va înspăimânta până când va ajunge să puie mâna pe el sau să-și dea bine seama ce este. În momentul în care va recunoaște ce este, obiectul care i se părea uriaș, se va micșora deodată și va avea mărimea sa reală. Dacă însă ar fugi sau n'ar îndrăzni să se apropie desigur că n'ar avea altă idee despre acest obiect decât imaginea ce i se formase în ochi și va putea să spună că a văzut într'adevăr o figură uriașă sau îngrozitoare prin mărime și prin formă. Credința greșită în stafii este deci naturală și aceste aparențe nu sunt, cum cred filozofii numai efecte ale imaginației”. (*Istoria naturală*, tom. VI pag. 22). În text am arătat cum, în mare parte, sunt efecte ale imaginației; dar din explicația ce aflăm în acest pasagiu se vede că trebuie să ne obișnuim să umblăm noaptea pentru ca să deosebim aparențele pe cari, la întuneric, ni le produc în ochi diferitele obiecte din pricina asemănării formelor și deosebirii distanțelor. Când aerul este încă destul de luminat ca să putem deosebi conturile obiectelor, fiind între ele cu atât mai multe părți de aer cu cât distanța e mai mare, vom vedea conturile slăbite în măsura depărtării obiectelor de noi. Cunoscând aceasta, ajungem prin deprindere să ne ferim de eroarea pe care o explică aici d. de Buffon. Ori cum am explica însă lucrurile, metoda mea este totdeauna bună și este dovedită prin experiență.

văd; de aceea am totdeauna un motiv de teamă pe care nu-l aveam ziua. Știi în adevăr că un corp strein nu poate să se apropie de al meu fără să se anunțe prin vreun sgomot; de aceea urechia îmi este continuu ațintită. La cel mai mic sgomot a cărui cauză n'o pot înțelege, interesul conservării mele mă face bănuitor, mă ține în așteptare și mă înspăimântă.

222. N'aud nimic? Tot nu sunt liniștit, fiindcă și fără sgomot poate să fiu surprins. Trebuie să văd cu mintea lucrurile cum erau înainte, cum vor fi fiind încă, adică să văd ceeace nu văd. Fiind astfel silit să-mi pun în mișcare imaginația, în curând n'o mai pot stăpâni și ceeace făcusem ca să mă liniștesc servă acum să mă îngrijoreze mai mult. Dacă aud sgomot, aud hoți; dacă n'aud nimic, văd fantome; silința ce-mi dau ca să mă conserv îmi dă numai pricini de teamă. Rațiunea vrea să mă liniștească, dar instinctul e mai puternic și-mi vorbește altfel. De ce să te gândești că n'ai să te temi de nimic, când nu ai nimic de făcut? ¹⁶⁶⁾

223. Pricina acestui rău ne arată și îndreptarea lui. În general obișnuința omoară imaginația; lucrurile nouă însă o deșteaptă. În privința celor pe cari le vedem în toate zilele, nu lucrează imaginația, ci memoria și de aci axiomul *ab assuetis non fit passio* ¹⁶⁷⁾, căci pasiunile se aprind numai la focul imaginației. De aceea nu e bine să raționați cu acela căruia i-e frică noaptea; faceți-l să stea la întunec și fiți siguri că toate argumentele filozofice nu vor folosi cât acesta. Tinichigiii umblă pe acoperiș

166) Sallwürk explică astfel pasagiul acesta: dacă nu ai nici un motiv de a te teme, fantazia ta rămâne liniștită; acuma însă este excitată, deci este ceva de care trebuie să te temi. Ca să-și justifice această explicație, el citează un pasagiu din scrisoarea lui Rousseau către *Bel.oy*, în care spune că a rămas până la vârsta înaintată cu teama de o figură ascunsă după o pânză, deși altfel nu se temea de nimic nici noaptea. Pasagiul citat de Sallwürk se găsește în scrisoarea din 1770 (Opere complete ed. Auguis. Paris, 1825, vol. 27, pag. 195).

167) Lucruri obișnuite nu produc nici o pasiune.

fără să amețească, iar acei cari sunt obișnuiți să umble prin întunec nu au teamă niciodată.

224. De aci se vede încă un folos al jocurilor de noapte. Ca să reușească însă, recomand cât mai multă veselie. Nu e nimic mai trist decât întunecul; nu vă țineți copilul închis în temniță. Să râză când intră în întunec, să râză iar când e să iasă; iar cât timp stă, ideea jocului pe care-l părăsește și a aceluia pe care-l va reîncepe să-i gonească închipuirile fantastice pe cari ar putea să le aibă.

25. E un moment în viață, după trecerea căruia acel care mergea înainte dă înapoi. Simt că am trecut de acest moment. Încep, ca să zic așa, un drum nou. Vârsta matură, al cărei gol încep să-l simț, îmi readuce în minte dulcele timp al copilăriei. Îmbătrânind, devin copil și-mi aduc aminte mai cu plăcere de ce am făcut la 10 ani decât la 30 de ani. Iertați-mă, cititorilor, dacă-mi iau câteodată exemple chiar din viața mea, căci, ca să pot scrie bine cartea aceasta, trebuie s'o scriu cu plăcere.

226. Eram la țară în gazdă la un pastor¹⁶⁸) numit d. Lambercier¹⁶⁹). Aveam de tovarăș pe un văr mai bogat decât mine, care știa că va moșteni o avere mare, pe când eu, departe de tata, eram socotit ca un biet orfan. Vărul meu Bernard era foarte fricos, mai ales noaptea. Râdeam așa de mult de el încât d. Lambercier, sătul de laudele mele, voi să-mi puie curajul la încercare. Intr'o seară de toamnă, foarte întunecoasă, îmi dete cheia bisericii și-mi zise să mă duc să caut în amvon biblia

168) Preot protestant.

169) Rousseau era atunci sub îngrijirea unchiului său Bernard, fiindcă tatăl său fusese nevoit să se exileze. Lucrul acesta îl spune în confesiuni (Cartea I 1719—1723): „Tatăl meu a avut o ceartă „cu un domn Gautier, căpitan în Franța. Acest Gautier, „obraznic și laș, văzând că-i curge sânge din nas, acuză pe tatăl „meu că a scos sabia și l-a rănit. A fost vorba să-l închidă, dar „tatăl meu pretindea că trebuie și acuzatorul său să fie închis pentru „aceeași vină. Această cerere nu i-a fost admisă și de aceea a voit „mai bine să se expatrieze pentru restul vieții”.

pe care o lăsase acolo. Ca să mă ambiționeze, îmi spuse spuse și câteva cuvinte, așa încât mi-era peste puțină să dau înapoi.

227. Plecai fără lumânare; dacă aș fi avut, poate că era și mai rău. Trebuia să trec prin cimitir. Am trecut cu curaj, fiindcă nu mi-a fost niciodată frică noaptea câtă vreme mă simțeam în aer liber.

228. Deschizând ușa, mi s'a părut că vin din boltă niște sgomote ca niște glasuri; am simțit că mi se cam sdruncină hotărîrea mea romană. După ce deschid bine ușa, dau să intru, dar d'abia fac câțiva pași și mă opresc. Intunerecul adânc ce domnea în golul cel mare al bisericii mă înspăimântă, simt că mi se ridică părul pe cap; mă dau înapoi, ies și o iau la fugă tremurând. În curtea bisericii găsesc un câine, *Sultan*, care gudurându-se pe lângă mine, mă mai liniștește. Rușinat, mă întorc, după ce încercasem, în zadar, să iau cu mine și pe *Sultan*. Trec repede pragul și intru în biserică. Deodată mă cuprinde din nou frica, dar așa de grozav încât m'am zăpăcit și, măcar că știam bine că amvonul e la dreapta, nu știu cum mă întorc, că-l caut tot la stânga; mă încurc printre bănci, nu-mi mai dau seama unde mă aflu și neputând găsi nici amvonul nici ușa, mă cuprinde o teamă pe care n'o pot exprima. În fine zăresc ușa, izbutesc să ies afară și mă depărtez, ca și la prima dată, hotărît să intru singur numai ziua.

229. Mă întorc acasă. Când să intru, aud pe d. Lambercier râzând cu hohot. Socotesc că râde de mine și rușinat nu îndrăsnesc să deschid ușa. În acest timp aud pe domnișoara Lambercier întrebând de mine și spunând servitoarei să ia un felinar; iar d. Lambercier se gătea să vie să mă caute, însoțit de curajosul meu văr, căruia i s'ar fi atribuit apoi toată onoarea acestei expedițiuni. Deodată frica dinainte mi-a trecut și am simțit acum frica de a nu mi se descoperi fuga. Alerg într'un suflet la biserică, fără să mă încurc, fără să pipăiu prea mult, ajung la amvon, mă urc, iau biblia și mă cobor; în câteva sărituri ies afară din biserică, uitând să închid

aşa; ajung în odaie; răsuflând greu, pui biblia pe masă, speriat, dar foarte bucuros că scăpasem de ajutorul ce-mi era destinat.

230. Mă veţi întreba dacă povestesc această întâmplare ca un model de urmat şi ca un exemplu de veselie pe care o cer la asemenea exerciţii. Nu; dar o dau ca să dovedesc că, dacă cineva este înspăimântat de întunecarea nopţii, prin nimic nu se poate linişti mai bine, decât auzind într'o odaie vecină, pe mai mulţi cari râd şi stau de vorbă liniştiţi. Aş dori deci ca, în loc să-ţi petreci singur cu elevul tău, să aduni seara mai mulţi copii veseli; apoi să trimiţi afară, nu numai câte unul, ci mai mulţi împreună şi să nu rămâie niciodată unul singur de tot sau să te încredinţezi dinainte dacă n'ar simţi o frică prea mare.

231. Nu cunosc nimic aşa de folositor şi de plăcut ca aceste jocuri, numai să fie organizate cu pricepere. Aş face într'o sală mare un fel de labirint¹⁷⁰⁾ cu mese, cu fotolii, cu scaune, cu paravane. În încurcăturile nepătrunse ale acestui labirint, aş aşeza, printre opt sau zece cutii cu păcăleli, şi o cutie la fel, însă plină cu cofeturi: aş spune în mod precis dar scurt în ce loc se găseşte cutia cea bună; aş da informaţii îndestulătoare cu cari oamenii mai băgători de seamă decât copiii¹⁷¹⁾ ar putea s'o deosebească; apoi după ce aş trage la sorţi rândul micilor concurenţi, i-aşi trimite unul după altul până când cutia cea bună ar fi găsită, iar găsirea aş face-o destul de grea faţă de iscusinţa lor.

232. Ia vedeţi pe micul Hercule¹⁷²⁾ venind cu o cutie

170) *Labirint* e luat în înţelesul primitiv din limba greacă: clădire cu săli multe prin cari nu poţi merge fără a te rătăci.

171) Aci *autorul* pune nota următoare: „Ca să le exerciţi atenţiunea, spune-le în totdeauna numai lucruri pentru înţelesul cărora să aibă un interes simţit şi prezent. Mai ales, să nu fie lungimi nefolositoare, nici cuvinte de prisos. Dar observă să nu fie neînţelese nici echivoce cuvântările tale”.

172) Aci e zis în glumă. Hercule a fost un vestit erou din antichitatea greacă.

în mână, mândru de expediția sa. Pune cutia pe masă; o deschidem cu mare ceremonie. Par'că aud râsetele, hui-duielile veselei cete când, în loc de cofeturile așteptate, găesc, așezate foarte frumos pe mușchiu sau pe vată un gândac, un melc, un cărbune, o ghindă, un nap, sau altceva de felul acesta. Altădată într'o odae spoită de curând, se va pune aproape de zid o jucărie, un mic obiect pe care va trebui să-l aducă cineva fără să atingă zidul. D'abia va intra cel care va aduce obiectul și, dacă nu s'a putut ține de condiție, se vor observa pete albe pe pălărie, pe vârful pantalonilor, pe poalele hainei, pe mânecă. Cred că am spus deajuns pentru ca să se înțeleagă spiritul acestor jocuri. Dacă vreți să vă spun prea mult, atunci nu mă mai citați.

233. Un om crescut astfel va avea noaptea, mai multe înlesniri decât ceilalți. Având picioarele obișnuite să calce sigur în întunec și mâinile deprinse să pipăie corpurile dimprejur, va merge fără greutate prin cel mai mare întunec. Imaginația, deprinsă cu jocurile de noapte din copilărie, nu-și va făuri obiecte înspăimântătoare. Dacă i se va părea că aude râsete, va ști că nu sunt draci, ci râsetele foștilor săi camarazi; dacă își va închipui o adunare de oameni, va ști că nu e un sabat¹⁷³), ci camera guvernatorului său. Dacă noaptea îi va aduce numai amintiri plăcute, nu va fi îngrozit de ea. În loc să-i fie frică de ea, o va iubi. Va fi vorba de o expediție militară? Va fi gata oricând și singur și cu trupa. Va intra în tabăra lui Saul, o va străbate fără a se rătăci, va merge până la cortul regelui fără a deștepta pe nimeni și va reveni fără a fi observat¹⁷⁴). E nevoie să iei caii lui Rhessus?¹⁷⁵).

173) Aci prin *sabat* (*sabbat*) se înțelege adunarea de vrăjitori cari lucrează după poruncile diavolului.

174) Aluzie la un episod din istoria vechiului Testament (I. Impărați cap. 26, vers. 7). Saul urmărind pe David cu oștirea, acesta a intrat într'o noapte în lagărul lui Saul și chiar în cortul regesc, de unde a luat o suliță și o cupă, pe cari i le-a arătat a doua zi spre a-i dovedi că ar fi putut să-l omoare.

175) E vorba de un episod din *Iliada*, Cartea VI, Rhessus,

Adresează-te cu siguranță unui asemenea tânăr. Printre cei crescuți altfel, vei afla cu greu un Ulise.

234. Am văzut că unii caută prin surprinderi să deprindă pe copii să nu le fie frică noaptea. E o metodă foarte greșită: ea produce tocmai efectul contrariu aceluia pe care-l urmărim, ba chiar face pe copii și mai fricoși. Nici rațiunea, nici obișnuința nu pot înlătura ideea unui pericol prezent pe care nu-l știi nici cum va fi nici cât de mare va fi: ele nu pot înlătura nici teama sperieturilor pe cari le-a încercat adesea. Totuși vei întreba: cum să-ți ferești elevul de asemenea întâmplări? Iată sfatul cel mai bun mi se pare că s'ar putea da în această privință. Voiu spune lui Emil: „Te afli în cazul unei apărări legiuite, căci cel care-ți iese înainte nu-ți dă timp să judeci dacă vrea să-ți facă rău ori să te sperie și, fiindcă s'a pregătit de mai înainte, nu vei putea să scapi nici cu fuga. Deci apucă cu îndrăsneală pe cel care te surprinde noaptea, om sau animal, n'are a face; strânge-l, ține-l vârtos; dacă vrea să scape, dă fără să te uiți și, orice ar zice sau ar face, nu da drumul până nu știi bine ce este. Lămurindu-se lucrurile, vei afla poate că n'aveai de ce să te temi, dar acest chip de a te purta cu cei glumeți îi va face, firește, să se cam astâmpere”.

235. Dacă pipăitul este simțul pe care-l exercităm

principe trac, se dusesese în ajutorul Troienilor. Oracolul spusese că dacă caii săi vor putea să bea apă din râul Xantos, Troia va fi scăpată, Grecii trebuiau deci să fure caii. Pentru acest scop Ulise și cu Diomede au intrat în tabăra lui Rhessus, l-au surprins, l-au ucis, și au dat foc taberei, astfel au putut să fure caii și să-i aducă în lagărul lor. Faptele sunt amintite și în poema latină „Eneida” a lui Virgiliu. Eneas, unul din comandanții Troienilor, pleacă după căderea Troiei, și după mai multe rătăcirii ajunge la Cartagina. Aci Eneas își amintește de luptele din jurul Troiei (Cartea I. vers. 469 și urm.):

Vede prin lacrimi un cort cu pânza ca iarna de albă,
Cortul lui Rhessus, pe care Tididul cel lacom de sânge
Noaptea, la somnul dintâi, cu multă 'njunghere-l prădase:
Roiții, prin flăcări, i-aduce din lagăr și n'ei n'apucară
Bieții să guste din nutrețul din Troja nici apă din Xantos.

(Trad. G. Coșbuc)

mai mult decât pe celelalte, constatările sale rămân totuși mai imperfecte și mai grosolane decât ale celorlalte, fiindcă amestecăm continuu văzul, iar ochiul ajunge la obiect mai înainte decât mâna și de aceea spiritul nostru judecă numai după ochiu. În schimb, constatările pipăitului sunt cele mai sigure tocmai fiindcă sunt cele mai mărginite; ele, neputând să se întindă mai departe decât se pot întinde mâinile, îndreptează zăpăceala celorlalte simțuri cari se aruncă departe asupra unor obiecte pe cari d'abia le zăresc, pe când pipăitul ceeace știe știe bine. Adăogați la aceasta că putem, când voim, să unim forța mușchilor cu acțiunea nervilor și astfel printr'o senzație simultană să întărim aprecierea greutateii și a solidității cu a temperaturii, a mărimilor, a figurilor. Pipăitul fiind, dintre simțurile noastre, cel care ne arată mai bine impresia ce fac corpurile străine asupra corpului nostru, este deci cel mai întrebuițat și ne dă, fără nici o mijlocire, cunoștința necesară pentru conservarea noastră.

236. Dacă pipăitul exercitat poate să fie locul văzului, de ce nu ar putea să fie, până la oarecare punct, și pe al auzului, întrucât sunetele produc în corpurile sonore niște tremurături cari se pot constata cu pipăitul? Punând mâna pe un violoncel putem, fără ajutorul ochilor și urechilor, să deosebim, numai după cum vibrează și tremură lemnul, dacă sunetul pe care-l dă este grav sau ascuțit dacă este dat de coarda cea subțire sau de cea groasă. Exercițându-și cineva simțul acesta cu asemenea diferențe, sunt sigur că cu vremea l-ar perfecționa în așa chip încât ar putea să asculte o serie întreagă cu degetele. Admițând aceasta, e lucru lămurit că s'ar putea vorbi surzilor de muzică, fiindcă tonurile și timpurile, fiind primitive de combinații regulate ca și articulațiile și cuvintele, pot fi considerate ca părți ale cuvântului.

237. Sunt exerciții cari tocesc simțul pipăitului și-l fac mai greoiu; altele dimpotrivă, îl ascuț și-l fac mai delicat și mai fin. Cele dintâi cer multă mișcare și putere din pricina atingerii continue cu obiecte tari și fac pielea

tare, bătătorită și-i micșorează puterea de a simți. Celelalte cer atingeri ușoare și dese, astfel că spiritul, bătând mereu de seamă la impresiuni ce se repetă neconținut, dobândește înlesnirea de a judeca toate schimbările lor. Această diferență se vede foarte lesne în întrebuințarea instrumentelor muzicale: pipăitul tare și strivitor¹⁷⁶⁾ pe care-l cere violoncelul, contrabasul, chiar vioara, face degetele mai flexibile, dar le bătătorește extremitățile. Pipăitul potrivit și netezit al clavirului le face tot flexibile, dar în același timp și mai sensibile. Din acest punct de vedere trebuie să preferăm clavirul.

238. Trebuie ca pielea să se învețe cu impresiile aerului și să poată suferi schimbările lui, pentru că ea apără corpul. Afară de aceasta, n'aș voi ca mâna, dedată tot mereu cu același fel de lucrări, să se învârtoșeze, nici ca pielea ei, devenită aproape osoasă, să piarză acea putere deosebită prin care ne face să cunoaștem corpurile cu cari se atinge și, după felul acestei atingeri, ne dă câteodată, pe întunec, diferite feluri de tremurături.

239. De ce elevul meu să aibă totdeauna sub picioare o piele de bou? ar fi vreun rău dacă propria sa piele i-ar sluji drept talpă¹⁷⁷⁾? Se înțelege lesne că nu e de niciun folos ca pielea din această parte să-i fie delicată, ba poate câteodată să-i strice. Deșteptați la miezul nopții, în toiul iernii, când dușmanul vrea să intre în oraș, Genevezii și-au găsit mai curând puștile decât pantofii. Dacă niciunul din ei n'ar fi știut să umble cu picioarele goale, poate că Geneva ar fi fost luată¹⁷⁸⁾.

176) care strivește, bătătorește pielea.

177) Adică: dacă ar umbla cu picioarele goale.

178) Aluziune la o întâmplare din istoria Genevei. În secolul XVI această mică republică era în luptă cu ducatul Savoiei, care voia să-și întindă stăpânirea peste Geneva. Ea a scăpat de a fi supusă, dar cu mari greutate și cu multe războaie. Un episod al acestor vremuri turburate este atacul dat de trupele ducelui Carol Emanuel de Savoia contra Genevei în noaptea de 21 spre 22 Decembrie 1602. Lovitura era cu atât mai primejdioasă cu cât era dată fără vreo declarație de războiu și în mijlocul iernii. Pe atunci Ge-

240. Să pregătim totdeauna pe om împotriva întâmplărilor neprevăzute. Dacă Emil aleargă dimineața, în orice anotimp, cu picioarele goale prin casă, pe scări, în grădină, eu nu-l cert, ci fac tot ca el, având numai grijă să nu fie sticlă pe unde calcă. Voiu vorbi îndată despre lucrul manual și despre jocurile de acest fel. Acum spun că e bine să învețe a face pașii cari înlesnesc mișcările corpului și să ia, în orice atitudine, o poziție firească și solidă; să știe să sară în depărtare și în înălțime, să se urce pe un arbore, să sară peste un zid, să-și poată găsi totdeauna echilibrul; toate mișcările și gesturile lui să fie ordonate după legile ponderațiunii, înainte ca statica¹⁷⁹⁾ să i le fi explicat. După modul cum își pune piciorul pe pământ și cum își ține corpul pe picioare, să simtă dacă stă bine sau rău. O ținută sigură e totdeauna grațioasă și atitudinile cele mai hotărâte sunt și cele mai elegante. Dacă aș fi profesor de danț, n'aș face toate maimuțăriile lui Marcel¹⁸⁰⁾, lucruri bune pentru țara în care le face; ci, în loc de a ocupa pe elevul meu tot cu sărituri,

neva avea ziduri întărite. Peste aceste ziduri se găteau să sară soldații din Savoia, dar păzitorii au dat alarma, Genevezii au sărit din somn au luat armele și i-au respins.

179) *Statica* este o parte a mecanicii care se ocupă de studiul echilibrului corpurilor. Se zice că un corp este în echilibru când toate forțele cari lucrează asupra-i se neutralizează și pare astfel că corpul nu suferă influența nici unei forțe.

180) Celebru profesor de danț la Paris. Cunoscând bine lumea în care trăia, se arăta extravagant de șiretenie și dădea artei sale o importanță pe care ceilalți se prefăceau că o găsesc ridicolă, dar în realitate îi arătau cel mai mare respect. Astăzi se vede încă în altă artă tot atât de frivolă, cum un actor face pe grozavul și pe nebunul și izbutește tot așa de bine. Această metodă e totdeauna sigură în Franța. Talentul adevărat, mai simplu și mai puțin înșelător, nu reușește. Modestia este aici virtutea celor proști (*Nota autorului*). Sallwürk adaogă că acest Marcel s'a încumetat să formuleze o teorie filozofică, zicând că poate cunoaște după mers și ținută caracterul și naționalitatea unui om. El zice că într'un „menuet” (joc obișnuit în Franța mai ales pe acele vremuri) găsești de toate. Rousseau pare să facă aluzie la o comedie, care pune pe scenă minunățiile lui Marcel. Lumea a fluerat la reprezentație după

I-aș duce la poalele unei stânci și i-aș arăta ce atitudine trebuie să ia, cum să-și ție corpul și capul, ce mișcări să facă, cum să-și așeze aci picioarele, aci mâna, pentru a putea să urmeze cu ușurință cărările povârnite, gloduroase, anevoioase și cum să treacă din colț în colț atât la suit cât și la coborît. L-aș face mai bine să se întrecă cu căprioara decât să danțeze ca un baletist dela Operă.

241. Pe când pipăitul concentrează operațiile sale în jurul omului, văzul întinde pe ale sale cât poate mai departe. Din pricina aceasta constatările văzului sunt înșelătoare. Dintr'o ochire omul prinde jumătatea orizontului său. Se poate să nu se înșele el în asemenea mulțime de senzațiuni simultane și de judecăți pe cari le provoacă acestea? De aceea, din toate simțurile noastre, văzul e cel mai supus greșelii, tocmai fiindcă se întinde mai departe și, apucând cu mult înaintea celorlalte, operațiile sale sunt prea repezi și prea întinse pentru ca să poată fi rectificate de ele. Mai mult, chiar iluziunea perspectivei ne e necesară ca să ajungem a cunoaște întinderea și a-i compara părțile. Fără aparențe false, n'am vedea nimic în depărtare, fără gradațiile de mărime și de lumină, n'am putea aprecia distanțele sau, mai bine zis, n'ar exista distanțe pentru noi. Dacă din doi arbori deopotrivă de mari, unul ar fi așezat la o sută de pași mai departe de noi și l-am vedea tot așa de mare ca pe unul care ar fi departe numai la zece pași, atunci am socoti că se află unul lângă altul. Dacă am vedea dimensiunile tuturor obiectelor în adevărata lor măsură, atunci nu ne-am da seama de spațiu și tot ce e înaintea noastră ar fi așezat pe același plan înaintea ochiului nostru.

242. Văzul nu poate judeca mărimea obiectelor și depărtarea lor decât printr'o singură măsură: deschiderea

---

ce răsese în deajuns de piesă. Marcel se plânge lui Rousseau asupra modului cum a vorbit despre dânsul; dar acesta răspunde că a răs mai mult de tonul grav cu care-și debita opiniile.

unghiului pe care-l fac cu ochiul nostru. Această deschidere este un efect simplu al unei cauze compuse și de aceea judecata pe care ochiul o provoacă în noi lasă cauzele particulare nedeterminate sau este greșită. În adevăr, cum pot distinge numai cu privirea dacă unghiul sub care văd un obiect mai mic decât altul e mic, fiindcă primul obiect este în realitate *mai mic* ori pentrucă e *mai depărtat*?

243. Trebuie deci să urmăm aci o metodă contrarie celei precedente. În loc de a ne mulțumi cu o simplă senzațiune, să o repetăm, s'o verificăm prin alta, să controlăm vederea prin pipăit, să ținem în loc impetuozitatea celui dintâi simț prin mersul greoiu și regulat al celuilalt. Dacă nu ne obișnuim să facem aceasta, vom avea aprecieri foarte neexacte. Cu o simplă privire nu putem judeca precis nici înălțimile, nici lungimile, nici adâncimile, nici depărtările. Și dovadă că nu e atât vina simțului însuși, ci a lipsei de deprindere, este faptul că inginerii, arpentorii, arhitecții, zidarii, pictorii au în genere un ochiu mult mai sigur decât al nostru și apreciază distanțele cu mai multă justeță, pentru că meseria lor le dă o experiență pe care noi nu căutăm s'o dobândim; ei înlătură nehotărîrea unghiului prin aparențele cari o însoțesc și cari determină mai exact pentru dânșii raportul între cele două cauze ale acestui unghi.

244. E totdeauna ușor să facem pe copiii să-și miște corpul fără prea multă sforțare. Sunt o mie de chipuri ca să-i facem să măsoare, să cunoască, să aprecieze distanțele. Iacă un cireș foarte înalt: cum să culegem cireșele? Ne putem sluji de scara hambarului. Iacă un râu lat: cum să-l trecem? Dacă am pune o scândură din curte, o să ajungă ea dela un țârm la altul? Am voi să pescuim în șanțurile castelului, stând la fereastră: cât de lungă trebuie să fie undița? Aș vrea să fac un leagăn între acești doi arbori: ne-ar ajunge o frânghie de doi coți? Mi se spune că în casa cealaltă odaia noastră va fi de 25

picioare pătrate¹⁸¹), crezi că o să ne fie deajuns? Va fi mai mare decât asta? Ne e tare foame; iată două sate: în care vom ajunge mai curând să mâncăm? etc.¹⁸²).

245. Era vorba să se deprinză cu alergatul un copil greoiu și leneș, care nu se apuca de bună voie de un asemenea exercițiu, nici de altul, măcar că era destinat să fie militar. Nu știu cum îi intrase în cap că un om de rangul său nu trebuie să facă nimic nici să știe nimic și că noblețea trebuie să-i ție loc de brațe, de picioare și de orice fel de merit. Se înțelege că chiar cu meșteșugul lui Chiron¹⁸³), ar fi fost greu să faci dintr'un asemenea gentilom un Achile iute de picioare¹⁸⁴). Greutatea mea era și mai mare, pentru că nu voiam să-l silesc prin nimic; nici îndemnuri, nici făgăduieli, nici amenințări, nimic nu puteam întrebuința; nu voiam să provoc în el nici emulațiunea, nici dorința de a se distinge. Cum dar să-l fac să alerge fără să-i spun nimic? Să alerg eu, ar fi fost un mijloc puțin sigur și cu oarecari neajunsuri. De altfel era vorba ca din acest exercițiu să scot și oarecare învățătură pentru el, să stabilesc un fel de acord între judecata lui și între corpul lui care avea să urmeze după această judecată. Iată cum am făcut eu în împrejurarea aceasta.

246. Mergând să mă preumblu cu el după masă, luam câte odată în buzunar două prăjituri din acelea cari îi plăceau mult: mâncam fiecare câte una și ne întorceam

181) *Piciorul patrat* era o veche măsură de suprafață. În Franța echivala cu 10 decimetri patrași și jumătate.

182) Sallwürk observă că Formey se plânge despre acest repetat îndemn la foame.

183) Persoană din mitologia greacă. Chiron era unul din centauri. Centaurii erau niște ființe jumătate cai jumătate oameni. El era foarte iscusit și foarte învățat. Achille, vestitul erou din poezia greacă, a fost elevul acestuia.

184) Achille, cel mai însemnat dintre eroii greci din *Iliada* lui Omer, avea, între alte însușiri, și aceea de a alerga cu multă ușurință.

foarte mulțumiți¹⁸⁵⁾, Intr'o zi băgă de seamă că aveam trei prăjituri. El ar fi mâncat bucuros șease fără să se supere. Se grăbi să mănânce repede pe a sa ca să-mi ceară pe a treia. Il refuzai zicându-i că aş putea s'o mănânc eu sau că am putea s'o împărțim, dar aş vrea mai bine să o dăm unuia din cei doi băieți de colo care va ști să alerge mai iute. Li chem, le arăt prăjitura și le spui condițiunea. Atâta așteptau. Puiu prăjitura pe o piatră mare, care trebuia să fie capătul drumului: hotărîm pe unde să alerge: ne așezăm lângă piatră și, după ce dăm semnalul, amândoi băiețașii pornesc; învingătorul ia prăjitura și o mănâncă fără nicio milă în fața celui învins și în fața privitorilor.

247. Petrecerea aceasta făcea mai mult decât prăjitura; dar la început n'a prins și n'a produs niciun efect. Nu m'am supărat și nici nu m'am grăbit; educația copiilor este o meserie în care trebuie să știi pierde timpul pentru a-l putea câștiga. Urmam preumblările noastre. Adesea luam trei prăjituri, câte odată patru și, din când în când, dam una sau chiar două pentru cei ce se luau la întrecere. Premiul nu era mare, dar cei ce luptau pentru el nu erau ambițioși. Cel care izbutea era laudat, sărbătorit; totul se făcea cu mare pompă. Pentru ca să produc mai multă mișcare și să măresc interesul, mării locul de alergat și primii mai mulți concurenți. D'abia intrau în locul de întrecere, și toți trecătorii se opreau să-i privească: chemările, strigătele, aplausele îi însuflețeau. Câteodată vedeam pe domnișorul meu tresărind, sculându-se în sus strigând când vedea pe unul că e aproape

185) Aci *autorul* pune nota următoare: „E vorba de preumblare la câmp. Preumblările în orașe sunt primejdioase pentru copiii de amândouă sexele. Li se dezvoltă vanitatea și dorința de a fi admirați. La Luxembourg, la Tuileries și mai ales la Palais Royal (grădini vestite din Paris pe vremea autorului; cea de a treia nu mai există astăzi) se deprinde tinerimea din Paris să se arate obraznică și încrezută și astfel să fie huiduită și urâtă în toată Europa”.

să ajungă ori că întrece pe altul. Acestea erau pentru el ca niște jocuri olimpice¹⁸⁶).

248. Câteodată concurenții înșelau; se opreau între ei, se trânteau ori își aruncau pietre în drum. Aceasta m'a silit să-i despart și să-i pun să plece din puncte diferite, dar de o potrivă de departe de țintă. Se va vedea îndată însemnătatea acestei măsuri, căci trebuie să tratez această afacere arătând cele mai mici amănunte.

249. Plictisit să vadă mereu mâncându-se sub ochii săi prăjiturile cari îi plăceau așa de mult, domnișorul meu băgă de seamă că poată să folosească la ceva o bună alergătură și, fiindcă vedea că are și el două picioare, să se încerce în ascuns. Mă făceam că nu văd nimic, dar înțelesei că meșteșugul meu izbutise. Când s'a socotit destul de tare — și lucrul acesta i l'am citit în gând — se prefăcea că stăruește să-i dau prăjitura care rămânea. Nu vreau, el stăruește și, cu oarecare supărare, îmi zice în fine: „Bine, pune-o pe piatră, fixează drumul ce trebuie făcut și vom vedea”. — „Cum? îi zic râzând, un cavaler știe să alerge? O să-ți faci poftă de mâncare și n'o să ai cu ce să ți-o mulțumești”. Înțepat de gluma mea, se silește și ia premiul, mai ales că fixasem drumul scurt și înlăturasem pe cel care alerga mai bine. Primul pas era greu de făcut; de aci încolo, se înțelege că mi-a fost ușor să-l fac a stărui în deprinderea sa. I s'a desvoltat lesne gustul pentru acest fel de exercițiu și curând a ajuns să fie sigur de învingere, fără favoare și cât de lung să fi fost drumul.

250. Afară de acest folos, am mai dobândit altul, la care nici nu mă gândisem. La început când izbutea, rar, să ia premiul, îl mânca totdeauna singur, cum făceau și concurenții săi. După ce se obișnuie însă cu izbânda, se făcu generos, împărțind adesea cu cei învinși. Am putut

---

186) *Jocurile olimpice* erau niște vestite jocuri obișnuite la Grecii cei vechi. Să făceau alergări pe jos și cu trăsurile, lupte între atleți, aruncări cu discul, ș. a.

astfel să fac o constatare de morală și am priceput care este adevăratul principiu al generozității.

251. Urmând să însemnez punctele de unde aveau să plece deodată diferiți concurenți, am stabilit fără să bage el de seamă, distanțe inegale, astfel că unul având să străbată un drum mai lung de cât altul pentru ca să ajungă în același loc, era nedreptățit în mod vădit. Deși lăsam pe elevul meu să-și aleagă drumul, el nu știa să se folosească de înlesnirea ce voiam să-i fac. Fără să se uite cât e de mare depărtarea, el alegea totdeauna drumul cel mai frumos; astfel, știind dinainte cum are să facă, îmi sta în mână să-i dau prăjitura sau nu. Aceasta slujea la mai multe scopuri. Voiam să-l fac să bage de seamă deosebirea între drumuri; dar, deși era de obicei foarte moale, era însă foarte viu când se juca și avea așa de mare încredere în mine încât cu foarte multă greutate l-am făcut să observe că îl înșelam. În fine, cu toată zăpăceala lui, am reușit. El m'a ținut de rău. I-am zis: „De ce te plângi? când dăruiesc ceva, nu sunt stăpân să stabilesc condițiile? Cine te silește să alergi? ți-am făgăduit să fac toate drumurile deopotrivă? și nu erai liber să alegi? Mergi pe cel mai scurt, nu te oprește nimeni. Nu vezi că vreau tocmai să te favorizez și că inegalitatea de care te superi îți vine în ajutor, dacă vrei să te folosești de ea?” Era foarte lămurit: a înțeles, și ca să poată face alegerea a trebuit să se uite cu multă atențiune. Întâi a fost vorba să numărăm pașii, dar măsura pașilor unui copil se face încet și cu greșeli, și afară de acestea, căutam să înmulțesc întrecerile în aceeași zi; astfel, de oarece petrecerile acestea ajunsese un fel de pasiune, se socotea mare pagubă să se piardă vreme cu măsurarea drumului în loc de a-l străbate în fugă. Viociunea copilărească nu se împăca lesne cu o procedare înceată și au trebuit să se deprinză cu toții să vadă mai bine și să prețuiască depărtarea după ochi. Atunci nu mi-a fost greu să desvolt această deprindere. După câteva luni de încercări și de greșeli îndreptate, a ajuns să-și exerciteze așa de bine vederea într'aceasta,

încât dacă îi propuneam să pui o prăjitură pe vreun obiect depărtat, măsura distanța cu privire tot așa de bine ca și cu lanțul unui geometru.

252. Din toate simțurile, vederea se desparte mai greu de judecățile minții; de aceea trebuie multă vreme ca să te înveți a vedea. Trebuie multă vreme să compari vederea cu pipăitul pentru ca s'o deprinzi a raporta în mod exact figurile și distanțele: fără pipăit, fără mișcare, cei mai buni ochi din lume nu ne-ar putea da nici o idee despre întindere. Pentru o stridie, universul întreg trebuie să fie un punct și, chiar dacă ar avea o minte omenească, tot așa l-ar vedea. Numai mergând, pipăind, numărînd, măsurînd dimensiunile, numai așa ajungi a le prețui. Dacă însă ai măsura mereu, simțul, lăsându-se pe seama instrumentului, n'ar dobândi nici o justeță. Nu e bine nici ca copilul să treacă deodată dela măsură la prețuire; trebuie întâi, urmînd să compare parte cu parte ceea ce nu poate compara dintr'o dată, să substituie măsurilor precise niște măsuri după aprecierea lui și în loc să măsoare mereu cu mâna să se deprinză a măsura cu ochii. Aș vrea totuși ca primele sale observări să fie verificate prin măsuri reale, pentru ca să-și îndrepteze greșelile și dacă văzul îi dă o aparență falsă, să știe a o îndrepta prin judecată. Măsurile naturale sunt aproape aceleași în toate părțile; pașii omului, lungimea brațelor, înălțimea lui. Când copilul voiește a prețui cât este de înalt un cat dintr'o casă, guvernorul său îi poate servi ca termen de comparație; dacă prețuiește înălțimea unei clopotnițe, o va compara cu casele; dacă vrea să știe lungimea unui drum, să numere în câte ceasuri îl străbate; însă de un lucru să se fie totdeauna socoteală: toate aceste comparații să le facă el singur, iar nu să le facă altul pentru el.

253. Deprinzându-se cineva să aprecieze depărtarea și mărimea corpurilor, învață să cunoască și figurile lor și chiar să le imite, căci în fond, această imitație e bazată pe legile prespectivei și nu poți judeca întinderea de departe, dacă nu te conduci, întru câtva, fără să

știi, de aceste legi. Copiii, cari prin firea lor sunt imitatori, încearcă toți să deseneze. Aș vrea ca elevul meu să cultive această artă nu atât pentru arta însăși, cât pentru ca să-și deprinză ochiul și să-și facă mâna flexibilă. Eu nu urmăresc să-l fac să știe cutare ori cutare exercițiu, ci să dobândească perspicacitatea privirii și buna deprindere a corpului care se capătă prin acest exercițiu. De aceea nău-i voi da un profesor de desen, căci acesta l-ar pune să imite niște imitațiuni și să deseneze după deseneuri. Nu vreau să aibă alt profesor decât natura, nici alt model decât obiectele¹⁸⁷). Vreau să aibă sub ochi originalul însuși, iar nu hârtia care-l înfățișează; să schițeze o casă după o casă, un arbore după un arbore, un om după un om; astfel se va deprinde să observe bine corpurile și înfățișările lor și nu va lua drept imitațiuni adevărate niște imitațiuni false și convenționale. L-aș opri chiar de a desena din memorie, adică în lipsa obiectelor, până când, prin observațiuni dese, nu-și imprimă bine în imaginație înfățișările exacte ale lucrurilor, căci mă tem ca nu cumva, punând în locul lucrurilor adevărate niște figuri bizare și fantastice, să piarză cunoștința proporțiunilor și gustul frumuseților naturii.

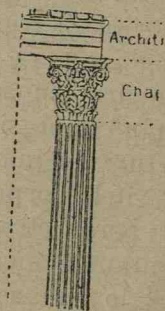
254. Știu bine că, în modul acesta, va mângăli multă vreme fără să facă nimic cum se cade, că târziu va putea să prinză eleganța contururilor și trăsătura ușoară a desenatorilor, că niciodată poate nu va deosebi efectele pitorești și nu va avea bun gust; în schimb va dobândi o privire mai justă, o mână mai sigură, o bună cunoaștere a adevăratelor raporturi de mărime și de figură dintre animale, plante și diferitele corpuri din natură, în fine va fi pătruns de jocul perspectivei. Tocmai aceea am voit să fac, căci intențiunea mea nu este să-l văd că știe imita obiectele, ci că le cunoaște: vreau mai

187) Ideea desenului de pe natură aplicată chiar din clasele primare este astăzi admisă în multe țări. În Franța s'a introdus în programul învățământului primar în anul 1909, iar la noi în 1910.

bine să-mi arate cu siguranță o frunză de acant și să desemneze rău (un capitel¹⁸⁸).

255. În acest exercițiu, ca și în toate celelalte, nu oblig pe elevul meu să lucreze singur. Ca să-i fac ocupația mai plăcută, o împărtășesc neconținut cu el. Nu vreau să se ia la întrecere cu altcineva decât cu mine și aceasta fără întreruperi și fără primejdie pentru el: ocupațiunile sale vor deveni interesante, dar pisma nu se va naște între noi. Voiu pune mâna pe creion ca și el; la început îl voiu întrebuița cu aceeași stângăcie ca și el. Chiar dacă aș fi un Appelles¹⁸⁹), m'aș arăta ca și un mângălitor. Voiu începe desenând un om, cum fac servitorii pe ziduri: o linie pentru fiecare braț, o linie pentru fiecare picior și degete mai groase decât brațul. Târziu vom băga de seamă, ori unul ori altul, această disproporție: vom observa că piciorul are grosime și această grosime nu e deopotrivă de sus până jos; că brațul are o lungime hotărâtă în raport cu corpul, etc. În sensul acesta, voiu merge alături de el sau îi voiu lua așa de puțin înainte încât îi va fi ușor să mă ajungă

188) *Acantul* (popor, *pălămidă*) plantă spinoasă, care are frunze foarte frumoase, a inspirat încă din antichitate pe artiști și de aci

Capitel corintian

Frunză de acant

s'a născut ornamentul care formează caracterul principal al capitelului corintian.

189) Appelles, vestit pictor din Grecia veche (sec. IV în. de Hristos).

și adesea să mă întrecă. Vom avea vopsele, pensule: vom încerca să imităm culoarea și toată înfățișarea obiectelor ca și conturul lor. Vom colora desenele, vom picta, vom mâzgăli; dar în toate mâzgăliturile noastre vom spiona natura, nu vom face nimic decât sub ochii maestrului¹⁹⁰).

256. N'aveam cu ce să împodobim odaia; acum am găsit¹⁹¹). Pun în ramă desenele noastre; pun deasupra sticle frumoase ca să nu le mai atingem și văzând că rămân în starea în care le-am lăsat, să aibă fiecare interes de a și le îngriji. Le așez în ordine jur împrejur, fiecare desen repetat de douăzeci, de treizeci de ori și fiecare exemplar arătând progresul autorului din momentul în care casa este un simplu patralater inform până când fațada, profilul, proporțiile, umbrele sunt date cu cea mai mare exactitate. Această gradațiune ne oferă mereu lucruri interesante pentru noi, ciudate poate pentru alții, și ne servește drept un neîncetat îndemn spre mai bine. Desenele cele dintâi, cele mai grosolane, au rame mai strălucitoare, aurite, care le dau mai multă importanță; când imitațiunea ajunge mai exactă și desenul e cu adevărat bine făcut, atunci îi pun un cadru negru foarte simplu: aceste lucrări n'au nevoie de altă poadoabă străină și ar fi păcat să răpești din atențiunea ce se cuvine obiectului însuși prin ceace-i pui împrejur. Astfel, fiecare dintre noi dorește să aibă onoarea cadrului simplu și când unul vrea să-și arate disprețul pentru un desen al celuilalt, îl osândește a fi pus în cadru aurit. Poate că într'o zi acest lucru va ajunge ca proverb pentru noi și vom admira cum știu de bine să se judece unii oameni așezându-se în asemenea cadru.

257. Am spus că geometria nu e pentru copii; dar e vina noastră. Nu vrem să pricepem că metoda ce ni se potrivește nouă nu li se potrivește lor, că, dacă noi ne

190) Aci el înțelege că maestrul e natura. Vezi și § 211. (*Nota lui Sallwürk*).

191) Vezi § 64.

invoim cu arta de a raționa, lor le place arta numai de a vedea. In loc de a le da metoda noastră, am face mai bine s'o luăm pe a lor; căci noi învățăm geometria prin imaginație și raționament. Enunți propozițiunea și trebuie să imaginezi demonstrația, adică să aleg din propozițiunile știute pe aceea față de care aceasta este o consecvență și din toate consecvențele cari se pot scoate din aceeași propozițiune, să alegi tocmai pe aceea de care e vorba.

258. In acest chip cel care are raționamentul exact, dacă nu are nici spirit inventiv, trebuie să fie scurt. Și ce urmează de aci? In loc de a ne face să găsim noi demonstrațiunile, ni le dictează; în loc să ne învețe să raționăm, raționează profesorul pentru noi și ne exercitează numai memoria.

259. Desenați figuri exacte, combinați-le, puneți-le una peste alta, cercetați raporturile dintre ele; veți găsi toată geometria elementară, mergând din observație în observație, fără ca să fie vorba nici de definițiuni nici de probleme, nici de vreo altă formă de demonstrație decât simpla suprapunere. In ce mă privește, nu am nicidecum de gând să învăț pe Emil geometria, ci el să mi-o arate; voiu căuta raporturile și el le va găsi, căci eu voiu căuta în așa fel ca să-l fac să le găsească. De exemplu, în loc să mă servesc de un compas ca să fac un cerc, îl voiu face cu un vârf ascuțit legat de o sfoară pe care s'o învârtesc împrejurul unui cuiu. După aceasta, când voiu voi să compar razele între dânsele, Emil va râde de mine și mă va face să înțeleg că dacă învârtesc acelaș fir întins nu se pot produce distanțe neegale.

260. Dacă vreau să măsor un unghiu de 60 grade, descriu din vârful unghiului nu un arc, ci un cerc întreg, fiindcă cu copiii nu trebuie să lași nimic subînțeles. Găsesc că porțiunea cercului cuprinsă între cele două laturi ale unghiului este a șasea parte a cercului. După aceasta, descriu din același vârf un cerc mai mare și găsesc că al doilea arc este tot a șasea parte din cercul său.

Descriu un al treilea cerc concentric¹⁹²⁾ asupra căruia fac aceeași probă și urmez așa cu alte cercuri până când Emil mirat de prostia mea, îmi spune că fiecare arc, mare sau mic, cuprins între laturile aceluiași unghi, va fi totdeauna a șasea parte din cercul său, etc. Ajungem astfel la întrebuințarea raportorului.

261. Pentru a dovedi că unghiurile formate de aceeași parte a unei linii drepte sunt egale cu două unghiuri drepte, se descrie un cerc. Eu, dimpotrivă, fac așa ca Emil să observe aceasta întâi în cerc și apoi îl întreb: „Dacă ai scoate cercul și ai lăsa liniile drepte, unghiurile și-ar schimba mărimea? etc.”

262. În predarea geometriei, exactitatea figurilor nu e ținută destul în seamă; se fac presupuneri și se pune preț pe demonstrațiune. Pentru noi, dimpotrivă nu va fi niciodată vorba de demonstrațiune. Grija noastră cea mai mare va fi să tragem linii foarte drepte, foarte exacte, cu adevărat egale; să facem un patrat perfect; să tragem un cerc cu adevărat rotund. Pentru a verifica exactitatea figurii, o vom examina prin toate proprietățile ei sensibile; aceasta ne va da prilej să descoperim în fiecare zi alte proprietăți necunoscute încă. Vom îndoi cele două semicercuri prin diametru, jumătățile patratului prin diagonală. Vom compara aceste două figuri pentru a vedea la care se potrivesc mai bine contururile și prin urmare care e mai bine făcută. Vom cerceta dacă aceeași egalitate de împărțire se găsește la paralelograme, la trapeze, etc. Câteodată vom încerca să prevedem succesul unei experiențe înainte de a o face, vom căuta motivele, etc.

263. Pentru elevul meu, geometria este meșteșugul de a întrebuința bine linia și compasul și nu o va funda cu desenul, pentru care nu va întrebuința nici unul din aceste instrumente. Linia și compasul vor fi închise bine și nu i se vor da decât rar și pentru puțin

192) Expresia de cerc poate însemna și suprafața și linia care o închide. Aci e vorba de al doilea înțeles, adică de circumferență.

timp, ca să nū se învețe să mângălească. Câteodată vom putem să luăm figurile noastre la preumblare și să vorbim de ce am făcut sau de ce vom avea de făcut.

264. Nu voiu uita niciodată că am văzut la Turin un tânăr, pe care în copilărie îl învățase raporturile dintre contururi și dintre suprafețe, dându-i să aleagă în fiecare zi dintre prăjituri cu figuri geometrice pe cele izoperimetrice. Micul mîncăcios își însușise toată arta lui Arhimede ca să afle în care prăjitură va avea mai mult de mâncat¹⁹³).

265. Când un copil se joacă cu mingea cu pene¹⁹⁴), își exercită ochiul și brațul la exactitate; când lovește o sfârlează, își mărește forța, dar nu învață nimic. Am întrebat adesea de ce nu se dau copiilor aceleași jocuri de adresă ca adulților: mingea¹⁹⁵), ghiuleaua¹⁹⁶), biliardul, arcul, instrumente muzicale? Mi s'a răspuns că unele din aceste jocuri sunt mai presus de puterile lor, iar pentru altele nu le sunt încă formate membrele și organele. Socotesc neîntemeiate aceste argumente: copilul n'are înălțimea bărbatului și cu toate acestea poartă haine

193) In ed. din 1835 figurează aci nota următoare: „Se numesc figuri *izoperimetrice* acelea ale căror contururi sau circumferențe sunt egale în lungime. Dintre toate, cercul are suprafață mai mare; copilul alegea prăjituri cu formă circulară”.

194) *Mingea cu pene* traduce printr'o perifrază cuvântul francez

volant. E în realitate, o jumătate de minge de plută, în care sunt înfipte pene'e, cum arată figura.

195) *Mingea* traduce fr. *paume*. E vorba de un joc practicat în Franța: mingea se aruncă dela o grupă la alta cu racheta sau cu mici ciomege, ca la jocul *oinei*. Tot *mingea* este cuvânt românesc care corespunde vorbeii franceze *ballon*: minge mare de piele sau de cauciuc, care se aruncă cu mâna sau cu piciorul în diferite jocuri.

196) *Ghiuleaua* traduce cuvântul fr. *mail*, care însemnează bățul cu care se lovește ghiuleaua la un anume joc ce se practică la ei.

ca ale lui. Nu înțeleg să se joace cu bile pe un biliard înalt de un metru¹⁹⁷); nu înțeleg să-și piarză vremea în casele de joc, nici să i se dea în mâna lui mică o rachetă¹⁹⁸), cu care să svârle mingea; dar să se joace într'o sală în care s'ar putea păzi ferestrele, să se serve întâi de niște mîngi moi; primele lui rachete să fie de lemn, apoi de piele, apoi de vână de bou, după dezvoltarea ce va lua el. Preferiți mingea cu pene, pentrucă obosește mai puțin și nu e primejdioasă.

Tocmai aceste motive nu sunt întemeiate. Jocul acesta este un joc de femei; dar și acestora li se întâmplă să alerge după minge ori s'o lovească în sbor. Pielea lor albă nu e destinată să se învinețească de lovituri și de aceea ele nu vor să fie lovite în obraz. Noi însă, cari suntem făcuți pentru a fi voinici, socotim că putem izbuti într'aceasta fără nici o greutate? Și cum vom fi în stare să ne apărăm la nevoie, dacă n'am fost atacați niciodată? Jocurile în cari poți fi neîndemânatec fără nici un neajuns, se joacă totdeauna cu puțină băgare de seamă: o minge cu pene care cade nu face rău nimănui; dar nimic nu-ți desmortește brațele așa bine ca nevoia de a-ți păzi capul, nimic nu-ți agerește ochiul ca nevoia de a-ți feri ochii. Să alergi dela un capăt al unei săli până la celalt, să apreciezi sborul unei mingi cât timp e încă în aer, s'o

197) Autorul se exprimă prin cuvântul *picior* („trei picioare”) Piciorul era o veche măsură întrebuințată la Francezi egală cu 33 centimetri.

198) *Racheta* este un auxiliar al jocului de mingi introdus dela Englezi la Francezi și apoi la noi (*Lawn-tennis*). E ca o lo-

păică având partea lată formată dintr'o plasă închisă de un cerc de lemn.

arunci cu putere și cu siguranță: asemenea jocuri servesc mai puțin omului format și mai mult ca să formeze pe om¹⁹⁹).

266. Mușchii unui copil se zice că sunt prea moi. E adevărat că au mai puțină putere, dar sunt mai flexibili; brațul lui este slab, dar, oricum, este un braț și poți să faci cu el, în marginea puterii lui, tot ceea ce faci cu el, în marginea puterii lui, tot ceea ce faci cu o altă mașină de același fel. Mâinile copiilor n'au nicio adresă, dar tocmai aceasta vreau eu s'o dobândească. Desigur că un adult care ar fi tot așa de puțin exercitat ca ei ar avea tot așa de puțină adresă. Nu putem cunoaște întrebuințarea organelor noastre decât după ce ne-am servit de ele. Numai o experiență îndelungată ne învață să ne folosim de noi înșine și această experiență este adevărata învățătură despre care nu putem zice niciodată că am început-o prea de vreme.

267. Tot ce se face se poate face. E un lucru foarte obișnuit să vezi copii îndemânateci și desghetați cari au în membrele lor aceeași agilitate ca un om format. Mai totdeauna prin bâlciuri vezi copii făcând gimnastică, mergând în mâini, sărind, jucând pe frânghie. Ani de-arândul, trupe de copii au atras atențiunea spectatorilor dela *comedia italiană* prin baleturile lor²⁰⁰). Cine n'a auzit vorbindu-se în Germania și în Italia de trupa de pantomimă a celebrului Nicolini?²⁰¹). Văzut-a cineva că acești copii au mișcări mai puțin dezvoltate, atitudini mai puțin grațioase, auzul mai puțin just, danșul mai

199) Adică sunt mai mult jocuri pentru copii și tineri.

200) *Comedia italiană* era un teatru în Paris în acel timp. Încă din sec. XVI începură să vie în Franța trupe de actori italieni cari jucau diferite piese. În sec. XVIII era la Paris o trupă numeroasă susținută chiar de guvern. Ea a avut o mare strălucire în vreme de peste 60 de ani sub numele de *Comedia italiană*. Din vremea aceea a și rămas numele unei strade din Paris „a Italianilor”.

201) O trupă de copii, vestită, se vede, pe acea vreme, dar acum uitată.

puțin ușor decât dănțuitorii formați? dacă degetele lor sunt groase, scurte și puțin mobile, mâinile lor grăsuțe și puțin făcute pentru a apuca bine ceva, împiedecă aceasta pe unii copii a scrie sau a desena în vârsta în care alții nu știu încă să ție în mână creionul sau tocul? Parisul întreg își aduce aminte de acea mică engleză care la vârsta de 10 ani făcea minuni la clavir²⁰²). Am văzut pe fiul unui magistrat, un băiețuș de 8 ani, pe care îl urca pe masă la sfârșitul prânzului, ca pe o statuă, l-am văzut cântând dintr'o vioară aproape cât el de mare și punând în mirare chiar pe artiști prin execuțiunea sa²⁰³).

268. Acest exemplu și o sută de mii altele mi se pare că arată că lipsa de aptitudine a copiilor pentru exercițiile noastre este închipuită și că, dacă ei nu reușesc într'unele, pricina e că nu i-am deprins niciodată.

269. Mi se va zice că recomand în privința corpului o cultură înainte de vreme pe care o critic în ce privește spiritul copiilor. Deosebirea e foarte mare, căci progresul într'una este numai aparent pe când în cealaltă este real. Am arătat că spiritul pe care par copiii că-l au nu-l au în realitate. De altfel, trebuie să ne gândim totdeauna că exercițiile de cari vorbesc sunt și trebuie să fie numai jocuri, adică o îndreptare ușoară și voită a mișcărilor pe cari le cere natura lor; trebuie să

---

202) Nu am aflat numele acelei copile. Nici nu ne-ar sluji mult să-l cunoaștem, căci și în timpul nostru se pot găsi asemenea cazuri. Într'una din edițiile sale, Rousseau a adăos o notă în care spune că a văzut și un băiat de 7 ani făcând același lucru. E probabil aluziune la marele muzicant Mozart, care în adevăr în anul 1764 în vârstă de 8 ani a venit la Paris și a dat concerte la curte în Versailles.

203) E vorba de *Boisgelou*. În Marea Enciclopedie franceză găsim la numele acesta reprodus pasagiul de aci din *Emil* și ni se spune că, în adevăr, între 1737 și 1806 a trăit în Franța un violonist vestit *Paul Boisgelou*, care a fost un talent timpuriu, care a fost militar și apoi — ocupat cu muzica, publicând tratate teoretice și câteva compoziții. El era fiul lui François de Boisgelou, membru în marele consiliu.

fie arta de a varia jocurile lor pentru a le face mai plăcute fără ca vreodată prin silă să le schimbăm în muncă. Cred că nu-i nici un joc din care să nu se poată scoate vreun fel de învățătură, și chiar dacă nu s'ar putea, sunt mulțumit dacă ei petrec fără niciun neajuns și dacă timpul trece, căci cine urmărește progresul copiilor nu trebuie să se gândească la prezent, ci la viitor. Din contră, dacă îți propui numaidecât să-i înveți un lucru sau altul, oricum ar proceda cineva, este peste putință să reușească fără constrângere, fără supărare și fără plictiseală²⁰⁴).

270. Ceeace am zis despre cele două simțuri a căror întrebuințare este mai deasă și mai însemnată, poate servi de exemplu despre modul de a exercita pe celelalte. Vederea și pipăitul se aplică deopotrivă la corpurile în repaos și la corpurile cari se mișcă; dar numai mișcarea aerului poate să atingă auzul, și această mișcare o fac numai corpurile cari se mișcă; deci dacă totul ar sta în repaos n'am auzi niciodată nimic. De aceea noaptea când noi ne mișcăm numai cât voim și ne putem teme de corpurile cari se mișcă, trebuie să avem urechea deprinsă și să putem judeca, după senzația ce avem, dacă corpul care o produce este mare sau mic, depărtat sau apropiat, dacă mișcarea lui este violentă sau slabă. Mișcarea aerului poate produce ecouri cari să repete senzațiunea și să ne facă să socotim că corpul care face sgomot sau dă un sunet este în altă parte decât acolo unde este în realitate. Intr'o câmpie sau într'o vale, dacă pui urechea la pământ, auzi glasul oamenilor și

204) Ideea de a învăța pe copil fără constrângere o aflăm dela Platon încoace la mulți teoreticieni ai educației. Platon zice, vorbind despre învățătura aritmeticei: „Copiii vor „începe jucându-se să se exerciteze în mici calcule anume *inventate pentru ei*. „Li se va da să împartă între dânșii, sau egal sau neegal, mere „ori coroane; li se va da, în exercițiile de joc, locuri cu soț sau „fără soț, etc.”. Locke are între „Observațiile” sale o secțiune, a XXIII-a. intitulată: „Nu trebuie să silești pe copii să se ocupe cu lucruri pe cari să le învețe”.

pasul cailor cu mult mai departe decât dacă stai în picioare.

271. Fiindcă am comparat vederea cu pipăitul, e bine să o comparăm și cu auzul, pentru a ști care dintre cele două impresiuni, plecând deodată dela același corp, va ajunge mai curând la organul său²⁰⁵). Când vezi focul unui tun, poți încă să te păzești de lovitură, dar când ai auzit zgomotul nu mai ai timp, căci bomba a și sosit. Poți socoti cât e de departe locul unde se produce tunetul după timpul care trece de când ai văzut fulgerul și până când auzi sgomotul tunetului. Faceți pe copil să cunoască toate aceste experiențe. Să le facă singur pe acelea cari-i sunt la îndemână și să le găsească prin inducțiune pe celelalte; dar vreau de o sută de ori mai bine să nu le știe decât să i le spună învățătorul său.

272. Avem un organ care corespunde auzului: este vorbirea; n'avem unul care să corespundă vederii și nu putem exprima colorile ca sunetele. Avem deci un mijloc mai mult pentru a cultiva pe cel dintâi, exercitând organul activ și organul pasiv unul prin altul.

273. Omul are trei feluri de glasuri: glasul vorbirii articulate, glasul cântăreț sau melodios și glasul patetic sau accentuat, care dă expresie pasiunilor și însuflește cântecul și vorba. Copilul are, ca și omul, aceste trei feluri de glasuri, fără să știe a le potrivi ca el; are și el râsul, țipătul, plânsul, exclamația, gemătul, dar nu știe să amestece inflexiunile acestora cu celelalte două feluri de glasuri. O muzică perfectă este aceea care reunește mai bine aceste trei glasuri. Copiii sunt incapabili de o asemenea muzică și cântecul lor nu e niciodată însuflețit. De asemenea, în glasul vorbirii ei nu au accent: țipă, dar nu accentuează; iar, precum cuvântările lor au puțin accent, tot asemenea e puțină energie în vocea lor²⁰⁶). Elevul nostru va avea vorbirea simplă, pentrucă

205) Adică la organul cu care percepem acea impresie.

206) În unele ediții este cuvântul *accent* întrebuințat singur.

pasiunile sale nu sunt încă deștepte și nu vor amesteca glasul lor cu glasul lui. De aceea nu-i dați să recite roluri de comedie nici de tragedie, nici nu-l învățați să declame. Nu va ști niciodată să dea tonul potrivit unor lucruri pe cari nu le poate înțelege și nu va putea exprima sentimente pe cari nu le-a avut niciodată.

274. Invățați-l să vorbească simplu, clar și să articuleze bine, să pronunțe exact și fără afecțiune, să cunoască și să urmeze accentul gramatical și prozodia²⁰⁷), să pună destulă putere ca să fie auzit, dar să nu poată mai multă decât trebuie, defect obișnuit la copiii crescuți în colegii²⁰⁸); să nu fie nimic de prisos.

275. De asemenea, în cânt, faceți să aibă vocea justă, egală, flexibilă, sonoră, urechea sensibilă la măsură și la armonie, dar nimic mai mult. Muzica imitativă și teatrală nu e pentru vârsta lui. N'aș vrea să cânte vorbe; dacă ar vrea să cânte, aș căuta să-i fac anume cântece, potrivite pentru vârsta lui și simple ca și ideile lui.

276. Se înțelege bine că, devreme ce m'am arătat așa de puțin grăbit ca să-l învăț să citească scrisul, nu mă voi grăbi mai mult ca să-l învăț să citească muzica. Să depărtăm de spiritul lui ceea ce cere o atențiune prea susținută și să nu ne grăbim a-i ocupa spiritul cu semne convenționale. Aceasta, trebuie s'o mărturisesc, prezintă oarecari dificultăți; căci, dacă cunoștința notelor se pare că e tot așa de puțin necesară pentru a ști să cânte cum este cunoștința literelor pentru a ști să

Sallwürk observă că în altele este într'o parte a frazei *accent*, în alta *energie*. Am adoptat această citire, părindu-mi-se mai potrivită.

207) *Prozodia* este o adunare de reguli cu privire la cantitatea silabelor. Aci pare a însemna regulile versificației.

208) Cuvântul *colegii* era obișnuit în țările franceze spre a numi școlile secundare în genere. Și la noi până la legea din 1864 era tot acest termen, care s'a înlocuit prin *gimnaziu și liceu*. Azi în Franța se întrebuițează numele de *liceu* pentru școlile secundare de băieți întreținute de stat și cel de *colegiu* pentru școlile secundare întreținute de comună, cari sunt inferioare.

vorbești, este totuși o deosebire, pentru că vorbind noi exprimăm ideile noastre proprii, iar cântând exprimăm numai pe ale altuia. Deci pentru a le exprima trebuie să le citim.

277. Dar, mai întâi, în loc de a le citi, copilul poate să le auză, și un cântec se prinde mai bine cu urechea decât cu ochiul. Afară de aceasta, ca să știi bine muzica, nu e destul să o exprimi, trebuie să o compui și acestea amândouă trebuiesc învățate împreună, fiindcă altfel n'o știi niciodată bine²⁰⁹). Deprindeți pe micul vostru cântăreț să facă întâi fraze bine închegate, bine cadențate; apoi să le lege între ele printr'o modulațiune foarte simplă; în fine să însemneze diferitele lor raporturi printr'o punctuațiune corectă, ceace se face prin alegerea nemerită a cadențelor și a pauzelor²¹⁰). Feriți-vă mai ales de orice cântec ciudat, de patetic și de ceace cere expresiune deosebită. Căutați melodii clare și simple cari să rămâie în tonalitate, și cari să indice așa de lesne armonia încât să i se poată da un acompaniament fără greutate; căci pentru a se forma vocea și urechea, copilul trebuie să cânte numai însoțit de clavecin²¹¹).

278. Pentru a arăta mai bine sunetele, le articulăm pronunțându-le; de aci obiceiul de a solfegia cu anumite silabe²¹²). Pentru a deosebi treptele gamei, trebuie să

209) Sallwürk adaogă că aceasta era credința răspândită în secolul XVIII. Astăzi, în cursul primar se învață muzica fără cunoștința chiar a notelor; dar se înțelege că e vorba numai de *cânt coral*.

210) În dicționarul său muzical, Rousseau explică verbul *a punctua* prin următoarele cuvinte: „a face alternativ lungi și scurte niște note cari în mod natural sunt egale” (la vorba: *Pointer*).

211) Instrument de muzică cu coarde și cu clape care seamănă cu pianul și care s'a întrebuițat înainte de a se fi construit acest instrument.

212) Rousseau în dicționarul său muzical (la vorba: *solfier*) zice: „A solfia însemnează ca, în același timp în care intonăm sunete, să pronunțăm și silabele gamei cari le corespund. Cu acest exercițiu încep aceia cari învață muzica pentru ca ideea acestor diferite silabe unindu-se în mintea lor cu a intervalelor corespunzătoare,

dăm nume și acestor trepte și diferiților lor termeni ficși. Din această pricină se dau nume intervalelor și se întrebuințează literele alfabetului ca să se arate clapele clavecinului și notele gamei. C și A arată sunetele fixe invariabile, totdeauna date de aceleași clape. *Do* și *La* sunt altceva. *Do* este totdeauna tonica unui mod major sau medianta unui mod minor. *La* este totdeauna tonica unui mod minor sau a șasea notă a unui mod major. Astfel literele arată termenii neschimbați ai raporturilor din sistemul nostru muzical; iar silabele arată termenii corespunzători ai acelorași raporturi în diverse tonalități. Literele arată clapele clavierului, iar silabele treptele modului. Muzicanții francezi au încurcat aceste deosebiri într'un chip foarte ciudat: au confundat înțelesul silabelor cu înțelesul literelor și, făcând într'un mod inutil să fie două semne pentru clape, n'au mai lăsat pentru coardele tonurilor. Pentru ei *do* și *C* sunt tot același lucru, ceea ce nu e adevărat și nu poate să fie, căci atunci la ce ar servi *C*? De aceea felul lor de a solfegia este peste măsură de greu fără a fi de vreun folos, fără a da spiritului o idee clară, de vreme ce, prin această metodă, silabele *do* și *mi*, de exemplu, pot să însemneze și o terță majoră și una minoră și una mărită sau micșorată. Prin ce fatalitate ciudată, țara în care se scriu cele mai frumoase cărți despre muzică este tocmai aceea în care această artă se învață mai greu?

279. Să urmăim cu elevul nostru o procedare mai simplă și mai lămurită, să-i arătăm numai două moduri ale căror raporturi să fie totdeauna aceleași și totdeauna arătate prin aceleași silabe. Și când cântă d'n gură și când cântă cu un instrument oarecare, să știe să-și stabilească modul său după fiecare din cele 12 tonuri cari îi

---

aceste silabe să le ajute a-și aminti intervalele". Mai departe arată că Grecii aveau patru silabe sau patru nume de note (*te, ta, the, tho*); că Guy d'Arezzo (sec. X), a înlocuit acest tetracord printr'un exacord întrebuițând silabele *ut, re, mi, fa, sol, la*. Silaba *si* s'a întrebuințat mult mai târziu, în secolul XVII.

pot servi ca bază și, fie că modulează în *D*, în *C*, în *G*, etc., finala să fie totdeauna *do* sau *la*, după mod. Cu acest chip va înțelege totdeauna ce-i spuneiți, raporturile esențiale ale modului pentru a cânta just vor fi totdeauna prezente în mintea sa; execuțiunea va fi mai clară și progresele mai rezezi. Nu e nimic mai ciudat decât ceea ce numesc Francezii *a solfegià natural*; prin aceasta depărtezi ideea obiectului pentru a pune în loc una streină care nu face alta decât să te rătăcească. E foarte firesc să solfegiezi prin transpozițiune când modul este transpus²¹³).

Dar am vorbit prea mult despre muzică. Predați-o cum veți voi, numai să fie totdeauna o distracție.

280. Ne-am lămurit bine despre starea corpurilor streine în raport cu corpul nostru, despre greutatea lor, despre înfățișarea și culoarea, despre soliditatea și mărimea lor, despre depărtarea și temperatura lor, despre repausul și mișcarea lor. Am văzut de cari dintre ele să ne apropiem sau pe cari să le depărlăm; am văzut cum trebuie să învingem rezistența lor sau ce rezistență să le punem împotrivă pentru ca să le împiedecăm de a ne face rău; dar nu e destul: corpul nostru propriu slăbește neîncetat, are trebuință să fie neconținut reparat. Deși avem facultatea de a schimba alte corpuri în substanțe proprii ale corpului nostru, alegerea nu este un lucru indiferent: nu orice lucru este un aliment pentru om; apoi, dintre substanțele cari ar putea să fie, unele sunt potrivite mai mult, altele mai puțin, după constituțiunea corpului său, după clima în care trăiește, după temperamentul său particular și după felul de traiu pe care i-l impune situațiunea sa.

281. Am muri de foame sau ne-am otrăvi, dacă, pentru ca să alegem alimentele cari ni se potrivesc, ar

213) Toată discuția aceasta asupra notațiilor muzicale se explică prin faptul că Rousseau s'a ocupat mult cu muzica și a propus chiar un sistem personal de a scrie notele. Aci chestiunile sunt expuse pe scurt și nu cu destulă claritate, căci el are scrieri speciale în cari le tratează pe larg.

trebui să așteptăm ca experiența să ne învețe a le cunoaște și a le alege; dar bunătatea providenței, care a făcut ca plăcerea ființelor sensibile să fie instrumentul conservării lor, ne înștiințează prin ceea ce este plăcut la gust despre ceea ce se potrivește stomacului nostru. Nu există pentru om medic mai sigur de cât propria sa poftă de mâncare și, dacă consideri pe om în starea sa primitivă, sunt sigur că atunci alimentele pe cari le socotea mai plăcute erau și cele mai priincioase pentru sănătatea lui.

282. Mai mult, Creatorul nu numai că are grijă să ne îndestuleze trebuințele pe cari ni le dă el, dar ni le îndestulează și pe acelea pe cari ni le facem noi singuri și pentru ca dorința să fie totdeauna lângă trebuință, a făcut ca gusturile noastre să se schimbe și să se prefacă după modul nostru de traiu. Cu cât ne depărtăm mai mult de starea naturală, cu atât pierdem din gusturile naturale, sau, mai bine zis, obiceiul se face a doua natura, pe care o așezăm așa de bine în locul celei d'întâi încât nimeni dintre noi nu mai are cunoștința despre aceasta.

283. Urmează de aci că gusturile cele mai naturale trebuie să fie și cele mai simple, căci acestea se schimbă mai lesne, pe când, după ce se ascut și se ațăță prin fantazia noastră, iau o formă care nu se mai schimbă. Omul care nu s'a deprins să trăiască într'o anumită țară se va învăța fără greutate cu obiceiurile oricărei țări, dar locuitorul unei țări anumite nu poate să trăiască în alta.

284. Lucrul acesta mi se pare adevărat pentru toate simțurile și mai ales pentru gustul propriu zis. Cea d'întâi hrană a noastră este laptele și numai treptat ne învățăm cu mâncările cari au gust sărat ori acru; la început ele ne sunt nesuferite. Fructele, legumele, ierburile și în fine oarecare carne friptă fără mirodenii, fără sare, acestea au fost lucrurile de mâncare ale primilor oameni²¹⁴). Când un sălbatec bea pentru prima

214) Să se vadă „Arcadia” lui Pausanias și bucata tradusă din

oară vin, se strâmbă și îl aruncă, ba chiar printre noi acela care a trăit până la 20 de ani fără să guste băuturi fermentate nu se mai poate învăța cu ele. Am fi cu toții abstinenți, dacă nu ni s'ar fi dat vin în copilărie. În fine, cu cât gusturile sunt mai simple, cu atât sunt mai universale, te desgustă mai ales bucatele complicate. S'a văzut vreodată cineva căruia să nu-i placă apa sau pâinea? Așa a stabilit natura; așa trebuie să fie regula noastră. Să facem pe copil să-și păstreze gustul primitiv cât se poate mai mult: hrana sa să fie comună și simplă; cerul gurii să-i fie deprius numai cu gusturile slabe și să nu-și facă un gust exclusiv.

285 Nu cercetez aci dacă acest mod de a trăi este mai sănătos sau nu; nu privesc lucrul așa. Mi-ajunge să știu că este mai conform cu natura și că se poate potrivi lesne cu oricare alt mod de traiu. Greșesc, după părerea mea, acei cari susțin că trebuie să deprinzi copiii cu mâncări de cari se vor folosi când vor fi mari. De ce hrana să fie aceeași când felul de traiu este așa de deosebit? Un om istovit de muncă, de griji, de sforțări, are nevoie de mâncări întăritoare ca să dea noi puteri creierului; un copil care se joacă mereu și al cărui corp crește are nevoie de hrană îndestulătoare care să-i producă mult chyl²¹⁵). Apoi, omul format are situațiunea sa, ocupațiunea sa, casa sa; dar cine știe ce soartă va avea copilul? În orice lucru, să nu-i dăm ceva așa de hotărît încât să-i fie greu să-l schimbe la nevoie. Să nu-l facem să moară de foame în altă țară ori să târască după el totdeauna un bucătar francez, nici să zică vreodată că numai în Franța se poate mânca bine. Iată, între parenteze, o laudă foarte glumeață! În ce mă privește, zic tocmai dimpotrivă că numai Francezii nu știu

---

Plutarch și pusă mai departe. (Nota autorului). În Pausanias „Călăuza prin Grecia”, despre Arcadia se vorbește în cartea VIII.

215) Chylul reprezintă una din transformările pe cari le iau alimentele în cursul digestiunii. Este un lichid alb (la om și la carnivore).

să mănânce, fiindcă le trebuie o artă așa de iscusită pentru ca să facă bucatele lor bune de mâncare.

286. Dintre diferitele noastre senzațiuni, ale gustului, de obicei, ne impresionează mai mult. S'ar părea că ne interesăm mai de aproape de substanțele cari vor intra în substanța noastră decât de cele ce vor rămânea numai în jurul nostru. Mii de lucruri sunt indiferente pentru pipăit, pentru auz, pentru văz, dar aproape nimic nu este indiferent pentru gust. Apoi, activitatea acestui simț este cu totul fizică și materială: e singurul care nu spune nimic imaginației sau cel puțin în senzațiile lui imaginația intră mai puțin, pe când imitația și imaginația adaugă adesea o parte morală la impresiile celorlalte simțuri. De aceea, în genere, oamenii cu inimă delicată și doritoare de desfătare, cu caracterul pasionat și în adevăr sensibil, cari sunt lesne mișcați prin celelalte simțuri, sunt cu totul liniștit în ce privește gustul. Dar din această împrejurare, care pare a arăta că gustul este inferior celorlalte și care face să fie oarecum vrednică de dispreț înclinarea spre el, eu trag, dimpotrivă, concluziunea că mijlocul cel mai potrivit pentru a conduce pe copii este mâncarea. E mult mai bine să te adresezi lăcomiei decât vanității lor, pentru că cea dintâi este o pornire naturală, care se ține de simțuri, pe când cealaltă este opera opiniei, supusă capriciului oamenilor și la tot felul de abuzuri. Lăcomia este pasiunea copilăriei; nu poate să fie piept înaintea alteia; la cea mai mică concurență, dispare. Credeți-mă, copilul prea repede va înceta să se gândească la ce mănâncă și când inima îi va fi prea ocupată nu se va mai gândi la cerul gurii. Când va fi mare, mii de sentimente puternice vor înlocui lăcomia și-i vor ațâța vanitatea, căci această din urmă pasiune este singura care profită de celelalte și care la sfârșit le înghite pe toate. Am examinat câteodată pe oamenii cari dau importanță bucatelor bune, cari se gândesc dimineața, cum se deșteaptă, la ce vor mânca peste zi și cari pot să descrie un prânz cu

mai multă exactitate decât descrie Polibiu o luptă²¹⁶). Am găsit că toți acești preținși oameni erau niște copii de 40 ani fără vigoare și fără stăruință, *fruges consumere nati*²¹⁷). Lăcomia este viciul celor cari n'au altul mai nobil. Lacomul are sufletul în cerul gurii; e făcut numai ca să mănânce și, cu desăvârșire incapabil, e la locul său numai la masă și nu știe să judece decât felurile de bucate. Să-l lăsăm, fără părere de rău, cu această ocupațiune; i se potrivește mai bine decât alta și e mai bine și pentru noi și pentru el.

287. Este o temere puțin serioasă să te gândești că lăcomia ar putea să se înrădăcineze în sufletul unui copil capabil de ceva. Copilul se gândește numai la ce mănâncă: adolescentul nu se mai gândește de loc, orice este bun, căci are alte treburi. Cu toate acestea n'aș voi să se întrebuițeze fără socoteală un mijloc așa de josnic, nici ca cinstea de a face o faptă frumoasă să se plătească cu o bucată bună. Dar nu văd de ce niște exerciții pur corporale n'ar avea o răsplată materială și sensibilă, de vreme ce sunt, sau trebuie să fie, numai jocuri și petreceri nebunaticе. Dacă un copil din Majorca²¹⁸), văzând un coș într'un pom, îl dă jos cu o lovitură de praștie, nu e drept ca el să se folosească, și un prânz bun să-i pună la loc forța pe care a pierdut-o ca să-l câștige²¹⁹). Dacă un tânăr Spartan, riscând să dobândească o sută lovituri de biciu, să strecoară într'o bucătărie și fură o vulpe vie; dacă o duce în haina sa și e sgâriat, mușcat, sângerat; dacă, de rușine, ca să nu fie surprins, suferă să-i sfâșie carnea, fără să cli-

216) Polibiu: istoric grec, care însă a trăit mult la Roma și a scris mult despre istoria Romanilor (210—125 în. de Hr.).

217) *Născuți pentru a mânca produsele pământului, fructe.* (Horatîu, Epistole, Cartea I. Epist. 2-a vers. 27).

218) Una din insulele Baleare, așezată în Marea Mediterană la răsăritul peninsulei Iberice. Aparține Spaniei.

219) Aci *autorul*, pune nota următoare: „Sunt multe veacuri de când locuitorii din Majorca au pierdut aceste obiceiuri. Așa era în vremea când prăștiașii lor erau celebri”.

pească, fără să țipe, nu e drept ca el să se folosească în sfârșit de prada sa și să mănânce după ce a fost mâncat²²⁰). O masă bună nu trebuie să fie niciodată o recompensă; dar de ce n'ar fi câteodată urmarea unor silințe pe cari și le-a dat cineva pentru a și-o procura? Emil nu privește prăjitura pe care am pus-o pe piatră ca răsplată pentru că a alergat bine; știe numai că singurul mijloc de a avea prăjitura este să ajungă înaintea altuia.

288. Acestea nu sunt în contradicție cu maximele pe cari le spuneam adineauri despre simplitatea bucatelor: pentru a ațâța pofta de mâncare copiilor nu e vorba să le exciți sensualitatea, ci numai să o satisfaci și aceasta se dobândește cu lucrurile cele mai obișnuite, dacă nu te silești să le rafinezi gustul. Ei au neconținut poftă de mâncare, fiindcă cresc, și aceasta este un condiment sigur care înlocuiește pe celelalte. Fructe, lăpturi, vreo pâine ceva mai aleasă și cu deosebire meșteșugul de a le întrebuița cu măsură: iată cu ce poți duce armate de copii până la capătul lumii, fără să le dai gust pentru lucrurile iuți nici să le tocești cerul gurii.

289. O dovadă că nu e ceva firesc ca omul să mănânce carne este indiferența pe care o arată copiii pentru bucatele acestea și faptul că vor mai bine hrană vegetală, lăpturi, prăjituri, fructe. Se cuvine mai ales să nu stricăm acest gust primitiv și să nu facem pe copii mâncători de carne: dacă nu pentru sănătatea lor, măcar

---

220) Această povestire se găsește în *Plutarch*, (Vieța lui Lycurg cap. 18). Acesta zice (depe traducerea lui C. Aristia, Buc. 1857: „Copiii când fura se ferea foarte tare a nu se da pe față, încât se zice că unul furând odată un puiu de vulpe, apoi înfășurându-l strâns în vestmântul său și, sfâșiindu-se cu dinții și cu ghiarele de acea fiară, a răbdat și a preferit să moară ca să nu se dea de fur (hoț)”. Educația spartană, — cel puțin așa cum o arată *Plutarch* și alți scriitori din vremea lui, când însă Sparta nu mai era un stat independent — avea ca principiu să facă pe tineri a suporta durerea corporală, foamea și setea, căldura și frigul, fără măcar a murmura. Rousseau, în mai multe locuri în scrierea de față, vorbește cu admirație despre această educație. Vezi cartea I § 16.

pentru caracterul lor, căci, oricum s'ar explica, este sigur că cei cari mănâncă multă carne sunt mai cruzi și mai fără milă decât ceilalți oameni. Această observare se potrivește în toate locurile și în toate timpurile. Barbaria engleză este cunoscută²²¹). Gaurii²²²), sunt, dimpotrivă oamenii cei mai blânzi. Toți sălbatecii sunt cruzi și la aceasta nu-i îndeamnă obiceiurile lor, ci numai hrana. Se duc la războiu ca la vânătoare și se poartă cu oamenii ca și cu urșii. În Anglia măcelarii nu sunt primiți ca martori, nici hirurgii²²³). Criminalii cei mari, ca să se facă mai aprigi la omor, beau sânge²²⁴). Omer arată pe Ciclopi, cari mâncău carne, ca niște oameni îngrozitori, iar pe Lotofagi ca un popor așa de dulce încât dacă stai cu ei câțva timp îți uși și țara ca să trăiești într'a lor²²⁵).

221) Aci autorul pune nota următoare: „Știu că Englezii se laudă cu iubirea lor de oameni și cu firea blândă a nației lor, că se numesc pe limba lor *good natured people* (popor cu fire bună); dar pot să țipe cât vor vrea, nimeni nu va zice ca ei”.

222) Aci autorul pune nota următoare: „Banianii, cari se feresc de carne cu mai multă severitate decât Gaurii, sunt tot așa de blânzi ca și dâșii, dar morala lor fiind mai puțin rațională, nu sunt așa de cinstiți”. — *Baniani* sunt o populație din India apusană; se țin de religia brahmană, însă formează o sectă deosebită. Sunt comercianți abili și stăpânii comerțului din partea locului. Prin *Gauri* înțelege de sigur pe acei locuitori din Persia care țin încă de religia lui Zoroastru (adoră focul) și pe cari majoritatea locuitorilor îi numesc *Gauri* sau *Guebri* (necredincioși).

223) Aci autorul pune nota următoare: „Unul din traducătorii englezi ai acestei cărți a observat greșeala mea și a îndreptat-o. Măcelarii și hirurgii sunt admiși ca martori, dar măcelarii nu sunt chemați ca jurați”.

224) Sallwürk amintește un episod din viața lui Catilina, pe care-l relatează Sallustiu, istoricul roman. În adevăr acesta în scrierea sa despre conjurația lui Catilina zice: „Catilina voind să se lege „mai bine cu tovarășii săi de crimă, a pus în cupe vin amestecat cu „sânge omenesc și a dat să bea la toți cei de față”.

225) *Ciclop*ii erau niște ființe închipuie de mitologia greacă

290. „Mă întrebi, zicea Plutarch²²⁶), de ce nu mânca Pytagora²²⁷) carne de vită. Eu te întreb, tocmai din potrivă, ce curaj a avut cel dintâi om care a pus în gură carne moartă, care a zdrobit cu dinții oasele unui animal pe moarte, care a pus la masă cadavre, și care a înghițit membre, ce, cu un minut înainte, behăiau, mugeau, umbiau ori vedeau? Cum a putut mâna lui să înfigă cuțitul în inima unei ființe simțitoare? Cum a putut să privească un omor? Cum a putut să vadă tăindu-se, jupuindu-se, sfâșiindu-se un biet animal fără apărare? Cum s'a uitat la cărnurile tăiate de curând și din cari părea că viața nu s'a stins încă? Cum a răbdat mirosul lor? Cum n'a fost desgustat, scârbit, îngrozit, când a pus mâna pe murdăria rănilor, când a curățit sângele negru și închegat care le acoperea?

Pielele jupuite se târau pe pământ,
Cărnurile mugeau în frigare,
Omul nu le-a putut mânca fără groasă
Și le-a auzit gemând în pântecel său.

Aveau înfățișare de oameni uriași, dar n'aveau decât un singur ochiu în mijlocul frunții. *Lotofagi* erau un neam de oameni. Și despre unii și despre alții vorbește poetul Omer în *Odiseea*. În adevăr, aci se vede că Odiseu, plecând după dărâmarea Troei să se ducă în țara sa Ithaca, dă peste multe neazuri și nenorociri. Intre acestea dă și peste o țară fericită, a *Lotofagilor*. Aci tovarășii săi se simt așa de bine în cât nu vor să mai plece spre casă și el e nevoit să-i părăsească. Pasagiul pe care l-a avut în vedere Rousseau este următorul (cartea IX vers. 94 și urm.): „Popor liniștit, ei dau „tovarășilor mei să mănânce din *plantele cele dulci cu cari se hră- „neau*. Indată ce ei gustă din acest fruct dulce ca mierea, nu se „mai gândesc la plecare, ci vor să-și petreacă restul vieții în mij- „locul acestui neam; au uitat chiar și numele patriei lor”.

226) Pasagiile ce urmează sunt traduse din opera scriitorului grec Plutarch: *Despre mâncarea de carne* 1—5. Formele le consideră ca o simplă declamație — observă Sallwürk, fiindcă Dumnezeu a lăsat pe pământ o sumă de animale destinate a sluji omului pentru hrana lui.

227) Un mare filozof grec (născut pe la anul 580 înainte de Hristos).

291. „Iată ce a trebuit să-și închipuie și să simtă omul când, pentru întâia dată, călcând porunca firii, și-a pregătit un asemenea prânz, întâia dată când a avut poftă să mănânce un animal viu, întâia dată când a voit să se hrănească cu o vită care păștea și când a poruncit cum să omoare, cum să taie și cum să frigă oița care cu un minut înainte îi lingea mâna. Trebuie să ne mirăm de aceia cari au început asemenea prânzuri sălbatece nu de cei cari se lipsesc de ele. Ba, cei dela început puteau să-și explice barbaria prin scuze pe cari noi nu le avem și tocmai din această pricină suntem de o sută de ori mai barbari decât ei.

292. „O muritori iubiți de zei, ne-ar zice acei oameni, comparați vremurile și veți vedea cât sunteți voi de fericiți și cât eram noi de nenorociți! Pământul format de curând și aerul încărcat cu aburi nu se țineau de anotimpuri. Cursul nesigur al apelor strica țărmurile în toate părțile. Bălți, lacuri, mocirle adânci acopereau trei sferturi din suprafața pământului, iar un sfert era ascuns de păduri și codri nepătrunși. Pământul nu producea roade bune; și n'aveam nicio unealtă pentru lucrat pământul; nu știam să lucrăm nimic și pentru cel care nu semănase nu venea vremea secerișului. Astfel fiind, eram totdeauna ruși de foame. Iarna ne hrăneam cu mușchi și cu scoarță de pomi. Câteva rădăcini verzi de pir și de buruieni erau bucate alese; iar când oamenii găseau jir, nuci sau ghindă, dănuiau de bucurie împrejurul stejarului sau bradului, cântând vreun cântec câmpenesc și ziceau că pământul este doica și mama lor. Aceasta era singura lor sărbătoare; acestea erau singurele lor jocuri; restul vieții era durere, suferință, mizerie.

293. „In fine, când pământul uscat și gol nu ne mai dădea nimic, siliți să înfrângem cerințele naturii ca să trăim, mâncărăm pe tovarășii noștri de suferință ca să nu pierim împreună cu ei. Dar pe voi, oameni ai sângiurilor, cine vă silește să ucideți? Ve-deți nenumăratele bunuri ce vă înconjoară! Pământul

„vă dă poame câte voiți. Câmpia și viile vă dau bogății
 „nesfârșite. Animale multe la număr vă dau lapte pentru
 „hrană și lână pentru îmbrăcăminte. Ce mai cereți? Ce
 „turbare vă silește să faceți atâtea omoruri, când sunteți
 „sătui de bine și când aveți de mâncare mai mult decât
 „vă trebuie! De ce mințiți, zicând că maica voastră nu vă
 „poate hrăni? De ce păcătuți împotriva Cererei, care
 „a născocit legi sfinte, și împotriva drăguțului Bachus,
 „mângâietorul oamenilor? ²²⁸). Bogatele lor daruri nu a-
 „jung pentru păstrarea neamului omenesc? Cum vă lasă
 „inima să amestecați oasele cu poamele cele dulci pe
 „mesele voastre și să beți împreună cu laptele sângele
 „animalelor cari vi-l dau? Panterele și leii, pe cari le
 „numiți fiare sălbatice, se supun de nevoie pornirii lor
 „șiucid alte animale ca să trăiască. Voi sunteți de o
 „sută de ori mai sălbatici decât ele, căci împotriva in-
 „stinctului pe care vi l-a dat firea, vă dedați la asemenea
 „sălbatice mulțumiri fără nici o trebuință ²²⁹). Animalele
 „pe cari le mâncați nu sunt dintre cele cari mănâncă
 „pe altele. Voi nu mâncați pe fiarele carnivore, ci le
 „imitați. Pofta voastră vă îndeamnă spre cele nevinovate
 „și blânde, cari nu fac nimănui niciun rău, cari se țin
 „de noi, cari vă slujesc și pe cari le mâncați drept plată
 „pentru slujba lor”.

294. „Ucigașule împotriva firii! Dacă zici că ea te-a creat ca să mănânci pe semenii tăi, ființe în carne și în oase, cari simt și trăiesc ca și tine, stăpânește-ți oroarea ce-ți inspiră natura față de aceste prânzuri groaznice: ucide singur animalele, adică cu mâna ta, fără satâre, fără cuțite; sfășie-le cu unghiile cum fac leii și urșii; mușcă din bou și fă-l bucăți; înfige-ți ghiarele în pielea lui; mănâncă mielul de viu, mestecă-i carnea încă sân-

²²⁸) *Ceres* (*Cererea*) era în mitologia celor vechi, zeița producției agricole, iar *Bacchus* era zeul vinului.

²²⁹) Nu este indiscutabil dacă omul prin conformația gurii ar fi merit să fie numai vegetarian.

gerândă, bea-i sufletul odată cu sângele. Te cutremuri?
Nu ai curaj să-ți înfiți dinții în carnea încă vie?

„Om ticălos! Intâi omori animalul și după aceea îl mănânci, ca și cum ai vrea să-l ucizi de două ori, Nu e destul aceasta, nu-ți place carnea moartă, pânțele tău n'ar putea-o suferi: trebuie s'o schimbi prin foc, s'o fierbi, s'o frigi, s'o pregătești cu mirosuri cari s'o mai schimbe; ai trebuință de fabricanți de mezeluri, de bucătari, oameni cari să te facă să uiți crima și să îmbrace mortăciunile așa ca gustul tău, înșelat prin aceste prefaceri, să se îmbete de plăcere în fața unor cadvre pe cari altfel nici nu le-ai putea privi cu ochii”.

295. Deși această bucată e streină de subiectul meu, n'am putut rezista la plăcerea de a o transcrie și cred că puțini cititori vor fi supărați de aceasta.

296. De altfel, orice regim vor urma copiii voștri (cu condiție să-i deprindeți numai cu bucate comune și simple) lăsați-i să mănânce, să alerge și să se joace cât le place și fiți siguri că nu vor mânca niciodată prea mult și nu vor avea indigestiuni. Dacă însă îi țineți flămânzi mai toată vremea, când vor găsi un mijloc ca să scape de supravegherea voastră, vor căuta să câștige ce au pierdut și vor mânca până se vor umfla, până vor crăpa. Pofța noastră de mâncare este fără măsură numai pentru că voim să-i dăm alte reguli decât ale naturii. Punem totdeauna regulă, stabilim ce trebuie, adăogăm, tăiem și toate le facem cu cântarul în mână, dar acest cântar e făcut după închipuirea noastră, nu după nevoia stomacului. Mă întorc totdeauna la exemplele mele. La țărani se găsește totdeauna în cămară pâine și poame, iar copiii, ca și oamenii, nu știu ce este indigestiunea.

297. Dacă s'ar întâmpla, cu toate acestea, ca un copil să mănânce prea mult, lucru pe care nu-l cred cu puțință, — aplicând metoda mea, e ușor, prin jocuri pe gustul său, să-l oprești dela aceasta și ai putea să ajungi să-l lași cu totul nemâncat, fără ca să se gândească. Cum asemenea mijloace sigure și ușoare nu

sunt întrebuințate de institutor? Herodot povestește²³⁰⁾ că Lidienii, bântuiți odată de foamete grozavă, născociseră niște jocuri și alte petreceri cu cari își înșelau foamea și petreceau zile întregi fără să se gândească la mâncare²³¹⁾. Poate că institutorii voștri cei învățați au citit de o sută de ori acest pasagiu, fără să vază cum ar putea să-l aplice la copii. Imi va zice poate vreunul că niciun copil nu-și va lăsa bucuros mâncarea pentru ca să se ducă să învețe lecția. — Ai dreptate, nu mă gândisem la acest *joc*.

298. Simțul mirosului este pentru gust ceea ce este vederea pentru pipăit: îl previne, îl înștiințează despre modul cum trebuie să-l impresioneze cutare ori cutare substanță și-l face s'o caute sau s'o înlătore, după impresia pe care a primit-o mai dinainte. Am auzit că sălbaticii au mirosul cu totul altfel decât al nostru și judecă cu totul altfel mirosurile bune și cele rele. Cred că trebuie să fie așa. Mirosurile sunt niște senzațiuni slabe; ele impresionează mai mult imaginația decât simțul și ne interesează nu atât prin ele înseși, ci prin ceea ce așteptăm după ele²³²⁾. Admițând aceasta, e clar că gusturile unora deosebindu-se de ale altora prin modul de traiu, ei vor aprecia cu totul deosebit și savoarea și, prin urmare, și mirosul care anunță o savoare oarecare. Un

230) Herodot în Istorile sale (Cartea I § 94, trad. română de D. I. Ghica) zice: „Pe timpul Regelui Atis, se iscă o mare foamete în toată Lidia. Câtva timp Lidienii îl petrecură răbdând; pe urmă însă, fiindcă nu înceta foametea, deosebite remedii fură născocite de către diferitele persoane. Atunci s'ar fi descoperit jocurile de zaruri, de arșice și de minge și alte jocuri. Intr'o zi jucau ca să nu ceară de mâncare; a doua zi mâncau, încetând jocurile”.

231) Aci *autorul* notează: „Istoricii vechi au, în povestirile lor, lucruri pline de învățătură, chiar dacă faptele n'ar fi exacte. Noi însă nu știm să ne folosim de ele; căci critica erudită absoarbe tot; par'că ar fi mai important să fie faptul adevărat decât să tragem din el o învățătură folositoare. Oamenii cu minte trebuie să considere istoria ca o țesătură de fabule a căror morală e potrivită pentru om”.

232) E vorba aci de raportul între miros și gust.

Tătar va mirosi de sigur o ciosvârtă imputită de cal mort cu aceeași plăcere cu care un vânător de-ai noștri miroase o potârniche pe jumătate stricată²³³).

299. Cred că senzațiile noastre fără urmare²³⁴), cum este să miroși florile dintr'o grădină, nu au niciun preț pentru oamenii cari merg prea mult încât nu le mai place plimbarea și pentru cei cari nu muncesc, așa că nu pot să simtă plăcerea odihnei. Cei cari sunt totdeauna flămânzi nu cred să simtă mare plăcere mirosind niște parfumuri cari nu anunță nimic de mâncare.

300. Mirosul este simțul imaginației. Ațâțând nervii, trebuie să ațâțe și creierul; de aceea el înviorează pentru un moment puterile trupești și cu vremea le sleește. Efectele lui în amor sunt destul de cunoscute. Parfumul dulce al unui cabinet de toaletă nu este o cursă așa de slabă cum și-ar închipui cineva și nu știu dacă trebuie să feliicit sau să plâng pe omul înțelept și puțin sensibil care n'a simțit inima bătându-i când a mirosit florile pe cari iubita sa le poartă la piept.

301. Mirosul nu va fi deci foarte activ în copilărie, când imaginația, însuflețită de puține pasiuni, nu prea provoacă emoțiuni și când nu ai destulă experiență ca să prevezi cu un simț ceeace vei constata cu altul. Acest lucru se confirmă cu totul prin observație: e sigur că la cei mai mulți copii acest simț este obtuz și ca amețit. Aceasta nu însemnează că senzațiunea nu este în ei tot așa de fină și poate mai fină decât la oameni; dar ei nu unesc cu această senzațiune nicio idee și nu se impresionează lesne, nu simt plăcere sau neplăcere, nu le produce nici bucurie nici supărare, cum ni se întâmplă nouă. Cred că, fără să părăsesc sistemul meu și fără să cer ajutor anatomiei comparate a celor două sexe, se

233) Se știe că vânaturile se mănâncă stătute. Francezii obișnuiesc să păstreze mai multe zile și alte cărnuri.

234) Adică: fără urmare practică, după cari nu urmează un act de contact mai intim al corpului nostru cu un obiect.

va găsi lesne motivul pentru care femeile în general se impresionează mai viu de mirosuri decât bărbații.

302. Se zice că sălbatecii din Canada au din tinerețe mirosul așa de dezvoltat încât, măcar că au câini, nu se servesc de ei la vânatoare, ci sunt ei singuri câini. Imi închipuesc, în adevăr, că, dacă am crește pe copii ca să-și urmărească mâncarea precum câinele urmărește vânatul, am ajunge poate să le perfecționăm mirosul tot așa de mult. Dar nu văd ce folos mare ar trage din aceasta; poate numai ca să cunoască raportul între miros și gust. Natura a avut grijă să ne silească a înțelege aceste raporturi: a făcut ca acțiunea gustului să fie aproape nedespărțită de a mirosului, punând organele lor unul lângă altul și așezând în gură o comunicațiune imediată între ele, așa că nu putem gusta ceva fără să mirosim. Aș vrea numai ca aceste raporturi naturale să nu fie schimbate pentru a înșela pe un copil, punând, de exemplu, ceva cu miros plăcut pentru a ascunde gustul rău al unei doctorii, căci nepotrivirea între cele două simțuri este prea mare pentru ca să treacă nebagată în seamă; simțul mai activ absoarbe efectul celuilalt și copilul ia doctoria tot cu atât desgust. Acest desgust se întinde la toate senzațiile pe cari le are în același timp și mai târziu imaginația sa va deștepta gustul cel rău al doctoriei de câte ori va simți el gustul care însoțea doctoria. Astfel, un parfum foarte plăcut este pentru el un miros desgustător. Astfel precauțiunile noastre nesocotite măresc numărul senzațiilor neplăcute în paguba celor plăcute.

303. Imi rămâne să vorbesc în cărțile următoare despre cultura unui al șaselea simț, numit *simț comun*, nu atât pentru că este comun la toți oamenii cât pentru că rezultă din întrebuintarea bine regulată a celorlalte simțuri: el ne învață despre natura lucrurilor prin ajutorul tuturor înfățișărilor lor. Acest simț n'are deci un organ particular; stă numai în creeri și senzațiunile sale

pur interne se numesc *percepțiuni* sau *idei*²³⁵). După numărul acestor idei se măsoară întinderea cunoștințelor noastre: cu cât sunt mai limpezi, mai lămurite, cu atât vom avea un spirit mai just. Arta de a le compara între ele se numește *rațiune omenească*. Ceeace numeam „*rațiune sensibilă sau copilărească*” este formarea de idei simple prin ajutorul mai multor senzațiuni. Ceeace numesc „*rațiune intelectuală sau omenească*” este formarea de idei complexe prin ajutorul mai multor idei simple.

304. Socotind deci că metoda mea este metoda naturii și că nu m'am înșelat aplicându-o, constat că am adus pe elevul nostru prin ținutul senzațiunilor până la hotarele rațiunii copilărești. Cel dintâi pas pe care-l vom face dincolo trebuie să fie un pas de om. Înainte de a porni însă pe acest nou drum, să aruncăm un minut privirea asupra aceluia pe care l-am străbătut. Fiecare vârstă, fiecare stare a vieții are un fel de perfecțiune, un fel de maturitate proprie a ei. Am auzit vorbindu-se adesea despre un om format; să socotim un *copil* format: această vedere va fi mai nouă pentru noi și poate nu va fi mai puțin plăcută.

305. Existența ființelor desăvârșite este așa de săracă și de mărginită încât, când vedem numai ceeace este, nu suntem niciodată mișcați. Numai visurile împodobesc obiectele reale. Dacă imaginațiunea nu adaugă farmecul ei, plăcerea pe care o simțim se mărginește la organul pe care-l atinge și inima rămâne rece. Când vezi, toamna, pământul împodobit cu toate darurile lui îmbelșugate, ochiul admiră această bogăție; dar nu suntem mișcați, e mai mult reflexiune, într'aceasta, decât sentiment. Primăvara, câmpiile sunt aproape goale, nu

235) E o deosebire între sensul pe care-l dă Rousseau acestor cuvinte și cel din zilele noastre. În sec. XVII și XVIII cuvântul se aplica la orice fel de cunoștință. Astăzi se înțelege prin *percepțiune*: „cunoașterea lucrurilor și a proceselor cari produc în suflet senzațiuni” (Martig); iar prin *idee* sau *representare*: „icoana sufletească a lucrurilor pe cari acum nu le mai avem de față” (Martig).

sunt acoperite cu nimic, pădurile n'au umbră, verdeața d'abia mijeste ici și colo, și totuși sufletul este mișcat la această priveliște a naturii. Când vezi că firea renaște, par'că renaști și tu, totul ți se pare plăcut în jurul tău, îți simți ochii umezi de lacrimi de bucurie, aceste tovarășe ale voluptății cari însoțesc totdeauna orice sentiment plăcut. Priveliștea culesului de vie, ori cât ar fi de însuflețit, de viu, de plăcut, o vei vedea totdeauna cu răceală.

306. De ce această deosebire? La vederea primăverii, imaginația adaogă celelalte anotimpuri cari au să urmeze: la mugurii fragezi pe cari-i zărește ochiul, ea adaogă flori, fructe, umbră, câteodată chiar misterul pe care frunzișul poate să-l acopere. Ea unește într'un singur moment mai multe momente cari trebuie să se succedă și ne face să vedem nu atât obiectele cum vor fi, ci cum am dori să fie, pentrucă poate să le aleagă. Toamna, dimpotrivă, vezi numai cecece este. Dacă vrei să te duci cu gândul la primăvară, iarna te oprește și imaginațiunea pătrunsă de frig, înghiață pe zăpadă și pe promoroacă.

307. Așa se explică farmecul pe care-l simți admirând un copil frumos în locul unui om matur chiar desăvârșit. Când ne uităm cu adevărată plăcere la un om? Când amintirea faptelor sale ne face să mergem îndărăt în viața lui și-l întinerește, oarecum, în ochii noștri. Dacă suntem siliți să-l considerăm numai cum este sau cum va fi la bătrânețe, orice plăcere dispare la ideea naturii care se înclină spre sfârșit. Nu ne place să vedem un om care se duce repede spre mormânt și imaginea morții face ca totul să fie urit.

308. Când însă îmi închipuesc un copil de 10—12 ani, sănătos, voinic, bine făcut pentru vârsta sa, nu se naște înaintea mea nicio idee neplăcută, fie pentru prezent, fie pentru viitor. Il văd că fierbe, îl văd vioiu, nestămpărat, fără grijă, fără prevedere silnică pentru viitor, ocupat întreg de starea sa actuală și bucurându-se de o deplinătate de viață care par'că iese afară din

el²³⁶). Il văd apoi într'o altă vârstă, exercitându-și simțurile, spiritul, puterile cari se dezvoltă în el din zi în zi și despre cari dă noi probe în fiecare moment. Il văd copil și-mi place; mi-l închipuiesc om și-mi place și mai mult. Sângele lui vioiu pare că înviorează și pe al meu; cred că trăiește în viața lui și tinerețea lui mă întinerește.

309. Dar când sună ceasul, ce schimbare! Deodată ochii nu-i mai strălucesc, veselia i se duce: adio bucurie! adio jocuri nebunaticice! Un om sever și supărat îl ia de mână și-l duce cu dânsul, zicându-i cu gravitate: *Haide, domnule!* În camera în care intră zăresc cărți. Cărți! Ce mobilă urită pentru vârsta lui! Bietul copil se lasă să fie târît, aruncă o privire de regret la tot ce-l înconjoară, tace și pleacă, cu ochii plini de lacrimi pe cari nu cutează să le verse, cu pieptul plin de suspine pe cari e silit să le înăbușe.

310. „O tu, care n'ai să te temi de așa ceva; tu pentru care viața nu este supărătoare și plicticoasă; tu care vezi făcându-se ziuă fără să fii îngrijorat și înoptându-se, fără să fii nerăbdător; tu care-ți numeri ceasurile după petreceri; vino, fericitul, vino, dragul meu elev, ca să mă consolezi prin prezența ta de plecare a acestui nenorocit! Vino!...” Vine. Când se apropie, simt o mișcare de bucurie pe care o împărtășește și el. Și-a găsit prietenul, camaradul său, tovarășul său de jocuri. Când mă vede, e sigur că nu va sta mult timp fără să se distreze. Nici unul din noi nu e supus celuilalt, dar ne învoim totdeauna și nu ne găsim cu nimeni mai bine decât împreună.

311. Figura sa, ținuta sa, înfățișarea sa arată siguranța și mulțumirea; sănătatea îi strălucește pe față; mersul său sigur îi dă o înfățișare de forță; pielea obrazului, delicată încă, dar nu spălăcită, nu are moliciunea pielii femești; aerul și soarele i-au dat semnele ono-

236) „Viața care pare că iese afară din el” — perifrază care exprimă neologismul: *exuberantă*.

rabile ale sexului său; mușchii, încă rotunzi, încep să arate câteva trăsături ale unei fizionomii în formare; ochii săi, pe cari nu-i aprinde încă focul sentimentului, au toată seninătatea nativă²³⁷), întristări lungi nu i-au întunecat privirea; lacrimile nu i-au sbârcit obraji. Priviți în mișcările sale repezi, dar sigure, vioiciunea vârstei, hotărîrea independenței, experiența exercițiilor repetate. Are înfățișarea deschisă și liberă, dar nu obraznică nici mândră; privirea sa, care nu a stat pironită pe cărți, nu-i cade pe stomac; n'ai trebuință să-i zici: „sus capul!”, căci nici rușinea nici teama nu l-au făcut niciodată să-l lase în jos.

312. Să-l poftim în mijlocul adunării. Examinați-l, domnilor, întrebați-l cu toată încrederea; nu vă temeți nici că va fi supărat, nu vă temeți nici de flecăriia lui, nici de întrebări indiscrete. Să nu credeți că n'are să vă lase în pace, că va cere să se ocupe toate lumea de el și că nu veți mai putea să scăpați de dânsul *glu*

313. Nu v'așteptați nici să vă spuie cuvinte frumoase, să repete ceace l-am învățat; așteptați numai adevărul naiv și simplu, fără podoabă, fără pregătire, fără vanitate. Va spune răul ce a făcut sau pe cel pe care-l gândește, tot cu atâta sinceritate ca și binele, și nu-l va preocupa de loc cum veți judeca spusele lui; se va folosi de cuvânt în toată simplitatea lui primitivă²³⁸).

314. Părinții obișnuiesc să prevadă numai bine pentru copiii lor, dar apoi le pare rău de grămada de prostii care mai totdeauna vine să dărâme speranțe întemeiate pe un cuvânt fericit ce vine întâmplător copiilor pe limbă. Dacă elevul meu te face rar să ai asemenea speranțe, nu-ți va produce niciodată o asemenea părere de rău, căci nu va spune niciodată o vorbă de prisos și nu va flecări când știe că nu va fi ascultat. Ideile sale sunt mărginite, dar lămurite: dacă nu știe nimic pe dinafară, știe mult prin experiență; dacă citește în carte mai rău

237) Din naștere.

238) Adică: cuvântul să exprime gândirea pe de a'tregul.

ca alt copil, citește mai bine în cartea naturii; el nu are spiritul în limbă, ci în cap: are mai puțină memorie și mai multă judecată; vorbește o singură limbă, dar înțelege ce vorbește; în fine, dacă nu știe să *spună* așa de bine ca alții, în schimb știe să *facă* mai bine decât ei.

315. Nu știe ce este rutină, uz, obișnuință. Ceeace a făcut ieri n'are nicio influență pentru ce va face azi²³⁹). Nu urmează niciodată o formulă, nu se va supune autorității nici exemplului și nu lucrează nici nu vorbește altfel decât cum îi vine la socoteală. De aceea nu așteptați dela el cuvântări învățate pe dinafară nici maniere studiate, ci numai expresiunea fidelă a ideilor sale și o purtare care se naște din propriile sale porniri.

316. Veți găsi că are câteva noțiuni morale cari se raportă la starea sa actuală, dar nici una despre starea relativă a oamenilor. La ce i-ar servi asemenea idei, de vreme ce copilul nu e încă membru activ al societății? Vorbiți-i despre libertate, despre proprietate, chiar despre convențiune: poate să știe. Știe de ce lucrul lui este al lui și de ce lucrul altuia nu este al lui. Afară de acestea nu mai știe nimic. Dacă-i vorbiți despre datorie, despre supunere, nu va înțelege nimic. Porunciți-i ceva, și nu va pricepe. Spuneți-i însă așa: „Dacă-mi faci plăcerea cutare, îți voi face și eu la ocazie” și îndată se va grăbi să vă satisfacă, fiindcă e totdeauna doritor să-și întindă domeniul său și să dobândească asupra voastră drepturi pe cari le știe inviolabile. Poate că nu va fi supărat să aibă și el un loc între oa-

---

239) Aci *autorul* pune nota următoare: „Obișnuința te stăpânește din pricina lenei, și cu cât te lași, cu atât se mărește lenea. Iți vine mai lesne să faci cum ai mai făcut, mergi mai ușor pe un drum bătut. De aceea bătrânii și oamenii silnici sunt mai mult sclavi ai obișnuinței; ea are mai puțină influență asupra tinerilor și asupra oamenilor iuți. Numai sufletele slabe se împacă cu obișnuința și ea le mai slăbește din zi în zi. Copiii să fie obișnuiți cu un singur lucru: a se supune necesității lucrurilor; oamenii maturi să aibă o singură obișnuință: a se supune rațiunii. Orice altă obișnuință e un viciu”.

menii în vârstă, să însemneze și el ceva; dar, dacă are acest gând, atunci a ieșit din natură și atunci se vede că nu ți-ai luat dinainte toate măsurile necesare împotriva vanității.

317. Din parte-i, dacă are trebuință de un ajutor, îl va cere dela oricine i-ar ieși în cale; s'ar adresa regelui ca și servitorului său, căci toți oamenii sunt egali în ochii săi. Vedeți; după modul cum cere, el simte că nimeni nu-i datorează nimic; știe că ceea ce cere i se dă din bună-voință. Știe de asemenea că umanitatea ne îndeamnă să fim bine voitori. Expresiunile sale sunt simple și laconice. Glasul său, privirea, gestul sunt al unui om care e obișnuit și cu primirea și cu refuzul. Nu e nici umilit și târător ca un sclav, nici poruncitor ca un stăpân; vedem numai încrederea modestă în semenul său, nobila mulțumire de a fi liber, fiind însă în același timp sensibil și slab, cerând ajutorul unei ființe libere, dar puternice și binefăcătoare. Dacă îi faceți ceea ce vă cere, nu vă va mulțumi, dar va ști că a contractat o datorie. Dacă-l refuzați, nu se va plânge nicidecum, nu va insista; știe că e de prisos. Nu va zice în gând: „M'a refuzat”, ci: „Nu se putea face”. Și, cum am mai spus, nu se răvrătește nimeni împotriva necesității.

318. Lăsați-l singur, liber, priviți la el, fără să-i spuneți nimic. Observați ce va face și cum se va purta. Neavând trebuință să-și probeze sieși că este liber, nu va face niciodată nimic nesocotit, ci numai ca un act de stăpânire asupra sa: nu știe că e totdeauna stăpân pe sine? E iute, ușor, bine dispus; toate mișcările lui au vioiciunea vârstei, dar nu e niciuna fără un scop. Când vrea să facă ceva, nu va întreprinde niciodată nimic mai presus de puterile sale, căci le-a încercat și le cunoaște bine. Faptele sale sunt totdeauna potrivite cu scopurile ce urmărește și rar va face ceva fără să fie sigur de izbândă. Privirea lui va fi atentă și observatoare; nu va întreba mereu prosteste pe alții despre tot ce vede, ci va cerceta însuși ca să afle ceea ce vrea să știe, înainte de a întreba. Dacă se găsește în încurcături neprevăzute,

se va turbura mai puțin decât alții; dacă va fi în primădie, ~~ce~~ va înfricoșa de asemenea mai puțin. De vreme ce imaginațiunea lui este încă inactivă și prin nimic nu i-a fost pusă în lucrare, el vede numai ceea ce este, prețuște pericolele după cum sunt și-și păstrează totdeauna sângele rece. Necesitatea l-a apăsât prea des pentru ca să se mai revolte în contra ei. Fiindu-i supus dela naștere s'a învățat cu ea și e totdeauna gata la orice.

319. Lui îi e tot una dacă lucrează sau dacă petrece; nu simte nicio diferență între jocuri și ocupațiuni. În tot ce face, pune un interes care-ți provoacă râsul și o libertate care-ți place și care arată și felul său de gândire și sfera sa de cunoștințe. Este ceva plăcut și încântător să vezi un copil frumos, vioiu și vesel, mulțumit și liniștit, cu înfățișarea deschisă și răsătoare, să-l vezi că face, jucându-se, lucrurile cele mai serioase sau să-l vezi ocupat foarte serios cu distracțiunile cele mai neînsemnate.

320. Vreți acum să-l judecați prin comparație? Puneți-l la un loc cu alți copii și lăsați-l acolo. Veți vedea îndată care este cel mai bine format în adevăr, care se apropie mai bine de perfecțiunea vârstei sale. Printre copiii din oraș, el este cel mai îndemânic, dar și cel mai puternic. Printre copiii dela țară, el e tot așa de puternic ca ei, dar îi întrece în iscusință. În tot ce este potrivit cu vârsta sa, el judecă, raționează, prevede mai bine decât toți. Dacă e vorba de a face ceva, de a alerga, de a sări, de a mișca diferite obiecte din loc, de a ridica greutatea, de a aprecia distanțele, de a inventa jocuri, de a lua premii, ai zice că natura îi stă la poruncă, așa de bine știe să potrivească toate după voința sa. Par'că e făcut să conducă, să governeze pe egalii săi; talentul, experiența îi țin loc de drept și de autoritate. Imbrăcați-l cu orice haină și numiți-l cum veți voi, n'are a face, el va fi întâi peste tot, va fi pretutindeni conducătorul celorlalți: totdeauna aceștia vor simți superioritatea lui asupra lor; fără să

poruncească, va fi stăpân, iar ei, fără să creadă că se supun, se vor supune.

321. Ajuns la maturitatea copilăriei, el a trăit ca un copil și nu și-a plătit perfecțiunea, la care a ajuns, micșorându-și fericirea; dimpotrivă, amândouă s'au ajutat între ele. A dobândit toată rațiunea vârstei sale și totuși a fost fericit și liber pe cât i-a îngăduit constituțiunea sa. Dacă secera fatală ar tăia într'insul floarea speranțelor noastre, n'am avea să plângem deodată și vieța și moartea lui, nu ne-am mări durerea prin aducerea aminte a durerilor pe cari i le-am pricinuit noi. Vom zice: S'a bucurat cel puțin de copilărie, nu i-am răpit nimica din ce i-a dat natura.

322. Neajunsul cel mare al acestei educațiuni este că o înțeleg numai oamenii cu vedere clară, pe când cei mulți văd un simplu ștregar într'un copil educat cu atâta grijă. Preceptorul se gândește mai mult la interesul său decât la al școlarului; el trebuie să probeze că nu-și pierde vremea și că merită banii ce i se dau. De aceea îl pregătește cu lucruri cari se pot arăta ușor oricând ar voi. Ii pasă mai puțin să-l pregătească cu ceeace-i folosește decât cu ceeace se vede lesne. Fără alegere, fără critică, încarcă mintea bietului copil cu o sumă de lucruri de prisos. Când copilul e să fie examinat, îl silește să-și arate toată marfa; o desfășoară frumușel, toată lumea e mulțumită, iar el își strânge bocceaua cu nimicuri și pleacă. Elevul meu, nu e așa de bogat, el n'are boccea s'o deslege, el n'are altceva de arătat decât pe sine însuși. Dar nu e de ajuns să vezi un copil, ca și un om de altfel, într'un singur moment. Unde sunt observatorii cari să poată, dela cea dintâi ochire, să prinză trăsăturile caracteristice? Există, dar foarte puțini: între o sută de mii de părinți poate că nu vei găsi unul din aceștia.

323. Intrebările prea numeroase plictisesc pe toată lumea și fac silă; cu atât mai mult pe copiii. După câteva minute, atențiunea lor e obosită: nu mai ascultă ce-i întreabă examinatorul încăpățânat și răspund la întâm-

plare. Acest chip de a-i cerceta este zadarnic și pedant. Adesea un singur cuvânt prins ca din sbor zugrăvește simțirea și spiritul lui mai bine decât cine știe ce lungi vorbiri; dar să băgați de seamă ca acest cuvânt să nu fie nici auzit dela altceineva nici produs de întâmplare. Trebuie să ai singur multă judecată pentru ca să poți aprecia pe a copilului.

324. Am auzit pe răposatul milord Hyde povestind că un amic al său, întors din Italia după o lipsă de trei ani, a voit să vadă ce progrese făcuse fiu-său, în vârstă de vreo nouăzeci ani. Se duc într-o seară să se preumbe cu guvernorul și cu băiatul pe o câmpie unde niște școlari se jucau cu smeul. Tatăl, în treacăt, întreabă pe băiat: *Unde este smeul a cărui umbră se vede colo?* Fără să stea la îndoială, fără să ridice capul, copilul zise: *Pe drumul cel mare.* În adevăr, adaogă milord Hyde, drumul era între soare și noi. Tatăl, la acest cuvânt, îmbrățișă pe copil și, terminându-și cu aceasta examenul, nu mai zise nimic. A doua zi, trimise guvernorului un act prin care îi constituia și o pensiuine viageră²⁴¹) pe lângă leafă.

326. Ce om, părintele acesta!²⁴²). Și ce copil! Ches-tiunea era tocmai potrivită cu vârsta, răspunsul era simplu; dar observați ce judecată lămurită la acest copil²⁴³).

241) *Pensiuine viageră* este o sumă care se plătește unei persoane pe tot timpul vieții sale. Această pensiuine se poate plăti de stat sau de particulari.

242) Sallwürk ne spune în notă că copilul de care e vorba aici era Conte Ludovic de Gisors, singurul fiu al Mareșalului de Belle Isle [după o scrisoare a lui Rousseau către M-me Latour (26 Sept. 1762)]. Tânărul conte laudat de Rousseau a fost rănit în bătălia dela Kraefeld (1758) și a murit în urma acestei răni. La acesta face aluzie Rousseau și în V § 364. Insușirile spiritului și ale caracterului său precum și virtuțile sale militare sunt laudate de toți contemporanii săi.

243) Sallwürk dă, după Raumer, caracteristica băiatului de 12 ani, așa cum l-a format Rousseau: „Un băiat sănătos, robust, dibaciu, spiritual, dresat metodic pentru viața pur pământescă și

Astfel elevul lui Arostotel domesticea acel vestit cal pe care nu-l putea încăleca nici un călăreț²⁴⁴).

---

pentru independența rece, un caraib franțuzit sau un francez caraibit, fără fantazie, fără poezie, fără iubire, fără Dumnezeu”.

244) Aluzie la o legendă din viața lui Alexandru cel mare. Copil încă, Alexandru, care fusese instruit de marele filozof grec Aristoteles, a îndrăsnit să încalece pe un cal de care nu îndrăsnea să se apropie nimeni. Acest cal este înfățișat de legendă ca având un corn în frunte. E vestitul *Bucefal*, *Ducipal* din poveștile și cântecele poporane românești.

$$\begin{array}{r} 24 \\ \hline 340 - \sqrt{2} \\ 172 \\ \hline 168 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 28 + \\ \hline 55 \\ 83 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 420 - \\ 344 \\ \hline = 76 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 168 - \\ 83 \\ \hline = 85 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 85 + \\ \hline \textcircled{76} \\ 161 \end{array}$$

CARTEA III-a

CUPRINSUL

Copilul de 12 ani (1—2). Excedentul forțelor copilului față de trebuințele lui; întrebuințarea acestor forțe ca să acumuleze cunoștințe pentru viitor (3—6). Alegerea cunoștințelor; utilitatea (7—10). Curiozitatea (11). Observarea soarelui (12—13). Elevul să fie pus față de realitatea naturii, nu de vorbele cărților (14—15). Invățământul geografiei (16—21). Descoperirea adevărului de către elevi (22). Iarăși observarea soarelui (23—25). Observarea naturii, nu a aparatelor didactice (26—28). Invățământul geografiei (29—31). Scopul învățării nu trebuie să fie a da cunoștințe, ci a forma spiritul elevului (32—37). Lecțiuni despre magnetism; partea educativă alături cu instrucțiunea (38—59). Busola (51). Invățământul fizicii; întrebuințarea instrumentelor și a mașinilor; căutarea legilor naturii (52—59). Utilitatea ca criteriu în alegerea cunoștințelor ce trebuiesc date copiilor (60—69). Elevul să pătrună toate cunoștințele ce i se dau (70—71). Lecțiunile despre orientare (72—79). Invățământul chimiei (80—93). Deșteptarea interesului copilului pentru a urmări raportul dintre cauze și efecte (94—97). „Robinson Crusoe” singura carte ce trebuie dată copilului (98—101). Meșteșugurile. Prejudecățile în privința lor. Partea lor educativă (102—114). Raporturile între îndelnicirile omenești; schimbul; moneda (115—121). Luxul (122—126). Folosul exemplelor și rostul metodei întrebuințate (127—130). Nevoile oamenilor și satisfacerea lor în mod natural (131—134). Egalitatea; munca, o datorie socială (135—137). Invățământul lucrului manual și al meșteșugurilor. Alegerea unui meșteșug (138—147). Inclinațiile și

talentele; spiritul de imitație. Greutatea de a cunoaște adevăratele dispoziții ale unui copil (148—150). Meseriile și sexele (151—156). Invățământul unei meserii (157—163). Importanța educativă a meseriilor (164—165). Formațiunea ideilor, a judecăților și a raționamentelor; rolul învățătorului (166—187). Rezumat și caracterizarea educației dintre 12 și 15 ani (188—194).

---

1. Până în vremea adolescenței, viața este plină de slăbiciuni; totuși, în cursul acestei prime părți a vieții, este un moment când forțele au ajuns să întrecă trebuințele și astfel animalul, deși este tot slab, dacă-l considerăm *in mod absolut*, este *relativ* destul de puternic. Neavând încă dezvoltate toate trebuințele sale, puterile îi sunt mai mult decât îndestulătoare pentru câte trebuințe are. Ca om, ar fi foarte slab; ca copil, e foarte puternic.

2. De unde vine slăbiciunea omului? Din nepotrivirea între puterea sa și între dorințele sale¹⁾. Suntem slabi din pricina pasiunilor noastre, fiindcă natura ne-a dat mai puține puteri decât ne-ar trebui pentru ca să le satisfacem. Dacă, prin urmare, îți impuținezi dorințele, îți mărești puterile. Acel care *poate* mai mult decât *dorește*, însemnează că are putere *de prisos*, este puternic, fără îndoială. Acesta este al treilea stadiu al copilăriei și despre acesta vreau să vorbesc acum. Îl numesc tot *copilărie*, fiindcă nu am un cuvânt mai potrivit, fiindcă această vârstă se apropie de *adolescență* și nu este încă vremea *pubertății*²⁾.

3. La 12 sau 13 ani, puterile copilului cresc mai repede decât trebuințele lui. Cea mai violentă, cea mai puternică trebuință nu s'a arătat; organul ei este oarecum nedesăvârșit și așteaptă par'că dela voința lui porunca de a se manifesta. Nu-i pasă mult de schimbarea aerului

---

1) Aceeași chestie în Cartea II-a § 16 și 21.

2) Pubertate: vârsta nubilă. Vezi și § 1 din Cartea II-a

și a anotimpurilor, căldura corpului său tânăr îi ține loc de haină, pofta de mâncare înlocuește buna pregătire a bucatelor, căci îi priesc toate mâncările hrănitore; dacă-i e somn, se culcă pe jos și doarme; găsește oriunde tot ce-i trebuie, căci nu-l chinuște nicio trebuință pornită din închipuire. Nu-i pasă de ce zice lumea. Dorințele sale nu merg mai departe decât până unde i se întind brațele. Nu numai că este îndestulător pentru sine, dar are puteri mai mari decât îi trebuie: numai în acest timp în toată viața sa, se va afla într'o asemenea situație.

4. Prevăd obiecțiunea ce-mi puteți face. De sigur, nu veți zice că copilul are mai multe trebuințe de cât socotesc eu; dar veți tăgădui că are forța pe care i-o atribuii. Cu aceasta, pierdeți din vedere că eu vorbesc despre *elevul meu*, nu despre acele păpuși mișcătoare cari călătoresc dintr'o odaie într'alta, cari cultivă plante într'un ghiveciu și duc în spinare greutatea de carton. Imi veți spune că un copil nu poate să aibă puterea de a munci ca un bărbat, înainte de vârsta bărbăției; că forța vitală pregătită în anumite vase ale sângelui și răspândită în tot corpul, numai ea poate să dea consistența mușchilor, activitatea și încordarea lor, din care ies adevărate forțe. Faceți filozofie din cabinet, iar eu mă întemeiez pe experiență. Văd la țară băieți cari ară, prășesc, țin coarnele plugului, urcă în căruță un butoi cu vin, mână caii ca și tatăl lor; i-ai crede bărbați, dacă sunetul glasului lor nu ar arăta că sunt încă copii. Chiar în orașe, sunt lucrători tineri, fierari, lăcătuși, potcovari, pe cari îi vezi tot așa de puternici ca și meșterii și cari ar fi tot așa de pricepuți, dacă i-ai fi pregătit mai din vreme. De sigur că este o deosebire între ei, dar susțin că este mai mică decât aceea dintre dorințele învăpăiate ale omului și dintre trebuințele limitate ale copilului. Și aici vorbesc nu numai de puterile trupești, ci mai ales de puterea minții, care înlocuește pe unele și le îndrumază pe toate.

+ 5. Acest interval în care individul poate mai mult

decât dorește, deși nu are forța cea mai mare, vorbind în mod absolut, este, cum am zis, timpul celei mai mari forțe relative a lui. Este momentul cel mai prețios al vieții și care vine numai o singură dată: e foarte scurt și cu atât mai scurt cu cât ar trebui să fie întrebuințat mai bine.

6. Ce va face dar individul cu acest prisos de facultăți și de forță, prisos care mai târziu îi va lipsi³⁾. Il va întrebuința în vederea nevoii viitorului: copilul vornic va face proviziuni pentru omul slab. Aceste economii nu le va pune nici în lăzi cari ar putea să-i fie furate, nici în hambare cari ar putea să se strice: ci va căuta să se facă cu adevărat stăpân pe ele, punându-le în brațele sale, în capul său, într'un cuvânt în ființa sa. Aceasta este dar vremea muncii și a studiilor. Observați că alegerea n'o fac eu după voie, ci o impune însăși natura.

7. Inteligența omenească e mărginită. Nu numai că un om nu poate să știe tot, dar nu poate să știe nici puținul pe care-l știu toți oamenii. Orice propozițiune falsă trebuie să aibă o contrarie adevărată; deci numărul adevărilor și al erorilor este nesfârșit. Se impune deci o alegere a lucrurilor cari trebuie învățate precum și a timpului în care ar fi mai bine să se învețe. Dintre marele număr de cunoștințe pe cari le putem dobândi, unele sunt false, altele sunt nefolositoare, altele slujesc să hrănească mândria celui ce le posedă. Numai un mic număr dintre ele cari contribuie în adevăr la binele nostru, numai acelea sunt vrednice de cercetările înțeleptului și prin urmare de ale copilului pe care vrem să-l facem înțelept. N'avem zor să cunoaștem tot ce se poate cunoaște, ci numai ce este folositor.

8. Din micul număr de care vorbim, trebuie să mai lăsăm deoparte adevărurile acelea cari cer, pentru pri-

3) Sallwürk notează aci o frază din Herbart care exprimă aceeași idee: „Tânărul dobândește o creștere de puteri, însă și neliniște. El nu poate lucra nimic și de aceea poetizează”.

ceperea lor, o inteligență cu totul formală, pe acelea cari presupun cunoașterea raporturilor omului, neînțelese de un copil)⁴⁾, în fine pe acelea cari, deși adevărate în sine, ar putea să îndemne pe unele suflete neexperimentate să-și facă idei greșite despre alte chestii.

9. Suntem deci închiși într'un cerc strimt cu privire la ființa lucrurilor; dar e grozav de mare pentru spiritul unui copil sfera pe care o închide acest cerc. Ce mâna îndrăsneată a cutezat să dea la o parte pânza care acopere inteligența omenească? Zadarnicile noastre învățături sapă prăpăstii adânci în jurul nefericitului copil. Ascultă tu, care-l vei duce de mână pe aceste poteci primejdioase, care vei da la o parte dinaintea ochilor săi perdeaua sfântă a naturii! fii cu frică, încredințează-te bine de capul lui și de al tău, bagă de seamă să nu se învârtască ori unul ori altul ori poate amândouă! Păzește-te de atracțiunea înșelătoare a minciunii și de aburii îmbătători ai mândriei! Adu-ți aminte, adu-ți aminte fără încetare că neștiința n'a făcut niciodată rău, că numai eroarea e rău-făcătoare și că nimeni nu se rătăcește când nu știe, ci când crede că știe.

10. Ați putea să încercați și să măsurați dezvoltarea inteligenței copilului după progresele pe cari le face în geometrie. Băgați însă de seamă că, îndată ce poate să deosebească ce e folositor de ce nu este, va trebui să aveți mare meșteșug ca să-l puteți îndrepta spre studii speculative⁵⁾. Dacă vreți să-l faceți a căuta o medie proporțională între două linii, faceți așa ca să aibă trebuință a găsi un pătrat egal cu un dreptunghi dat. Dacă ar fi vorba de două medii proporționale, ar trebui întâi să-l faceți să se intereseze de problema duplicării cubului⁶⁾

4) Vezi § 192 din aceeași Carte și § 37 din Cartea IV-a.

5) Teoretice.

6) Această problemă azi nu se mai obișnuiește în lecțiile de geometrie. Iată, după „Enciclopedia Franceză”, explicarea ei: *Problema duplicării cubului* caută latura unui cub care are volumul îndoit decât al unui cub a cărui latură este dată. Problema aceasta

ș. a. m. d. Iată cum ne apropiem, în mod gradat, de noțiunile morale cari deosebesc binele de rău. Până aci am cunoscut o singură lege: necesitatea; acum ne uităm la ce este util; mai târziu vom ajunge la ce este potrivit și bine.

11. Aceeași pornire însuflețește deosebitele facultăți ale omului. După activitatea corpului, care vrea să se desvolte, urmează activitatea minții, care vrea să se instruiască. La început copiii sunt numai neastâmpărați; apoi se fac curioși. Această curiozitate bine condusă este mobilul vârstei de care vorbim acum. Să deosebim însă totdeauna înclinările cari vin dela natură de acelea cari vin dela vorba lumii. Una este pornirea de a ști pentru ca lumea să te crează învățat; este alta pornirea care naște din curiozitatea firească a omului pentru tot ce-l interesează de aproape sau de departe. Având dorință înăscută de a trăi bine și neputând să îndestuleze cu totul această dorință, omul caută neconținut mijloace noi pentru acest scop. Acesta este primul principiu al curiozității, principiu firesc, care însă se desvoltă numai pe măsură ce ni se desvoltă pasiunile și ni se luminează mintea. Inchipuiți-vă un filozof exilat într'o insulă pustie, având instrumente și cărți și fiind sigur că va petrece acolo tot restul vieții sale. Acesta nu se va încurca să studieze lumea, nici legile atracțiunii, nici calculul diferențial, nu va deschide poate nicio carte în toată viața sa; dar își va cerceta insula până la cel mai îndepărtat colț oricât de mare ar fi ea. Să depărtăm deci dintre primele noastre studii cunoștințele spre cari nu îndeamnă pe om o înclinare firească și să ne mărginim la acelea pe cari instinctul ne îndreaptă să le căutăm.

a fost pusă întâia oară în timpul războiului peloponeziac, când a bântuit acea groază ciumă în Atena. Intrebând oracolul din Delos, acesta a răspuns: „dublați altarul”. Altarul era în formă de cub. Legenda spune că atunci Atenienii au dublat dimensiunile lineare ale altarului și ciuma a continuat. Consultat din nou, oracolul a răspuns că trebuia să dubleze *volumul* altarului.

12. Insula neamului omenesc este pământul; obiectul cel mai strălucitor pentru ochii noștri este soarele. În data ce începem a ne depărta de noi înșine, observațiile noastre trebuie să se îndrepteze spre unul și spre celălalt. Filozofia mai tuturor popoarelor sălbatice se ocupă numai cu niște închipuite împărțiri ale pământului și face din soare Dumnezeu.

13. Veți zice poate că am sărit prea departe. Adineauri ne ocupam numai cu ceea ce ne atinge și ne înconjoară de aproape; iar acum iată-ne de odată străbătând globul pământesc și alergând la extremitățile universului. Acest lucru se datorește progresului forțelor noastre și înclinării spiritului nostru. Fiind în stare de slăbiciune și cu puteri neîndestulătoare, eram cu totul ocupați de grija de a ne păstra și ne mărgineam în noi înșine; fiind acum mai tari și având putere multă, dorința de a ne întinde ființa noastră ne poartă afară din noi și ne face să ne ducem cât se poate mai departe; dar, de vreme ce lumea intelectuală ne este încă necunoscută, cugetarea noastră nu poate merge mai departe decât ochii, și înțelegerea noastră nu poate trece dincolo de spațiul de care își poate da seama.

14. Să ne schimbăm deci senzațiunile în idei, dar să nu sărim deodată dela obiecte sensibile la obiecte intelectuale⁷⁾; numai prin cele dintâi trebuie să ajungem la celelalte. De aceea omul să se conducă totdeauna de simțuri în primele operațiuni ale spiritului. Singura carte să fie lumea, singura învățătură să fie faptele. Copilul care citește nu cugetă, ci numai citește; nu dobândește cunoștințe, ci învață cuvinte.

15. Dacă faci pe școlarul tău să observe fenomenele naturii, îl vei face curând curios; dar dacă vrei să-i întrești curiozitatea, nu te grăbi să i-o mulțumești⁸⁾. Apro-

7) Pasul următor se vede la § 166. *Sallwürk* observă că în toate chestiile de psihologie Rousseau urmează pe Locke.

8) *Sallwürk* amintește că și Locke vorbește despre curiozitate (secțiunea XVI § 121 și urm. trad. fr. din 1821 vol. II): „Trebuie

pie-l de chestiuni și lasă-l să răspundă singur. Să-și în-
temeieze ceea ce știe nu pe ceea ce i-ai spus tu, ci pe
ceea ce a înțeles el; să nu învețe știința, ci s'o găsească. x
 Dacă faci ca, în spiritul lui, autoritatea să ia locul ra-
 ționii, copilul nu va mai raționa și va ajunge jucăria
 părerilor altora.

16. Vrei să-l înveți geografia și cauți globuri și
 hărți. Ce de nimicuri! Pentru ce îi dai chipuri pe hârtie?
 De ce nu începi arătându-i chiar obiectul, ca să știe
 despre ce-i vorbești?

17. Când vezi un frumos apus de soare, te duci la
 preumblare într'un loc unde orizontul este bine deschis
 pentru ca să revază soarele apunând. Bagi de seamă
 obiectele cari ți-arată locul unde se apropie de sfințit.
 A doua zi, ca să respiri aer curat, te întorci în același
 loc înainte de răsăritul soarelui. Vezi niște raze subțiri
 ce-i prevestesc ivirea, apoi roșeața se mărește și limbi
 de foc aprind tot răsăritul. Multă vreme aștepti să se
 arate; acuși-acuși ți se pare că-l vezi: în sfârșit... iată-l!
 Dintr'un punct strălucitor pornește lumina care umple
 tot spațiul; perdeaua nopții se subțiază din ce în ce
 până dispăre. Omul își dă seama de locul unde se află
 și-l găsește mai frumos. Verdeța s'a înviorat peste noapte,
 zorii zilei cari o luminează, razele soarelui, cari o po-
 leesc cu fire de aur, o arată acoperită de picături stră-
 lucitoare de rouă în cari se oglindesc colori felurite ca
 ale curcubeului. Păsările se adună în coruri și slăvesc
 prin cântecele lor pe părintele firii; niciuna nu tace
 acum; iar ciripitul lor, nu încă destul de puternic, ți se
 pare mai mângâios decât în celelalte ceasuri ale zilei;
 înțelegi că toate victămile s'au deșteptat după un somn
 întăritor. Aceste împrejurări îți arată frăgezimea naturii

să căutăm a desvolta curiozitatea într'inșii nu numai pentru că ea
 ne face să avem speranță bună despre acela care o arată, ci și pentru
 că este un *excelent mijloc* pe care natura l-a dat oamenilor pentru
 ca să gonească ignoranța cu care ei vin pe lume". In paragrafele
 următoare Locke vorbește despre mijloacele de a o desvolta.

și te pătrunde până în suflet. Te bucuri de o jumătate de ceas de încântare, de o priveliște așa de măreață, așa de frumoasă, așa de desfătătoare încât chiar omul cel mai nesimțitor s'ar simți cu totul emoționat.

18. Entuziasmat de ceea ce vede, învățătorul spune și copilului, căci crede că va fi impresionat și copilul când va băga de seamă ce simte învățătorul său. Prostie curată! Frumusețea priveliștii din natură stă în inima omului; ca s'o vezi, trebuie s'o simți. E adevărat că copilul vede lucrurile, dar el nu poate pricepe legăturile cari le unesc, urechea lui nu poate să auză armonia care se ridică din înfrățirea lor. Ca să-și dea seama de impresia complexă care iese deodată din toate senzațiunile acestea, e nevoie de o experiență pe care el n'o are încă, e nevoie de sentimente pe cari el nu le-a încercat. Cum vrei să se bucuri de aerul curat al unei diminețe de vară, dacă n'a străbătut niciodată câmpuri pustii, dacă nu și-a ars tălpile picioarelor pe nisipuri înfierbântate, dacă nu l-a înnăbușit niciodată căldura soarelui resfrântă de pe stâncile pleșuve? Cum să-l îmbete mirosul florilor și umezeala picăturilor de rouă și cum să se bucuri pășind pe covorul moale și lunecos al pajiștei înverzite? Cum să-i pătrunză sufletul cântecele păsărilor dacă-i sunt necunoscute simțirile dragostei? Cum să fie mișcat el de aurora unei zile așa de frumoase, dacă închipuirea lui nu știe să-i înfățișeze plăcerile vrednice de o asemenea zi? In fine, cum să-l impresioneze frumusețea naturii, dacă nu știe cine a împodobit-o cu atâta măiestrie?

19. Nu spune copilului lucruri pe cari nu le poate înțelege: nu-i trebuie descrițiuni, nu-i trebuie elocvență, nu-i trebuie figuri de stil, nu-i trebuie poezie. Nu-i acum vremea să te adresezi la sentimentul lui și la gustul lui artistic. Vorbește lămurit, simplu și rece, va veni curând vremea să vorbești altfel.

20. Dacă e crescut după principiile noastre, dacă e obișnuit să lucreze singur și să se adreseze altuia numai după ce a văzut că nu izbuteste — el, de câte ori

vede un obiect nou, îl cercetează multă vreme fără a spune nimic. Ii place să se gândească, iar nu să întrebe. Mulțumește-te să-i înfățișezi lucrurile cu pricepere⁹⁾, apoi, când vei vedea că curiozitatea l-a făcut destul de băgător de seamă pune-i câteva întrebări scurte cari să-l ajute la înțelegerea lucrurilor.

21. In chestiunea de care vorbim, privește bine împreună cu el răsăritul soarelui, apoi atrage-i atențiunea asupra munților și celorlalte obiecte dimprejur; după aceea lasă-l să spuie ce vrea despre toate aceste lucruri și taci câteva minute ca un om care-i dus pe gânduri. Zi-i apoi: „Mă gândesc că aseară soarele a apus acolo și tot acolo a răsărit azi dimineată. Cum se întâmplă aceasta...?” Nu mai adăoga nimic. Dacă te întreabă, nu răspunde, sau vorbește de altceva. Lasă-l singur, cu sine; fără îndoială se va gândi la ceea ce a văzut.

22. Pentru ca un copil să se deprinză a fi băgător de seamă și pentru ca să fie, cu adevărat impresionat de un adevăr pe care îl constată cu simțurile sale, trebuie să treacă vreo câteva zile de nedumerire până când să-l descopere. Dacă nu înțelege bine ceea ce a văzut, trebuie să înforci chestiunea. Dacă nu știe în ce chip trece soarele dela apus la răsărit, știe cel puțin cum trece dela răsărit la apus, căci ochii lui singuri i-o spun. Lămurește deci prima chestiune prin cealaltă; dacă elevul nu este cu totul stupid, fără îndoială va înțelege analogia care este foarte lămurită. Aceasta este prima lecțiune de cosmografie.

23. Procedarea noastră este înceată: trecem dela o idee sensibilă la altă idee sensibilă și căutăm să ne învățăm multă vreme cu una până să trecem la alta, iar pe elevul nostru nu-l silim niciodată să fie băgător de seamă. De aceea dela această primă lecțiune este departe până la cunoașterea mersului soarelui și a formeii pământului; dar, fiindcă toate mișcările aparente

9) Vezi cartea I § 138 și II § 67.

ale corpurilor cerești se țin de același principiu și prima observație conduce la cealaltă, va fi nevoie de mai puțină silință — numai de timp mai lung — ca să ajungi dela chestiunea mișcării diurne a pământului până la calculul eclipselor, decât să înțelegi bine ziua și noaptea.

24. Noi vedem că soarele se învârtește împrejurul pământului; deci descrie un cerc și oricare cerc are un centru. Lucrul acesta îl știm de mai înainte¹⁰⁾. Centrul nostru nu se poate însă vedea, fiindcă este în inima pământului; dar se pot însemna pe suprafața lui două puncte opuse cari să corespundă cu el. Dacă ai înfige o frigare în pământ prin cele trei puncte și ai prelungi-o până în cer de o parte și de alta, ai avea axa lumii și a mișcării zilnice a soarelui. O sfârlează, care se învârtește pe vârful său, înfățișează cerul învârtindu-se pe axa sa, iar cele două extremități ale sfârlezei sunt cele două poluri. Copilul va fi foarte vesel să cunoască unul din ele. I-l arăt dar la coada ursei mici. Avem dar petrecere pentru noapte; puțin câte puțin el se învață cu stelele, de aici îi vine gust să cunoască planetele și să observe constelațiunile.

25. Am văzut răsăritul soarelui în Iunie¹¹⁾, ne vom duce să-l vedem la Crăciun sau în altă zi frumoasă de iarnă. Știți că nu suntem leneși și ne facem o plăcere să înfruntăm frigul. Voiu căuta să fac observația a doua în același loc în care am făcut pe cea dintâi. Știu că va putea să zică cineva: „Aceasta e glumă. Soarele nu mai răsare în același loc. Ai putut să-l vezi odată acolo, dar acum e dincoace... Este deci un răsărit vara și alt răsărit iarna...” Tinere învățător, ai nemerit bine. Exemplele acestea sunt îndestulătoare ca să predai lămurit sfera, luând lumea ca lume și soarele ca soare.

26. În general, nu înlocuiți niciodată un obiect cu un semn, decât atunci când este cu neputință să arătați

10) Vezi Cartea II-a § 259.

11) În text: la Sf. Ioan. E vorba de o sărbătoare a catolicilor la 24 Iunie (st. n.).

obiectul; căci semnul atrage băgarea de seamă a copilului și-l face să uite obiectul.

27. *Sfera armilară*¹²⁾ mi se pare o mașină rău făcută și fără proporții. Incurecătura de cercuri și figurile ciudate zugrăvite pe ele o fac să semene cu un lucru vrăjitoresc care înspăimântă pe copii. Pământul e prea mic, cercurile sunt prea multe; unele sunt de prisos, precum cele două mari cercuri cari taie ecuatorul și zodiacul în patru părți egale și servesc pentru a arăta cele patru anotimpuri. Fiecare cerc este mai larg decât pământul. Grosimea cartonului din care sunt făcute le dă o înfățișare de soliditate și face pe cineva să creadă că ar exista în adevăr, iar când îi spui copilului că aceste cercuri sunt numai închipuite, nu-și mai dă seama de ce vede și nu mai înțelege nimic.

28. Nu știm niciodată să ne punem în locul copiilor; în loc să pătrundem în ideile lor, ne închipuim că ei le au pe ale noastre. Urmărindu-ne mereu propriile noastre raționamente, legând un adevăr de alt adevăr,

12) Sfera armilară e o mașină, inventată din vechime, ca să dea idee despre mișcările aparente ale astrelor. E compusă din mai

multe cercuri de metal (sau de carton) ce înfățișează cercurile pe cari astronomii și le închipuiesc pe cer.

le îndopăm mintea cu erori și cu lucruri lipsite de judecată.

29. Se discută dacă trebuie să ne servim de analiză sau de sinteză pentru învățatura științelor. Nu e nevoie totdeauna să alegem una din aceste metode. Câteodată poți în aceleași cercetări să desfaci și să strângi la un loc și să conduci astfel pe copil în mod dogmatic când el crede că face numai analiză. Atunci, întrebându-l în același timp ambele metode, ele se vor controla una prin alta. Plecând deodată din două puncte opuse fără să te gândești că faci același drum, te-ai mira, dar ți-ar face în același timp plăcere să vezi că drumurile se întâlnesc. Aș vrea, de exemplu, să studiez geografia din cele două puncte opuse și să unesc studiul mișcărilor pământului cu măsurarea părților lui, începând cu locul în care ne aflăm. Cu alte vorbe, pe când copilul învață sfera și se ridică astfel în cer, adu-l pe pământ și arată-i întâi localitatea în care trăiește.

30. Cele două puncte de plecare ale geografiei vor fi deci orașul în care locuiește și casa dela țară a tatălui său; apoi lucrurile dintre aceste două, apoi râurile din vecinătate, în fine vederea soarelui și chipul de a se orienta. Aci este punctul unde se întâlnesc drumurile. Pune-l să facă singur harta acestora, o hartă foarte simplă și formată la început numai din două obiecte; iar mai târziu să adauge încet, încet pe celelalte pe măsură ce va putea să-și dea seamă de depărtarea și de poziția lor. Vedeți acum folosul pe care-l are copilul din faptul că noi l-am deprins să măsoare cu ochii ca și cu un compas¹³).

31. Va trebui totuși să-l conduci, dar nu prea mult și să nu bage de seamă. Dacă se înșeală, lasă-l în pace, nu-i îndrepta greșelele, ci așteaptă până va fi în stare să le vadă și să le îndrepteze singur; cel mult, folosește-te de vreun prilej priincios ca să-l provoci să le înțeleagă. Dacă n'ar greși niciodată, n'ar putea să învețe așa de

13) Vezi Cartea II-a § 252.

bine. De altfel nu e vorba să știe în mod hotărît topografia ținutului, ci să aibă mijlocul de a o putea învăța. Nu e nevoie să aibă hărți în cap, ci să-și dea seama bine de ce reprezintă ele și să aibă o idee lămurită despre chipul cum se fac. Iacă deosebirea între știința elevilor voștri și neștiința elevului meu. Ei știu hărțile, iar el le face. Vom avea alte podoabe pentru odaia lui¹⁴).

32. Aduceți-vă totdeauna aminte că scopul meu nu este să învăț pe copil lucruri multe, ci să fac să pătrundă în creerul său numai idei juste și lămurite. M'ăș îngriji puțin chiar dacă n'ar ști nimic, cu condiția să nu se înșele. Adevărurile pe cari caut să i le introduc în spirit au de scop numai să-l ferească de erorile pe cari le-ar învăța în locul lor. Rațiunea și judecata vin încet, pe când prejudecațiile aleargă cu grămada; de acestea trebuie să-l apărăm. Dacă te ocupi însă de știință pentru știință, te cufunzi într'o mare fără fund, fără țărături și plină de primejdii; nu vei putea să ieși niciodată dintr'însa. Când văd un om doritor de cunoștințe, ademenit de fermecul lor, alergând dela una la alta, fără să se poată opri, mi se pare că văd un copil care adună scoici pe țărmul mării: după ce și-a adunat o grămadă, dă peste altele cari îi plac, aruncă din cele vechi; mai ia iarăși vreuna din acestea până când, încurcat de mulțimea lor și ne mai știind ce să aleagă, le aruncă pe toate și pleacă cu mâna goală.

33. In prima copilărie timpul era lung și toată silința noastră era să pierdem vremea, temându-ne să n'o întrebuițăm rău. Acum este tocmai dimpotrivă: nu ne ajunge timpul pentru ca să facem tot ce ar fi folositor. Gândește-te că pasiunile se apropie și, cum vor bate la ușă, elevul tău le va da lor toată băgarea de seamă. Vârsta liniștită a inteligenței este așa de scurtă, trece așa de repede, se folosește la așa de multe întrebuițări, încât e curată nebunie să-ți închipuești că va fi îndestulătoare ca să faci pe un copil învățat. Nu e vorba să-l înveți

14) Vezi Cartea II-a § 256.

X științele, ci să-l faci să le iubească și să-i dai metode pentru a le învăța când iubirea lui se va desvolta mai bine. Iată de sigur un principiu temeinic al oricărei bune educațiuni.

34. Acum e momentul să-l înveți încet, încet, a-și fixa băgarea de seamă în mod stăruitor asupra unui obiect; dar să nu-l silești niciodată, ci să-l îndemni la aceasta prin plăcerea sau prin dorința de a fi atent. Să ai însă grijă să nu ajungă la oboseală și la necaz. Fii deci totdeauna cu ochii deschiși și, orice s'ar întâmpla, îndată ce vezi că s'apropie plictiseala, lasă totul baltă, căci important lucru nu este să învețe, ci să nu facă nimic fără voie¹⁵⁾.

X 35. Când te întreabă, răspunde-i cât trebuie ca să-i întreprinzi curiozitatea, nu ca să i-o îndestulezi. Când vei vedea, mai cu seamă, că prin întrebările lui nu urmărește să se instruiască, ci bate câmpii cu chestiuni prostești, oprește-te îndată, căci atunci el nu se interesează de lucruri, ci vrea numai să te supere. Interesează-te mai puțin de cuvintele pe cari le spune și mai mult de motivul pentru care le spune. Această grijă, nu prea necesară până acum, este foarte importantă îndată ce copilul începe a raționa.

36. Sunt un șir de adevăruri generale prin cari toate științele se leagă de niște principii comune și se desvoltă în mod succesiv: iată metoda filozofilor. Aici nu e vorba de aceasta. E alta, cu totul diferită, prin care fiecare obiect în deosebi atrage pe altul și arată pe cel ce trebuie să urmeze. Cei mai mulți oameni urmează această metodă, care întreține atențiunea printr'o curiozitate necurmată; aceasta este și metoda care se potrivește copiilor. Orientându-ne ca să facem hărți, a trebuit să tragem meridianele. Două puncte de intersecție între umbrele egale ale

15) Locke § 128 zice că e bine să te încredințezi de spiritul elevului. Pentru aceasta, lasă-l singur, dar pune pe cineva să-l supravegheze. „După modul cum va întrebuița acest timp de libertate, vei vedea dacă este în adevăr de felul lui lenes ori are aversiune pentru cărțile ce i-ai dat să studieze”.

dimineții și ale serii dau un meridian excelent pentru un astronom de treisprezece ani. Aceste meridiane însă se șterg, trebuie timp ca să le tragi: ele te silesc să lucrezi neconținut în același loc; grija aceasta, sila aceasta l-ar obosi. Am prevăzut aceasta și de aceea voiu întâmpina obiecțiunile.

37. Am intrat iarăși în amănunte lungi și migăloase. Vă aud murmurând, iubiți cititori, dar nu mă înspăimânt: nu vreau să jertfesc, din pricina nerăbdării voastre, partea cea mai folositoare din cartea de față. Hotărâți-vă într'un fel față de lungimile mele, căci eu m'am hotărât față de plângerile voastre.

38. De mai mult timp observasem, elevul meu și cu mine, că sticla, chihlibarul, ceara roșie și alte corpuri, când le freci, trag la ele firisoare de paiu, dar nu trag alte corpuri. Din întâmplare găsim unul care are o proprietate și mai ciudată: atrage, dela o depărtare mai mare și fără să-l freci, pilituri de fier și alte bucățele mici de metal. Mult timp această însușire ne face să petrecem fără să vedem altceva. În fine, observăm că însușirea aceasta se comunică și fierului, dacă îl frecăm cu magnetul într'o anumită direcție. Într'o zi ne ducem la un bâlcu¹⁶⁾. Un scamator pusese o rață de ceară într'un basin cu apă și o făcea să vie spre dânsul apropiindu-i de cioc o bucată de pâine. Foarte mirați, n'am zis că este vrăjitor, pentru că nu știam ce va să zică vrăjitor. De câte ori suntem surprinși de fapte ale căror pricini nu le cunoaștem, ne-am obișnuit să nu formulăm nici o judecată,

16) Aci *autorul* pune nota următoare, care se găsește într'una din edițiile tipărite după aparițiunea cărții lui Formey. „Nu mi-am putut stăpâni râsul când am citit observațiunea fină a d-lui de Formey asupra acestei povestiri: „Șarlatanul de bâlcu, zice dânsul, „care se ia la întrecere cu un copil și-l ține de rău și ține discursuri „serioase învățătorului lui este un individ din lumea lui Emil”. Spiritul domn de Formey n'a putut să înțeleagă că această mică scenă era pregătită din nainte și că comedianțul știa ce are să facă. E adevărat că n'am spus aceasta; dar am declarat de multe ori că nu scriu pentru accia cari au nevoie să le spui *tot*”.

ci să așteptăm până când găsim un prilej ca să ieșim din neștiința noastră.

39. Intorcându-ne acasă, vorbim despre rața dela bâlcu și ne punem în gând s'o imităm. Luăm un ac bine magnetizat și-l înfășurăm în ceară albă căreia îi dăm, cum ne pricepem mai bine, forma de rață și îngrijim ca să fie așezat așa încât vârful lui să formeze ciocul. Așezăm rața pe apă și apropiem de ciocul ei un belciug de pus chei. Vă închipuiți lesne cât ne-am bucurat când am văzut că rața noastră vine după belciug tocmai cum se ducea rața dela bâlcu după bucățica de pâine. Am lăsat să observăm altădată în ce direcție se oprește rața pe apă, când o lași în pace; ne mulțumim deocamdată cu ce am făcut și nu voim mai mult.

40. Chiar în seara aceea ne întorceam la bâlcu cu pâine pregătită în buzunar și îndată ce scamatorul și-a sfârșit isprava, micul meu savant, care de abia se mai stăpâna, spuse că scamatoria nu e grea și că poate să facă și el tot așa. Il pofteste să se ție de cuvânt. Indată scoate din buzunar pâinea în care era acul magnetizat; se apropie de masă foarte emoționat; tremurând, apropie pâinea: rața vine și-l urmează, copilul țipă și nu mai poate de bucurie; nu-și mai ține firea când cei de față aplaudă și scot strigăte de veselie. Scamatorul turburat vine la copil și-l îmbrățișează, îl felicită și-l roagă să-i facă cinstea de a veni și a doua zi când se va aduna și mlai multă lume ca să-i admire dibăcia. Micul meu naturalist, mândru, vrea să vorbească, dar îl opresc și îl iau cu mine încărcat de laude.

41. Copilul, numără minutele până în ziua următoare cu o neliniște care mă face să râz. Pofteste pe cine întâlnește; ar vrea ca omenirea întregă să fie de față ca să-i vadă izbânda. Nu poate să aștepte ceasul, pleacă mai înainte și zboară la locul de întâlnire. Sala e plină, sufletul lui tânăr nu-și mai poate stăpâni bucuria. Până să vie rândul raței, se fac alte jocuri și scamatorul caută să uimească pe privitori cu dibăcia sa. Copilul nu vede nimic din toate acestea; n'are astâmpăr, îl trec sudorile,

abia mai răsuflă; tot mereu învârtește cu mâna tremurătoare bucata de pâine din buzunar. În sfârșit îi vine rândul. Meșterul anunță aceasta publicului cu ceremonie. Copilul se apropie cam rușinat și scoate bucățica de pâine. Dar lucrurile omenești sunt nestatornice. Rața, care era așa de domesticită în ajun, astăzi se făcuse sălbatică: în loc să se înfățișeze cu ciocul, își prezintă coada și fuge; se ferește și de pâine și de mâna care o ține, cu aceeași stăruință cu care în ajun le urmărea. Incearcă de nenumărate ori; de prisos, lumea îl huiduește. Copilul strigă, zice că-l înșală, că a pus altă rață în locul celeilalte și se prinde că nici scamatorul nu va putea s'o atragă pe aceasta.

42. Scamatorul, fără să zică nici un cuvânt, ia o bucată de pâine, o pune înaintea raței și îndată aceasta vine după pâine. Copilul ia și el bucățica de pâine, dar, în loc să izbutească mai bine, vede că rața își bate joc de el și se învârtește prin basin. Atunci, cu totul rușinat, se depărtează și nu mai îndrăznește să se expună la strigătele celor de față.

43. Scamatorul atunci ia bucățica de pâine pe care o adusese copilul și se slujește de ea ca de a sa proprie. Scoate apoi acul dintr'însa și toată lumea râde de noi; apoi cu aceeași bucată de pâine, fără ac, atrage rața ca și mai înainte. Pune pe cineva din asistenți să taie o bucățică dintr'o pâine și face același lucru; se slujește apoi de mânușă și de deget, în fine se duce în mijlocul sălii și, cu vorbirea îndrăzneată, obișnuită oamenilor de acest fel, strigă că rața va asculta de glasul lui cum a ascultat de gest. În adevăr, vorbește și rața ascultă: îi spune s'o ia la dreapta și rața se duce la dreapta; să vie înapoi și rața vine înapoi; să se învârtească și rața se învârtește; mișcarea se face tot așa de repede cum se dă porunca. Se înțelege că aplauzele repetate cari îl salută sunt adevărate ocări pentru noi. Ne strecurăm deci fără să fim băgați de seamă și ne închidem în odaia noastră fără să mai alergăm să mai povestim încoace și încolo izbânda noastră, cum ne pusesem în gând.

44. A doua zi de dimineață, bate cineva la ușă. Deschid: e scamatorul. Incepe să se plângă, cu oarecare smerenie, de purtarea noastră. El nu ne făcuse nimic pentru ca noi să ne apucăm să-i facem meșteșugul de răs în fața lumii și să-i luăm pâinea dela gură. Par'că cine știe ce ispravă ar fi a atrage o rață de ceară pentru ca să alerge cineva după această cinste, lăsând pe un om de treabă pieritor de foame. „Zău, d-lor, dacă aș avea un alt chip de traiu, nu m'aș ținea de fleacurile acestea. Trebuia să vă închipuiți că un om care și-a petrecut viața cu acest prăpădit meșteșug va fi știind mai multe de cât d-voastră, care vă îndeletniciți cu el numai câteva minute. Nu v'am arătat dela început cele mai iscusite scamatorii ale mele, pentru că nu e bine să te grăbești și să arăți prostește tot ce știi; am griją să le păstrez pe cele bune pentru anumite prilejuri și, după cel pe care îl știți, mai am și altele ca să pui la locul lor pe tinerii prea îndrăsneți. Cu toate acestea, d-lor, am să vă arăt cu toată inima secretul care v'a minunat atâta, dar vă rog să nu vă folosiți de el pentru a-mi face rău și să fiți mai moderați altădată”.

45. Atunci ne arată mașina. Nu-și poate închipui cineva mirarea noastră: era un magnet puternic pe care îl ținea un copil sub masă și-l mișca fără să bage cineva de seamă.

46. Omul nostru își ia mașina și după ce i-am mulțumit și i-am cerut iertare, vrem să-i dăm ceva, el refuză. „Nu, d-lor, nu sunt destul de mulțumit de d-voastră pentru ca să vă primesc darurile; îmi rămâneți datori fără voia d-voastră, aceasta este singura mea răsbunare. Aflați că poate să fie cineva generos ori în ce stare s'ar afla: eu primesc plată pentru scamatoriile pe cari le fac nu pentru lecțiile pe cari le dau”.

47. Când să iasă, îmi vorbește numai mie, dar destul de tare: „Il iert bucuros pe acest copil, căci el a greșit din neștiință, dar d-ta, d-le, care trebuia să-i cunoști greșeala, de ce l-ai lăsat s'o facă? Fiindcă trăiți împreună și ești cel mai în vârstă, trebuie să-l îngrijești și să-i dai sfaturi; experiența d-tale este autoritatea care trebuie

să-l conducă. Când se va face mare și se va găsi vinovat de greșelile din tinerețe, te va învinovăți și pe d-ta, fără îndoială, pentru acelea dela cari nu l-ai împiedicat¹⁷⁾.

48. Pleacă și ne lasă pe amândoi foarte încurcați. Mă declar vinovat de ușurința mea și făgăduesc băiatului că altă dată mă voiu gândi mai mult la interesul lui și îi voiu deștepta băgarea de seamă asupra greșelilor înainte de a le face; căci se apropie timpul când raporturile dintre noi trebuie să se schimbe și când în locul blândeței tovarășului trebuie să vie severitatea învățătorului. Această schimbare trebuie să vie gradat; totul trebuie prevăzut și prevăzut foarte de departe.

49. A doua zi ne ducem iar la bâlcu ca să vedem din nou scamatoria al cărei secret îl cunoaștem. Ne înfățișem cu mare respect în fața scamatorului filozof¹⁸⁾; de abia îndrăsnim să ne uităm la el; el ne primește cu multă cinste și ne face un loc deosebit, ceea ce ne umilește și mai mult. Iși face meșteșugurile lui obișnuite, dar stă mai mult la jocul cu rața și se uită la noi des cu oarecare mândrie. Noi știm tot, dar nu zicem nici un cuvânt. Dacă elevul meu ar îndrăzni numai să deschidă gura, ar trebui să fie zdrobit.

50. Amănuntele acestui exemplu sunt mult mai importante decât s'ar părea cuiva la prima vedere. Câte lecții se pot da cu o singură lecție! Ce chinuitoare urmări poate să aibă cea dintâi faptă de vanitate! Tinere învățător,

17) Aci *autorul*, într'o ediție după apariția cărții lui Formey, pune nota următoare: „Puteam să-mi închipuesc eu că vre-un cifitor este așa de prost încât să nu priceapă că această dojană este dictată cuvânt cu cuvânt de către guvernor pentru anumite scopuri? a putut cineva să mă crează pe mine așa de stupid în cât să fie în stare a pune în gura unui șarlatan de bâlcu asemenea cuvinte ca un lucru firesc? Credeam că am dovedit măcar atât de puțin talent încât să mă pricep a pune pe oameni să vorbească după situațiunea lor. Observați și sfârșitul aliniatului următor. Nu se vede de aici că am spus destul pentru oricine, afară de d-nul de Formey?”. Sallwürk notează că Formey replică la aceasta că lucrurile i se par ne-verosimile.

18) Ii zice în glumă astfel. În text: „scamator-Socrate”.

silește-te cu multă grijă să prinzi această primă mișcare. Dacă știi să faci să iasă dintr'însa umilire și suferință, fii sigur că multă vreme nu vei observa o a doua la fel¹⁹). Ce de pregătiri! veți zice. Aveți dreptate, vă răspund. Și toate acestea, ca să facem o busolă prin care să înlocuim meridianul.

51. După ce am învățat astfel că puterea magnetului poate să treacă prin alte corpuri, ne vom grăbi să facem o mașină la fel cu cea pe care am văzut-o: o masă scobită, un basin puțin adânc, în această scobitură, puțină apă, o rață făcută ceva mai îngrijit, Stând foarte des cu băgare de seamă împrejurul basinului, observăm că rața în repaos stă totdeauna cam în aceeași direcțiune. Urmărind experiența și examinând această direcțiune, găsim că se îndreaptă dela sud spre nord. Mai mult nu ne trebuie: busola noastră este găsită sau este ca și cum ar fi găsită. Am intrat acum în fizică.

52. Pe pământ se află mai multe clime și fiecare climă are temperatură deosebită. Deosebiriile între anotimpuri sunt mai simțitoare cu cât te apropii de poli. Toate corpurile se strâng la frig și se dilată la căldură; aceasta se vede mai bine la lichide și se poate măsura bine la lichidele spirtoase: de aci, termometrul. Vântul te izbește în obraz; aerul este deci un corp, un fluid; îl simți, deși nu-l poți vedea. Puneți în apă un pahar cu gura în jos; veți vedea că apa nu-l umple, afară numai dacă nu lăsați aerul să iasă; aerul deci poate să reziste. Dacă înfundați paharul mai mult, apa va pătrunde mai mult, dar nu va umplea cu desăvârșire locul gol; aerul deci poate să fie strâns (comprimat) într'o măsură oarecare. Un balon plin cu aer comprimat sare mai bine decât dacă

---

19) Aci *autorul* pune — într'o ediție, de mai târziu, — nota următoare: „Această umilire, aceste suferințe fac parte deci din metoda mea nu din a scamatorului. Pentru că D-l de Formey voia chiar în timpul vieții mele să se facă stăpân pe cartea mea fără altă formă decât să puie numele său în locul numelui meu, trebuia cel puțin să se ostenească, nu zic să o compună, ci să o citească”. Să se vază ultimul alineat al notei dela § 3 Cartea I-a.

ar fi plin cu altă materie. Fiind lungit în baie, ridică orizontal un braț afară din apă și veți simți o mare greutate; aerul este deci un corp greu. Punând aerul în comparație cu alte fluide, poți să-i măsoari greutatea; de aci barometrul, sifonul, pușcociul (pușca de salon), mașina pneumatică. Toate legile statice și ale hidrostatiei se pot afla prin experiențe tot așa de grosolane. Pentru o cunoștință de acest fel, nu vreau să intru într'un cabinet de fizică experimentală: nu-mi place toată mulțimea aceea de instrumente și de mașini. Înfațișarea științifică ucide știința: mașinile acestea sau sperie pe copil sau îi atrag atențiunea mai mult la forma decât la efectele lor.

53. Vreau să ne fabricăm singuri mașinile și vreau să fac întâi experiența și pe urmă să-mi pregătesc instrumentul; mai mult, vreau, după ce am văzut experiența ca din întâmplare, să învățăm încet-încet instrumentul cu care s'o verificăm. Mai bine să fie instrumentele mai puțin perfecte și să avem idei mai lămurite de ce trebuie să fie și de operațiile la cari avem să ne slujim cu ele. Pentru prima mea lecțiune de statică, nu caut nicio balanță, ci pun un baston pe spatele unui scaun, îl așez în echilibru și măsoz lungimea celor două părți, atârâ de o parte și de alta diferite greutăți, când deopotrivă, când neegale și, trăgându-le într'o parte sau în alta după cât trebuie, constatat că echilibrul rezultă dintr'o potrivire între mărimea greutății și lungimea pârghiei. Astfel micul meu fizician vă fi în stare să rectifice o balanță înainte de a fi văzut vreuna.

54. Este neîndoielnic că dobândești noțiuni mai lămurite și mai sigure învățând singur lucrurile, decât aflându-le dela altul. Făcând așa, nu te deprinzi a-ți supune judecata fără discuție autorității altuia; apoi te faci mai iscusit să găsești raporturile între lucruri, să legi ideile, să născocesci instrumente. Dimpotrivă, când primești lucrurile cum ți se dau, lași spiritul în nelucrare și ești ca un om care, deprins să fie îmbrăcat și încălțat de altul și să umble numai în trăsură, ajunge să-și piarză puterea

și deprinderea de a se mai sluji de mâini și de picioare ²⁰⁾. Boileau se laudă că a învățat pe Racine să potrivească greu rimele ²¹⁾. După atâtea metode minunate cari ne fac să învățăm științele cu ușurință, am avea trebuință de unul care să ne facă să le învățăm cu trudă.

55. Folosul de căpetenie al acestor cercetări încete și stăruitoare este că pun și corpul în lucrare, că păstrează mlădierea membrelor, că deprind neconținut pe om să muncească și să facă lucruri folositoare. Toate instrumentele cari s'au născocit pentru a ne ajuta în experiențele noastre, pentru a îndeplini neajunsurile simțurilor noastre, ne fac să le exercităm din ce în ce mai puțin. Grafometrul ²²⁾ ne scutește de a mai prețui mărimea unghiurilor. Odată eram deprinși să măsurăm din ochi cu hotărâre distanțele; acum lanțul le măsoară în locul nostru. Cântarul mă scutește de a prețui cu mâna greutatea pe care mi le arată el. Cu cât uneltele ajung mai perfecționate, cu atât organele noastre devin mai neîndemânatică. Adunăm din ce în ce mai multe mașini împrejurul nostru și nu mai găsim în noi înșine.

56. Dacă însă întrebuițăm, pentru a fabrica mașini, incusința care le ține locul și pătrunderea care ne face să ne putem lipsi de ele, atunci câștigăm fără să pierdem, punem arta lângă natură, spiritul de născocire crește fără să scadă îndemânarea noastră. Dacă, în loc să țiu pe copil toată ziua cu ochii pe carte, îl pun să lucreze într'un atelier, mâinile sale lucrează în folosul spiritului; socotindu-se numai lucrător, se face filozof. Exercițiul acesta are și alte foloase despre cari voi vorbi mai de-

20) În ediția din 1835 (Paris, Furne) se reproduce un pasagiu din Montaigne (Incerări V. 25): „Inima noastră nu bate decât după fantazia altuia, supusă și robită autorității. Suntem așa de deprinși să fim legați încât nu ne mai mișcăm liber; vigoarea și libertatea noastră sunt stinse”.

21) E vorba de scriitorul francez Boileau, care a scris, între altele, poema didactică „*Arta poetică*”.

22) Grafometrul e un instrument cu care se măsoară mărimea unghiurilor. El servește la ridicarea planului unui loc oarecare.

parte; se va vedea cum aceste jocuri ale filozofiei înalță pe om la adevărata lui menire.

57. Am zis că cunoștințele curat teoretice nu sunt potrivite pentru copii, chiar când se apropie de adolescență. Căutați însă, fără a face curs sistematic de fizică, să legați experiențele una de alta printr'un fel de deducțiune pentru ca să le așeze copilul într'o ordine în spiritul său și să și le poată aminti la trebuință. Memoria păstrează cu greu fapte și raționamente izolate, dacă nu poate să le unească între ele.

58. In căutarea legilor naturii, începeți totdeauna prin fenomenele cele mai comune și cari cad mai bine sub simțuri; învățați pe elevul vostru să considere aceste fenomene ca fapte, nu ca pricini. Iau o piatră, și zic că o așez în aer; deschid mâna, piatra cade. Văd că Emil se uită cu băgare de seamă și-l întreb, de ce a căzut piatra?

59. Care copil va rămânea cu gura căscată la această întrebare? Niciunul, nici chiar Emil! afară numai dacă nu mi-am dat osteneala de a-l pregăti să nu răspundă. Toți vor spune că piatra cade pentrucă e grea. Care lucru e greu? Cel care cade. Deci piatra cade, de oarece cade. Aici micul meu filozof se va găsi foarte încurcat. Aceasta e prima lui lecție de fizică sistematică; nu știu dacă-i va folosi sau nu în acest scop, dar va fi de sigur o lecție de bun simț.

60. Pe măsură ce se dezvoltă inteligența copilului, alte cuvinte însemnate ne silesc să-i alegem îndeletnicirile. Îndată ce ajunge să se cunoască, îndată ce poate să priceapă raporturi cari să-l puie în stare a înțelege ce este potrivit pentru el și ce nu este, atunci va ști să deosebească munca de petrecere și să privească aceasta din urmă ca odihnă după cea dintâi²³⁾. Se va putea de acum ocupa cu obiecte cari au folos real și va putea fi îndemnat să le dea o atențiune mai stăruitoare decât cea pe care o dădea petrecerilor. Nevoia învață pe om de timpuriu să

23) Sallwürk alătură de acest pasagiu § 120, § 46, § 56 din Locke.

facă ceace-i displace pentru ca să înlătore un rău care i-ar plăcea și mai mult. In acest scop se întrebunțează prevederea și din întrebunțarea bună sau rea a acestei prevederi, vine toată înțelepciunea sau toată mizeria omească.

61. Tot omul vrea să fie fericit; dar, ca să ajungă acolo, ar trebui întâi să știe ce este fericirea. Pentru omul naturii²⁴⁾ fericirea este tot așa de simplă ca și viața lui: e să nu sufere; deci sănătatea, libertatea și strictul necesar i-o asigură. Fericirea *omului moral* este altceva, dar aci nu vorbesc despre aceasta. Am zis, și o mai repet, că numai obiectele curat fizice interesează pe copii, mai ales pe aceia în cari nu s'a dezvoltat încă vanitatea, cari n'au fost stricați prin otrava aprecierii oamenilor.

x 62. Când copiii pot să-și prevadă trebuințele înainte de a le simți, inteligența lor e destul de înaintată: încep a prețui timpul. Veți căuta atunci să-i deprindeți a și-l întrebunța pentru lucruri folositoare, dar folosul să fie potrivit cu vârsta și cu înțelegerea lor. Tot ce se ține de ordinea morală și de obișnuințele sociale, să fie lăsat deocamdată la o parte, pentru că e mai sus de priceperea lor. Este o absurditate să le ceri a se îndeletnici cu lucruri despre cari le spui că sunt pentru binele lor, când ei nu știu ce e acest bine, și cu lucruri despre cari îi asiguri că le vor folosi când vor fi mari, pe când astăzi ei nu se interesează nicidecum de acest folos, neputând să-l priceapă.

63. Copilul să nu facă nimic după spusa altuia: pentru el este bine numai ceace simte că e bine. Făcându-l să treacă dincolo de inteligența sa, îi închipești că ești prevăzător; dimpotrivă, arăți neprevvedere. Pentru ca să-i dai câteva instrumente de puțin preț, de cari poate nu se va sluji niciodată, îi răpești instrumentul firesc al omului: *bunul simț*; îl deprinzi să se lase totdeauna pe

24) Adică omul crescut după ideile lui Rousseau, fără influența societății.

seama altora și să fie jucărie în mâna lor. Vrei să fie ascultător cât e mic; va fi încrezător și lesne înșelat când va fi mare. Ii spui mereu că tot ce-l înveți e spre folosul lui, că el nu cunoaște acest folos, că ție nu-ți pasă dacă face sau nu ceeace-i ceri, că lucrezi pentru binele lui. Cu aceste frumoase cuvântări, cu cari îl ții liniștit acum, pregătești în realitate succesul altor cuvântări de mai târziu ale vreunui vizionar, ale vreunuia care aleargă după piatra filozofală²⁵⁾, ale vreunui șarlatan sau ipocrit, ale vreunui smintit care-l va prinde în cursă și-l va face tovarășul nebuliei sale.

64. De sigur că omul trebuie să știe multe lucruri al căror folos copilul nu le poate înțelege; dar oare se cuvine și se poate ca un copil să învețe tot ce trebuie să știe un om? Siliți-vă să învățați pe copil tot ce este folositor pentru vârsta lui și veți vedea că toată vremea îi va fi întrebuințată cu folos. De ce voiți, înlăturând studii cari sunt potrivite astăzi pentru el, să-l puneți la cele potrivite cu o vârstă la care nu știți dacă va ajunge? Veți întreba: „Avea-va vreme să învețe ceeace trebuie să știe când va veni momentul să se folosească de știința lui?”. Nu știu; dar știu că e cu neputință să-l învățați mai de vreme; căci adevărații noștri învățători sunt experiența și simțirea, iar omul simte ceeace e potrivit pentru om numai după raporturile în cari s'a găsit față de lucrurile din afară. Copilul știe că e făcut pentru a ajunge om; de câte ori poate să aibă o idee desupra starea omului, are ocazie să se instruiască, dar ideile omului format pe cari el nu le poate pricepe, trebuie să fie cu totul necunoscute. Toată cartea mea este o dovadă neconținută a acestui principiu de educație.

65. Indată ce am făcut pe copil să înțeleagă cuvântul *util*, avem un mijloc mai mult pentru a-l conduce, căci

25) În evul mediu se înțelegea sub numele de *piatră filozofală* procedarea destinată să transforme arama sau alte metale în aur sau argint. „A căuta piatra filozofală” a însemnat mai târziu: „a umbla după lucruri ce nu se pot realiza”.

cuvântul îl impresionează mult, având numai înțelesul potrivit cu vârsta lui și fiind pus totdeauna în legătură numai cu buna lui stare prezentă. Elevii voștri nu sunt impresionați de acest cuvânt, pentru că n'ați căutat să-i faceți să-l înțeleagă și fiindcă văd că tot alții au grije de ceea ce le este lor *util*; de aceea ei n'au nevoie să se gândască singuri și nu pricep ce este *utilitatea*.

✓ 66. *La ce folosește aceasta?*²⁶⁾. De acum înainte aceasta va fi vorba sfântă, vorba hotărîtoare între el și mine în toate acțiunile vieții. Va fi întrebarea care va urma oricare întrebare a lui și prin care voi înfrâna mulțimea de întrebări prostesti și de prisos cu cari copiii obolesc neconținut pe cei dimprejur, nu atât ca să folosească ceva, ci ca să-și exerciteze un fel de tiranie asupra lor. Dacă însă înveți pe copil că cea mai importantă lecție este să știe numai ceea ce este folositor, el va face întrebările ca Socrate²⁷⁾; se va întreba întâi pe sine dacă va putea răspunde la întrebarea care știe că i se va pune.

67. Iată ce mijloc puternic îți dau în mână ca să lucrezi asupra elevului tău. El, neștiind rațiunea mai nici unui lucru, va fi silit să tacă oricând vei voi; iar tu, dimpotrivă, te vei folosi de cunoștințele și de experiența ta ca să-i arăți utilitatea tuturor învățăturilor pe cari i le dai. Căci fii sigur că, dacă îi pui lui întrebarea, ți-o va pune și el la rândul său; de aceea la orice lucru îi vei propune de aci înainte, îți va zice: *La ce folosește aceasta?*

68. Aceasta e primejdia de care cu mai multă greutate se va putea feri guvernorul. Dacă copilul îți pune o întrebare și, căutând să scapi de el, îi dai un motiv pe care el nu-l pricepe, atunci vede că te slujești în raționamentele ce faci de ideile tale, nu de ale lui, și va ajunge să creadă că tot ce-i spui este bun pentru vârsta ta, iar nu pentru

26) Vezi Cartea II-a § 159.

27) Vestitul filozof grec obișnuia în discuțiile sale să pună întrebări prin cari aducea pe adversarul său să se mărturisească însuși învins. Prin întrebări exercita el faimoasa *ironie socratică*.

a lui; își va pierde deci încrederea în tine și totul este pierdut. Dar care învățător își mărturisește greșelile față de elevi și declară că nu știe vre-un lucru? Niciunul nu spune că are vreo vină. Eu, dimpotrivă, mi-aș pune în spinare și vini pe cari nu le am, când n'aș putea să-l fac a înțelege ce-i spun. Astfel, purtarea mea este totdeauna limpede și nu-i dă nimic de bănuit; cu mărturisirea greșelilor mele, eu voiu avea mai multă influență asupra spiritului elevului, decât cei cari și le ascund.

69. Prima regulă este ca numai rar să-i spui tu, ce trebuie să învețe; de obicei, el să-ți arate dorința, să caute, să găsească, iar tu să-i înlesnești mijloacele de a-și mulțumi dorința, după ce ai știut cu dibăcie să i-o provoci. De aci urmează că întrebările tale trebuie să fie rare, dar bine alese și, fiindcă te va întreba mai mult el pe tine decât tu pe el, vei fi mai expus și vei putea mai des să-i zici: *La ce-ți folosește să știi ceea ce mă întrebi?*

70. Am spus că e mai puțin interesant să învețe cutare sau cutare lucru și mai mult să-și dea seamă bine de ce învață și de folosul ce trage din aceasta; prin urmare, când nu-i poți da o lămurire destul de înțeleasă, nu-i da nici una. Spune-i fără ezitare: „Nu-ți pot da un răspuns bun; m'am înșelat, să lăsăm lucrul acesta”. Dacă aceea ce vrei să-l înveți era în adevăr fără rost, nu e nicio pagubă că ai lăsat-o; dacă avea vreun rost, atunci, cu oarecare grijă, vei putea găsi curând un prilej ca să-i arăți folosul lucrului.

71. Nu-mi plac explicațiile prin cuvinte: tinerii le dau puțină atenție și nu rețin nimic. *Lucruri! lucruri!* Nu cred că va fi prea mult să mai zic că noi dăm vorbelor o putere prea mare; educația flecarilor face numai flecari.

72. Să presupunem că, pe când învăț cu școlarul meu despre cursul soarelui și despre modul cum să ne orientăm, mă întrerupe deodată și mă întreabă la ce servesc toate acestea. Ce frumos discurs am să-i țin! despre câte lucruri voiu avea prilejul să-l învăț răspunzându-i la

întrebare, mai ales dacă mai este și altcineva de față la convorbirea noastră!²⁸⁾.

73. Ii voi vorbi despre folosul călătoriilor, despre comerț, despre producțiunile particulare ale fiecărei clime, despre moravurile diferitelor popoare, despre însemnătatea schimbării anotimpurilor pentru agricultură, despre întrebuițarea calendarului, despre arta navigațiunii, despre mijlocul de a-ți urma cum trebuie drumul fără să știi unde ești. Politica, istoria naturală, astronomia, chiar morala și dreptul ginților, toate vor intra în explicațiunea mea, astfel încât elevul își va face o idee măreață despre toate aceste științe și va simți o dorință nepotolită de a le învăța. Spunând toate acestea, îmi voi îndeplini rolul de adevărat pedant și elevul nu va înțelege nimic. Ar vrea să mai mă întrebe ca înainte: la ce folosește orientarea? dar nu îndrăznește, ca să nu mă supere; socotește mai bine a se preface că a înțeles ceea ce a fost silit să asculte. Iată cum se face educațiunea cea frumoasă!

74. Emil al meu însă, crescut mai țărănește, și căruia i-am dat cu multă greutate o concepțiune solidă, nu va asculta nimic. Indată ce va observa că nu mai înțelege, va fugi, va alerga prin odaie și mă va lăsa să vorbesc singur. Să căutăm deci o lămurire mai simplă, pentru că toată grămădirea de știință, pe care o fac nu prețuește, nici un ban pentru el.

75. Tocmai observam pozițiunea pădurii la nord de Montmorency²⁹⁾ când mă întrerupe prin întrebarea cea supărătoare: „La ce servește aceasta? — Ai dreptate, îi zic, trebuie să mă gândesc pe îndelete și, dacă vom vedea că acest lucru nu e bun la nimic, nu-l vom mai relua, căci avem destule petreceri folositoare. Ne ocupăm apoi de altceva și nu mai vorbim de geografie toată ziua.

28) *Autorul* pune aci nota următoare: „Am observat adesea că dând copiilor învățături adânci oamenii se gândesc mai mult la persoanele în vârstă cari sunt de față decât la copii. Știu foarte sigur lucrul acesta, fiindcă l-am observat chiar asupra mea.

29) Rousseau ședea la Montmorency când scria cartea aceasta. *Confesiuni* (anul 1759).

76. A doua zi de dimineață îi propun să facem o preumblare înainte de prânz; e foarte bucuros, căci copiii sunt totdeauna gata să alerge și al meu are picioare bune. Ne ducem în pădure, străbatem livezile, ne rătăcim, nu ne mai dăm seama unde suntem și, când încercăm să ne întoarcem, nu mai știm drumul. Vremea trece, se face cald, ne e foame, ne grăbim, alergăm zadarnic în dreapta și în stânga, dar găsim numai păduri, cariere, câmpii și nici un semn ca să ne arate drumul. Foarte încâlziți, foarte oboseți, foarte flămânzi, ne rătăcim mai rău cu cât alergăm mai mult. În sfârșit, ne așezăm jos ca să ne odihnim și să vedem ce e de făcut. Dacă Emil este crescut ca oricare copil, nu stă la vorbă cu mine, ci plânge; el nu știe că suntem lângă Montmorency și că ne desparte numai un mic crâng, dar acest crâng este pentru el o pădure, căci un om de statura sa ar fi acoperit de tufișuri.

77. După câteva minute de tăcere, îngrijat, îi zic: Dragă Emil, cum vom scăpa de aici?

Emil. — (Asudat și plângând cu hohote). — Nu știu nimic; sunt obosit, mi-e foame, mi-e sete, nu mai pot.

Jean-Jacques. — Crezi că mi-e mai bine decât ție și gândești că n'aș plânge și eu, dacă aș putea să prânzesc cu lacrămile? Nu e vorba să plângem: e vorba să vedem unde suntem. Ia te uită câte ceasuri sunt³⁰).

Emil. — Sunt 12 și n'am mâncat nimic.

Jean-Jacques. — Adevărat; sunt 12 și n'am mâncat nimic.

Emil. — Trebuie să-ți fie tare foame.

Jean-Jacques. — Și răul e că mâncarea nu va veni aici. Ieri, tocmai pe vremea aceasta, observam din Montmorency pozițiunea pădurii. De ce nu putem acuma să observăm din pădure poziția orașului nostru?

Emil. — Așa e; dar ieri vedeam pădurea de acolo; pe când de aici nu vedem orașul.

30) Vezi mai departe § 110.

Jean-Jacques. — Aici e greutatea! N'am putea oare să-i găsim poziția fără să-l vedem?

Emil. — Ce drag mi-ești!

Jean-Jacques. — Ziceam că pădurea este așezată...

Emil. — La nord de Montmorency.

Jean-Jacques. — Prin urmare, Montmorency trebuie să fie...

Emil. — La sudul pădurii.

Jean-Jacques. — La ora 12 putem să găsim încotro e nordul.

Emil. — Da, după direcția umbrei.

Jean-Jacques. — Dar sudul?

Emil. — Cum să facem?

Jean-Jacques. — Sudul este tocmai împotriva nordului.

Emil. — Adevărat; să ne uităm la partea opusă umbrei. Iată sudul! desigur Montmorency este în partea aceasta; să căutăm într'acolo.

Jean-Jacques. — Poate să ai dreptate; să apucăm pe cărarea aceasta care trece prin pădurice.

Emil. (Bătând din mâini și strigând de bucurie). Se vede Montmorency! E în fața noastră. Se vede întreg. Haide să prânzim! s'alergăm cât mai iute! Astronomia e bună la ceva.

78. Observați că, și dacă nu va spune aceasta, o va gândi; nu-mi pasă, de vreme ce nu o voi zice eu. Fii sigur că nu va uita în toată viața lecția din ziua aceasta; dimpotrivă, dacă aș fi stat în odaie și aș fi presupus întâmplarea, ar fi uitat cuvintele mele chiar de a doua zi. Pe cât se poate deci să vorbim prin fapte și să ne mulțumim cu vorbele numai atunci când nu putem face altfel.

79. Nu pot să am atâta dispreț pentru cititor încât să-i dau câte un exemplu pentru fiecare fel de studiu. Indemn însă pe guvernor să măsoare bine ceea ce are să facă în orice chestiune, după priceperea elevului; căci, o mai repet, nu vine atâta de mare rău din ceea ce nu înțelege copilul, ci din ceea ce crede că înțelege.

80. Mi-aduc aminte că vream să pregătesc pentru chimie pe un copil. După ce i-am arătat mai multe precipitațiuni metalice³¹⁾, i-am explicat cum se prepară cerneala. Ii spuneam că culoarea neagră vine dintr'un fier foarte fin desprins din *vitriolul de fier* (calaican) și precipitat printr'un lichid alcalin. În mijlocul savantei mele explicațiuni, drăcușorul mă oprește și îmi pune întrebarea știută pe care o învățase dela mine. M'am simțit foarte încurcat.

81. După ce am stat puțin pe gânduri, m'am hotărât. Am trimis s'aducă vin din pivnița stăpânului casei și să cumpere și dela cârciumă vin de 40 de bani. Am luat într'o sticlută o soluție de un hidrat de sodiu sau potasiu (leșie); apoi am pus în două pahare vin din cele două soiuri³²⁾, și i-am vorbit astfel:

82. „Se obișnuște să se falsifice unele lucruri de mâncare pentru a le face să pară mai bune decât sunt. Aceste prefaceri înșeală vederea și gustul; dar sunt stricătoare și, măcar că lucrurile se par acum mai frumoase, ele sunt mai rele decât mai înainte.

83. „Mai ales se prefac băuturile și cu deosebire vinul, pentrucă înșelăciunea se cunoaște mai greu și dă mai mult câștig înșelătorului.

84. „Prefacerea vinurilor nefierte sau acre se face cu litargă: litarga este o preparație de plumb. Plumbul cu diferite acide dă o sare foarte dulce care îndreptează gustul vinului, dar este otrăvitoare pentru cine bea. Înainte de a bea un vin de care nu ești sigur, trebuie să știi dacă este amestecat cu litargă sau nu. Iată cum raționez ca să descoper aceasta.

85. „Vinul nu cuprinde numai *spirt* care arde, cum ai văzut prin rachiul pe care îl scoți din el; el cuprinde și

---

31) *Precipitațiunea* este o acțiune chimică prin care din două lichide se formează o materie solidă care cade la fundul vasului, unde se depune.

32) *Autorul* zice în notă: „La orice explicație pe care o dai copilului e bine să faci oarecari pregătiri, căci acestea îl fac să fie mai băgător de seamă”.

un acid, lucru pe care îl știi, fiindcă faci oțet de vin; mai cuprinde și drojdia care rămâne în fundul vasului.

86. „Acidul se unește cu substanțele metalice prin disolvare și formează o sare compusă: așa este și rugina care este numai fier disolvat (atacat) prin acidul din aer sau din apă; așa este și cocleala, formată din aramă disolvată de oțel.

87. „Dar același acid are mai mult raport cu substanțele alcaline (sodiu, potasiu) decât cu cele metalice și, din pricină că cele dintâi se amestecă în sărurile compuse despre cari am vorbit, acidul părăsește metalul cu care era unit și se amestecă cu sodiul sau potasiul.

88. „Atunci substanța metalică, scăpată de acidul care o ținea disolvată, se precipită și turbură lichidul.

89. „Dacă unul din aceste vinuri are litargă, acidul său ține litarga disolvată. Dacă torn din lichidul alcalin, acesta silește acidul să se amestece cu el; atunci plumbul ne mai fiind ținut în soluțiune, se ivește, turbură lichidul și se lasă apoi la fundul vasului.

90. „Dacă nu e plumb de loc³³⁾ nici vreun alt metal în vin, hidratul se va amesteca liniștit³⁴⁾ cu acidul; toate substanțele vor rămânea disolvate și nu se va produce nici o precipitațiune”.

91. După aceasta, torn din lichidul meu alcalin în cele două pahare. Vinul de acasă rămâne limpede și străveziu; celălalt deodată se turbură și peste un ceas am putut vedea bine plumbul precipitat în fundul paharului.

92. „Iată, adaog eu, vinul natural și curat din care

33) *Autorul* pune nota următoare: „Vinurile cari se vând la cârciumari în Paris, deși n'au toate litargă, sunt rar lipsite cu totul de plumb, pentru că teigheaua cârciumarilor este acoperită cu acest metal și vinul care se risipește, stând peste plumb, disolvă totdeauna ceva din el. E ciudat că poliția îngăduie un abuz atât de vădit și atât de primejdios; dar e adevărat că oamenii nu beau asemenea vinuri și deci nu se pot otrăvi”. Vezi și Cartea II-a nota delà § 72.

34) *Autorul* pune aci nota următoare: „Acidul vegetal este foarte dulce. Dacă ar fi un acid mineral, amestecul nu s'ar face fără fierbere”.

poți să bei și iată vinul prefăcut care e otrăvitor. Acest lucru îl afli prin aceleași cunoștințe despre al căror folos mă întrebai adineauri. Cel care știe cum se fabrică cerneala poate să cunoască și vinurile drese”

93. Eram foarte mulțumit de exemplul meu, dar băgai de seamă că copilul nu părea convins. M'am încredințat după câțva timp că făcusem o prostie: las la o parte că un copil de 12 ani nu poate să-mi urmărească toată explicația, dar el nu poate să priceapă nici folosul experienței mele, fiindcă a gustat din amândouă probele de vin și le-a găsit bune pe amândouă și de aceea nu putea să aibă nici o idee de cuvântul *falsificare*, pe care credeam că eu i l-am explicat destul de bine; iar cuvintele „*vătămător pentru sănătate*” și „*otravă*” n'aveau pentru el niciun înțeles. Era în situația copilului care povestea întâmplarea medicului lui Alexandru cel mare: așa se întâmplă cu toți copiii³⁵⁾.

94. Nu pot să existe pentru noi raporturi între anumite efecte și cauze, dacă nu vedem legăturile dintre ele; nu poate să existe un bine sau un rău despre care n'avem idee; nu pot să existe trebuințe pe cari nu le-am simțit niciodată. Nu ne vom putea deci niciodată sluji de asemenea lucruri pentru a înțelege chestiuni cari sunt în legătură cu ele. La cincisprezece ani vezi *fericirea* unui înțelept cu aceiași ochi cu cari la treizeci vezi *gloria* Paradisului. Dacă nu le înțelegi bine, vei lucra puțin ca să le dobândești; chiar dacă le-ai înțelege, tot vei lucra puțin, dacă nu le dorești și nu le crezi potrivite pentru tine. Poți face pe copil să *înțeleagă* că ceace-l înveți e folositor; greu este să-l faci a lucra. În zadar rațiunea liniștită îți spune să lauzi sau să defaimi; numai pasiunea te îndeamnă să lucrezi. Și cum să te pasionezi pentru lucruri pentru cari n'ai nici un interes?

95. Nu arăta copilului niciun lucru pe care să nu fie capabil a-l vedea. Omenirea fiindu-i aproape străină

35) Vezi povestea din Cartea II-a § 126 și urm.

și neputând să-l înalți la starea de om, adu pentru el pe om la starea de copil. Poți să te gândești la ce-i va folosi lui în altă vârstă, dar nu-i vorbi decât despre ce-i folosește acum. Apoi, să nu faci niciodată comparație cu alți copii, să nu fie vorba de rivali, de concurenți, nici chiar la întreceri, îndată ce începe să raționeze. Mai bine vreau să nu învețe deloc ceace ar putea învăța numai prin gelozie sau prin vanitate³⁶). Voiu avea însă grijă să însemnez în fiecare an progresele făcute. Comparându-le cu cele din anii următori, îi voiu zice: „Te-ai făcut mai mare cu atâtea linii. Iată șanțul pe care puteai să-l sări, greutatea pe care puteai s'o duci, depărtarea la care puteai să arunci o piatră, drumul pe care-l străbăteai dintr'odată, etc.; să vedem ce vei face acum”. În felul acesta îl îndemn, fără să-l fac gelos pe cineva. Va voi să se întrecă pe sine, ba chiar trebuie; nu văz niciun neajuns să se ia la întrecere cu sine însuși.

✕ 96. Urăsc cărțile; ele te învață să vorbești despre ce nu știi. Se zice că Hermes a săpat pe niște coloane elementele științelor ca să-și pună descoperirile sale la adăpost de un potop. Dacă le-ar fi săpat în capetele oamenilor, ele s'ar fi păstrat prin tradițiune. Creerul omenesc bine pregătit este piatra pe care se pot săpa cu cea mai mare siguranță cunoștințele omenești.

97. Nu s'ar putea găsi mijlocul să se apropie atâtea lecțiuni risipite prin atâtea cărți, să se reunească într'un obiect comun, care să fie ușor de văzut, interesant de urmărit și care să poată stimula pe cineva chiar în vârsta copilărească? Dacă s'ar putea inventa o situațiune în care toate trebuințele firești ale omului să se arate în mod sensibil spiritului copilului, și în care mijloacele pentru îndestularea lor să se desvolte succesiv cu aceeași ușurință, aceasta ar trebui să fie cea dintâi hrană a imaginației copilului.

---

36) *Salwürk* spune că acest pasagiu e îndreptat contra lui Locke, care consideră ambițiunea ca un puternic mijloc de educație. Vezi și Cartea II-a § 245 și urm.

98. O filozof înfocat! vād că imaginația ta s'a și aprins. Nu te da de osteneală: situațiunea aceasta s'a găsit, s'a descris și — fără să te supăr — mai bine decât ai fi putut s'o descrii tu, cel puțin cu mai mult adevăr și cu mai multă sinceritate. Dacă avem nevoie neapărată de cărți, este una care, după părerea mea, e cel mai minunat tratat de educație naturală. Aceasta va fi prima carte pe care o va citi Emil al meu; multă vreme ea va fi întreaga lui bibliotecă și va rămânea pentru totdeauna la un loc de cinste. Convorbirile noastre despre științele naturale vor fi numai comentarii ale acestui text. Cu ajutorul lui vom măsura progresele judecării noastre și, cât timp nu ne vom strica gustul, ne va plăcea să-l citim. Care e această minunată carte? O fi Aristotel? O fi Pliniu? O fi Buffon? Nu; este *Robinson Crusoe*³⁷).

99. Robinson Crusoe, singur în insula sa, lipsit de ajutorul semenilor săi și de toate mijloacele pe cari le dau meșteșugurile, fiind în stare totuși să trăiască, să să păstreze și să-și asigure chiar un fel de bun traiu: iată fapte cari pot interesa orice vârstă și cari în nenumărate chipuri se pot face plăcute copiilor. Iată cum aflăm insula pustie care ne servea de comparație³⁸). E adevărat că această stare nu e a omului social și e probabil că nu va fi starea lui Emil, dar după aceasta va trebui să judece el celelalte stări. Mijlocul cel mai sigur ca să te ridici d'asupra prejudecăților și să-ți potrivești raționamentele după adevăratele raporturi ale lucrurilor este să te pui în locul unui om izolat și să judeci despre orice, cum judecă acest om despre folosul lui personal.

100. Acest roman, curățit de toate lucrurile de prisos, începând dela naufragiul lui Robinson și terminându-se

37) E vorba de celebra scriere a Englezului *Daniel Defoe* (1661—1731), care s'a citit și se citește de toate generațiile de copii din toate țările. *Sallwürk* amintește că, dintre pedagogii moderni, Ziller (1817—1882) a arătat importanța lui „Robinson” pentru educație. În sistemul său pune pentru fiecare clasă ca centru o idee sau o carte. Intre acestea în al doilea an figurează *Robinson*.

38) Vezi Cartea II-a § 70.

la sosirea vasului care-l ia de acolo, va fi și petrecerea și învățătura lui Emil în epoca despre care vorbim aci. Vreau să fie prins cu totul, să se ocupe numai de castelul său, de caprele, de plantațiunile sale; să învețe cu deamănuntul, nu de pe cărți, ci prin lucruri, tot ce ar trebui să știe în asemenea împrejurare; să creadă că este chiar Robinson, să se vadă îmbrăcat cu piei, cu căciulă mare în cap, cu sabie în mână, cu toată înfățișarea aceea ciudată, chiar cu umbrela, deși nu va avea nevoie de ea. Vreau să-l văz gândindu-se la ce-ar fi de făcut când i-ar lipsi cutare sau cutare lucru; să examineze purtarea eroului său, să caute dacă n'a înlăturat nimic, dacă nu se pot face mai bine unele lucruri; să însemneze cu băgare de seamă greșelile lui și să se folosească pentru a nu face și el tot așa în asemenea caz... căci fiți siguri că-și va pune în gând să se ducă și el undeva pentru a face ca Robinson. Este visul acestei vârste fericite când nu cunoști altă fericire decât să ai strictul necesar și libertate.

101. Un om iscusit va ști să întrebuițeze în multe chipuri această nebunie, dacă a știut s'o provoace, pentru a se folosi de ea. Copilul, grăbit să-și adune cele trebuincioase pentru insula sa, va fi mai tare doritor să învețe decât dascălul său să dea lecțiuni. Va dori să știe tot ce este folositor și nu va voi să știe altceva; nu vei mai avea trebuință să-l conduci, ci va trebui numai să-l potolești la nevoie. Să ne grăbim a-l așeza în această insulă, cât timp își găsește aci fericirea, căci se apropie ziua în care, dacă va mai voi să rămâie acolo, nu va mai voi să fie singur, când servitorul negru, de care acuma nu-i pasă, nu-i va fi de ajuns multă vreme³⁹).

102. Punerea în practică a meșteșugurilor naturale pe cari le poate face un singur om, conduce la meșteșugurile industriale, cari au trebuință de mai multe mâini. Pe cele dintâi pot să le facă singuraticii, chiar sălbaticii,

---

39) Aluzie la anume împrejurări din „Robinson”. Acesta scăpase viața unui tânăr (pe care-l numi *Vineri*) și-l luă pe lângă sine ca servitor, după ce trăise 25 de ani fără nici un fel de ajutor.

celelalte se nasc numai în societate și o fac astfel trebuincioasă. Câtă vreme omul are numai nevoi trupești, își poate face singur tot ce-i trebuie; dacă vrea și lucruri de prisos, este neapărat trebuincioasă diviziunea muncii, căci, deși un om lucrând singur câștigă numai întreținerea unui om singur, o sută de oameni lucrând împreună vor câștiga întreținerea a două sute. Deci, îndată ce unii oameni se odihnesc, trebuie ca silințele celor ce muncesc să înlocuiască lucrul celor ce stau pe saltea.

103. Grija ta cea mai mare să fie a depărta de mintea școlarului toate noțiunile despre relațiile sociale care sunt mai presus de înțelegerea lui; iar dacă legătura dintre cunoștințe te silește să-i arăți că oamenii depind unii de alții, atunci nu te ocupa de partea morală, ci îndreaptă-i atențiunea spre industrie și spre meșteșuguri, cari fac ca oamenii să fie folositori unii altora. Du-l dintr'un atelier într'altul, nu-l lăsa însă să se uite la lucrători fără să puie și el mâna; iar când va ieși, să-și dea pe deplin seama despre tot ce se lucrează sau măcar de tot ce a observat el. Pentru acest scop, lucrează și tu singur și dă-i exemplu: ca să-l faci meșter, fii peste tot ucenic și gândește-te că, muncind un ceas, va învăța mai mult decât ar asculta explicațiuni o zi întreagă⁴⁰⁾.

104. Lumea obișnuște să prețuiască diferitele arte în raport invers cu folosul lor real: le stimăm cu atât mai mult cu cât sunt mai nefolositoare. Așa trebuie să fie. Meșteșugurile cele mai folositoare sunt cele cari produc mai puțin, pentru că numărul lucrătorilor se ține de trebuințele oamenilor și produsele cari sunt trebuincioase pentru toată lumea să plătesc cu un preț pe care poate să-l plătească și săracul. Din contră, lucrătorii subțiri, cari nici nu se numesc *lucrători*, ci *artiști*, cari lucrează numai pentru cei ce n'au de lucru și pentru bogați, cer, pentru fleacurile lor, orice preț le place. Apoi, fiindcă meritul acestor lucrări zadarnice stă în

40) Vezi Cartea II-a § 35.

opinia lumii, și prețul ține de aceasta; iar ei sunt prețuiți după costul obiectelor. Importanța pe care o dau bogații acestor lucruri nu vine din trebuința lor, ci din pricină că săracul nu poate să le plătească. *Nolo habere bona, nisi quibus populus invidet*⁴¹).

105. Ce vor face elevii voștri, dacă-i lăsați să se ia și ei după această neroadă prejudecată, dacă voi înși-vă îi îndemnați, dacă vă văd, de exemplu, intrând cu mai mult respect în prăvălia unui giuvaergiu decât într'a unui lăcătuș? Cum vor judeca ei adevăratul merit al artelor și adevărata valoare a lucrurilor, când vor vedea pretutindeni că prețul pe care-l dă fantazia este în contradicție cu prețul bazat pe folosul adevărat și că, cu cât e mai scump un obiect, cu atât valorează mai puțin? În primul moment când vei lăsa să le intre în cap asemenea idei, nu te mai ocupa de educația lor; căci, orice vei face, ei vor fi educați ca toată lumea și ai pierdut cei 14 ani de muncă.

106. Emil, gândindu-se să-și mobileze insula, va avea cu totul alte idei. Robinson ar fi prețuit mai mult prăvălia unui lăcătuș decât a unuia care vinde găтели femecești. Cel dintâi i s'ar fi părut un om vrednic de cinste, iar celalt un mic șarlatan.

107. „Dar fiul meu are să trăiască în lume; are să trăiască cu nebunii, iar nu cu înțelepții; trebuie deci să le cunoască nebuniile, de vreme ce prin acestea se conduc oamenii. Poate să fie bine să ai cunoștințe adevărate despre lucruri, dar e și mai bine să cunoști oamenii și judecățile lor, căci, în societatea omenească, instrumentul cel mai însemnat al omului este omul și cel mai înțelept este acela care poate întrebuința mai bine acest instrument. De ce să învețe copiii o rânduială închipuită și cu totul deosebită de aceea pe care o vor găsi așezată și după care vor trebui să-și reguleze purtarea lor? Invățați-i

41) E o frază din *Petroniu* (scriitor satiric roman care a trăit pe timpul lui Nerone). Pe românește: „Vreau numai bogății de acelea pe cari să le invidieze poporul”.

întâi să fie înțelepți și-i veți învăța pe urmă de ce alții X
sunt nebuni”.

108. Acestea sunt niște maxime înșelătoare; pe ele părinții își întemeiază falsa lor prudență și fac pe copiii lor sclavi ai prejudecăților cu cari trăiesc și ei, dar îi fac și jucăria mulțimii nesocotite pe care ar voi s'o facă instrumentul pasiunilor lor. Ca să ajungi să cunoști pe om, trebuie să cunoști multe lucruri mai înainte. Omul este învățătura din urmă a înțeleptului și vrei să faci din el prima învățătură a copilului? Inainte de a-l învăța despre sentimentele noastre, puneți-l în stare de a le aprecia. Poți zice că cineva cunoaște nebunia, dacă o socotește ca dreaptă judecată? Ești cu adevărat înțelept numai atunci când deosebești ce nu este înțelept. Cum să cunoască copilul pe oameni, dacă el nu e în stare nici să le aprecieze judecățile nici să le cunoască greșelile? E primejdios să știe ce gândesc ei, când copilul nu e în stare să înțeleagă dacă acele gândiri sunt adevărate sau false. Invățați-l întâi să cunoască ce sunt lucrurile în ele înseși și-l veți învăța mai târziu ce sunt ele pentru noi. Numai așa va ști să compare vorba lumii cu adevărul și să se ridice deasupra mulțimii, căci nu însemnează că-ți dai seama de prejudecăți când ți le însușești, și nu poți să conduci poporul când ești la fel cu dânsul. Dacă însă vei începe să-i arăți părerile opiniei publice fără să-i dai mijlocul de a le aprecia, fii sigur că, orice vei mai face, el va îmbrățișa pe acestea și nu i le vei mai putea smulge. De aceea, dacă vrei să faci pe un tânăr să judece bine, trebuie să-i formezi judecata lui, nu să-i impui pe a ta. X

109. Vedeți că, până acum, eu n'am vorbit elevului meu despre oameni: are prea mult bun simț ca să mă poată înțelege. Relațiile cu semenii săi nu sunt încă destul de bine simțite ca să poată judeca despre alții după părerea sa. Ca ființă omenească, cunoaște numai pe a sa, ba nici pe aceasta n'o cunoaște încă bine; dar, dacă își judecă rar persoana, cel puțin o judecă drept. Nu știe care e locul altora; știe însă locul său și și-l păstrează.

Neputând să cunoască legile sociale, l-am legat de legile necesității; până acum este aproape numai o ființă fizică; să urmăim a-l considera tot așa.

110. Măsura lui de judecată despre toate corpurile din natură și despre toate lucrările omului trebuie să fie legătura acestora cu folosul său, cu siguranța și conservarea sa, cu bunul său traiu. De aceea el trebuie să prețuească mult mai mult fierul decât aurul și sticla decât diamantul; de asemenea va da mai multă cinste unui cismar, unui zidar, decât unui Lempereur, Leblanc, sau oricărui giuvaergiu din Europa. Cofetarul este, în ochii săi, un om foarte important și ar da toată Academia de științe pentru cel mai mic cofetar din strada „Lombarzilor”;⁴²⁾ Argintarii, gravorii, poleitorii, cei ce fac broderii, sunt, după părerea lui, niște leneși cari își pierd vremea cu jocuri lipsite de orice folos. Nu-i pasă prea mult nici de ceasornicărie. Fericitul meu copil se bucură de timp fără a i se robi; se folosește de el fără să-i cunoască prețul. Nefiindu-i deșteptate pasiunile, el privește cu liniște trecerea timpului și această trecere îi servă ca să-l măsoare la trebuință⁴³⁾. Presupunând că are ceasornic, precum și făcându-l să plângă⁴⁴⁾, făceam un Emil vulgar, ca să mi se înțeleagă gândirea bine și cu folos, căci în ce privește pe adevăratul Emil, un copil așa de mult deosebit de ceilalți, n’ar putea sluji ca exemplu pentru nimic.

111. Mai este o orânduială, și aceea e mai dreaptă; ea prețuiește meșteșugurile după necesitățile cărora sunt

---

42) E vorba de o stradă din Paris: „Rue des Lombards” strada Lombarzilor. Era o stradă pe care se stabilise odinioară, pe vremea lui Ludovic XI, bancheri italieni. Mai târziu depe la 1640 până la 1800 erau mulți cofetari, așa în cât strada era vestită prin specialitatea aceasta.

43) Aci *autorul* pune nota următoare: „Când pasiunile noastre caută să orânduiască mersul timpului după voia lor, atunci el nu mai are măsură pentru noi. Ceasornicul înțeleptului este dispoziția egală și pacea sufletului”.

44) Vezi aceeași carte § 76.

supuse și pune în primul rând pe cele mai neatârinate și în cel din urmă pe cel legat cu mai multe. Această orânduială care procură reflecții serioase asupra societății în deobște, seamănă cu aceea de care vorbirăm mai înainte ⁴⁵⁾, pentru că se găsește răsturnată în stima oamenilor, adică materiile prime se întrebuințează în meseriile disprețuite și cari nu aduc aproape niciun profit, iar pe măsură ce trec din mână în mână, plata lucrătorului se mărește și meșteșugul lui devine mai onorabil. Nu vreau să cercetez dacă industria artelor măgaloase cari dau ultima formă materiilor prime, merită mai multă răsplată decât aceea care înfățișează prima muncă prin care ele se fac foloșitoare omului; zic numai că meșteșugurile de cari avem trebuință mai mult și de cari nu ne putem lipsi sunt, fără îndoială, cele cari merită mai multă stimă; de asemenea, acel meșteșug care are nevoie de mai puține altele, trebuie să fie pus înaintea altora, pentru că e mai liber și mai aproape de neatârinare. Acestea sunt adevăratele principii după cari ar trebui să se aprecieze artele și industria; restul este arbitrar și se ține de părerile schimbătoare ale oamenilor.

112. Cel dintâi și cel mai vrednic de cinste din toate meșteșugurile este agricultura; după ea aș pune fierăria, apoi lemnăria și așa mai departe. Tot așa va judeca și copilul care nu va fi înșelat de prejudecățile obișnuite. Emil va trage din „Robinson” multe învățături prețioase în privința aceasta. Ce va gândi el, văzând că artele se perfecționează numai subdivizându-se și înmulțindu-se la înfinit instrumentele de cari au trebuință? Va zice că acești oameni își întrebuințează iscusința într'un mod prostesc; par'că se tem să întrebuințeze la ceva brațele și degetele lor, așa de multe instrumente inventează, ca să n'aibă nevoie de ele. Ca să exerciteze un singur meșteșug, ei se robesc atâtor meșteșuguri pe cari nu le poți număra; pentru fiecare lucrător trebuie un oraș întreg. Camaradul meu și cu mine ne punem toată nădejdea numai în iscu-

45) Vezi § 116

sința noastră și ne facem unelte pe cari să le putem purta cu noi ori unde. Toți aceștia cari se mândresc cu talentul lor în Paris, n'ar fi buni de nimic în insula noastră și ar deveni acolo ucenicii noștri.

113. Nu crede, cititorule, că e vorba aci numai de exercițiul corporal și de îndemânarea manuală a elevului meu; gândește-te cum îi conduc eu curiozitatea lui copilărească, cum îi desvolt simțurile, spiritul inventiv și prevederea; vezi ce minte am să-i formez. Orice va vedea, orice va face, va voi să cunoască tot; cercetând un instrument și trecând la altul, va voi totdeauna să ajungă la cel *dintâi*; nu va admite nimic prin simplă presupunere; nu va voi să învețe nimic, dacă e nevoie de o cunoștință anterioară pe care n'a primit-o. Când va vedea un șurup, va voi să știe cum s'a scos oțelul din mină. Dacă vede cum se unesc părțile unei lăzi, va voi să știe cum s'a tăiat copacul. Dacă lucrează singur, va cugeta despre fiecare unealtă de care se folosește: dacă n'aș avea-o, cum aș face ca să-mi fac una la fel sau să lucrez fără ea?

114. O greșeală greu de înlăturat în ocupațiile pentru cari învățătorul își pune toată inima este aceasta; el presupune totdeauna că și copilul are același gust ca el și nu bagă de seamă, când îl stăpânește oarecum plăcerea lucrului, că elevul se plictisește și nu îndrăznește să arate. Copilul trebuie să fie întreg ocupat de lucrul său; dar și tu trebuie să fii întreg ocupat de elevul tău, să-l observi, să-l pândești neconținut și, fără să bage de seamă, să știi dinainte ce sentimente va avea și să oprești pe acele pe cari nu trebuie să le aibă, să-l ocupi în așa fel încât, nu numai să se simtă folositor pentru lucrul de care se ocupă, dar să-i placă a munci, înțelegând bine la ce e bun lucrul lui.

115. Tovărășia meșteșugurilor stă în ajutorul pe care industriile și-l dau în mod reciproc; comerțul stă în schimbul de obiecte; comerțul băncilor stă în schimbul de efecte și de bani. Toate aceste idei se țin una de alta. Noțiunile elementare sunt cunoscute, căci temeliile le-am pus

din prima vârstă cu ajutorul grădinarului Robert⁴⁶⁾. Ne rămâne acum să generalizăm aceste idei și să găsim mai multe exemple pentru ca să înțelegă ce este *schimbul* în sine: detalii din istoria naturală cari privesc producțiunile particulare ale fiecărei țări, cari privesc artele și științele, cari privesc navigația, cari privesc greutățile mai mari sau mai mici de transport după depărtare, după situație, după apropierea mărilor și a râurilor, etc.

116. Nu poate exista societate fără schimb; nu poate exista schimb fără măsură comună; nu poate fi măsură fără egalitate. Deci orice societate are ca lege fundamentală o oarecare egalitate convențională fie între oameni, fie între lucruri.

117. Egalitatea convențională între oameni, foarte deosebită de egalitatea naturală, face să fie trebuincios dreptul pozitiv⁴⁷⁾, adică guvern și legi. Cunoștințele politice ale unui copil trebuie să fie lămurite și mărginite; despre guvern să cunoască numai ce se raportează la dreptul de proprietate, despre care are de mai înainte oarecare idee.

118. Egalitatea convențională între lucruri a dat naștere monetei, căci moneda este numai un termen de comparație pentru *valoarea* lucrurilor de diferite soiuri și, în acest sens, moneda este adevărata legătură a societății. Orice lucru poate să fie monetă; altădată erau vitele; scoicile sunt și azi la mai multe popoare; fierul a fost monetă în Sparta, pielea a fost în Suedia, aurul și argintul sunt la noi⁴⁸⁾.

119. Metalele, fiind mai ușoare de transportat, au fost în deobște alese ca termene de comparație în toate

46) Cartea II-a § 88.

47) Dreptul (legile) creat de om în opoziție cu *dreptul natural*.

48) Chiar primele ediții ce s'au făcut după moartea lui Rousseau au notat că aci autorul este în eroare. Se vede că pe timpul lui chestia nu era bine studiată. E adevărat că în vechime s'au întrebuințat ca *monetă* diferite obiecte; dar mai târziu numai *metale prețioase* s'au întrebuințat pentru acest scop.

schimburile. Aceste metale s'au transformat în monetă, pentru ca să nu fie nevoie la fiecare schimb să se măsoare și să se cântărească din nou, căci semnul pus pe monetă este o mărturisire că piesa cu acel semn arată în adevăr greutatea hotărîtă; iar prințul singur are drept să bată monetă, fiindcă singur are drept să ceară ca declarația lui să fie primită de poporul întreg.

120. Rostul acestei născociri, explicat astfel, va fi înțeles și de cel mai prost. E greu să compari repede lucruri deosebite prin felul lor; de exemplu, postav cu grâu; dar când ai găsit o măsură comună, adică moneda, e lesne fabricantului și plugarului să compare cu această măsură comună valoarea lucrurilor pe cari vor să le schimbe. Dacă o anumită cantitate de postav prețuește o anumită sumă de bani și dacă o cantitate de grâu prețuește și el aceeași sumă de bani, atunci fabricantul, primind grâul în locul postavului, face un schimb cuviincios. Astfel, prin monetă, bunurile de soiuri diferite, se pot compara și măsura împreună.

121. Să nu mergi mai departe și să nu vorbești de efectele morale ale acestei instituții. În orice chestie, se cade să arăți întâi bine întrebuințarea, înainte de a arăta abuzurile. Dacă ți-ai pune în gând să explici copiilor cum semnele s'au luat în locul lucrurilor, cum din monetă s'a născut toate visurile deșerte ale lumii, cum țările cu bogății de bani trebuie să aibă sărăcie de toate, ai socoti pe copii nu numai filozofi, dar oameni înțelepți și ai voi să-i faci a înțelege ceea ce chiar puțini filozofi au priceput pe deplin.

122. Poți să îndrepti curiozitatea elevului asupra unui mare număr de obiecte interesante, fără să părăsești raporturile reale și materiale cari sunt pe înțelesul lui și fără să cauți a introduce în mintea lui vreo idee pe care să n'o poată concepe. Meșteșugul învățătorului este să nu stăruiască cu observațiile sale asupra lucrurilor mici cari n'au nicio însemnătate, ci să apropie neconținut pe elev de relațiunile cele mari pe cari va trebui să le cunoască într'o zi pentru a-și da seama de rânduiala societății civile. Trebuie să știi a potrivi conversațiile prin cari îl

faci să-și treacă timpul, cu felul de a cugeta pe care i l-ai dat. Cutare chestie, care nu va atinge nici pe departe băgarea de seamă a altuia, va preocupa pe Emil în vreme de șase luni.

123. Ne ducem să prânzim într'o casă bogată; găsim pregătirile unui adevărat banchet, lume multă, mulți servitori, feluri multe, serviciu elegant și fin. Toată această întocmire de plăcere și de sărbătoare are ceva îmbătător care te ametește, când nu ești obișnuit. Prevăd ce va simți tânărul meu elev față de toate acestea. Prânzul se îndelungă, feluri vin după feluri, iar mesenii vorbesc între ei cu mare sgomot. Mă apropiu atunci de urechia lui și-i spun. „Prin câte mâini crezi că a trebuit să treacă tot ce vezi pe masă până să ajungă aici?” Cu aceste puține cuvinte îi trezesc în minte nenumărate idei. Deodată i se risipește toată zăpăceala; se gândește, reflectează, socotește, își frământă mintea. Pe când filozofii, înveseliți din pricina vecinilor lor, flectăresc și fac copilării, iată pe acest copil în colțul lui filozofând singur. Mă întrebă, nu vreau să-i răspunz, ci îl amân pentru altădată; își pierde răbdarea, uită să mănânce și să bea și de abia așteaptă să plece dela masă ca să stea de vorbă în liniște. Ce prilej pentru a-și ațâța curiozitatea! Ce carte pentru învățătura sa! Având judecata sănătoasă, căci nimic n'a putut să o strice, ce va gândi el despre lux, când va vedea că din toate ținuturile lumii s'a luat câte ceva, că poate milioane de mâini au muncit vreme îndelungată, că poate milioane de oameni și-au pierdut vieța... și pentru ce?... pentru ca să i se înfățișeze cu atâta ceremonie la ceasul prânzului ceea ce seara va asvârli... afară?

124. Spionează cu grijă ce încheieri ascunse trage în sufletul lui din toate observațiile acestea! Dacă l-ai păzit mai rău decât presupun eu, poate că ar fi îndemnat să reflecteze cu totul în altfel; ar crede că cine știe ce este de capul lui, văzând atâtea silințe pentru ca să-și pregătească masa. Dacă prevezi că va raționa așa, poți lesne să-l împiedici sau să ștergi numaidecât impresia ce ar putea s'o aibă. El știe până acum să-și însușească

lucrurile numai în mod material și nu poate să judece despre potrivirea sau nepotrivirea lor cu dânsul decât prin raporturi sensibile. Va compara un prânz simplu și țărănesc, pe care l-a pregătit exercițiul, și pe care foamea, libertatea, bucuria l-au gătit foarte bine, cu banchetul acesta atât de măreț, atât de măsurat și va vedea că toată pompa nu i-a dat niciun folos simțit, că stomacul lui a fost tot așa de mulțumit după masa țaranului ca și după a bancherului, că el n'a câștigat nimic mai mult dela aceasta decât dela cealaltă.

125. Să ne inchipuim ce ar putea să-i zică guvernorul în asemenea caz. „Adu-ți aminte bine despre aceste două prânzuri și spune hotărît care ți-a făcut mai multă plăcere, la care ai văzut mai multă bucurie? la care au mâncat mesenii cu mai multă poftă, au băut mai veseli și au răs în adevăr din toată inima? Care a ținut mai mult fără plictiseală și fără a schimba feluri după feluri? Și gândește-te că pâinea cam neagră, care-ți place așa de mult, este făcută din grâul cules de acel țaran, vinul negru și ordinar, dar sănătos și care ți-a potolit setea, este din strugurii podgoriei lui; pâna de pe masă este din cânepa lui, trasă iarna de nevasta sa, de fetele lui și de servitoare, astfel că nicio mână streină de familie n'a fost părtaşă la pregătirea mesei. Moara cea mai apropiată și târgul vecin sunt pentru el hotarele pământului. Intru cât te-ai bucurat mai mult de lucrurile pe cari le-au trimis ținuturile depărtate și mâinile atâtor oameni pentru masa cealaltă? Dacă toate acestea nu te-au făcut să mă-nânci mai bine, ce ai câștigat din acel belșug? A fost la masă ceva anume pentru tine? Dar dacă ai fi stăpânul casei, toate acestea ar fi fost și mai streine de tine, căci grija de a înfățișa îndestularea ta în ochii altora, te-ar fi făcut să nu te folosești de ele; tu ai fi avut munca și ei plăcerea”.

126. Acest discurs poate să fie foarte frumos, dar nu prețuește nimic pentru Emil, căci nu-l poate înțelege și nu e obișnuit să-i spună altul reflecțiunile pe cari trebuie să le facă. Vorbește-i deci mai simplu după a-

ceste două prânzuri, spune-i într'o dimineață: „Unde vom prânzi azi?” La masa aceea acoperită mai toată de argintării și de lucruri de preț și cu flori de hârtie pe cari ni le dă la sfârșit pe niște oglinzi⁴⁹⁾, în mijlocul femeilor cu malacofuri⁵⁰⁾, cari te iau drept păpușă și vor să spui ceea ce nu știi; sau în satul depărtat de aici de două leghe⁵¹⁾, la oamenii aceia de treabă cari ne primesc cu multă bucurie și ne dau smântână așa de bună?”. Nu mă îndoiesc de alegerea lui Emil, căci nu este nici flecar, nici mândru, nu-i place să fie stânjenit în mișcările sale și nu-i plac de loc mâncările fine, ci, din contră îi place să alerge pe câmp, îi plac poamele bune, legumele bune, smântâna bună și oamenii buni⁵²⁾. Mergând pe drum, reflecțiunea vine singură. Văd că mulțimea aceea de oameni cari lucrează pentru prânzurile cele mari își pierd vremea de pomană sau nu se gândesc nicidecum la plăcerile noastre.

127. Exemplele mele, bune poate pentru un subiect, vor fi rele pentru multe altele. Dacă le pătrunde cineva spiritul, va putea să le varieze la trebuință; alegerea se face studiind spiritul fiecărui copil, așa cum se vede în

49) Înțelege, de sigur, tăvi de argint cari reflectează obiectele ca oglinzile.

50) De și numele de *malacof* este impropriu pentru timpul în care a scris Rousseau, totuși e vorba cam de același fel de obiecte: un fel de fuste umflate prin oase de balenă sau prin linii flexibile de metal.

51) Leghe: măsură de lungime cam de 4400 de metri.

52) Aci *autorul* pune nota următoare: „Acest gust pentru cele țărănești este un rezultat firesc al educației sale. De altfel neavând înfățișarea obraznică, nefiind împopoțonat cum le place femeilor, este și mai puțin sărbătorit decât alți copii; prin urmare îi place mai puțin să stea în mijlocul lor și nefiind încă în stare să le înțeleagă farmecul, se strică mai puțin de tovărășia lor. M'am ferit să-l învăț să le sărute mâna, să le spună cuvinte de laudă, nici chiar să le dea considerația ce li se cuvine în deosebire de bărbați. Am stabilit să nu-i cer niciodată nimic a-cărui rațiune să nu o poată înțelege și nu e nicio rațiune pentru ca un copil să se poarte deosebit cu cele două sexe”.

diferitele prilejuri ce-i dau pentru a se arăta. Nu va crede nimeni că în trei sau patru ani, cât ține epoca aceasta, am putea să dăm celui mai inteligent copil o idee despre toate artele și despre toate științele, care să fie îndestulătoare pentru a le putea învăța într'o zi singur; dar trecându-i în felul acesta pe dinaintea lui toate obiectele pe cari el trebuie să le cunoască, îi dezvoltăm gustul, talentul și-i înlesnim să facă primii pași spre obiectul la care îl îndeamnă geniul său și noi vedem astfel drumul pe care trebuie să i-l deschidem pentru a-i ajuta pornirea sa firească.

128. Un alt folos al acestei înșirări de cunoștințe marginite, dar sigure, este că-i arătăm cum sunt legate între ele și-l facem să le dea stima cuvenită, îl ferim de prejudecățile ce au cei mai mulți oameni în privința destoiniciilor firești pe cari le-au cultivat față de cele pe cari le-au lăsat la o parte. Cel care-și dă seama de rânduiala întregului, vede locul fiecărei părți; cel care vede bine o parte și o cunoaște în cele mai mici amănunte, poate fi un savant, celalt este un om cu judecată și vă aduceți aminte că ne-am propus nu atât să dobândim știința cât să ne formăm judecata.

129. Oricum să fie, metoda mea nu atârână de exemplele pe cari le dau. Ea se întemeiază pe puterea facultăților omului la diferite vârste și pe alegerea îndeletnicirilor cari se potrivesc cu aceste facultăți. Cred că s'ar putea găsi lesne o altă metodă, cu care să se pară că merge mai bine; dar, dacă ea ar fi mai puțin potrivită cu specia, cu vârsta, cu sexul, nu cred că ar avea același succes.

130. Incepând această a doua perioadă a vieții, ne-am folosit de prisosul forțelor noastre față de trebuințe pentru că ieșim afară din noi înșine⁵³). Ne-am îndreptat spre cer; am măsurat pământul; am căutat legile naturii; cu un cuvânt am străbătut întreaga noastră insulă; acum ne întoarcem la noi, ne apropiem pe nesimțite de locuința

53) Vezi § 1.

noastră. Fericiți că, intrând, n'am mai găsit pe dușmanul care ne amenință și care se gătește să puie stăpânire pe ea ⁵⁴⁾.

131. Ce ne rămâne de făcut după ce am observat tot ce ne înconjoară? Să întoarcem spre folosul nostru tot ce putem stăpâni și să profităm de curiozitate pentru bunul nostru traiu. Până acum ne-am adunat instrumente de toate felurile, fără să știm de care vom avea trebuință. Unele vor fi poate fără folos pentru noi, dar vor servi altora; iar, în schimb, vom avea poate noi trebuință de ale lor. Vom câștiga din acest schimb, desigur; dar ca să-l putem face, va trebui să cunoaștem nevoile noastre mutuale, fiecare să știe ce găsește la ceilalți pentru trebuința lui și ce poate să le dea el în schimb. Să presupunem zece oameni cari au fiecare zece feluri de trebuințe. Va trebui ca fiecare, pentru nevoia lui, să se ocupe cu zece feluri de munci, dar din cauza deosebirii aptitudinilor, unul va reuși mai bine într'unele, altul într'altele. Ar face toți aceleași lucruri, dar unii poate vor fi buni pentru altele; astfel, toți ar fi rău serviți. Să ne adunăm cei zece oameni la un loc și fiecare să lucreze, pentru el și pentru ceilalți nouă, felul de lucru care îi place mai mult. Fiecare se va folosi de talentele celorlalți ca și cum le-ar avea el toate. Fiecare se va perfecționa în ocupația lui prin exercițiu continuu și toți zece, având cu toții tot ce le trebuie, vor mai avea și prisos. Iată principiul aparent al tuturor instituțiilor noastre. Nu e locul să examinez aci urmările lui; am făcut aceasta în altă scriere ⁵⁵⁾.

132. Astfel fiind lucrurile, un om care ar voi să se considere ca ființă izolată și fără niciun fel de legătură, mulțumindu-se cu ce poate face singur, ar fi un adevărat nenorocit, i-ar fi chiar peste putință să trăiască, pentru că ar găsi tot pământul acoperit de „al meu” și „al tău” și, având numai trupul „al său”, din ce și-ar agonisi traiul?

54) Vezi § 33.

55) E vorba de scrierea sa despre *Originea inegalității*.

Dacă o parte din oameni ies din starea naturală, silesc pe semenii lor să iasă și ei; nimeni nu poate rămânea în această stare fără voința celorlalți și ar *ieși*, în realitate, din starea naturală cel care ar rămânea fără putință de a trăi, căci prima lege pe care natura o pune omului este datoria de a se conserva.

133. Astfel se formează, încet-încet, în spiritul copilului ideile despre legăturile sociale, chiar înainte de a fi în adevăr membru activ al societății, Emil vede că, pentru a avea lucrurile de cari se servește el, trebuie să aibă și de acelea de cari se servesc alții, pentru ca să obțină, în schimb, lucrurile cari îi sunt trebuincioase și cari se află în stăpânirea celorlalți. Pot lesne să-l facă să simtă nevoia schimbului și să știe a profita.

134. „Excelență, trebuie să trăiesc”, zicea un biet autor satiric unui ministru care îl ținea de rău pentru urita lui meserie. „Nu văd necesitatea”, îi răspunse cu răceală înaltul funcționar ⁵⁶). Acest răspuns, foarte bun din partea unui ministru, ar fi fost sălbatic și fals în gura altcuiva. Toți oamenii trebuie să trăiască. Acest argument, pe care-l sprijinește cineva mai mult sau mai puțin după cum are mai multă sau mai puțină iubire de oameni, mi se pare de neînălțurat, când cineva îl dă despre sine. Dintre toate lucrurile urite pe cari ți le poate înfățișa natura, cel mai urit este să mori; deci ea permite orice aceluia care n'are un alt mijloc pentru a trăi. Principiile pe baza cărora omul virtuos își disprețuește viața și o jertfește pentru datorie sunt foarte depărtate de această simplicitate primitivă. Ferice de popoarele la cari poți fi bun fără eforturi și drept fără virtute! Dacă este undeva în lume vreo țară ticăloasă în care omul trăiește numai făcând rău și unde cetățenii sunt șarlatani de nevoie, acolo

56) *Sallwürk* zice că satiricul s'ar putea să fi fost scriitorul francez abatele Desfontaine; iar funcționarul, contele d'Argenson care era însărcinat atunci cu censura Statului (1740). Amintește însă că s'ar putea ca totul să fie o reminiscență din Tertulian (De Idololatria cap. 14).

nu trebuie să spânzuri pe răufăcător, ci pe acela care-l silește să ajungă astfel.

135. Indată ce Emil va ști ce este viața, prima mea grijă va fi să-l învăț cum să și-o păstreze. Până acum n'am deosebit stările sociale, rangurile, averile și nu le voi deosebi nici de acum înainte, pentru că omul este același în toate stările, bogatul n'are stomacul mai mare decât săracul și nici nu mistue mai bine decât el, stăpânul n'are brațele mai lungi nici mai puternice decât ale sclavului, cel mare nu este mai mare decât un om din popor, în fine trebuințele firești sunt peste tot aceleași și deci mijloacele de a le dobândi trebuie să fie peste tot deopotrivă. Potrivii educația omului cu omul, iar nu cu ceea ce nu e omenească. Nu vedeți că, dacă vă munciți să-l pregătiți numai pentru o stare, îl faceți nefolositor pentru oricare alta? Și, dacă soarta vrea, atunci l-ați făcut cu adevărat nenorocit!⁵⁷⁾ Ce poate fi mai de răs decât un nobil scăpat, care își păstrează, în sărăcie, prejudecățile obârșiei sale?⁵⁸⁾ Ce poate să fie mai umilit decât un bogat calic, care, aducându-și aminte de disprețul ce se arată celor nevoiași, simte că a ajuns cel din urmă dintre oameni? Unul trăiește ca un hoț iscusit, pe socoteala unuia și altuia; celălalt este sluga târitoare care are mereu cuvântul frumos: „trebuie să trăiesc”.

136. Vă încredeți în rânduiala actuală a societății și nu vă gândiți că ea este supusă la revoluțiuni ce nu se pot înlătura și că nu puteți nici prevedea, nici preveni pe a-

57) Vezi Cartea I § 29.

58) Unul dintre editorii cărții de față citează, în legătură cu aceste aprecieri, un fapt caracteristic. În timpul marelui revoluții franceze, mulți nobili, fugiți din Franța, trăiau la Hamburg și trăiau toți muncind și, natural, își câștiga mai bine traiul cel care avea vreun talent sau vreo cunoștință specială. Era între ei și un baron, care nu învățase nimic și, neștiind altceva, s'a decis să se facă îngrijitor de bolnavi, puneu însă condiție ca toți să-i zică: „Domnule Baron!”. Această originalitate mai ales într'un oraș așa de democratic ca Republica liberă a Hamburgului, l-a făcut cunoscut și toată lumea îl chema și-i plătea prețuri din ce în ce mai ridicate.

ceea care va atinge pe copiii voștri. Cel mare ajunge mic, cel bogat ajunge sărac, regele ajunge supus. Ce! sunt așa de rare loviturile soartei încât să crezi că vei scăpa de ele? Ne apropiem de o stare critică din veacul revoluțiilor⁵⁹⁾. Cine-ți poate spune ce vei ajunge atunci? Tot ce clădește omul, poate să fie dărâmat de om; statornice sunt numai cele statornice de natură și natura nu face nici prinți, nici bogați, nici nobili. Ce va face dar, în înjosire, trufașul pe care l-ai crescut numai în vederea măririi? Ce va face, în sărăcie, bogătașul care știe să trăiască numai prin aur? Ce va face, lipsit de toate, prostul îngâmfat, care nu știe să se folosească de el însuși și nu poate trăi decât prin ceea ce este străin de el? Ferice de cel ce știe să părăsească singur o situație care-l părăsește și să rămâie om cu toată împotrivirea soartei! Să laude cine pofteste pe acel rege învins care se îngroapă ca un nebun sub ruinele tronului; eu îl disprețuiesc, căci văd că trăiește numai prin coroană și că nu e nimic, dacă nu e rege. Cel care pierde coroana și se lipsește de ea, e mai presus de coroană. Din rangul de rege, pe care-l poate îndeplini și un laș și un rău și un nebun, el se ridică la starea de om, pe care puțini oameni știu s'o păstreze cu adevărat. Atunci învinge soarta, o privește cu dispreț, nu datorește nimănui nimic și când poate să arate că el însuși nu este o nimică, atunci este ceva. Da, îmi place de o sută de ori mai bine regele Siracuzei, care se face dascălaș la Corint; și Regele Macedoniei, care se face scriitorăș la Roma; îmi plac mai

---

59) Aci pune *autorul* nota următoare: „Cred că monarhiile cele mari nu mai pot să trăiască mult timp. Toate au fost strălucitoare și Statul care este strălucitor merge spre cădere. Pentru această părere, am motive mai speciale decât această maximă, dar nu e potrivit să le spun și fiecare le vede prea bine”. Ediția din 1835 (Paris, Furne) alături aci pasagiul următor din Montaigne („Incercări”, Cartea III-a cap. 9): „Azi încotro ne întoarcem ochii, vedem că totul se sgdue împrejurul nostru; în toate statele mari, fie în cele creștine fie în celelalte pe cari le cunoaștem, poți vedea că le amenință prefacerea și ruina”.

bine aceștia decât nenorocitul Tarquiniu, care nu știe ce să facă, pierzându-și domnia, — decât moștenitorul unui stăpân peste trei regate, care ajunge jucăria oricui poate să-și răză de nenorocirea lui, care rățăcește pe la curțile domnitorilor, cerând pretutindeni ajutor și primind numai ocară, pentru că știe numai o singură meserie, care nu mai stă în puterea lui.⁶⁰⁾

(37) Omul și cetățeanul, ori în ce stare ar fi, nu are alt bun de dat societății decât pe sine însuși, căci celelalte bunuri sunt în societate fără voia lui. Când un om e bogat, sau nu se bucură de bogăția lui sau se bucură și publicul. În primul caz, fură dela ceilalți ceea ce nu-i folosește nici lui; în al doilea nu le dă nimic. Astfel datoria către societate îi rămâne întregă, întrucât plătește numai din averea sa. — Dar, vei zice, tatăl meu a servit societatea, câștigând averea. — Fie! A plătit datoria lui, nu pe a ta. Ești dator mai mult față de ceilalți decât dacă te-ai fi născut fără avere, pentru că te-a părținit soarta. Nu e drept ca munca unui om pentru societate să descarce pe altul de datoria lui; căci fiecare, fiind întreg al societății, plătește numai pentru sine și nici un părinte nu poate să transmită copilului dreptul de a fi nefolositor pentru semenii săi. Și, după ce zici tu, tocmai acest lucru face tatăl când transmite fiului său averile sale cari sunt numai proba și prețul muncii. Cel care

60) Exemplele citate în acest pasagiu nu sunt la fel în toate edițiunile. Neavând a face comparații de texte, m'am mulțumit cu redacția din ed. Furne (Paris 1835) din care am tradus pasagiul. Vom explica deci pe cele din textul nostru. Nu am aflat numele regelui Siracuzei despre care se vorbește. *Regele* Macedoniei este în realitate *fiul* unui rege, al lui *Perseu*, ultimul rege al Macedoniei, care a fost învins de Paul Emiliu și ucis apoi în închisoare. Așa ne spune Plutarch în „Viața lui Paul Emiliu” (§ 59). — Nu știm asemenea cine este acest Tarquiniu. — „Moștenitorul unui stăpân peste trei regate” este principele Carol Eduard, nepot al lui Iacob II, regele Angliei, detronat în 1688. El a trăit mult timp în Franța, dar a fost gonit de aci. Pe vremea când scria Rousseau ajunsese într-o stare mizerabilă, fiind prăpădit de beție. Notițele acestea se găsesc în unele edițiuni ale scrierii „Emil”.

mănâncă, în nelucrare, ceea ce n'a câștigat singur, face o hoție. Un rentier pe care statul îl plătește ca să nu facă nimic este, pentru mine, la fel cu tâlharul, care fură la drumul mare. Afară din societate, omul care ar trăi singur, n'ar fi dator nimănui cu nimic și ar putea să trăiască cum pofteste; în societate însă, unde trăiește în mod fatal pe spinarea celorlalți, trebuie să muncească pentru a-și plăti întreținerea. La aceasta nu există excepție. A munci este deci o datorie fără care nu poate exista omul social. Bogat sau sărac, puternic sau slab, oricare cetățean care să de geaba este un pungaș⁶¹⁾.

138. Dintre toate îndeletnicirile cari pot să asigure traiul omului, aceea care îl apropie mai mult de starea naturală este lucrul manual; din toate stările, cea mai neatârnată față de soartă și față de oameni este a meșteșugarului. Meșteșugarul atârnă numai de munca sa; e liber, pe când plugarul e sclav, căci acesta se ține de câmpul său, a cărui recoltă este expusă bunului plac al altuia. Dușmanul țării, prințul, un vecin puternic, un proces îi pot lua câmpul; prin acest câmp el poate să sufere felurite neajunsuri, pe când meșteșugarul, îndată ce ar vrea cineva să-l persecute, se gătește lesne de ducă, își ia brațele și se duce. Cu toate acestea, agricultura este cea dintâi meserie a omului; e cea mai civilizată, cea mai folositoare, deci cea mai nobilă. Eu nu-i spun lui Emil: „Învață agricultura”, căci o știe. E obișnuit cu toate lucrările câmpului, căci a început cu ele, și la ele se întoarce neconținut. Ii zic deci: „Cultivă moștenirea dela părinți! Dar dacă o pierzi sau dacă n'ai, ce faci? Învață deci un meșteșug!”

139. Să învețe fiul meu un meșteșug? Fiul meu meșteșugar! Dar cum poți să te gândești la așa ceva? — Da, doamnă, mă gândesc mai bine decât d-ta! D-ta vrei să-l silești să nu poată fi niciodată altceva decât un lord, un marchiz, un prinț, și poate într'o zi mai puțin decât nimic. Eu vreau să-i dau un rang pe care să nu-l poată

61) Vezi cartea II § 105.

pierde niciodată, un rang care să-i facă cinste în orice timp, vreau să-l ridic la starea de *om* și, orice ai zice, va avea mai puțini egali cu el în acest titlu decât în acelea pe cari le va primi dela d-ta.

140. Altă idee se naște din înțelesul unui cuvânt separat și alta din înțelesul unei întregi gândiri. Nu ții atât să înveți o meserie ca să știi o meserie, ci ca să învingi prejudecățile cari disprețuesc meseriile. Zici că nu vei fi silit niciodată să muncești pentru a trăi. Atât mai rău, atât mai rău pentru tine! Dar n'are a face, nu lucrezi pentru pâine, lucrezi pentru glorie. Coboară-te la starea meșteșugarului pentru a te înălța deasupra stării tale! Ca să supui soarta și lucrurile, fă-te întâi neatârnat! Ca să domnești prin opinia publicului, începe prin a domni peste această opinie!

141. Adu-ți aminte că nu-ți cer un talent, ci un meșteșug, un simplu meșteșug, în care lucrezi mai mult cu mâinile, care nu te duce la avere, dar te face să te poți lipsi de ea. Am văzut la unele familii, destul de înstărite ca să nu se poată teme de lipsă, că părinții sunt așa de prevăzători încât, pe lângă instrucțiunea pe care o dau copiilor, le dau și cunoștințe de acelea cari, la vreo întâmplare, să le dea puțința de a trăi. Acești părinți prevăzători cred că au făcut mare lucru, dar nu fac nimic, pentrucă mijloacele pe cari cred ei că le pun la îndemâna copiilor se țin tocmai de soartă, pe când ei voiesc să-i puie mai presus de ea. Oricât de frumoase talente ar avea vreunul, dacă nu se găsește în împrejurări prielnice, nu se poate folosi și va pieri de lipsă ca și cum n'ar avea.

142. Dacă este vorba de prefăcătorie și de uneltiri, atunci mai bine să întrebuințeze aceste mijloace ca să se mențină în starea cea bună în loc de a căuta să câștige pentru ca să se ridice din mizerie iar unde a fost. Dacă cultivi artele al căror succes se ține tocmai de reputația artistului, dacă te pregătești pentru ocupațiuni cari se dobândesc numai prin favoare, ce folos vei avea când, dezgustat de lume, vei disprețui anume aceste mijloace

fără cari nu poți izbuti? Ai învățat politica și afacerile principilor; foarte bine; dar ce vei face cu învățătura ta, dacă nu poți să te apropii de miniștri, de femeile dela curte, de înalții funcționari; dacă n'ai meșteșugul să le plăci și dacă ei nu găsesc în tine pe șiretul care le trebuie? Ești arhitect sau pictor; bine; dar trebuie să-ți faci cunoscut talentul. Crezi că poți numaidecât să-ți pui lucrarea la expoziție? Nu merge așa! trebuie să fii din Academie⁶²⁾, trebuie chiar că ai sprijin ca să poți dobândi loc într'un colțisor ascuns. Deci, lasă linia și pensula, sue-te într'o trăsură și aleargă din ușă în ușă, căci așa se dobândește celebritatea. Trebuie însă să știi că toate aceste uși strălucite au păzitori sau portari cari înțeleg numai prin semne și cari au urechile în palmă. Vrei să-ți arăți învățătura și să te faci profesor de geografie sau de matematică sau de limbi sau de muzică sau de desen? Pentru aceasta îți trebuie școlari și prin urmare protectori⁶³⁾. Vezi că se cere mai mult să fii înșelător decât priceput și că, dacă nu cunoști decât meseria ta, vei fi totdeauna un ignorant.

143. Iată deci că toate aceste mijloace strălucite sunt puțin trainice și ai nevoie de multe altele pentru ca să te folosești de ele. Și apoi ce te vei face în această tristă cădere? Nenorocirile, fără să te învețe, te înjosec; ești mai mult ca oricând jucăria opiniei publice; cum te vei ridica deci deasupra prejudecăților cari țin în mână soarta ta? Cum vei disprețui josnicia și viciile, de cari ai nevoie ca să trăiești? Înainte erai supus numai bogățiilor, acum ești supus bogaților; n'ai făcut altceva decât să-ți faci robia mai grea și să te încarci cu mizeria. Ai ajuns sărac fără să fii liber; aceasta este cea mai de jos treaptă la care poate să ajungă un om.

62) Adică să faci parte din gruparea de artiști din cari se aleg comisiile cari decid de admiterea lucrărilor în expoziție.

63) E vorba aci de exercitarea profesiei în familie, nu în școală publică. Așa era starea de lucruri pe vremea când scria Rousseau.

144. Dacă însă, ca să-ți câștigi viața, în loc de a alerga la asemenea cunoștințe înalte destinate a hrăni spiritul, iar nu corpul, ai cere ajutor la nevoie dela munca mâinilor tale, toate greutățile ar dispărea, prefăcătoriile n'ar mai avea niciun folos. Ai putea în orice moment să te slujești de mijloacele pe cari le ai la îndemână. Curăția sufletului și cinstea nu mai sunt piedici în viață. Nu mai ai nevoie să fii mișel și mincinos față de cei mari, mlădios și trădător față de pungași, tovarăș necinstit al celor răi; nu vei trăi din împrumuturi sau din hoție, ceeace este cam același lucru, când n'ai nimic. Nu-ți pasă de opinia celorlalți, n'ai nevoie să curtenești pe nimeni, nici să lingusești pe proști, nici să îndupleci pe ușieri, nici să mituești sau — ce e mai rău — să lauzi pe vreo femeie desfrănată. Nu-ți pasă, atunci, dacă necinstiții conduc afacerile cele mari; ei nu te vor împiedica pe tine, în viața ta obscură, să fii om cinstit și să ai ce mânca. Intri în cel dintâi atelier unde se lucrează meseria pe care ai învățat-o. „Meștere, dă-mi de lucru. — Tovarășe, zezi colea și lucrează”. Înainte de ceasul prânzului ți-ai și câștigat pâinea. Dacă ești muncitor și cumpătat, în mai puțin de opt zile vei fi câștigat cu ce să trăiești alte opt zile și vei fi trăit liber, sănătos, cinstit, muncitor, drept. Nu însemnează că ți-ai pierdut timpul, câștigând în felul acesta.

145. Vreau neapărat să învețe Emil o meserie. Vei zice: „Cel puțin, o meserie onorabilă”. Ce va să zică aceasta? Nu este onorabilă orice meserie care folosește publicului? Nu vreau să fie nici cusător de broderii, nici poleitor, nici smălțuitor, ca nobilul lui Locke⁶⁴). Nu vreau să fie nici muzicant, nici actor, nici autor de cărți⁶⁵).

64) Salzwürk amintește că Locke (Cugetări) vorbește despre chestia aceasta, El zice în § 203 că *un nobil trebuie să învețe o meserie* și în § 209 propune pentru un nobil care stă la țară să învețe *grădinară și lucrul lemnului, dulgheria, tâmplăria sau strungăria*.

Aci pune *autorul* nota următoare: „Imi vei zice: — Dar ești și tu! — Sunt, spre nenorocirea mea, o mărturisesc; și greșelile

Dintre profesiunile de acest fel, poate să aleagă pe care o pofti, eu nu mă amestic întru nimic. Vreau mai bine să fie cismar decât poet; mai bine să lucreze la caldarâm decât să zugrăvească flori pe vase de preț. „Dar, veți zice, dorobânții dela ministere, spionii, călăii, sunt și ei folositori”. Stă în mâna guvernului să-i facă să nu mai fie. Dar să-i lăsăm pe aceștia. Mărturisesc că n'am zis bine. Nu e destul să-și aleagă cineva o meserie trebuincioasă; se cere ca ea să nu impuie celor ce o îndeplinesc însușiri sufletești urite și nepotrivite cu menirea omului. Deci să ne întoarcem la vorba dintâi: să ne alegem o meserie onorabilă, dar să nu uităm că nu este nimic onorabil fără a fi folositor⁶⁶⁾.

146. Un autor vestit din secolul nostru⁶⁷⁾, ale cărui cărți sunt pline de proiecte mari și de scopuri mici, făcuse jurământ, ca toți preoții catolici, să nu se căsătorească; dar fiindcă se temea mai mult decât alții de adulteriu, se zice că s'a decis să aibă totdeauna servitoare frumoase cu cari să repare cât mai bine insulta pe care o adusese speciei sale prin necugetatul său jurământ. Socotea că e o datorie a cetățeanului să dea patriei alți cetățeni și, din tributul pe care-l plătea astfel, înmulțea clasa meseriașilor. Indată ce copiii aceștia se făceau mărișori, îi punea să învețe o meserie după gustul lor, înlăturând numai profesiunile de trândăvie, pe cele cari se ocupă cu lucruri de nimic și pe cele supuse modei, cum era cea de peruchier⁶⁸⁾, care nu e cu adevărat trebuincioasă și care poate ajunge dintr'un moment într'altul nefolositoare, câtă vreme natura va binevoi să ne dea păr pe cap.

147. Acesta este spiritul care trebuie să ne conducă

---

mele, pe cari cred că le-am plătit îndeajuns, nu pot să îndemne pe alții să greșească și ei. Eu nu scriu ca să-mi scuzez greșelile, ci numai ca să împedec pe cititori de a mă imita”.

66) Vezi mai înainte § 137.

67) *Abatele de St. Pierre*. Vezi asupra-i nota dela § 155 Cartea I.

68) Pe vremea când trăia și scria Rousseau nobilii obișnuiau să poarte o *perucă* pe deasupra părului. Prevederea lui s'a realizat, căci peste puțină vreme moda aceasta a dispărut.

la alegerea unei meserii pentru Emil; dar nu noi vom face alegerea, ci el însuși, căci învățăturile pe cari le-a primit l-au deprins să disprețuiască în mod firesc lucrurile nefolositoare și neciodată nu-și va pierde timpul cu lucruri fără valoare, iar valoarea lucrurilor o judecă după folosul lor real. El își va alege o meserie care ar fi putut să servească lui Robinson în insula lui.

148. Arătând copilului producțiunile naturii și ale artei, ațâțându-i curiozitatea și urmându-l unde îl atrage ea, ai înlesnirea de a-i cerceta gusturile, pornirile, aplecările firești, și de a prinde minutul când se ivește prima scânteie a talentului său, dacă are în adevăr vreunul hotărît. Este însă o greșeală răspândită și de care trebuie să te ferești: se atribue pornirii adevărate ceea ce este numai efectul întâmplării și se consideră că este o adevărată chemare pentru cutare sau cutare artă spiritul de imitație, ce se întâlnește și la om și la maimuță și care îl îndeamnă să imite câte vede că se fac, fără a-și da seama dacă sunt bune la ceva. Lumea e plină de meșteșugari și mai ales de artiști, cari n'auniciun talent natural pentru arta cu care se îndeletnicesc, căci au fost îndemnați din copilărie, fie că niște considerațiuni străine i-au împins la aceasta, fie că i-a înșelat o dorință aparentă care ar fi putut să-i îndemne tot așa de bine spre oricare altă artă, dacă ar fi văzut-o pusă în lucrare. Unde aude bătând toba și vrea să fie general; altul vede zidindu-se o casă și zice că se face arhitect. Fiecare este atras de meseria pe care o vede de aproape, dacă o crede respectabilă.

149. Am cunoscut un servitor, care, văzând pe stăpânul său că pictează și desenează, și-a pus în cap să se facă pictor și desenator. Indată ce s'a hotărît, a luat creionul și nu l-a părăsit decât pentru pensulă și pe aceasta avea s'o păstreze toate vieața. Fără lecții, fără reguli, a început să deseneze tot ce-i ieșea înainte. A dus-o așa trei ani întregi, ținut de mâzgăliturile sale și nimic afară de slujba sa nu-l întrerupea dela lucru; niciodată nu se descuraja de puținul progres pe care-l

facea din pricina slabelor lui înclinări artistice. L-am văzut în timp de șase luni de vară, pe o căldură nesuferită, într'o săliță care da la soare și în care te înăbușiai dacă treceai, l-am văzut stând lipit toată ziua pe scaun cu un glob dinainte și desenând și iar desenând, începând și iar începând, fără încetare, cu o încăpățănare neînvinsă, până când a putut să arate reliefurile globului destul de bine ca să fie mulțumit. În fine, ajutat de stăpânul său și condus de un artist, a ajuns să-și lepede livrea și să trăiască din pensulă. Până la un punct oarecare, stăruința poate să fie loc talentului; el a ajuns la acest punct și nu va merge mai departe. Statornicia și râvna acestui băiat de treabă sunt vrednice de laudă. Va fi totdeauna stimat pentru sârguința sa, pentru exactitate, pentru bunele sale moravuri; dar nu va fi pictor, ci numai zugrav de uși⁶⁹). Cine nu s'ar fi înșelat de ardoarea lui și nu l-ar fi luat drept un talent adevărat? Nu e tot una să-ți placă o muncă și să fii făcut pentru ea. Trebuie să observăm mult mai pătrunzătoare decât își închipue cineva, pentru a te convinge de adevăratul gust al unui copil, căci copilul își arată mai mult dorințele decât dispozițiile și ne luăm totdeauna după cele dintâi, pentru că nu știm să studiem pe celelalte. Aș dori ca un om priceput să ne dea un tratat al artei de a observa pe copii. Ar fi lucru foarte de preț să cunoaștem această artă; părinții și învățătorii n'au încă elementele ei.

150. Poate însă că dăm aci prea mare importanță alegerii unei meserii. Fiindcă e vorba numai de o muncă manuală, această alegere n'are o importanță deosebită pentru Emil, căci ucenicia lui e făcută mai mult de jumătate prin exercițiile cu cari l-am ocupat până acum. Ce vrei să faci? E pregătit pentru orice: știe să umble

(9) Termenul întrebuițat aci e impropriu, dar n'am găsit altul mai precis. Nu e vorba de cel care vopsește ușa, ci de poartă (de obicei pictată) care se obișnuia a se așeza deasupra pervazului unei uși.

cu sapa și cu casmaua, știe să se slujească de strung, de ciocan, de rindea, de pilă; e deprins cu uneltele tuturor meseriilor. E vorba numai să se obișnuiască a întrebuița vreuna din aceste unelte pentru a lucra repede și ușor ca și adevărații lucrători în acea meserie. În aceasta el îi întrece pe toți, pentru că trupul lui este ager, membrele mlădioase și poate fără greutate să ia orice atitudine și să repete fără efortare tot felul de mișcări. Pe lângă acestea, simțurile le are întregi și bine deprinse; toată mecanica artelor manuale îi este cunoscută. Ii lipsește numai obișnuința, ca să poată lucra ca un meșter, iar obișnuința se câștigă numai cu vremea. Cărui meșteșug deci — pe care va trebui să-l alegem — va da destul timp pentru a ajunge desăvârșit? Numai de aceasta este vorba.

151. Dați bărbatului o meserie potrivită pentru sexul său, iar tânărului o meserie potrivită cu vârsta sa. Nu-i plac și nu i se potrivește nicio profesiune sedentară și casnică. Niciodată un tânăr n'a dorit singur să fie croitor. Trebuie multă înscușință ca să îndemni spre această meserie femeiască sexul pentru care nu e făcută⁷⁰). Nu poate aceeași mână să ție și acul și sabja. Dacă aș fi rege, aș da voie numai femeilor și schilozilor siliți a sta la un loc, să se ocupe de croitorie și de lucrările cu acul. Admițând că eunucii⁷¹) sunt trebuincioși, găsesc că Orientalii sunt nebuni că-i pregătesc ei. De ce nu se mulțumesc cu acei pe cari i-a făcut natura așa, cu acei cărora natura l-a mutilat sufletul, făcându-i lași? Cred că ar avea deajuns și le-ar mai rămânea. Omul slab, plăpând, fricos, e osândit de natură să ducă viață sedentară, să trăiască cu femeile și în felul lor. Atât mai bine dacă există vreo meserie care le este potrivită. Dacă însă e nevoie numaidecât de adevărați eunuci, atunci să puie în starea aceasta pe bărbații cari își desonorează sexul,

70) Aatorul pune aci nota următoare: „La cei vechi nu existau croitori: hainele bărbaților le lucrau femeile în casă”.

71) De regulă în țările orientale, unde înflorea poligamia, haremurile au fost păzite de eunuci.

îmbrățișând meserii nepotrivite. Gustul lor arată că e o greșeală a naturii; îndreptați greșeala într'un fel sau altul și veți face bine.

152. Opresc pe elevul meu dela meserii nesănătoase, dar nu dela cele grele, nici dela cele primejdioase. Acestea întăresc deodată puterea și curajul; sunt potrivite pentru bărbați, femeile nu le cer. Cum nu le e rușine bărbaților să ia din acelea pe cari le practică femeile?

*Luctantur paucae, comedunt coliphia paucae.
Vos lanam trahitis, calathisque peracta refertis
Vellera... 72)*

153. În Italia nu se văd femei prin prăvălii. Nu se poate închipui ceva mai trist decât vederea stradelor de acolo pentru cei obișnuiți cu stradele din Franța și din Anglia. Când vedeam pe vânzătorii din prăvăliile de modă că vând femeilor panglici, funde, reziluri, și-returi, mi se părea că aceste podoabe delicate sunt ridicole în niște mâini grosolane făcute să tragă la foale și să bată cu ciocanul. Ziceam că în țara aceasta, femeile, ca să-și răsbune, ar trebui să deschidă ateliere de fabricat săbii. Drept este ca fiecare să fabrice și să vândă armele sexului său. Ca să le cunoști, cată să le întrebunțezi.

154. Tinere, pune mână bărbătească la munca ta! Învață să mânuești barda și ferăstrăul, să cioplești lemne, să te urci pe căpriorii unei case ca să-i pui acoperișul, să întărești vârful cu bârne și cu grinzi; și apoi strigă pe soră-ta să vie să-ți ajute la lucru, cum te chema ea adineauri să lucrezi la cusătura ei.

155. Știu că am spus prea mult pentru iubiții mei contemporani; dar câteodată mă prinde legătura raționamentelor. Dacă unui om, oricare ar fi, îi e rușine

72) Sunt versuri din satiricul latin *Juvenal* (Satire, II, 53). Pe românește: „Puține dintre noi fac exerciții de luptă, puține mănâncă pâinea atleților. Voi toarceți lână și, după ce ați isprăvit, o puneți în coșuri”. Vorbește o femeie în contra unor bărbați cari luau meseriile și obiceiurile femeiești pe acea vreme în Roma.

să-și puie un șorț de piele și să lucreze, în public, cu rândeaua, atunci îl socotesc ca un rob al opiniei publice, gata să roșească de binele ce ar vrea să facă, îndată ce ar râde cineva de oamenii cinstiți. Totuși să ne plecăm prejudecăților părinților, întrucât aceasta nu strică judecata copiilor. Nu e trebuință să practici toate profesiunile folositoare ca să le cinstești pe toate; e destul să nu socotești nici una nevrednică de tine. Când ai să alegi și nimic nu te silește, de ce nu ți-ai întreba gustul, înclinarea, comoditatea, ca să te hotărăști între profesiunile de același rang? Lucrarea metalelor este foarte folositoare, poate cea mai folositoare; totuși, afară de cazul când aș avea vreo considerație particulară, n'aș face pe fiul d-tale potcovar, lăcătuș, fierar; n'aș vrea să-l văd, în fierăria lui, cu figura unui ciclop. De asemenea nu l-aș face zidar, și mai puțin pantofar. De sigur că trebuie să se găsească oameni pentru toate meseriile, dar, dacă poți să alegi, te gândești la curățenie și aici nu mai poate fi vorba de opinia lumii, ci decid numai simțurile noastre. În fine, nu mi-ar plăcea meseriile acelea stupide, în cari lucrătorii, fără nici o pregătire și ca automații, fac mereu și mereu același fel de muncă: țesătorii, cei ce fac ciorapi, tăietorii de pietre. De ce să întrebunțezi la aceste meserii oameni inteligenți? Îți trebuie o mașină care să conducă o altă mașină.

156. Luând în seamă toate acestea, aș vrea mai bine ca elevul meu să fie stoler. E lucru curat, e folositor și se poate lucra în casă; pune deajuns corpul în mișcare; cere muncitorului iscusință și pregătire; apoi poate să arate eleganță și gust, prin forma ce se dă obiectelor pe cari le cere folosul practic.

157. Dacă, din întâmplare, elevul tău are spiritul înclinat spre științele speculative, atunci ai putea să-l pui la o meserie potrivită cu aceste înclinări; ar putea, de exemplu, să învețe a face instrumente de matematică: ochelari, telescoape, etc.

158. Când va învăța Emil meseria lui, am să învăț

și eu cu el; căci sunt convins că va învăța bine numai ceea ce vom învăța împreună. Ne vom face deci amândoi ucenici și vom cere să fim socotiți nu ca niște domnișori, ci ca adevărați ucenici. Și de ce nu am fi în adevăr așa? Țarul Petre era lucrător teslar în șantier și toboșar în propria sa oștire. Crezi că acest prinț nu prețuește cât ține prin nașterea sau prin meritele lui? Înțelegi bine că nu spun această vorbă lui Emil; ci d-tale, oricine ai fi.

159. Din nenorocire, nu vom putea petrece toată vremea noastră lângă teighea. Nu suntem numai ucenici de lucrători, ci și ucenici de oameni; iar ucenicia acestei din urmă meserii este mai grea și mai îndelungată decât cealaltă. Cum vom face deci? Avea-vom un profesor de rânda o oră pe zi, cum avem un profesor de danț? Nu; nu vom fi ucenici, ci discipoli. Ambiția noastră este mai puțin să învățăm propriu vorbind meseria și mai mult să ne înălțăm la starea de lemnar. Sunt deci de părere să mergem cel puțin odată sau de două ori pe săptămână și să stăm o zi întreagă la meșter; să ne sculăm din somn ca și el, să fim la lucru înaintea lui, să mâncăm cu el la masă și să muncim după poruncile lui. După ce vom fi avut cinstea de a prânzi cu familia lui, vom putea să ne întoarcem, dacă voim, să ne culcăm în paturile noastre cele tari⁷³⁾. În felul acesta înveți mai multe meserii deodată, și exercitezi meseriile, fără să părăsești ucenicia cealaltă⁷⁴⁾.

160. Când facem asemenea fapte bune, să fim simpli. Să nu ne arătăm mândri, căutând să combatem mândria, căci dacă îți faci laudă din faptul că ai învins prejudecățile, însemnează că te supui lor. Se zice că în familia sultanilor din Turcia este un vechiu obicei ca padișahul să facă lucrări manuale și fiecare știe că lucrările unui padișah nu pot fi decât capo-d'opere. Se împart, deci, cu cinste aceste capo-d'opere celor mari

73) Vezi cartea II § 201 și urm.

74) Adică aceea prin care devii om.

dela Poartă⁷⁵) și obiectul e plătit după calitatea lucrătorului. Nu vreau să critic aci această pretinsă apăsare, căci mi se pare, dimpotrivă, un bine. Silind pe cei mari să împartă cu el ce au jefuit dela popor, prințul va fi silit mai puțin să jefuiască de-adreptul poporul. Este o ușurare trebuincioasă despotismului, fără care acest groaznic guvernământ n'ar putea să trăiască.

161. Răul adevărat al acestui obicei este ideea pe care și-o face bietul om despre meritul său. Ca și regele Midas, el vede că se schimbă în aur tot ce atinge, dar nu bagă de seamă ce urechi îi cresc⁷⁶). Pentru ca Emil să rămâie cu urechi mici, să-i ferim mâinile de o asemenea dibăcie: ceace face el, să se prețuiască după lucru nu după lucrător. Să nu lăsăm să i se judece al său decât în comparație cu ale meșterilor celor buni. Munca lui să o prețuim pentru că merită, nu pentru că este a lui. Când este ceva bine făcut, ziceți: „*E bine făcut cutare lucru*”, dar nu întrebați: „*Cine a făcut aceasta?*”. Dacă spune singur, cu mulțumire și cu mândrie: „*Eu am făcut*”, răspundeți cu răceală: „*Au sau altul, n'are a face, e un lucru făcut bine*”.

162. Ascultă-mă, bună mamă, păzește-te mai ales de minciunile ce ți se pregătesc. Dacă fiul tău știe multe lucruri, ferește-te de tot ce știe. Dacă are nenorocirea să fie crescut în Paris și să fie bogat, e pierdut. Cât timp va găsi aici artiști destoinici, va avea toate talentele; iar

75) Adică dela guvernul imperiului otoman.

76) Aluzie la o legendă pe care o povestește Ovidiu (Meta-morfoze Cartea XI). Când Bacchus a propus regelui Midas să formuleze o dorință, acesta a cerut: ca tot ce va atinge să se prefacă în aur. Ia o piatră de jos, se face o bucată de aur; culege fructe, fructele se fac de aur. Nu mai poate de bucurie. Dar vine vremea mesei: iată că bucatele pe cari le atinge se prefac în aur, pe care în zadar se încearcă să-l sfărâme cu dinții. Doborit de sete și de foame, crede că va muri și se roagă de zei să-l ierte. După oarecari încercări, zeii îl scapă de această nenorocire. Dar curând el supără odată pe Apolon, zeul muzicei, zicând că e mai frumos cântecul lui Pann decât al lui Apolon. Atunci zeul îl pedepsește ca să-i crească urechi de măgar.

departe de ei, nu va avea niciunul. La Paris bogatul știe tot; numai săracul este ignorant. Capitala aceasta este plină de diletanți și mai ales de diletante, cari lucrează precum d. Guillaume inventa culorile⁷⁷⁾. În privința aceasta cunosc trei excepțiuni vrednice de cinste printre bărbați și poate că sunt mai multe, dar printre femei nu știu niciuna și cred că nici nu este. În deobște, capeți nume în lumea artelor ca și în a oamenilor de legi: ajungi artist și judecător al artiștilor precum ajungi doctor în drept și magistrat.

163. Dacă ar fi hotărît că e frumos să știi o meserie, copiii voștri ar putea s'o știe fără să învețe; ar ajunge meșteri ca consilierii din Zurich⁷⁸⁾. Mie nu-mi trebuie asemenea ceremonii pentru Emil, căci nu-mi plac aparențele și caut realitatea. Să nu spună altora ce știe, ci să învețe în tăcere. Să-și facă lucrarea cea desăvârșită, dar să nu ajungă maestru⁷⁹⁾; să fie bun lucrător nu prin titlu, ci prin munca sa.

164. Dacă am reușit să fiu înțeles bine până aici, va fi lucru lămurit cum, prin obișnuința exercițiului corporal și prin lucrul manual, dau pe nesimțite elevului meu gustul reflexiunii și al meditației pentru ca să țin în cumpănă lenea care ar putea să nască din indiferența

77) Personaj din farsa Advocatului Patelin. Farsa aceasta datează din sec. XV și este prima lucrare dramatică de genul comediei în Franța. Guillaume acesta era un negustor de postav, pe care-l înșelase avocatul Patelin. Având un proces cu un păstor al său, pe care-l apăra avocatul, bietul negustor era așa de zăpăcit încât amesteca în pledoaria sa chestia oilor cu chestia postavului. Aci, Rousseau vrea să înțeleagă: treabă rău făcută, incurcată

78) Orașul Zurich era încă de pe acel timp renumit pentru meșteșugarii săi și se vede că aci e vorba de un consiliu superior industrial; însă e zis în ironie.

79) În organizarea meseriilor din epoca anterioară revoluției franceze erau bresle *inchise*, adică nu putea să exercite nimeni o meserie dacă nu începea ca *ucenic* pentru a trece la situația de *calfă* și apoi, după anume examene și reguli, să ajungă *maestru*. Rousseau vrea să zică aici: să fie elevul său vrednic de a primi titlul de maestru, dar să nu-l caute.

lui față de judecățile oamenilor și din liniștea pasiunilor sale. Trebuie să lucreze ca un sătean și să cugete ca un filozof, ca să nu fie trândav ca un sălbatic. Secretul cel mare al educației este: să facem ca exercițiile corpului și ale spiritului să slujească totdeauna ca odihnă unele pentru altele⁸⁰⁾.

165. Să ne păzim însă de a vorbi prea de vreme despre învățătura pe care o cere o minte mai coaptă. Nu va trece mult timp și Emil, ca lucrător, va băga de seamă că se află în alte condiții decât ceilalți lucrători, fapt pe care la început d'abia îl bănuise. Va voi poate să mă cerceteze, la rândul său, conform maximelor pe cari i le-am dat și pe cari le înțelege. Primind toate numai dela mine, văzându-se pe el aproape de săraci, va voi să înțeleagă de ce eu sunt așa de departe. Poate că-mi va face, pe neașteptate, întrebări nepotrivite: „Ești bogat, mi-ai spus și văd și eu. Bogatul trebuie să muncească și el pentru societate de vreme ce este om. D-ta ce faci pentru ea?”⁸¹⁾. Nu știu ce ar răspunde la aceasta un bun educator. Ar fi poate o prostie să-i spui copilului că îngrijești de educația lui. Eu aș scăpa de încurcătură cu ajutorul atelierului. „Iată dragă Emil, o întrebare foarte interesantă. Vei răspunde în locul meu când vei putea să dai pentru tine un răspuns de care să fii mulțumit. Până atunci, îți voi da ție și săracilor tot ce am de prisos și voi căuta să lucrez o masă sau un scaun pe săptămână, ca să nu fiu cu totul nefolositor”.

166. Acum ne-am întors la noi înșine. Copilul nostru, care era gata să nu mai fie copil, a revenit la natura sa. Acum simte mai bine decât oricând nevoia care-l leagă de lucruri. Am început exercitându-i corpul și simțurile; apoi i-am exercitat spiritul și judecata; în fine, am reunit folosința membrilor cu a facultăților sale. Am făcut din el o ființă care lucrează și care cugetă; ca să fie om desăvârșit, să-l facem o ființă iubi-

80) Vezi § 60.

81) Vezi cartea II § 105.

loare și simțitoare, adică să-i perfecționăm rațiunea prin sentiment. Înainte însă de a intra în acest șir nou de lucruri, să ne acuncăm ochii la acela pe care l-am părăsit și să vedem, cât se poate mai exact, până unde am ajuns⁸²⁾.

167. Elevul nostru avea întâi numai senzațiuni, acum are idei; înainte simțea numai, acum judecă, fiindcă, din comparațiunea mai multor senzațiuni succesive sau simultane și din judecata pe care o facem asupra ei, se naște un fel de senzațiune mixtă sau complexă pe care o numesc *idee*⁸³⁾.

168. Modul cum se formează ideile dă caracterul particular spiritului omenesc. Spiritul care-și întemeiază formațiunea ideilor pe raporturi reale este un spirit *solid*; cel care se mulțumește cu raporturi aparente, este un spirit *superficial*; cel care vede raporturile cum sunt, este un spirit *just*; cel care le apreciază rău este un spirit *fals*; cel care găsește raporturi închipuite cari nu au nici realitate nici aparență este un *nebun*; cel care nu compară de loc este un *imbecil*. Aptitudinea mai mare sau mai mică de a compara ideile și de a găsi raporturi între ele face ca unii oameni să aibă o mai mare, alții o mai mică putere de spirit, etc.

169. *Ideile simple* sunt numai senzațiuni comparate. În senzațiunile simple sunt judecați ca și în senzațiunile complexe; pe acestea le numesc *idei simple*. În senzațiune, judecata este curat pasivă: se afirmă că se simte sau că nu se simte. În percepțiune sau idee, judecata este activă; apropie, compară, hotărăște raporturi pe cari nu le hotărăsc simțurile. Aceasta este toată deosebirea; dar e mare. Natura nu ne înșală niciodată; noi ne înșelăm.

170. Văd că se dă unui copil de opt ani înghețată; duce cu lingurița la gură fără să știe ce este și, simțind răceala, strigă: „A! mă arde!”. Are o senzație foarte

82) Să se compare cu Cartea II § 304.

83) Să se vadă Cartea II-a § 116.

vie și fiindcă nu cunoaște niciuna mai vie decât căldura focului, crede că simte pe aceasta. Totuși el se înșeală; simțirea frigului îi face rău, dar nu-l arde; iar aceste două senzațiuni nu sunt asemănătoare, căci cine le-a simțit pe amândouă nu le confundă nicidecum. El nu se înșeală deci în privința senzațiunii, ci în privința judecății pe care o face.

171. E tot același lucru cu acel care vede întâia oară o oglindă sau o mașină de optică sau intră într'o pivniță adâncă în miezul iernii sau al verii ori înmoaie în apă caldă mână foarte încălzită sau foarte rece sau care învârtește între două degete încrucișate o mică bilă, etc. Dacă se mulțumește să spuie ce vede, ce simte, judecata sa este numai *pasivă* și nu e cu putință să se înșele. Când însă judecă faptul după aparență, e *activ*; compară și stabilește prin inducțiune raporturi pe cari nu le vede; atunci se înșeală sau poate să se înșele. Ca să-și îndrepteze sau ca să previe greșeala, are nevoie de experiență.

172. Arată noaptea elevului tău niște nori cari trec între el și lună. Va crede că luna merge în sens contrariu, iar norii stau pe loc. Va crede așa, din pricina unei inducțiuni grăbite: vede de obicei că obiectele mici se mișcă mai mult decât cele mari și norii i se par mai mari decât luna a cărei depărtare nu poate s'o prețuiască. Fiind într'un vapor care merge pe apă și uitându-se spre țarm de departe, va face greșeala contrarie și va crede că pământul aleargă. Pricina e următoarea: fiindcă el nu se mișcă, i se pare că marea sau râul și tot orizontul formează un tot nemișcat din care i se pare că nu face parte și țarmul pe care îl vede alergând.

173. Când un copil vede pentru prima oară un băț afundat pe jumătate în apă, vede un băț frânt. Senzațiunea e adevărată. Ea ar fi adevărată și dacă nu am ști motivul acestei aparențe. Dacă-l întrebi deci ce vede, va răspunde: un *băț frânt*. Spune adevărat, căci e sigur că are senzația unui băț frânt. Dacă însă l-ar înșela judecata, și după ce a afirmat că *vede un băț frânt*, va

afirma că ceea ce vede *este* în, adevăr *un băț frânt*, atunci ar spune ceva fals. Pentru ce? Pentru că atunci ar deveni activ; n'ar mai judeca prin vedere, ci prin inducțiune, afirmând că simte ceea ce nu simte, că adică ceea ce primește dela un simț se confirmă prin altul.

174. Fiindcă toate greșelile noastre vin din judecățile ce facem, se înțelege că, dacă n'am avea niciodată trebuință de a judeca, n'am avea nici o trebuință de a învăța: nu ne am putea înșela nici odată, am fi mai fericiți cu ignoranța noastră decât cu știința voastră. Ni-meni nu tăgăduiește că savanții știu multe lucruri adevărate pe care ignoranții nu le știu niciodată. Sunt însă din pricina aceasta, savanții mai aproape de adevăr? Dimpotrivă, se depărtează mai mult de el, cu cât merg mai departe în căutarea lui; căci necesitatea de a judeca face progrese mai mari decât luminile pe cari le dobândesc, și fiecare adevăr, pe care îl învață vine însoțit de o sută de judecăți false. Este cu totul evident că societățile savante din Europa sunt numai școli publice de minciuni și de sigur că vei găsi mai multe greșeli în Academia de științe⁸⁴⁾ decât la tot neamul Huronilor⁸⁵⁾.

175. Pentru că, deci, oamenii cu cât știu mai mult, se înșeală mai mult, singurul mijloc de a te feri de eroare este ignoranța. Nu judecați și nu vă veți înșela niciodată. Aceasta este lecția dată de natură și de rațiune. Afară de un mic număr de raporturi imediate și foarte simțite pe cari le au lucrurile cu noi, restul ne este cu totul indiferent. Un sălbatic n'ar face un pas pentru a merge să vadă cea mai frumoasă mașină și toate minunile electricității. *Ce-mi pasă?* acesta este cuvântul cel mai obișnuit al ignorantului și cel mai potrivit pentru înțelept.

84) *Academia de științe* s'a înființat mai târziu decât *Academia franceză*. Decretul poartă data 1666. Aci se adunau oameni de științe, matematici, naturaliști, geografi, etc., și discutau diferite chestii relative la specialitățile lor. Azi *Academia* aceasta face parte din *Institutul Franciei*.

85) *Huroni*: poporație sălbatică din America de Nord, pe care au întâlnit-o mai întâi Francezii când au debarcat în Canada.

176. Din nenorocire însă nu mai merge cu acest cuvânt. Ne pasă de toate lucrurile, de vreme ce suntem legați de toate lucrurile, și curiozitatea ni se mărește potrivit cu nevoile noastre. Iată de ce socotesc că filozoful are mare curiozitate, iar sălbaticul n'are de loc. Acesta din urmă n'are trebuință de nimeni; celălalt are trebuință de toată lumea și mai ales de admiratori.

177. Mi se va zice că ies din natură. Nu cred. Ea își alege mijloacele și regulile după trebuință, nu după opinia lumii. Trebuințele se schimbă cu situația oamenilor. E mare deosebire între omul naturii care trăiește în stare naturală și omul naturii care trăiește în stare socială. Emil nu este un sălbatic pe care să-l gonești în pustii, ci un sălbatic făcut să trăiască în orașe. Trebuie să știe să-și câștige vieața aci, să se folosească de locuitorii lor și să trăiască, dacă nu ca ei, cel puțin cu ei.

178. În mijlocul atâtor raporturi noi de cari îi va depinde vieața, va trebui, fără voie chiar, să judece; să-l învățăm deci să judece bine.

179. Cel mai bun mijloc de a învăța să judecăm bine este acela care caută să simplifice cât mai mult experiențele noastre și, de s'ar putea, chiar să ne scutească de ele, fără să ne expunem a greși. De aci urmează că, după ce multă vreme am verificat constatările unui simț prin ale altuia, trebuie să învățăm a verifica constatările fiecărui simț prin el însuși, fără a cere ajutorul altuia. Astfel, fiecare senzațiune se va face pentru noi o idee și această idee va fi totdeauna conformă cu adevărul. Acesta este câștigul cu care m'am silit să umplu această a treia vârstă a vieții omenești⁸⁶).

180. Acest mod de a proceda cere o răbdare și o băgare de seamă ce se găsește la puțini învățători, dar fără ea niciodată școlarul nu va învăța să judece. Dacă, de exemplu, când școlarul se înșeală asupra înfățișării băfului rupt, dacă l-ai pune să tragă bățul din apă, poate l-ai scoate din greșeala lui; te întreb însă: ce l-ai învățat

86) Adică între 12 și 15 ani.

cu aceasta? numai cezece ar fi învățat el singur peste puțin. Nu trebuie să faci așa. Nu e vorba atât să-i faci cunoscut un adevăr, ci mai mult să-i arăți cum trebuie să facă pentru a putea să descopere totdeauna adevărul. Ca să-l înveți mai bine, nu trebuie să-l scoți prea curând din greșeală. Să ne luăm ca exemple Emil și cu mine.

181. Intâi, la chestiunea a doua din cele două presupuse de mine, orice copil crescut în mod obișnuit va răspunde în mod afirmativ. „De sigur — va zice — e un băț rupt”. Mă îndoiesc că Emil mi-ar da asemenea răspuns. El nu simte nevoia nici să fie nici să se arate savant; deci nu se va grăbi să judece, căci e obișnuit să judece după evidență și în cazul acesta nu vede evidența. Pe de altă parte, el știe că judecățile noastre bazate pe aparență sunt supuse la greșeli, cel puțin de perspectivă.

182. El mai știe din experiență că întrebările mele chiar și cele mai neînsemnate urmăresc un scop pe care nu-l vede niciodată; de aceea e obișnuit să nu răspundă fără socotință, ci, din potrivă, stă la îndoială și le examinează cu băgare de seamă și cu mare grijă înainte de a răspunde. Niciodată nu-mi dă un răspuns de care să nu fie mulțumit el însuși, și nu se mulțumește cu puțin. În fine, nici el nici eu nu umblăm să cunoaștem adevărul lucrurilor, ci numai să ne ferim de greșeală. Ne-ar veni mai greu să ne mulțumim cu un motiv care nu e bun, decât să constatăm că nu găsim niciunul. *Nu știu* este un cuvânt care ni se potrivește la amândoi și pe care-l repetăm adesea, căci nu ne costă nimic. Dar, ori că-i scapă și lui o asemenea copilărie, ori că se ferește de ea prin vorba așa de bună pentru noi „*nu știu*”, eu îi răspund tot la fel: „Să vedem, să cercetăm”.

183. Bățul pe care-l înmoiu pe jumătate în apă stă în poziție perpendiculară. Ca să știm dacă e frânt, cum se pare, trebuie să facem multe lucruri înainte de a-l scoate din apă ori de a pune mâna pe el.

¹⁰ Intâi privim primprejur și vedem că frântura

se întoarce ca și noi. Deci numai ochii noștri o schimbă și știm că privirile nu mișcă corpurile.

2° Ne fixăm bine privirea pe vârful ce rămâne afară și vedem că bățul nu mai e frânt; vârful ce e aproape de ochiul nostru acopere deplin pe celălalt⁸⁷⁾. Oare ochiul nostru a îndreptat bățul?

3° Clătinăm suprafața apei. Vedem că bățul se frânge în mai multe bucăți, se mișcă în zigzag urmând undulațiile apei. Oare mișcarea apei e de ajuns ca să rupă, să înmoaie și să topească bățul?

4° Scurgem apa și vedem că bățul se îndreptează pe măsură ce scade apa. Nu este destul aceasta ca să ne lămurim asupra faptului și să găsim *refracțiunea*? Nu e deci adevărat că ochii *ne înșeală*, pentru că numai cu ochii singuri am îndreptat greșelile pe cari le punem în socoteala lor.

184. Să presupunem că copilul e atât de prost încât să nu înțeleagă nimic din aceste experiențe. Atunci vom chema pipăitul în ajutorul vederii. În loc să scoți bățul din apă, lasă-l tot așa și pune pe copil să-l pipăie dela un vârf la altul; nu va da peste nici un unghiu, deci bățul nu e frânt.

185. Veți zice poate că aici nu sunt numai judecăți, ci raționamente în toată forma. E adevărat, dar nu vedeți că îndată ce spiritul a ajuns până la idei, orice judecată e un raționament? Conștiința oricărei senzațiuni este o propozițiune, o judecată. Deci, îndată ce comparăm o senzație cu alta, raționăm. Arta de a judeca și arta de a raționa sunt cu totul la fel⁸⁸⁾.

186. Emil nu va învăța dioptrica⁸⁹⁾, ori o va învăța

87 Aci *autorul* pune, într'una din edițiile sale, nota următoare: „Am aflat mai târziu contrariul printr'o experiență mai exactă. Refracțiunea lucrează în mod circular și bățul se pare mai gros la vârful care e în apă decât la celalt. Aceasta însă nu scade nimic din puterea raționamentului și consecvența ei așa de justă”.

88) Vezi Cartea II-a § 116.

89) Dioptrica e o parte din fizică; studiază fenomenele ce prezintă lumina trecând prin mediuri transparente.

cu ajutorul acestui băț. Nu va diseca insecte; nu va număra petele soarelui, nu va ști ce este un microscop și un telescop. Savanții voștri elevi vor râde de ignoranța lui. Vor fi în dreptul lor; dar eu vreau ca, înainte de a se servi de asemenea instrumente, să le inventeze. Și vă gândiți bine că aceasta nu se va întâmpla așa de curând.

187. Acesta este spiritul întregii mele metode în această parte. Dacă copilul învârtește o mică bilă între două degete încrucișate și crede că simte două bile, nu-i vom da voie să se uite până nu va fi convins dinainte că e numai una ⁹⁰).

188. Aceste lămuriri vor fi de ajuns, cred, pentru a se vedea hotărît progresul pe care l-a făcut până aci spiritul elevului meu și drumul pe care l-a urmat. V-ați speriat poate de mulțimea de lucruri pe cari i le-am trecut pe dinainte. Vă temeți că i-aș încărea mintea cu o sumă prea mare de cunoștințe. Din potrivă: îl învăț mai mult să le ignoreze decât să le știe. Ii arăt drumul științei, plăcut în adevăr, dar lung, nemărginit și greu de străbătut. Il îndreptez să facă primii pași pentru ca să cunoască începutul drumului, dar nu-l las să pornească mai departe.

189. Silit să învețe singur, va face apel la propria sa rațiune, nu la rațiunea altuia; căci, dacă nu te supui opiniei publice, nu trebuie să te supui nici autorității, iar cele mai multe din greșelile ce facem vin mai mult din pricina altora decât din pricina noastră. Din acest exercițiu necurmat trebuie să iasă o imputernicire a spiritului la fel cu aceea pe care o dobândește corpul prin muncă și prin oboseală. Un alt folos este că înaintezi numai pe măsura puterilor tale. Spiritul, ca și corpul, duce numai ceea ce poate să ducă. Dacă inteligența se face stăpână pe lucruri până nu le așezăm în memorie, tot ce va scoate ea dințînsa va fi al ei. Din contră, încărcând memoria fără

---

90) Vezi mai nainte § 179.

știrea inteligenței, ne expunem să nu scoatem dintr'însa nimic care să fie folosit de inteligență.

190. Emil are cunoștințe puține, dar câte le are sunt cu adevărat ale lui; nu știe nimic pe jumătate. Din câte știe și le știe bine, cel mai important este: că sunt multe pe cari nu le știe și pe cari va putea să le știe odată, că sunt mai multe pe cari le cunosc alții și pe cari el nu le va cunoaște niciodată, în fine că sunt nesfârșit de multe altele pe cari niciun om nu le va ști niciodată. Are un spirit universal, nu prin știință, ci prin facultatea de a o dobândi, un spirit deschis, înțelegător, gata la orice și cum zice Montaigne: „dacă nu instrui, cel puțin în stare de a se instrui⁹¹⁾”. Mi-este de ajuns să-și dea seama la ce folosește orice lucru pe care-l face și să explice pentru ce crede așa tot ce crede. O repet: scopul meu nu este să-i dau știința, ci să-l învăț să o dobândească la nevoie, să o prețuiască precum merită și să iubească adevărul mai mult decât orice. Cu această metodă, mergi încet, dar nu faci niciodată un pas de prisos și nu ești silit să te întorci înapoi.

191. Emil are numai cunoștințe naturale și curat fizice. Nu cunoaște nici numele din istorie, nici ce este metafizica și morala. Cunoaște raporturile esențiale între om și lucruri, dar nu cunoaște niciun raport moral între om și om. Știe puțin să generalizeze ideile și să facă abstracțiuni. Vede calități comune mai multor corpuri fără să raționeze asupra acestor calități luate deosebit. Cunoaște întinderea abstractă prin ajutorul figurilor din geometrie, cunoaște cantitatea abstractă prin ajutorul semnelor de algebră. Aceste figuri și aceste semne sunt temelurile abstracțiunilor pe cari se bazează simțurile sale. El nu umblă să cunoască lucrurile prin natura lor, ci prin raporturile cari îl interesează. Judecă lucrurile din afară numai după raportul ce au cu el, dar judecata lui este exactă și sigură. Nu se amestecă nici

91) Cuvintele acestea sunt luate din: Montaigne, Incercări, Cartea II-a, cap. 17.

fantazia, nici convențiunile sociale. Se ocupă mai mult de ceea ce este folositor și, rămânând totdeauna cu acest mod de apreciere, nu se supune întru nimic opinii publice.

192. Emil e muncitor, cumpătat, răbdător, hotărit, curajos. Imaginația sa, care nu se aprinde, nu-i mărește niciodată primejdiile. Se teme de puține rele și știe să sufere cu statornicie, pentru că nu s'a învățat să lupte împotriva soartei. Nu știe încă bine ce este moartea; dar, obișnuit să se supună fără împotrivire legilor firești, când va fi să moară, va muri fără geamăt și fără sbucium; atâta îi dă voie natură să faci în această clipă pe care toți o urăsc. A trăi liber și a prețui puțin lucrurile omenești este mijlocul cel mai bun de a învăța să mori.

193. Cu un cuvânt, Emil este virtuos, întrucât virtutea se raportează la el însuși. Ca să aibă și virtuțile sociale, îi lipsește numai cunoașterea raporturilor cari cer aceste virtuți; îi lipsesc luminile pe cari spiritul său e gata să le primească.

194. Emil nu se ocupă de alții și-i pare bine că nici alții nu se gândesc la el. Nu cere dela nimeni nimic și socotește că nu e dator nimănui nimic. E ca și singur în societatea omenească și se bizue numai pe sine. Și are dreptul să facă așa, căci el este tot ce poate să fie cineva la vârsta lui. Nu i se cunoaște nicio greșală, afară de acelea cari nu se pot înlătura; n'are nici un vițiu, afară de acelea de cari nu se poate păzi niciun om. Corpul îi este sănătos, membrele sprintene, spiritul drept și fără prejudecăți, inima liberă și fără pasiuni. Amorul propriu, prima și cea mai firească din toate pasiunile, d'abia s'a ivit acum. Fără să turbure liniștea nimănui, a trăit mulțumit, fericit și liber, pe cât a îngăduit natura. Credeți că un copil care ajunge astfel la cincisprezece ani, și-a pierdut anii de geaba?!

CUPRINSUL

VOLUMUL I

Precuvântare	3
Vieța lui J. J. Rousseau ✓	7
Introducere ✓	33
Cuprinsul celor cinci cărți	35
Desfășurarea planului de educațiune propus de Rousseau	40.
Efectele operei lui Rousseau ✓	56
Analiza critică a educațiunii propuse de Rousseau:	
Principii generale	60
I. Educația fizică	62
II. Educația intelectuală	65
III. Educația morală	77
Prefața autorului	87
Cartea I-a	93
Cartea II-a	169
Cartea III-a	341

ILUSTRĂȚIUNI

Portretul lui J. J. Rousseau. ✓	
Bustul lui J. J. Rousseau de Houdon	9
Casa dela Les Charmettes	15
Rousseau luându-și adio dela familia de Luxemburg . .	21
Rousseau în insula St. Pierre	23
Căsuța lui Rousseau la Ermenonville	25
Rousseau la Montmorancy	26
Rousseau la Ermenonville	27
Casa în care a murit Rousseau	28
Apoteoza lui Rousseau	29
Monumentul lui Rousseau la Pantheon	30
Frontispiciul ediției din 1835	85
Harta răătăcirilor lui Rousseau.	
